

ISSN: 2788-9718 (online)

ISSN: 1814-6961 (Print)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2024. № 27 (3)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Аяған Бүркітбай Фелманұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Астана, Қазақстан) Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшісі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Қушқумбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Археология докторы, профессор, "Биоархеология" ғылыми орталығының жетекшісі, Вильнюс университеті. Вильнюс қ., Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропологи (Токио, Жапония);

Отенова Гүлфира Елубаевна, Тарих ғылымдарының докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры Павлодар қ., Қазақстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, әлеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Әбікей Арман Мұратұлы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендрович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусейтова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Алимбай Нурсан, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Аяган Буркитбай Гелманович, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Астана, Казахстан); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы) Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкумбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, г. Вильнюс, Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муктар Абильсеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Мунинов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Отепова Гульфира Елубаевна, Доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана. г. Павлодар, Казахстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Абикей Арман Муратович

Мурзаходжаев Куаныш

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Саня Жуматаевна

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Ayagan G. Burkitbay, Professor of History, Deputy Director of the Institute of State History Institute of Republic of Kazakhstan, (Astana, Kazakhstan); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairislyanovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Motuzaitė-Matuzevičiute, Giedre, Professor (Archaeology), Full Professor, a head of Bioarchaeology Research Centre at Vilniaus Universitetas, Vilnius, Lithuania; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve “Saraishyq” - Doctor of Historical Sciences, Professor: Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Otepova Gulmira Elubayevna, Doctor of Historical Sciences, Professor Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuilleminot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Abikey Arman

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva Venera Serikovna

Kopeyeva Saniya

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 547-564, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_547-564

АБЫЛАЙ И ЕГО ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С МАНЬЧЖУРСКОЙ ДИНАСТИЕЙ

Зиябек Ермуханович Кабульдинов¹, Ержан Муратович Торайгыров²,
Черниенко Денис Аркадьевич³

¹Доктор исторических наук, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, ул. Шевченко 28, 050010, г. Алматы, Республика Казахстан
<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

³Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана
(д. 11/5, пр. Кабанбай батыр, 010017 Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Кабульдинов З.Е., Торайгыров Е.М., Черниенко Д.А., 2024

Аннотация. *Введение.* Актуальность темы заключается в исследовании казахско–цинских отношений в XVIII веке, что важно для понимания исторических событий в Центральной Азии и взаимодействия между империями. *Цель и задачи.* Основной целью является анализ дипломатических отношений между казахами и Цинской империей, а также изучение роли казахских правителей, таких как Абылай–хан, в этих отношениях. *Задачи:* изучить архивные документы и первоисточники, касающиеся казахско–цинских отношений; проанализировать дипломатические миссии и переговоры между казахами и Цинской империей; рассмотреть реакцию Российской империи на эти события и их значение для региональной политики. *Материалы и методы.* Основными материалами являются документы из Архива внешней политики Российской империи (АВПРИ), которые содержат рапорты, письма и указания, касающиеся казахско–цинских отношений и дипломатических миссий. Государственный исторический архив Омской области (ГИАОО) также содержит исторические данные и документы, относящиеся к исследуемой теме. *Методы:* исторический анализ первоисточников, сравнительный анализ различных источников информации, дипломатический анализ событий и их последствий и другие. *Результаты.* Казахи, особенно под руководством Абылай–хана,

активно участвовали в дипломатических переговорах с Цинской империей, что позволяло им сохранять независимость и маневрировать между великими державами. Российская империя внимательно следила за этими процессами, что указывает на сложные политические игры в регионе. Выводы. Результаты исследования могут способствовать лучшему пониманию исторических процессов в прошлом в Центральной Азии.

Ключевые слова: Казахское ханство, Цинская империя, Абылай–хан, Амурсана, дипломатические отношения, Российская империя, Центральная Азия, маньчжуры.

Для цитирования: Кабульдинов З.Е., Торайгыров Е.М., Черниенко Д.А. Абылай и его взаимоотношения с маньчжурской династией // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 547-564 (на рус.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_547-564

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации грантового исследования AP23488522 «Новые страницы из истории казахско–джунгарских отношений: во второй половине XVII – 50–х гг. XVIII вв.» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК.

АБЫЛАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАНЬЧЖУР ӘУЛЕТІМЕН ҚАРЫМ ҚАТЫНАСЫ

Зиябек Ермұханұлы Қабылдинов¹, Ержан Мұратұлы Торайғыров²,
Денис Аркадьевич Черниенко³

¹Тарих ғылымдарының докторы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, (Шевченко көшесі 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

<https://orcid.org/0000-000-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Шевченко көшесі 28, 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалы (11/5, пр. Қабанбай батыр, 010017 Астана, Қазақстан Республикасы)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Қабылдинов З.Е., Торайғыров Е.М., Черниенко Д.А., 2024

Аңдатпа. Кіріспе. Мақаланың өзектілігі XVIII ғасырдағы қазақ–Цин қарым-қатынастарын зерттеуде, бұл Орталық Азиядағы тарихи оқиғаларды және әртүрлі империялар арасындағы өзара әрекеттесуді түсіну үшін маңызды тақырып болып табылады. Қазіргі геосаяси өзгерістер жағдайында тарихи байланыстар мен дипломатиялық қатынастарды зерттеу өңірдегі қазіргі процестерді талдауға көмектесуі мүмкін. Мақсаты мен міндеттері. Негізгі мақсат – қазақтар мен Цин империясы арасындағы дипломатиялық қатынастарды талдау, сондай-ақ Абылай хан сияқты қазақ билеушілерінің бұл қатынастардағы рөлін зерттеу. Қазақ–Цин қарым–қатынасына қатысты мұрағаттық құжаттар мен түпнұсқаларды зерттеу; қазақтар мен Цин империясы арасындағы дипломатиялық миссиялар мен келіссөздерді талдау; Ресей империясының осы оқиғаларға деген реакциясын және олардың аймақтық саясат

үшін маңыздылығын қарастыру. Материалдар мен әдістер. Негізгі материалдар – Ресей империясының Сыртқы саясат мұрағатындағы қазақ–Цин қарым–қатынасына және дипломатиялық миссияларға қатысты есептер, хаттар және нұсқауларды қамтитын құжаттар. Омбы облысының Мемлекеттік тарихи мұрағаты да зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты тарихи мәліметтер мен құжаттарды қамтиды. Әдістер. Түпнұсқаларды тарихи талдау, түрлі ақпарат көздерін салыстырмалы талдау, оқиғаларды дипломатиялық талдау және олардың салдары және т.б. Нәтижелер. Мақалада қазақтар, әсіресе Абылай ханның басшылығымен, Цин империясымен дипломатиялық келіссөздерге белсене қатысқаны көрсетілген, бұл олардың тәуелсіздігін сақтап, ұлы державалар арасында маневр жасауға мүмкіндік берген. Сондай-ақ, Ресей империясы бұл процестерді мұқият қадағалағаны, бұл өңірдегі күрделі саяси ойындарды көрсететіндігі атап өтілген. Қорытынды. Зерттеу нәтижелері Орталық Азиядағы өткен тарихи үдерістерді жақсырақ түсінуге ықпал етуі мүмкін.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Цин империясы, Абылай хан, Амурсана, дипломатиялық қатынастар, Ресей империясы, Орталық Азия, маньчжурлар

Дәйексөз үшін: Қабылдинов З.Е., Торайғыров Е.М., Черниенко Д.А. Абылай және оның маньчжур әулетімен қарым қатынасы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 547-564. (Орыс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_547-564

Алғыс: Мақала AP23488522 гранттық зерттеуін жүзеге асыру аясында дайындалған «Қазақ–Жоңғар қатынастары тарихындағы жаңа беттер: XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың 50–ші жылдары» атты жоба Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен орындалды.

ABYLAI AND HIS RELATIONSHIP WITH THE MANCHU DYNASTY

Ziyabek Ermukhanovich Kabuldinov¹, Yerzhan Muratovich Toraigrov²,
Denis A. Chernienko³

¹ Doctor of Historical Sciences, Director of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, (Shevchenko str. 28, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

² Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Shevchenko str. 28, 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

³ Branch of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
(11/5, Kabanbai Batyr Av., 010017 Astana, Republic of Kazakhstan)
Cand. Sc. (History), Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

© Valichanov IHE, 2024

© Kabuldinov Z.E., Toraigrov Y.M., Chernienko D.A., 2024

Abstract. *Introduction.* The relevance of the article lies in the study of Kazakh–Qing relations in the 18th century, which is an important topic for understanding historical events in Central Asia and the interactions between various empires. *Purpose and Objectives.* The main goal is to analyze the diplomatic relations between the Kazakhs and the Qing Empire, as well as to examine the role of Kazakh rulers, such as Abylai Khan, in these relations. *Objectives:* to study archival documents and primary sources related to Kazakh–Qing relations; to analyze

diplomatic missions and negotiations between the Kazakhs and the Qing Empire; to consider the reaction of the Russian Empire to these events and their significance for regional politics. *Materials and Methods.* The main materials are documents from the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, which contain reports, letters, and directives related to Kazakh–Qing relations and diplomatic missions. The State Historical Archive of the Omsk Region also contains historical data and documents relevant to the topic under study. *Research methods:* historical analysis of primary sources, comparative analysis of various sources of information, diplomatic analysis of events and their consequences, and others. *Results.* The Kazakhs, especially under the leadership of Abylai Khan, actively participated in diplomatic negotiations with the Qing Empire, which allowed them to maintain their independence and maneuver between great powers. It is also emphasized that the Russian Empire closely monitored these processes, indicating the complex political games in the region. *Conclusion.* The research results may contribute to a better understanding of historical processes in Central Asia's past.

Keywords: Kazakh Khanate, Qing Empire, Abylai Khan, Amursana, diplomatic relations, Russian Empire, Central Asia, Manchus

For citation: Kabuldinov Z.E., Toraigyrov Y.M., Chernienko D.A. Abylai and his relationship with the Manchu Dynasty // *Otan tarihy*. 2024. Vol. № 3. Pp. 547-564 (in Rus.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_547-564

Acknowledgements. The article was prepared as part of the implementation of the grant research project AP23488522 «New Pages from the History of Kazakh–Dzungar Relations: In the Second Half of the 17th – 50s of the 18th Century» with financial support from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Введение. В XVIII веке Центральная Азия стала ареной сложных политических взаимодействий между несколькими великими державами, среди которых особое место занимали Казахское ханство и Цинская империя. Этот период характеризуется не только военными конфликтами, но и активными дипломатическими усилиями, направленными на установление и поддержание взаимовыгодных отношений. Одной из ключевых фигур этого времени был Абылай-хан, который стремился укрепить независимость казахов и наладить связи с соседними державами. Актуальность исследования казахско–цинских отношений обусловлена необходимостью понимания исторического фона, в котором формировались политические и экономические связи между народами региона. Эти отношения не только влияли на внутреннюю политику Казахского ханства, но и определяли его место в системе международных отношений того времени. В условиях современных геополитических изменений изучение исторических связей может дать ценные уроки для анализа текущих процессов в Центральной Азии. Цель данной статьи заключается в анализе дипломатических отношений между казахами и Цинской империей, а также в исследовании роли казахских правителей в этих отношениях. Для достижения этой цели будут рассмотрены архивные документы, первоисточники и исторические свидетельства, что позволит оценить динамику взаимодействия между двумя культурами и их влияние на политическую ситуацию в регионе.

Таким образом, данное исследование направлено на выявление ключевых аспектов казахско–цинских отношений, их исторической значимости и влияния на дальнейшее развитие Центральной Азии.

Материалы и методы. При написании статьи автор использовал различные материалы, включая архивные документы. Основным источником информации являются документы из Архива внешней политики Российской империи (АВПРИ),

которые содержат рапорты, письма и указания, касающиеся казахско–цинских отношений и дипломатических миссий. Государственный исторический архив Омской области (ГИАОО) также предоставил ценные исторические данные и документы, относящиеся к исследуемой теме. Дополнительные материалы имеются в опубликованных сборниках документов, содержащие информацию о казахско–китайских отношениях, роли Абылай–хана в этих процессах и т.д.

Глубже понять сложные исторические процессы и представить их в статье позволили следующие методы. Исторический анализ использовался для изучения первоисточников, таких как архивные документы, письма и рапорты, чтобы понять контекст и специфику события того времени. Например, анализируются документы из Архива внешней политики Российской империи и Государственного исторического архива Омской области. Сравнительный метод применялся для сопоставления различных источников и точек зрения на события, чтобы выявить различия и сходства в интерпретациях. Это может включать сравнение российских и цинских источников. Рассмотрение исторических событий в более широком контексте, включая политические, экономические и социальные факторы, которые могли повлиять на отношения между казахами и Цинской империей основано на контекстуальном анализе. Критический анализ источников в оценке достоверности и предвзятости различных источников способствовал установлению объективных данных рассматриваемого периода.

Обсуждение. Дореволюционная историография в основном представлена работами российских исследователей, в которых отношения Абылая с Китаем представлены весьма ограниченно. Важный круг источников представляют для современных исследователей казахские шежиры. Многие события того периода, представленные в казахских народных преданиях, дошли до наших дней благодаря усилиям собирателей устной формы истории, среди которых особое место занимают Ш. Кудайбердыулы (Құдайбердіұлы, 2007), М.-Ж. Копейулы (Көпейұлы, 2007). Их дополняют казахские жыры (эпосы) и толгау (раздумия), в которых содержатся дополнительные сведения по истории казахов, в том числе и об Абылае.

Позитивную оценку деятельности хана Абылая давал представитель алашского движения Кошке Кеменгерұлы. В труде «Қазақ тарихынан» («Из истории казахов»), впервые увидевшем свет в 1924 году, он писал об Абылае как о крупнейшем государственном деятеле. По его мнению, Россия не смогла полностью подчинить Средний жуз во многом из-за того что Китай и Джунгария были близкими соседями казахов (Кеменгерұлы, 2015: 23).

Исследователь В.С. Кузнецов в работе «Амурсана» (1980), посвященной последнему джунгарскому правителю, организатору антиманьчжурского сопротивления, преподносил образ хана Абылая и его взаимоотношения с Амурсаной в типичном для советской историографии ключе: казахский правитель показан коварной, хитрой и вероломной личностью, которая, пользуясь ослаблением джунгар, напала на их улусы: «Грабил Аблай, где хотел, не считаясь с интересами Амурсаны. Надеялся Амурсана, что примкнет к нему табынский цзисай, но Аблай помешал. Напал на кочевья табынцев, нанес им немалый урон, а тем самым и Амурсане тоже» (Кузнецов, 1980: 100).

Несмотря на преимущественно негативную оценку этой исторической личности в официальной имперской и советской историографии, в народной памяти всегда сохранялось глубокое почитание хана. Поэтому закономерно, что на заре независимости начался активный процесс пересмотра прежней советской интерпретации личности Абылая, его роли и значения как видного государственного деятеля. В целом за годы становления Казахстана как суверенного государства многие

известные казахстанские ученые, в том числе Р.Б. Сулейменов (Сулейменов, 1993), В.А. Моисеев (Моисеев, 1993), Ж.К. Касымбаев (Касымбаев, 1999), К.Ш. Хафизова (Хафизова, 2019), К.К. Абуев (Абуев, 2006), З.Е. Кабульдинов (Кабульдинов, 2019), Ж.О. Артыкбаев (Артыкбаев, 2019), К. Данияров (Данияров, 1998) и другие осуществили важные исследования, представив их результаты в виде статей, монографий и сборников документов. Ими был внесен значительный вклад в изучение выдающейся исторической личности, в том числе и в исследование внешнеполитической деятельности хана Абылая.

Результаты. Как известно, территориальные конфликты казахских правителей с цинскими властями приобрели тенденцию к обострению вместе с началом падения и тотальной ликвидации Джунгарского ханства. Так, летом 1755 г. в казахские земли прибыло посольство Цинской империи, достигнув территорий базирования султана Абылая. Первое Цинское посольство в ставку Абылая прибыло во главе с Шуньдэной и Даюна, при урегулировании приграничных вопросов с поглощаемым Джунгарским ханством. Император Цяньлун требовал выдать послам Амурсану (Цинская империя, 1989: 76). Согласно докладу Шуньдэной и Даюна Абылай встретил посланников почтительно и искренне, по их отбытию отправил с ними своего посла до Или. Император династии Цин желал скорого разрешения вопросов, касавшихся новых пограничных земель. В свою очередь, Абылай не признал захват имперскими войсками Джунгарского ханства и начал оказывать свою поддержку Амурсане, главе восстания выживших джунгар. Казахи надеялись вернуть часть своих исконных земель, захваченных ранее джунгарами.

С приходом весны в 1756 г. казахские отряды пробрались вглубь территорий джунгар для оказания военной помощи. Император Айсиньгёро Хунли, придерживавшийся девиза Цяньлун «непоколебимо и славно», получив это донесение, сразу направил войска на территорию казахских земель. Цяньлун приказал разворачивать войска в южном и восточном направлениях для нападения на территорию Среднего жуза. Цинский император категорически потребовал у Абылая выдать мятежного Амурсану, в 1755 г. поднявшего восстание против Цинов. Когда армия императора весной 1756 г. вторглась в Джунгарию, Амурсана бежал к казахам, найдя покровительство у Абылая (Акимбеков, 2018: 127).

Это обстоятельство видно из указа цинского императора о направлении очередной дипломатической миссии к казахам с требованием задержать и выдать цинским властям Амурсану; письмо было адресовано Абылаю от 1 апреля 1756 г. В нем император говорил, что казахи еще недавно пострадали от нашествия «варваров», и нужно положительно относиться к нынешнему положению дел джунгар. Так же он предупреждал о возникновении конфликтной ситуации при укрывательстве участников восстания против Цинской империи (Цинская империя, 1989: 81–82).

Как видим, поимке авторитетного и влиятельного Амурсаны цинский император уделял очень большое внимание: с его именем могло начаться новое возрождение Джунгарского государства. С другой стороны, из этого письма мы усматриваем и желание Абылая сохранить политическое лицо джунгарского правителя. Видимо, в лице уже нового возрожденного и ставшего дружественного казахам Амурсаны Абылай хотел видеть противовес набравшей в регионе силу Цинской империи.

Поэтому под разными уловками, предложениями Абылай пытался не выдавать своего союзника Амурсану, что видно из донесения Цзянцзюня Дардана военному совету сведений, полученных от казахских пленных Чулука и Аралбая, и приказа императора о выводе войск из казахских земель от 4 октября 1756 г. В донесении приводятся в подтверждение наших размышлений слова Абылая, в которых он уверял цинского военачальника об отсутствии каких-либо намерений сражаться против Цинской

империи. Наоборот, с его слов он подвергся нападению цинских войск во время своих поисков Амурсаны, который сейчас стал подобен легкой добыче, поймать которую не составит труда (Цинская империя, 1989: 112).

Далее цинская сторона подробно и скрупулезно сообщала, что Абылай под разными предлогами не выдает предводителя восстания. В донесении для военного совета предполагали о намеренном замедлении продвижения цинских войск. Данное обстоятельство могло подвергнуть казахский народ большой опасности (Цинская империя, 1989: 108).

Цинская армия, выдвинувшаяся с восточного направления, встретила отряды, координируемые Амурсаной и казахским батыром Кожаберженом. В южном направлении войска столкнулись с отрядами под предводительством Абылай–султана и Богенбай–батыра. Ряд сражений замедлил продвижение цинских войск глубоко в степь, и выигранное время позволило казахским аулам перекочевать в противоположном направлении от мест сражений и спасти от гибели и плена сотни тысяч соплеменников.

Об одном из этих сражений Абылая с китайцами писал в своем рапорте сибирский губернатор В. Мятлев в Коллегию иностранных дел Российской империи от 27 октября 1756 г., когда казахи, дав небольшой бой, были вынуждены отступить из-за своей малочисленности: «По объявлению вышедших из киргис–кайсацкого полону и восприявшие святое крещение Зенгорской земли калмыки Кубина Акдыева, Полваны Халваева, Тубежа Маряхалова, Бика Манкуева объявляют же, что на киргис–кайсаков идет мунгальское войско многое число и пошли в погоню, а киргисской владелец Аблай–салтан со своим войском против того мунгальского собрался было на баталию и встретился в урочище Нор–Ишимском, где и зделалася у них баталия, точию де за малолюдством у него Аблая в собрании войска против мунгальской силы состоять не мог и побежал со своими улусами к урочищу Яргис–Тургай» (АВПРИ. Ф. 3Д. 1755–1757 гг. Оп. 113/1. Д. 4. Л. 539). Казахские отряды различными маневрами и нападениями не позволяли объединиться силам цинской армии, выступившей с направлений юга и востока. Поэтому армии императора Цяньлуна были вынуждены вернуться обратно из-за наступающей холодной зимы.

Следующим летом, 29 июня 1757 г., вышел указ императора, повелевавший чиновникам направить специальное посольство в Старший и Средний жузы с требованием незамедлительно выдать Амурсану. Согласно данному указу, император назвал Амурсану «бандитом» за его ненадежность и непостоянство, он изъявлял опасения, что казахи могли угодить в его ловушку (Цинская империя, 1989: 115–116). В этом императорском указе есть и попытка убеждения, угроза и даже предложение выдачи наград: видимо, Амурсана все еще представлял серьезную угрозу для Цинской империи, которая решила поголовно уничтожить джунгар во главе с Амурсаной.

Абылай решил пойти на маневр, показывая желание принять и цинский протекторат. Во–первых, надо было остановить цинское вторжение на территории Казахского ханства. Во–вторых, Абылай претендовал на часть земель в Джунгарии. Это было время, когда решался и вопрос выживания Казахского ханства и возвращения исконных кочевых угодий (Из истории, 2020: 6). В этой связи 31 августа 1757 г. казахский султан писал императору Цяньлуну, что изъявляет желание присоединиться к великой цивилизации, которую представляет Цинская империя (Эпистолярное наследие, 2014: 289). Уже в сентябре 1757 г. казахское посольство принимали в Пекине (Цинская империя, 1989: 141).

В стан Абылая были направлены люди от цинского императора, с требованием срочно схватить и немедленно выдать Амурсану. Переговоры продолжались до поздней осени. Вот как докладывал на этот счет Чжао–Хуэй о переговорах его людей с Абылаем от 19 ноября 1757 г., когда султан в свою очередь выдвинул встречные

требования о выводе цинских войск из казахских земель, ссылаясь на то, что Амурсаны у него нет: «Аблай подробно рассказал, как бунтовщику Амурсане удалось бежать из окружения. Мы ответили, что до тех пор, пока разбойник Амурсана не захвачен, невозможно выводить войска из казахских пределов... Мы отвечали: «Вы уже долгое время тянете и не передаете нам разбойников, поэтому хотели послать отряды в помощь. Однако опасаемся, что переполошим ваши кочевья, поэтому предварительно оповещаем вас... Аблай обещал встретиться через день... Договорились встретиться еще раз на следующий день. В тот день Аблай прислал человека сообщить, что он заболел. Не встречались более 10 дней, поэтому мы стали посещать его приближенных, они говорили, что Аблай связан с Амурсаной клятвой... Аблай клялся своими детьми и братьями. С этого дня встречались с Аблаем более 10 раз...» (Цинская империя, 1989: 129–130). Позже Абылай сообщил о побеге Амурсаны в Российскую империю. Как видим, Абылай, будучи связанный какими-то обязательствами с Амурсаной, пытался вымотать цинскую депутацию, избегая с ними встречи и выигрывая время.

В 1757 году Цяньлун направил посольскую миссию для переговоров непосредственно с султаном Абылаем, как представителем казахов Среднего жуза (Опума, 2014: 55). Первый этап переговоров с Абылаем был посвящен проблеме захвата Амурсана, скрывшегося в казахской степи. Затем, во второй половине переговоров, они обсудили проблемы, связанные с развитием цинско-казахстанских отношений. Абылай, выяснив что отношения с династией Цин не предполагают установления какого-либо контроля и реорганизации казахского общества, очень активно вел переговоры о представлении списка казахских племен и родов, о представителях казахской знати и теме присвоения титулов. Посольская миссия, связанная с решением джунгарских вопросов, установила рамки казахско-цинских отношений.

В составе посольства 1757 года в Средний жуз прибыл Эрке-Шара – сын цинвана, принца цинской династии. Титулом цинвана «Великий князь первого ранга, или Великий князь крови» обладали сыновья и братья императора (Опума, 2014: 56). Эрке-Шара длительное время находился в Джунгарском ханстве, и был в ставке Галдан Цэрэна когда Абылая взяли в плен. Они находились в одном месте около 2–3 лет и Цяньлун знал, что они установили довольно дружеские отношения. К тому же Эрке-Шара хорошо представлял себе характер Абылая. В связи с этим император возлагал большие надежды на Эрке-Шара и данную посольскую миссию, основной целью которой было захватить Амурсану. Без этого о вступлении в переговоры о взаимоотношениях империи с казахами не могло быть и речи. Собственно, вначале, сразу после прибытия миссии в юрту Абылая, большая часть времени была занята проблемой Амурсаны, если разбойник Амурсана все еще не будет захвачен, то, поскольку уже приближается зима, необходимо было покончить с кочевьями (Цинская империя, 1989: 137). Однако Абылай вновь заявил, что Амурсана нет на его земле, клялся своими детьми и братьями (Цинская империя, 1989: 145). Это правда, что Амурсана уже ушел, когда посольская миссия достигла Абылая. Амурсана достиг Семипалатинска 8 августа 1757 и находился под защитой российских властей. Затем он прибыл в Тобольск 31 августа и умер от оспы 2 сентября (Опума, 2014: 60).

Так же вместе с сыном принца к Абылаю приехали два высокопоставленных маньчжурских знаменосца по имени Чжао-Хуэй и Нусан, главы посольской миссии (Опума, 2014: 60). Это военные чиновники императора, служившие командирами императорского эскорта во время первых южных походов Цяньлуна в 1750–1760-х годах. Оба происходили из маньчжурского ордена желтого знамени; оба были высокооплачиваемыми и опытными полевыми командирами, а также экспертами по военному снабжению; и оба участвовали в боевых действиях на передовой в походах

Цяньлуна (1755–1759) (Michael, 2015: 13). Они встретились с Абылаем 5 сентября 1757 года, Нусан так описал фигуру и личность султана: Абылаю около сорока лет, он небольшого роста, носит бакенбарды. У него умный характер, он все объясняет доходчиво (Onuma, 2014: 60).

Впоследствии они перешли к проблеме титулов. Абылай опасался, что исконные обычаи казахов изменятся в результате «подданства» Цинской империи. В частности, он был против получения цинских титулов и любых изменений в одежде и головных уборах. Нусан объяснил ему, что правительство не будет навязывать свои обычаи, и тот факт, что Эрке–Шара продолжал носить одежду стиля Халха монголов, ясно показывает, что он говорил правду (Onuma, 2014: 69). В ходе переговоров с Чжао–Хуэй, Нусан и Эрке–Шара Абылай определенно понял, что построение отношений с Цинской империей не приведет к каким–либо большим изменениям в казахском обществе. Более того, вполне возможно, что титул, пожалованный цинским императором, придаст бы Абылаю большой престиж. Конечно, цинский титул хань отличался от традиционного титула хана у казахов, что подчеркивал и император Цяньлун в своем указе, адресованном Абылаю. Однако впоследствии цинский титул оказался эффективным средством повышения авторитета его влияния в казахском обществе. Эрке–Шара пробыл у Абылая 5 месяцев и вернулся на границу по приказу Цяньлуна в январе 1758 года.

Следующее посольство прибыло в 1758 г., в результате которого казахи заключили договор с цинской династией о ведении торговли при урочище, называемом Ирен–Хабырга в Восточном Тянь–Шане. Из рапорта сибирского губернатора Ф. Соймонова в Коллегию иностранных дел от 30 сентября 1759 г. известно, что в ответ на дипломатические миссии китайцев Абылай также отправлял послов в Пекин (АВПРИ. Ф. 3Д. 1759 г. Оп. 113/1. Д. 2. Л. 185–186). Согласно сведениям из данного рапорта можно усмотреть следующий ряд выводов. Во–первых, в Цинскую империю была отправлена дипломатическая миссия во главе с родственником Абылая – Урус–султаном. Во–вторых, была достигнута предварительная договоренность о торговле с китайцами в районе местности Ирен–Хабырги, что располагалась на землях бывшего Джунгарского государства. Цинская сторона делала попытки принятия в подданство казахов и других соседствующих народов, кто еще не состоял в подданстве Российской империи.

Начался процесс длительных дипломатических переговоров. Несмотря на то, что Абылай с 1757 г. находился в мирных отношениях с Цинской империей, он нередко нападал на подданных этой страны – урянхайцев, что вызывало негодование со стороны цинских властей. Так, империя продолжила возведение укрепленных линий в долине реки Или и в Тарбагатае. 9 марта 1760 г. вышел указ императора Цяньлуна военному совету отправить посольство к Абылаю в связи с нападением его людей на урянхайцев. Согласно указу, император повелел разобраться в донесениях о нападениях казахов на Урянхай, а также выразил сомнение в подлинности сведений о личном участии Абылая в нападениях. В связи с тем, что текущая торговля в Урумчи с постоянно прибывающими казахами протекает плавно, и такие поступки со стороны казахов не должно были происходить (Цинская империя, 1989: 172).

В мае 1760 г., видя возмущение цинской стороны, озлобленной угоном урянхайцев, Абылай старался успокоить цинскую сторону, выражая им верность и уважение в письмах адресованных императору Цяньлуну (Эпистолярное наследие, 2014: 301).

5 июля 1760 г. в стан султана Абылая при речке Кылчакты прибыл цинский посол Наван, о чем сообщал переводчик Ф. Гордеев коменданту Троицкой крепости полковнику П. П. Родену (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 89. Л. 245–250). Из сообщений

переводчика можно узнать некоторые детали казахско–цинских отношений. Во–первых, в стане Абылая была цинская дипломатическая миссия с целью вернуть поданных урянхайцев, калмыков со скотом, которые были угнаны казахами. Во–вторых, они требовали у казахов, которые участвовали в этом угоне, компенсировать урон пострадавшим. Со стороны китайцев прозвучала угроза войной в случае невыполнения их условий. Во время переговоров выяснилось, что пленные действительно находятся у казахов, когда к послам прорвались 2 пленных урянхайца, которых китайцы отстояли силой оружия, когда их новые владельцы казахи попытались силой вернуть. Более того, посол вместе с сопровождающими людьми отправился к Абилмамбет–хану в район Сырдарьи.

Казахские правители вступали в активные контакты с мусульманским населением Восточного Туркестана, которые тогда начали притесняться Цинской империей. Это видно из сведений, полученных от тюленгута султана Абылая некоего Раимбека русскому переводчику Я. Гуляеву и князю И. Уракову о прибытии в Средний жуз послов из Восточного Туркестана от 10 апреля 1760 г. К Абилмамбет–хану и Абылай–султану приезжали «нарочные люди» от кашгарских и яркентских ходжей с просьбами о содействии в борьбе с цинскими войсками, выделив людей и лошадей, либо в вопросе приостановке торговли лошадьми с китайцами. Однако ответа не получили, Абылай планировал выехать весной к Абилмамбет–хану для обсуждения данного вопроса (АВПРИ. Ф. ККД. 1760 г. Оп. 122/1. Д. 4. Л. 72).

На фоне относительно мирных отношений казахов с китайцами имели место целые сражения объединенных войск кыргызов и узбеков против манжуро–цинских войск, известных из показаний жителя г. Тары А. Шихова в канцелярии командующего войсками на сибирских военных линиях генерал–майора И. И. Веймарна от 30 августа 1760 г. (ГИАОО. Ф. 1. 1760 г. Оп. 1. Д. 89. Л. 233–234).

Из этого документа следует, что при покорении мусульманских городов Восточного Туркестана китайцами, некоторые предводители спаслись бегством в города Средней Азии, в погоню за которыми был отправлен цинский отряд численностью в 9 тысяч человек. Но навстречу им выступили объединенные войска узбеков и кыргызов, последние перебили до 7 тысяч китайцев. Войско из числа кыргызов и узбеков было сформировано из около 100 000 человек.

Для того чтобы прекратить набеги казахов на урянхайцев, император Цяньлун в своей грамоте на имя султана Абылая от 18 ноября 1760 г. раз и навсегда запретил нападать на подвластных Цинской империи урянхайцев (Цинская империя, 1989b: 21). Из этого указа видно: китайцы выяснили, что грабежом занимались казахи. Теперь казахи стали возвращать скот и захваченных в результате набегов людей, подвластных Цинской империи. Отныне цинский Китай давал гарантию, что ойраты впредь не будут беспокоить казахов.

В последующие годы, когда цинская угроза Джунгарии отошла на второй план, казахи рассматривали возможность цинской угрозы по отношению к себе, о чем свидетельствует рапорт командующего в Звериноголовской крепости секунд–майора Д. Скотина командующему Сибирским корпусом – бригадиру К. Л. фон Фрауендорфу от 1 апреля 1758 г. Согласно сведениям из рапорта, казахи опасались нападения войск императора Цяньлуна и в связи с этим намеревались перекочевать ближе к российским крепостям (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 66. Л. 74–75). В то же время в этом письме видно и другое: Российская империя несколько подвергала сомнению эту опасность, видимо, опасаясь активности в районе новых крепостей Новоишимской линии, построенной на казахских землях в 1752–1755 гг.

Это обстоятельство видно из усилившихся попыток контактов казахов с Цинской империей именно в это время. В этой связи Российская империя предпринимала меры

по недопущению установления устойчивых политических контактов казахов и Цинской империи. Это следует из Указа коллегии иностранных дел исполняющему обязанности оренбургского губернатора А. И. Тевкелеву и советнику П. И. Рычкову от 6 мая 1758 г. о мерах по пересечению попыток цинского правительства установить политические контакты с казахскими владельцами. Абылай–султан сообщал о достижении перемирия с Цинской империей и взаимном обмене посольствами. Перемирие было заключено в начале июня 1757 г. в урочище Айгуз и Айсантык, близ реки Аягоз (АВПРИ. Ф. ККД. 1758 г. Оп. 122/1. Д. 3. Л. 7–16). Так же в результате переговоров стороны договорились организовать торговлю в урочище под названием Ирен–Хабырга.

Тем временем именно в период полного разгрома джунгар в 1758 г. отношения между казахами подвластными Абылаю и Цинской империей складывались весьма благоприятные, о чем красноречиво свидетельствует донесение сибирского губернатора Ф. И. Соймонова в коллегию иностранных дел от 14 июля 1758 г. Китайцы рассматривали казахов своими сторонниками и что в случае войны Амурсаны с династией Цин, якобы казахи примут их сторону. Согласно сведениям, излагаемым в донесении, командованию цинских войск было известно о том, что Амурсана находился в Российской империи, в связи с этим они планировали отыскать его военными силами, а казахские кочевья в это время должны были уже располагаться у российских границ (АВПРИ. Ф. ЗД. 1758 г. Оп. 113/1. Д. 4. Л. 220–221).

Иногда Абылай «открыто» показывал свою позицию Российской империи по отношению к цинскому императору, касающуюся возврата и поимки Амурсаны. Это видно из его письма исполняющему обязанности оренбургского губернатора А.И. Тевкелеву о своих отношениях с цинским правительством 22 июля 1758 г., решительно настроенного как против Амурсаны, так и против Российской империи, пытающегося спасти джунгарского беглеца. По его словам, с целью требования выдать Амурсану цинскому правительству, в Российскую империю будет направлен посол Цяньлуна, в случае же отказа император прибегнет к силовым методам (АВПРИ. Ф. ККД. 1758 г. Оп. 122/1. Д.3. Л. 99).

Хотя можно открыто предположить, что этим сведениям Российская империя не доверяла, и они обязательно перепроверялись. Имели место перекрестные перепроверки через разведчиков и лазутчиков из числа, к примеру, проверенных бухарцев или татар. В «сказке» посланца оренбургской губернской канцелярии Мурзалея Шихова передавалось об установлении Абылаем посольских связей с цинским двором, о политической обстановке в регионе от 29 августа 1758 г. Мурзалея Шихов сообщал, что, по известным ему данным, Абылай принял цинское подданство весной 1757 г. Цинские войска располагались на расстоянии двух месяцев пути от кочевий Абылая у озера Баркуль. На реке Или не имелось поселения, однако были устроены почтовые станции цинского войска, а также ими были разведены там пашни. К казахам прибыли цинские послы, которые, по словам Шихова, разместились у Абилмамбет–хана в ожидании султана Абылая, батыров Кулсары и Куляка (АВПРИ. Ф. ККД. 1750 г. Оп. 122/1. Д. 6. Л. 36–39).

Из этого письма видно, что Российская империя была прекрасно осведомлена о событиях, как в Казахском ханстве, так и у их соседей. Во–первых, в 1757 г. Абылай принял цинское подданство. Во–вторых, империя имела армию, которая была призвана быть направлена против казахов в случае осложнения с ними отношений. В–третьих, россиянами было выяснено, что китайцы были плохо вооружены. В–четвертых, в новых местах, где ранее кочевали джунгары, китайцы еще не возвели укрепления. В–пятых, между казахами и китайцами имели место посольские связи (АВПРИ. Ф. ККД. 1758 г. Оп. 122/1. Д. 4. Л. 23–24).

В следующие годы началась длинная череда дипломатических переговоров казахов с цинским Китаем, в которых были заинтересованы обе стороны. Так, 8 марта 1759 г. в своих письмах казахи Мамык и Базара в адрес Оренбургской губернской канцелярии сообщали о том, что Абылай султан получил почести и подарки от цинского императора. Более того, они докладывали, что казахский султан заключил мир с Цинской империей ради сохранения жизни своих подданных, благодаря чему и получил немалое благоволение императора Цяньлуна (ГИАОО. Ф.1. Оп.1. Д. 76. Л. 189–190). Более того, эти же информаторы сообщили российской стороне одно весьма важное сообщение о занятии султаном Абылаем нейтральной позиции и его отказе оказывать помощь какой-либо стороне в случае военного столкновения Российской и Цинской империй: «но в собственной только осторожности пребудет» (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 76. Л. 189–190).

Вместе с тем казахский хан Абилмамбет и султан Абылай проводили сложные переговоры с китайцами, которые можно усмотреть из промемории Оренбургской губернской канцелярии на адрес бригадира Сибирского корпуса К.Л. Фрауендорфу от 23 марта 1759 г. Безусловно, главный вопрос был о свободном кочевании казахов на опустевших от джунгар землях. Более того, Российская империя была заинтересована в том, чтобы использовать казахов в вопросе недопущения китайцев в бывшие джунгарские земли. Об этом, еще 11 февраля 1759 г. императрицей Екатериной II издан указ генерал-майору Тевкелеву и коллежскому советнику Рычкову (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 76. Л. 230–231).

Безусловно, интересы Российской империи и казахов практически совпадали: Российская империя не хотела допускать Цинскую империю в Джунгарию, а казахи желали попасть на свои же исконные земли, некогда захваченные джунгарами.

В конце 1760 г. в стан китайцев было отправлено казахское посольство во главе с Жолбарыс-султаном. Это вызвало сомнения в российских кругах. Но они были развеяны в ходе беседы командующего на сибирских военных линиях генерал-майора Веймарна с приближенным султана Абылая – старшиной Байджигитом о причинах отправки казахского посольства в цинский Китай от 1 января 1761 г. Абылай отправил своего брата Жолбарыс-султана с делегацией в Цинскую империю в связи с тем, что люди Среднего жуза с Барак-батыром по недосмотру захватили вместо джунгарских калмыков подданных империи – урянхайцев из Садацкой волости. Жолбарыс-султан отправился вернуть в империю всех захваченных цинских подданных – кого смогли найти (Цинская империя, 1989: 181). Отсюда можно усмотреть, что Абылай послал к цинскому правителю своих людей с целью отрегулировать вопрос возврата урянхайцев, угнанных некогда казахами. В 1761 г. цинский император в наказание запретил казахам использовать пастбищные угодья южнее реки Аягуз, однако это все равно не помешало им следовать своим маршрутом кочевания на Тарбагатае.

В этом же году казахам пришлось не раз оправдываться перед россиянами о своей верности российскому престолу: Российская империя была обеспокоена тем, что Абылай часто общался с цинским Китаем, о чем свидетельствовало одно из сообщений султана Жолбарыса в Омской крепости о взаимоотношениях Абылая с цинскими властями и его верности присяге российскому подданству от 28 декабря 1761 г. (Цинская империя, 1989: 182). Из этого письма, кроме слов верности российскому престолу и отсутствия намерения получить цинское подданство, казахский султан назвал ряд мест торговли с китайцами: Тарбагатай, Ирен Кабырга и у реки Или. Более того, казахам со стороны Цинской империи было заявлено о запрете кочевать за реку Аягуз. В этой же беседе Жолбарыс сообщал о том, что казахи никаких переписок не имели и послов в Цинскую империю не отправляют. Безусловно, здесь казахи открыто

лукавили и вводили в заблуждение российскую сторону: это видно из многих архивных документов, подтверждающих десятки посольств до этой встречи и после.

О правдивости наших слов свидетельствует и тот факт, что вскоре в Пекин было отправлено новое посольство, о чем можно узнать из рапорта комиссии «О заграничных обращениях» при тобольской губернской канцелярии в Коллегию иностранных дел о направлении султаном Абылаем очередного посольства и ходе колонизации цинами Джунгарии от 29 июля 1763 г. (Цинская империя, 1989b: 21).

Из данного документа ясно видно, что на бывших джунгарских землях были уже возведены цинские крепости, где были размещены войска для удержания завоеванных земель. В этот регион были направлены и бывшие военнопленные джунгары (калмыки), во главе которых были поставлены китайцы. Чтобы сделать джунгар верными империи, цинские чиновники начали практиковать межэтнические браки, замуж джунгарам выдавали китайянок, а китайцам – джунгарок, чем была начата ассимиляция джунгар. Все казахские послы всегда щедро одаривались, что было своего рода подкупом казахских представителей (Цинская империя, 1989: 193–195). Кстати, это посольство возглавил сын двоюродного брата Султанмамета – султан Урус. К этому посольству присоединились депутаты от Нуралы–хана и его сына Ералы (АВПРИ. Ф. ККД. 1758 г. Оп. 122/1. Д. 3. Л. 121–122).

Несмотря на то, что Российская империя болезненно воспринимала попытки сближения казахских правителей с цинским Китаем, ханы и султаны продолжали принимать цинские посольства. Это наглядно видно из показаний башкирского старшины К. Казанбаева от 2 ноября 1765 г., который побывал в кочевьях Среднего жуза, будучи свидетелем прибытия в ставку султана Абылая цинского посольства. В 1767 г. делегация, посланная Абылаем в Цинскую империю, вернулась с подарками, оцениваемыми в денежном эквиваленте на 2000 рублей. Со слов старшины на территории джунгар возводят крепости, располагают селения и войска. Так же стало известно, что занятые цинскими войсками два кашгарских города были освобождены, а цинские управители перебиты, и теперь империя послала карательные отряды (Цинская империя, 1989: 212–214).

С целью разрешения приграничных проблем казахи предпринимали отправку послов с миссиями. Об этом свидетельствует один из рапортов командующего Петропавловской крепости генерал–майора П. Девица, в котором он сообщает командующему Сибирским корпусом генерал–поручику И. И. Шпрингеру о возвращении посольства Абылай–султана в Цинскую империю и о ее войне с Дурранийской империей от 10 октября 1765 г. (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 137. Л. 199).

Из этого письма можно усмотреть следующее: некоторые казахские старшины, батыры периодически передавали информацию России, видимо, не бесплатно. Из Цинской империи вернулось посольство, отправленное султаном Абылаем. В–третьих, была получена информация о том, что цинский император начал войну с афганцами (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 137. Л. 199).

В казахско–китайских отношениях часто имели место военные конфликты и из–за пастбищных угодий, высвобожденных от джунгар. Это видно из рапорта сибирского губернатора Ф. И. Соймонова в Коллегию иностранных дел о казахско–цинских столкновениях от 15 января 1763 г., в кочевьях близ реки Сарысу китайцами захвачено в плен немалое количество казахов, подвластных Казбек–бию и Кабай–бию. Переводчик Гордеев и купец Возмилов сообщали, что многих людей и угнанных лошадей после требования из империи не вернули (АВПРИ. Ф. ККД. 1763 г. Оп. 122/1. Д. 1. Л. 1–12).

Земельные распри между казахами и китайцами не могли не привлечь к этому конфликту внимание других стран, с которыми у Цинской империи складывались

непростые отношения. В этом плане со стороны Ирданы–бия, узбекского правителя Средней Азии, была попытка заключения военного союза с казахами. Это видно из письма Ирданы–бия Абылаю о союзе против цинов от 13 августа 1764 г. (Цинская империя, 1989: 202–203).

В 1767 г. после ряда дипломатических переговоров император Цяньлун разрешил казахам кочевать в Тарбагатае и на реке Или в обмен на принятие ими цинского подданства и выплаты налога за использование пастбищ. Об этом свидетельствует указ Цяньлуна военному совету направить грамоту Абылаю о взимании платы за пастбища в случае перекочевки казахов за линию цинских караулов от 17 февраля 1767 г. в виде лошадей и другого скота (Цинская империя, 1989: 214–215).

Иногда, при осложнении отношений казахов с узбекским правителем – беком Ирданой, султан Абылай отправлял посольство в Пекин с просьбой оказать ему военную помощь. В составе посольства из 12 человек отправился племянник Абылая – султан Давлет–Гирей. Об этом свидетельствует показание от 14 октября 1767 г. башкиров К. Абзанова с товарищами, возвратившимися из Среднего жуза (Цинская империя, 1989: 219).

На наш взгляд, сам Абылай не верил в успех предприятия, заведомо зная, что Цинская империя не будет оказывать военную помощь казахам. Что и следовало ожидать: 21 октября 1767 г. была выслана грамота императора Цяньлуна Абылаю с отказом в военной помощи в войне с Кокандским ханством, в связи с тем, что и казахи и кокандцы являются подданными императора и в данный вопрос он вмешиваться не будет (Цинская империя, 1989: 220–221).

В последующие годы Российская империя продолжала следить за ходом казахско–цинских отношений, в том числе и через русских толмачей. Так, из сведений переводчика М. Арапова от 17 марта 1769 г. в оренбургской канцелярии была добыта информация о торговых и посольских связях хана Абилмамбета и султана Абылая с цинским двором (Цинская империя, 1989: 116).

Командующие цинскими войсками искали джунгарского зайсана Кайсысары, на что казахи ответили, что такового у них нет. Так же среди требований цинов было оказание им помощи Абылаем, выделение казахских вооруженных отрядов для захвата ряда городов Средней Азии – Самарканда, Ташкента, Бухары и других поселений, на что они якобы дали отказ, ссылаясь на ряд трудностей в том числе и на то, что там проживают много их соплеменников–казахов (Цинская империя, 1989: 166–168). К тому же выяснилось, что китайцы от своего намерения наступать на города Средней Азии отказались.

Из этого письма можно усмотреть, что к Абылаю и Абилмамбету обратились ходжи из этого мусульманского региона. Они просили казахских правителей помочь войсками против притеснений китайцев. И пытались убедить казахскую сторону не прельщаться цинскими товарами. То есть была попытка создания мусульманского блока, инициированного влиятельными ходжами.

В последующие годы стали усиливаться посольские связи Абылая с Китаем, что связано с тем, что в 1771 г. Абылай был избран общеказахским ханом вместо хана Абилмамбета. Так, 3 сентября 1773 г. батыр Кулсары докладывал командующему Петропавловской крепости генерал–майору С. К. Станиславскому, что в ставку хана Абылая вернулся его сын Адиль из Цинской империи, находившийся во дворце императора в качестве аманата (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 182. Л. 174–175).

В последние годы правления хана Абылая его отношения с Россией (на фоне усиления контактов первого с Цинской империей) начали портиться. Самое главное: Российская империя никак не хотела признавать его общеказахским ханом. Более того, были попытки его ареста и замены другими султанами и даже батырами, что не совсем

соответствовало степным законам. В этих условиях Абылай пытался несколько сблизиться с Цинской империей с целью вынуждения Российской империи пойти ему на существенные уступки и получения преференций. Это обстоятельство можно усмотреть из письма Кулебаки–батыра командующему в Петропавловской крепости бригадиру С.В. Суморокову от 16 января 1778 г. Кулебаки–батыр сообщал о желании Абылай–хана вместе со своими подвластными казахами перейти в цинское подданство, отказавшись и от торговых отношений с Российской империей (АВПРИ. Ф. ККД. 1758 г. Оп. 122/1. Д. 4. Л. 56).

При этом казахский батыр не только изъявлял знаки покорности власти Российской империи и отхода от Абылая, но и оскорбительно называл своего правителя «безмозглым», видимо, желая получить выгоды и награды со стороны империи (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 212. Л. 56).

Кстати, этот же батыр, побывав у Абылая вместе с капитаном Бреховым и Байжигит–мурзою, сообщал и о тайных «сношениях» хана с цинским императором и его непостоянстве по отношению к Российской империи, что видно из его письма от 25 февраля 1778 г. в адрес Суморокова. Согласно данному сообщению, Абылай отправил императору Цяньлуну калмыцкого нойона с письмом и пять сопровождающих его казахов в составе посольской миссии (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 212. Л. 161–164). Российская империя предприняла попытки смещения и даже ареста Абылая, поставив вместо него даже атыгайского батыра Кулебаки (Султаны и батыры, 2018: 5).

Осенью 1780 г. не стало Абылая. Казалось бы, вместе с ним должны были прекратиться связи и контакты с цинским Китаем. Но традиция поддержания добрых отношений нашла продолжение в лице Уали султана.

Абылай–хан сохранял и удерживал свою власть с помощью двусторонней дипломатии с Российской империей и Цинской империей. После его смерти старший сын Уали продолжил следовать предыдущей политике хана. Дипломатические миссии подвластных Уали–хану казахов в Цинскую империю и посещения посольств от императоров Цяньлуна и Цзяцина продолжались, хотя и не с такой частотой, как при Абылае. В материалах отчетов о расследовании избрания нового хана также упоминалась цинская дипломатическая миссия, принявшая участие в событиях, связанных с признанием правопреемственности Уали в отношении титула «хань».

О том, что цинский император Цяньлун до последнего времени поддерживал отношения с Абылаем, свидетельствует тот факт, что после кончины хана в своей грамоте от 27 июля 1781 г. император выразил слова соболезнования его сыну Уали и сообщил о проведении обряда поминовения. Как сообщили императору чиновники Тарбагатая, Абылай умер вследствие перенесенного тяжелого заболевания. Об Уали у императора Цяньлуна уже имелось глубокое представление и понимание его личности, а также о наличии всех качеств для становления правителем казахского народа. В грамоте он упоминает время прошлого пребывания Уали в Пекине и полученных им тогда знаках благоволения от правителя Поднебесной. Как старшему сыну Абылая Цяньлун повелевал Уали наследовать титул казахского хана, отправив в казахские земли чиновников с «подношениями». В ответ на оказанную милость Уали должен был «строго сдерживать» и править казахами в окружении своих братьев, поддерживать мир и дружественные отношения с соседями и предотвращать конфликтные ситуации (История Казахстана, 2013: 31). Таким образом, Цинская империя в лице императора однозначно признавала Уали следующим казахским правителем. На официальную церемонию избрания хана от Цинской империи прибыло солидное посольство, состоявшее из 300 человек с многочисленными и богатыми подарками,

они хотели выразить слова уважения Уали и поздравить его с выборами в качестве хана (АВПРИ. Ф. 122. 1786 г. Д. 3. Л. 9).

Российская империя об этом прекрасно знала. К примеру, в рапорте от 19 ноября 1781 г. комендант Ямышевской крепости полковник Н.С. Федцов писал командующему войсками на сибирских линиях генерал–майору Н.Г. Огареву о цинском посольстве к хану Уали. Кулебак–батыр 18 ноября лично сообщил Н.С. Федцову, что цинский посол остановился недалеко от Иртышских крепостей. Посол прибыл с объявлением о признании цинским императорским двором Уали–хана на месте умершего Абылая. Уали, созвав старшин, выдвинулся к послу для получения уведомления, а Кулебак–батыр направился с известием в Ямышевскую крепость (Цинская империя, 1989: 243–244).

Очевидно, что китайцы провели обряд поминовения умершего хана. Сам новый хан не скрывал ни одной из миссий китайцев. Из письма хана Уали генерал–майору Н. Г. Огареву от 30 ноября 1781 г. следует: осенью в урочище Баянаула приезжало цинское посольство, состоявшее из 300 человек, с немалым количеством даров. Уали выехал в Баянаул для совершения поминок, а в кочевьях замещать его остался брат – Чингис–султан (Цинская империя, 1989: 244).

В своем рапорте командующий войсками на сибирских линиях генерал–майор Н.Г. Огарев подробно писал в Коллегию иностранных дел от 22 января 1782 г. о поминках по Абылаю и утверждении в ханском звании его сына Уали цинскими посланцами. Сообщалось, что Уали–хан встретился с посланниками императора именно с целью подтверждения ханского титула. Прибыло 130 человек, 50 верблюдов, которые были нагружены подарками, вещами и продовольствием для посольства. Уали подняли на белом войлоке, провели поминки с подношением 100 голов овец и сожжением бумажных денег (Цинская империя, 1989: 245–246).

В обратный путь цинское посольство выдвинулось в сопровождении ответной дипломатической миссии Уали–хана во главе с его младшим братом султаном Шигаем для получения ханского патента и выражения личной благодарности императору, а также подарками в виде лошадей (Хафизова, 2019: 157).

К концу XVIII в. часть казахов Среднего и Старшего жузов приняли подданство Цинской империи, получив доступ к пастбищным угодьям Тарбагатай, долины р. Или и Монгольского Алтая, где Цинская империя возводила военные укрепления при переговорах с Абылаем, чтобы не допустить возвращения казахов на освобожденные от джунгар земли.

По воле судьбы Абылай остался в истории последним старшим ханом казахов, после его смерти в результате активного вовлечения наиболее влиятельных казахских ханов и султанов в сферу геополитических интересов Российской и Цинской империй и среднеазиатских государств почти трехвековая традиция существования этого института в Степи окончательно прекратилась. Абылай умело использовал свой правовой статус подданного двух империй для проведения собственной политической линии в Среднем и Старшем жузах и благодаря этой прагматичной позиции существенно расширил сферу своего влияния среди казахов. Абылай был мудрым политиком, талантливым полководцем и выдающимся дипломатом. За пятьдесят лет правления в Среднем жузе и около двадцати лет параллельно с ним во многих племенах и родах Старшего жуза ему удалось обеспечить политическую стабильность в северных, центральных и юго–восточных регионах Степи, расширить территорию кочевания казахских родов и племен в Среднем и Верхнем Прииртышье и в Семиречье и наладить относительно регулярные торгово–экономические связи казахов с Россией, Цинской империей и среднеазиатскими ханствами.

Заклучение. В ходе исследования казахско–цинских отношений в XVIII веке было выявлено, что этот период стал важным этапом в истории Центральной Азии, характеризующимся сложными политическими взаимодействиями и дипломатическими усилиями. Абылай–хан, как центральная фигура этого времени, играл ключевую роль в попытках сохранить независимость казахского ханства и наладить связи с Цинской империей, что свидетельствует о его политической мудрости и стратегическом мышлении.

Анализ архивных документов и исторических свидетельств показал, что казахи, несмотря на давление со стороны Цинской империи и Российской империи, стремились к установлению взаимовыгодных отношений, что позволило им сохранить свои пастбищные угодья и культурную идентичность. Дипломатические переговоры, заключение союзов и обмен посольствами стали важными инструментами в борьбе за автономию и защиту интересов казахского народа.

Тем не менее, активное вовлечение казахских ханов в геополитические игры великих держав привело к ослаблению традиционных институтов власти и, в конечном итоге, к утрате независимости.

Источники

АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи, Москва.
ГИАОО – Государственный исторический архив Омской области, Омск.

Sources

AFPRI – Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire, Moscow.
SHAOR – State Historical Archive of the Omsk Region, Omsk

Литература

- Абуев, 2006 – *Абуев К.* Хан Абылай и его время. Астана: Елорда, 2006. 304 с.
Акимбеков, 2018 – *Акимбеков С.* Казахстан в Российской империи. Алматы: Институт азиатских исследований, 2018. 503 с.
Артыкбаев, 2019 – *Артыкбаев Ж.* Абылай хан. Нур–Султан: Фолиант, 2019. 400 с.
Из истории, 2020 – Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.) / Сост. В.А. Сирик. Алматы: Литера–М, 2020. 544 с.
История Казахстана, 2013 – История Казахстана в документах и материалах: Альманах. В 3 т. Т. 3 / Отв. ред. Б.Т. Жанаев. Караганда: ПК Экожан, 2013. 496 с.
Кабульдинов, 2019 – *Кабульдинов З.Е.* Абылай хан // Великие имена Великой степи. Сборник материалов. Алматы: Литера–М, 2019. С. 274–289.
Касымбаев, 1999 – *Касымбаев Ж.К.* Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). Алматы: Білім, 1999. 288 с.
Кемеңгерұлы, 2015 – *Кемеңгерұлы Қ.* Қазақ тарихынан. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы типографиясы, 2015. 324 б.
Көпейұлы, 2007 – *Көпейұлы М.Ж.* Қазақ шежіресі. Астана: «Алтын кітап», 2007. 233 б.
Кузнецов, 1980 – *Кузнецов В.С.* Амурсана. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1980. 176 с.
Құдайбердіұлы, 2007 – *Құдайбердіұлы Ш.* Түрік, қырғыз–қазақ һәм ханлар шежіресі. Астана: «Алтын кітап», 2007. 270 б.
Моисеев, 1993 – *Моисеев В.А.* Роль Аблая в укреплении и развитии международных связей Казахского ханства // Аблай–хан. Кенесары (Проблемы национально–освободительного движения). Алматы: Ғылым, 1993. С. 43–51.
Сулейменов, 1993 – *Сулейменов Р.Б.* Роль и место Аблая в национально–освободительной борьбе и объединении казахского народа в единое государство в XVIII веке // Аблай–хан. Кенесары (Проблемы национально–освободительного движения). Алматы: Ғылым, 1993. С. 27–35.
Султаны и батыры, 2018 – Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.). Сборник документов / Сост. В.А. Сирик. Алматы: Литера–М, 2018. 560 с.
Хафизова, 2019 – *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур–Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
Цинская империя, 1989а – Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. В 2 ч. Ч. 1 / Сост. К.Ш. Хафизова. Алма–Ата: Наука, 1989. 216 с.

Цинская империя, 1989б – Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. В 2 ч. Ч. 2 / Сост. К.Ш. Хафизова. Алма-Ата: Наука, 1989. 227 с.

Эпистолярное наследие, 2014 – Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. / Сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. Алматы: АО АБДИ Компани. 2014. 696 с.

Chang, 2015 - *Michael G. Chang*. The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle. *The Asia-Pacific Journal*. Japan Focus. 2015. Volume 13. Issue 8. Number 3. Pp. 1–20.

Onuma, 2014 - *Onuma T.* Dispatch of the Nusan Mission: The Negotiations between Qing and Ablay in 1757. *Azia Bunkashi Kenkyu*. 2014. №. 14. Pp. 1–20.

References

Abuev, 2006 – *Abuev K.* Khan Ablai i ego vremia [Khan Abylai and His Time]. Astana: Elorda, 2006. 304 p. [In Rus.]

Akimbekov, 2018 – *Akimbekov S.* Kazakhstan v Rossiyskoy imperii [Kazakhstan in the Russian Empire]. Алматы: Institute of Asian Studies, 2018. 503 p. [In Rus.]

Artykbaev, 2019 – *Artykbaev Zh.* Ablai khan [Abylai Khan]. Nur-Sultan: Foliant, 2019. 400 p. [In Rus.]

Chang, 2015 - *Michael G. Chang*. The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle. *The Asia-Pacific Journal*. Japan Focus. 2015. Vol. 13. Iss. 8. No. 3. Pp. 1–20.

Epistol'noye nasledie, 2014 – Epistol'noye nasledie kazakhskoy pravashchey elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. V 2 t. T. 1: Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1675–1780 gg. [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675–1821. Collection of Historical Documents. In 2 vols. Vol. 1: Letters of Kazakh Rulers. 1675–1780] / Comp. and Ed. I.V. Erofeeva. Алматы: АО АБДИ Компани, 2014. 696 p. [In Rus.]

Istoriya Kazakhstana, 2013 – Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh [History of Kazakhstan in Documents and Materials: Almanac]. In 3 vols. Vol. 3 / Ed. B.T. Zhanaev. Karaganda: PK Ekozhan, 2013. 496 p. [In Rus.]

Iz istorii, 2020 – Iz istorii Velikoy stepi (poslednyaya chetvert' XVIII v.) [From the History of the Great Steppe (last quarter of the 18th century)] / Comp. V.A. Sirik. Алматы: Litera-M, 2020. 544 p. [In Rus.]

Kabul'dinov, 2019 – *Kabul'dinov Z.E.* Ablai khan [Abylai Khan] // Great Names of the Great Steppe. Collection of Materials. Алматы: Litera-M, 2019. Pp. 274–289. [In Rus.]

Kassymbaev, 1999 – *Kassymbaev Zh.K.* Gosudarstvennye deyateli qazaqskikh khanstv (XVIII v.) [Statesmen of the Kazakh Khanates (18th Century)]. Алматы: Bilim, 1999. 288 p. [In Rus.]

Kemengeruly, 2015 – *Kemengeruly Q.* Qazaq tarihy [From the History of the Kazakhs]. Astana: L.N. Gumilyov Printing House, 2015. 324 p. [In Kaz.]

Khafizova, 2019 – *Khafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiya v XVIII–XIX vekakh [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries]. Nur-Sultan: KISI under the President of the RK, 2019. 480 p. [In Rus.]

Kópeuly, 2007 – *Kópeuly M.Zh.* Qazaq shezhiresi [Kazakh Genealogy]. Astana: «Altyn Kitap», 2007. 233 p. [In Kaz.]

Kuznetsov, 1980 – *Kuznetsov V.S.* Amursana [Amursana]. Novosibirsk: Nauka, Siberian Branch, 1980. 176 p. [In Rus.]

Moiseev, 1993 – *Moiseev V.A.* Rol' Ablai v ukrepleni i razviti mezhdunarodnykh svyazei Qazaqskogo khanstva [The Role of Abylai in Strengthening and Developing International Relations of the Kazakh Khanate] // Abylai Khan. Kenesary (Problems of the National Liberation Movement). Алматы: Gylym, 1993. Pp. 43–51. [In Rus.]

Onuma, 2014 - *Onuma T.* Dispatch of the Nusan Mission: The Negotiations between Qing and Ablay in 1757. *Azia Bunkashi Kenkyu*. 2014. №. 14. Pp. 1–20.

Qudaiberduly, 2007 – *Qudaiberduly Sh.* Túrik, qyrqyz-qazaq hám hanlar shezhiresi [The Genealogy of the Turks, Kyrgyz-Kazakh, and Khans]. Astana: «Altyn Kitap», 2007. 270 p. [In Kaz.]

Súleimenov, 1993 – *Súleimenov R.B.* Rol' i mesto Ablai v natsional'no-osvoboditel'noi bor'be i obedineni qazaqskogo naroda v edinoe gosudarstvo v XVIII veke [The Role and Place of Abylai in the National Liberation Struggle and Unification of the Kazakh People into a Single State in the 18th Century] // Abylai Khan. Kenesary (Problems of the National Liberation Movement). Алматы: Gylym, 1993. Pp. 27–35. [In Rus.]

Sultany i batyry, 2018 – Sultany i batyry Srednego zhuza (vtoraya polovina XVIII v.). Sbornik dokumentov [Sultans and Bатыrs of the Middle Zhuz (second half of the 18th century). Collection of Documents] / Comp. V.A. Sirik. Алматы: Litera-M, 2018. 560 p. [In Rus.]

Tsinskaya imperiya, 1989a – Tsinskaya imperiya i kazakhskie khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v. [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. The Second Half of the 18th – First Third of the 19th Century]. In 2 parts. Part 1 / Comp. K.Sh. Khafizova. Alma-Ata: Nauka, 1989. 216 p. [In Rus.]

Tsinskaya imperiya, 1989b – Tsinskaya imperiya i kazakhskie khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v. [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. The Second Half of the 18th – First Third of the 19th Century]. In 2 parts. Part 2 / Comp. K.Sh. Khafizova. Alma-Ata: Nauka, 1989. 227 p. [In Rus.]

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 565-581, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_565-581

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ ТАРИХЫНЫҢ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАСЫ

Айжан Асхатқызы Доскараева^{1*}, Оразгүл Хасенқызы Мұхатова²,
Жұмаділ Арман Қабдешұлы³

¹Кіші ғылыми қызметкер, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің
2 курс докторанты

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
<https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

³Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
<https://orcid.org/0000-0002-0541-8321>. E-mail: arman66@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024
© Доскараева А.А., Мұхатова О.Х., Жұмаділ А.Қ.

Аңдатпа. *Kіріспе.* Отандық тарих ғылымынан советтік және тәуелсіздік жылдардағы зерттеулерде XVII–XVIII ғасырдың бас кезіндегі қазақ хандарының сыртқы саясаты көрініс тапқан. Тарихшылар көшпелі Өзбек мемлекеті, Ноғай ордасы, Жоңғар хандығы тарихын зерттеу барысында сыртқы саяси байланыстарға тоқталған. Сол себепті тарихнамадан қосалқы түрде көбінесе қазақ-орыс, қазақ-өзбек, қазақ-жоңғар қатынастары зерделенген еңбектер орын алған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – XVII–XVIII алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының зерттелу деңгейін анықтау; еңбектердің ғылыми маңызын талдау; тәуелсіздік жылдары жарияланған зерттеулердің түйкілдеріне назар аудару. *Нәтижелер.* Мақалада XVII–XVIII алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының тарихнамасына шолу жасалды. Советтік кезеңде қазақ-орыс, қазақ-жоңғар қарым-қатынастарын зерделеуге басымдылық берілді. Тәуелсіздік жылдары зерттеулердің қатары көбейіп, олардың деректік базасы кеңейді. *Қорытынды.* Отандық тарих ғылымында XVII–XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының тарихнамасы талданбаған. Зерттеулерде елдің

сыртқы саяси байланыстары қосалқы түрде қарастырылған. Қазақ хандығының сыртқы саяси қатынастарын тың деректер бойынша терең әрі кешенді түрде зерделеу қажеттілігі байқалады. Әсіресе қазақ-түрік, қазақ-парсы, қазақ-үнді байланыстарын бұрын-соңды ғылыми айналымға енгізілмеген архив құжаттары негізінде зерделеудің маңызы зор.

Түйін сөздер: тарихнамалық шолу, тарихнамалық дерек, тұжырым, сыртқы саясат, саяси байланыс, қарым-қатынас, Қазақ хандығы, Есім хан, Тәуке хан, дипломатия.

Дәйексөз үшін: Доскараева А.А., Мұхатова О.Х., Жұмаділ А.Қ. Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының отандық тарихнамасы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 565-581. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_565-581

DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF FOREIGN POLICY OF THE KAZAKH KHANATE

Aizhan A. Doskarayeva^{1*}, Orazgul Kh. Mukhatova², Arman K. Zhumadil³

¹Junior Researcher, 2 year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov (28, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan) <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

*Correspondent author

²Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov (28, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan) <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

³Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov (28, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan) <https://orcid.org/0000-0002-0541-8321>. E-mail: arman66@mail.ru

© Valichanov IHE, 2024

© Doskarayeva A.A., Mukhatova O. Kh, Zhumadil A.K.

Abstract. Introduction. During the Soviet period and during the years of independence, works on the foreign policy of the Kazakh Khanate were written in the national historical science. These studies reflect the relations of the Kazakh khans of the XVII – early XVIII centuries. Historians, in the course of studying the history of the nomadic Uzbek state, the Nogai Horde, and the Dzungarian Khanate, paid attention to foreign policy relations. For this reason, works studying Kazakh-Russian, Kazakh-Uzbek, Kazakh-Dzungarian relations are often found in historiography. The foreign policy of the Kazakh Khanate was mainly studied after Kazakhstan gained independence. *The purpose and objectives* of the study are to determine the level of knowledge of the history of the foreign policy of the Kazakh Khanate in the XVII – first quarter of the XVIII centuries; to analyze the scientific significance of works published during the Soviet period; to pay attention to the gaps in research published during the years of independence. *Results.* The article presents an overview of the historiography of the history of the foreign policy of the Kazakh Khanate in the XVII – first quarter of the XVIII centuries. During the Soviet period, priority attention was paid to the study of Kazakh-Russian, Kazakh-Dzungarian relations. Over the years of independence, the number of studies has increased and their database has expanded. *Conclusion.* The historiography of

the history of the foreign policy of the Kazakh Khanate of the XVII – first quarter of the XVIII centuries has not yet been analyzed in Russian historical science. The country's foreign policy relations are considered as secondary problems in the study of the history of the Kazakh Khanate. The need for a deep and comprehensive study of the foreign policy relations of the Kazakh Khanate from unexplored sources is noted. It is especially important to study Kazakh-Turkish, Kazakh-Persian, Kazakh-Indian relations on the basis of archival documents that have never been introduced into scientific circulation before.

Keywords: historiographical review, historiographical source, conclusion, foreign policy, political connection, attitude, Kazakh Khanate, Yesim Khan, Tauke Khan, diplomacy.

For citation: Doskarayeva A.A., Mukhatova O.H., Zhumadil A.K. domestic historiography of the history of foreign policy of the Kazakh khanate // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 565-581. (in Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_565-581

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Айжан Асхатовна Доскараева^{1*}, Оразгуль Хасеновна Мухатова², Жумадил Арман
Кабдешулы³

¹Младший научный сотрудник, докторант 2 курса Казахского национального
университета имени Аль-Фараби,

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)

<https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)

<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

³Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)

<https://orcid.org/0000-0002-0541-8321>. E-mail: arman66@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Доскараева А.А., Мухатова О.Х., Жумадил А.К.

Аннотация. *Введение.* В советский период и в годы независимости в отечественной исторической науке были написаны труды, посвященные внешней политике Казахского ханства. В этих исследованиях отражены отношения казахских ханов XVII - начала XVIII веков. Историки в ходе изучения истории кочевого узбекского государства, Ногайской Орды, Джунгарского ханства уделяли внимание внешнеполитическим связям. По этой причине в историографии часто встречаются произведения, изучающие казахско-русские, казахско-узбекские, казахско-джунгарские отношения. Внешняя политика Казахского ханства главным образом изучалась после обретения Казахстаном независимости. *Цель и задачи исследования* – определить уровень изученности истории внешней политики Казахского ханства в XVII - первой четверти XVIII вв.; проанализировать научное значение трудов, изданных в советский

период; обратить внимание на пробелы исследований, опубликованных в годы независимости. *Результаты.* В статье представлен обзор историографии истории внешней политики Казахского ханства в XVII - первой четверти XVIII вв. В советский период приоритетное внимание было уделено изучению казахско-русских, казахско-джунгарских отношений. За годы независимости увеличилось количество исследований, расширилась их база данных. *Вывод.* В отечественной исторической науке до сих пор не проанализирована историография истории внешней политики Казахского ханства XVII - первой четверти XVIII веков. Внешнеполитические связи страны рассматриваются как второстепенные проблемы в изучении истории Казахского ханства. Отмечается необходимость глубокого и комплексного изучения внешнеполитических отношений Казахского ханства по неизученным источникам. Особенно важно изучать казахско-турецкие, казахско-персидские, казахско-индийские связи на основе архивных документов, которые никогда ранее не вводились в научный оборот.

Ключевые слова: Историографический обзор, историографический источник, вывод, внешняя политика, политическая связь, отношение, Казахское ханство, Есим хан, Тауке хан, дипломатия.

Для цитирования: Доскараева А.А., Мухатова О.Х., Жумадил А.К. Отечественная историография истории внешней политики Казахского ханства // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 565-581. (на каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_565-581

Кіріспе. XV-XVII ғасырлардағы Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихы отандық тарих ғылымында арнайы зерттеу нысанына айналмаған десе де болады. Оның өзіндік себептері бар. Атап айтар болсақ, біріншіден, тарихшылар, әсіресе тәуелсіздік жылдары Қазақ хандығының құрылуын зерделеуге басымдылық берген, өйткені олар көшпелілерде мемлекет болуы мүмкін емес, болмайды да деген теорияға қарсы шыққан. Сондықтан да Ұлы далада шекарасы, халқы, шаруашылығы, әлеуметтік құрылымы, валютасы болған мемлекеттің өмір сүргендігін дәлелдеуге байланысты Қазақ хандығының құрылуы және нығаюына арналған еңбектер орын алған. Екіншіден, Қазақ хандығы туралы дербес зерттеулерде мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын жеке-жеке емес өзара сабақтаса қарастырылған. Үшіншіден, жарық көрген еңбектер қазақ мемлекеттігінің өткенін көбінесе жазба деректердің негізінде зерделеген. Елдің тарихи баяны жөніндегі ауызша деректер ғылыми айналымға түсіріле бермеген. Мұның өзі хандықтың ішкі жағдайының сыңаржақ қарастырылуына, ал сыртқы саясатының назардан тыс қалуына алып келді. Төртіншіден, ғылымда маркстік-лениндік методологияны, таптық бағытты ұстану салдарынан біржақты, большевиктік билікті мадақтау, тоталитарлық жүйе мен коммунистік идеология «феодалдық-рулық құрылысты дәріптейтін» еңбектердің жарық көруіне тиым салды. Сол себепті Қазақ хандығы, оның билеушілері туралы зерттеулерден гөрі ру-тайпалар, олардың көші-қон маршруттары, таңбалары және т.б. қарастырылған еңбектер жарияланды. Бесіншіден, осыған сәйкес «аға ұлтты» құрметтеу, оның тарихтағы рөлін дәріптеу мақсатында Қазақ хандығынан гөрі Киев Русінің, Мәскеу мемлекетінің, Ресей империясының тарихын зерттеп, оқыту орын алды. Алтыншыдан, өлкеде қазан революциясының орнауы, советтердің социалистік қоғам құрудағы рөлі, республиканың өнеркәсібі, жұмысшы табы, зауыттар мен фабрикалар тәрізді «өзекті» проблемаларды жаттанды сызба, жадағай мысалдар арқылы көрсету әдетке айналған тұста Қазақстан тарихының бірқатар мәселелері бұрмалана зерделеніп, орта ғасырлардағы өткені бойынша некен-саяқ зерттеулер жүргізілді. Қадап айтар жайт, Қазақ хандығы тек тәуелсіздік жылдары ұлт мүддесіне, мәдениетіне, дәстүріне сәйкес зерттелді. Сол себепті мәселенің

зерттелу деңгейін анықтап, зерттелуге тиіс қырларын айқындау ғылым үшін маңызды. Осы тұрғыдан келгенде зерттеу тақырыбы өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. XVII-XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының тарихнамасын зерттеуде негізгі деректер болып отандық ғалымдардың монографиялары, диссертациялары, ғылыми мақалалары, жарияланған архив құжаттары мен материалдарының жинақтары саналады. Олардың алғашқысы 1930-жылдары жарық көрсе, соңғысы 2024 жылы жарияланған. Бір ғасырға жуық мерзімде дүниеге келген тарихнамалық деректердің біз талдап отырған түйкілі зерттеудегі маңызы зор.

XVII-XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының тарихнамасын зерделеуде шетелдік зерттеушілердің ұстанымдарына назар аударылды. Мәселен, А.К. Алексеевтің «көрші елдердің өзара байланыстарын мәдени мұра ретінде қарастыруға болады. Бұл тек мәдени қарым-қатынастар ғана емес қазіргі әлемдік кеңістікке қажетті үлкен саяси интеграцияға әкелетін байланыстар» деген тұжырымы мәселені жаңаша қарастыруға жол ашады (Алексеев, 2006: 213). Сонымен қатар М. Олкоттың, Ш. Акинердің, К.Пужоль Венсан Фурньоның пікірлерін отандық тарихшылардың көзқарастарымен салыстыру шынайы тұжырым жасауға септесті. Әсіресе К.Пужоль Венсан Фурньоның «XVIII ғасырда қазақтар саяси тұрғыдан алып қарағанда барлық бастамаларынан айырылды. Содан бері көрші елдері, жоңғар, орыс, қытай мен қоқандық өзбектер тарапынан үздіксіз жалғасын табатын экспансиядан көз ашпай келеді. Үш жүз біржола бөлініске түсті. Жоңғарлардың қырып-жойып, аяусыз соққы жасауы шарасыздық салдарынан қиналған (кіші және орта) жүздердің Ресейден көмек сұрауына мәжбүрледі» деген ой түйіні Қазақ хандығының сыртқы саясатын байыпты әрі тың деректер негізінде зерделеу қажеттілігін ескертті (Лаумулин, 2019: 218).

Зерттеуде тарихнама ғылымының методологиялық негіздері басшылыққа алынды. Тарихнамалық деректің пайда болуын және мазмұнын талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар тарихнама ғылымының тарихылық, объективтілік, әлеуметтік қағидалары деректің өзіне, ғылымдағы орны мен рөліне, ұтымды тұстарына және кемшіліктеріне, фактілерге баға беруге, тарихшының ғылымға қосқан үлесін анықтауға септесті. Зерттеуде салыстырмалы-тарихи, нақты талдау, логикалық талдау, жүйелеу, хронологиялық, проблемалық-хронологиялық, ретроспективті тәрізді әдістері қолданылды. Осылардың барлығы XVII-XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының тарихнамасына дәйекті шолу жасауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Отандық тарих ғылымында XVI-XVIII ғасырлардағы, соның ішінде XVII-XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының тарихнамасы талданған зерттеулер өте аз. Осы мәселенің зерттелу деңгейі анықталған арнайы іргелі еңбектер жарық көрмеген. Тарихнамалық шолулар ғылыми мақалаларда, монографиялардың кіріспе бөлімдерінде жасалған. Солардың бірі – Р.Б. Сүлейменовтың «Советтік тарихнамадағы XVI-XVIII ғасырлардағы Қазақстанның сыртқы саяси байланыстары» атты мақаласы (Сүлейменов, 1983). Бұл Қазақ хандығының Азияның халықаралық өміріндегі рөлі мен орны тәрізді ауқымды әрі күрделі мәселенің зерттелу деңгейін советтік қазақстандық тарихнамада көрсетудегі тұңғыш ұмтылыс болды. Автор мәселені зерделеудегі қиындықтарды және оларды болдырмаудың жолдарын анықтауға баса назар аударды. Р. Сүлейменов кейінгі орта ғасырлар және жаңа замандағы қазақтардың сыртқы байланыстарына шолуды В.В. Бартольдтың еңбектерінен бастаған. Бұдан кейін автор советтік тарихшылар А.А. Семенов, А.П. Чулошников, А.Ф. Миллер, С.К. Ибрагимов және басқа да ғалымдардың Орталық Азия мемлекеттерінің халықаралық қатынастарындағы негізгі

мәселелерді зерделеп, зерттеулердің қатарын көбейтіп, ғылыми айналымға жаңа құжаттық және нарративті деректерді енгізгендерін атап көрсетті. Р. Сүлейменов өзі талдаған тарихнамалық деректерді хронологиялық және географиялық шегіне қарай топтастырған. Алдымен ол қазақ-ортаазиялық қатынастарға, одан кейін қазақтардың батыстағы көршілері Қашғар, Жоңғар, Қытаймен байланыстарға арналған еңбектерді қарастырған. Қазақстанның осы елдермен саяси және сауда байланыстарын зерттеуге үлес қосқан советтің ғалымдарды атаған. Қазақ-орыс қатынастарының зерттелуінде Қазақстанның Ресейге қосылуына арналған еңбектерге баға берген. Ғалым «Қазақстанның көрші елдермен сыртқы саяси, экономикалық және мәдени байланыстарын зерттеуде айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілгенімен әлі де болса көптеген ізденістерді жүргізу, тың деректерді ғылыми айналымға енгізу қажет» деген тұжырым жасаған (Сүлейменов, 1983:33). Р. Сүлейменовтың арнайы мақаласынан өзге XVI-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығының сыртқы саяси байланыстары тарихының зерттелу деңгейіне шолу А. Сабырхановтың кандидаттық диссертациясының (Сабырханов, 1965), М. Әбусейтованың монографияларының кіріспе бөлімінде (Абусейтова, 1985, 2002), К.А. Пищулинаның, В.Я. Басинның мақалаларында (Казахстан, 1969), «Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы» (Қазақ хандығы, 2011) атты басылымда жасалған. Мұның өзі мәселе тарихнамасының толық талданбағандығынан, оны зерделеудегі жетістіктер мен кемшіліктердің анықталмағандығынан хабар береді.

Зерттеу нәтижелері. Тарихшылар Қазақ хандығының сыртқы саясатын түбегейлі, кешенді зерттемесе де мемлекеттің жалпы жағдайы зерделенген еңбектерде оның көрші елдермен қарым-қатынастарына тоқталды. Іргелі еңбектер советтік және тәуелсіздік кезеңдерде жарық көрді. Сол себепті Қазақ хандығының сыртқы саясатының тарихнамасын шартты түрде екі кезеңге бөлуге болады: советтік және постсоветтік.

Советтік кезеңде Қазақстанның көрші елдермен байланыстары туралы ең алғашқы еңбектер 1930–жылдардың соңында жарияланды. Ол П.П. Ивановтың қарақалпақтар тарихы бойынша очерктері еді (Иванов, 1936). X–XVIII ғасырлар аралығындағы қарақалпақтар тарихын қарастыруда ғалым қазақтардың XVII-XVIII ғасырлардағы көрші елдермен байланыстарына үстірт тоқталған. 1950–жылдардың соңында ғалымның XVI ғасырдың ортасы – XIX ғасырдағы Орта Азия тарихының очерктері жарық көрді (Иванов, 1958). Ғалым еңбегінің «Көшпелі өзбектердің әлеуметтік-экономикалық қатынастары және мемлекеттік құрылымы» атты тарауында қазақ хандарының олармен байланыстары баяндалған. «XVII ғасырда Бұхардың саяси қуатының әлсіреуі осы жүзжылдықтың басында Ташкентті иеленген қазақ хандары пайдаланады. Ташкент аумағынан қазақ хандары Орта Азияның орталық аудандарына, Самарқанға дейінгі жерлерге жорық жасады. Өз кезегінде аштарханидтердің кейбіреулері қазақ даласына жауапты жорықтар жасап, жолдарындағының бәрін қиратты. Осындай жорықтардың бірінде Имамқұл (1611-1643) бұхара әскерлерімен Сырдарияның төменгі ағысына дейін жетті» деген баяндауынан қазақтар мен аштархандар арасындағы қарым-қатынастардың қайшылықты әрі шиеленісті болғандығын аңғару қиын емес (Иванов, 1958:69). Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайының мемлекет үшін қолайсыз болғандығын автордың «XVII ғасырда қазақтардың Орта Азияның отырықшы аудандарына басып кіруі қалмақтардың (ойраттардың) қозғалысымен, олардың осы кезеңде Қазақстан аумағының солтүстік шекараларына дейін жетуімен байланысты» деген тұжырымынан байқауға болады (Иванов, 1958:69). Орта Азияның саяси қатынастарымен қатар саудасына тоқталған ғалым көрсетілген кезеңдегі халықаралық жағдайдың оған әсер еткендігін, алайда көрші елдермен дәстүрлі байланыстарды бұза алмағандығын ашып жазды. Орта Азия қазақ даласын қолөнер, тоқыма бұйымдарымен қамтамасыз етуі далалық аудандардың

экономикасында маңызды рөл атқарды (Иванов, 1958: 75). П.П. Ивановтың зерттеулерін Б.А. Ахмедов тереңдетті (Ахмедов, 1965). Алайда еңбекте XVI-XVII ғасырлардағы Қазақ хандығы мен ортаазиялық Шейбан және Аштархан әулеттері билеушілерінің өзара байланыстары көрініс таппаған. Алайда бұл зерттеуді көбінесе Қазақ хандығы тарихын зерттеуші тарихшылар пайдаланады.

Қазақ хандығының Шейбанидтермен сыртқы саясатындағы Сырдария өзені бойындағы қалалардың рөлі айқындалған К.А. Пищулина зерттеуі өзінің құндылығын әлі күнге дейін жоймай келеді (Пищулина, 1969). Моғолдар мемлекетінің XVI-XVII ғасырлардағы өзбек және қазақтармен сыртқы байланыстары О.Ф. Акимушкинның көлемді мақаласынан көрініс тапқан (Акимушкин, 1970).

Қазақ хандығының XVII-XVIII ғасырлардағы сыртқы саясаты көрініс тапқан зерттеулер негізінен 1960–1980 жылдарда жарияланды. Осы мәселені терең зерттеуде Т.И. Сұлтановтың XV–XVII ғасырлардағы қазақ-өзбек қатынастары зерделенген еңбегі маңызды рөл атқарады (Султанов, 1982). Атауынан көрініп тұрғандай, еңбекте XV–XVII ғасырлардағы Арал өңірі көшпелі тайпаларының этникалық және әлеуметтік мәселелері зерттелген. Дегенмен ғалым XVI-XVII ғасырлар тоғысындағы Қазақ Елінің сыртқы саяси жағдайына қысқаша тоқталып кеткен. Автордың «Жеті жарғы XVII ғасырдың 70–жылдары пайда болды және Тәуке хан мен оның айналасындағылардың ойрат Галдан қонтайшының заңнамалық бастамасына жауап ретіндегі әрекет болды» деген тұжырымы осы кезеңдегі қазақ-ойрат қатынастарын терең зерделеуді ғана емес мемлекеттердің бір біріне ықпалын тың деректер бойынша зерттеу қажеттілігін байқатады (Султанов, 1982: 67). П.П. Иванов тәрізді Т.И. Сұлтанов та «XVI ғасырдың соңында қазақтардың қолына Ташкент пен Түркістанның өтуі бір жағынан Аштарханидтердің оларды осы қалалардан ығыстыруға ұмтылуы, екінші жағынан жоңғарлардың жақын орналасуы XVII ғасырда Қазақ хандығын қоршаудағы лагерьге ұқсатқандығы» туралы тұжырым жасады (Султанов, 1982: 67). Қорытынды ретінде ғалым аталған қалалар мен олардың айналасы XVII-XVIII ғасырдың басына дейін, яғни бір жарым ғасырға жуық уақыт бойы қазақтардың қолында қалып, хандықтың саяси орталығы болғандығы жөнінде ой түйіндеді (Султанов, 1982: 91).

Қазақ хандығының Шейбан және Аштархандармен ғана емес жоңғарлармен де сыртқы саяси қарым-қатынастары бірде шиеленісті сипатты иеленсе, бірде келісімдер арқылы реттеліп отырды. Советтік кезеңдегі тарихшылар осы байланыстарды арнайы болмаса да қосалқы түрде айтып өтті. Мәселен, И.Я. Златкинның еңбектерінде қазақ-жоңғар қатынастары, оның мәні анықталды (Златкин, 1964). Осы байланыстардың жағымды және жағымсыз тұстары айқындалды. Ол XVII ғасырда ойрат және қазақ феодалдарының арасындағы өзара қатынастардың айтарлықтай өзгерістерге түскендігіне назар аударды. Ғалымның пікірінше, егер XVI ғасырдың соңы XVII ғасырдың басында біріккен қазақ мемлекетіне бірікпеген, әлсіз, шайқас алаңдарында жеңіліске ұшыраған ойрат княздықтары қарсы шықса, бұдан кейінгі уақыттарда күштер тепе-теңдігі ойрат хандарының пайдасына қарай өзгере бастады. Мұның өзі Қара Құл билеген ойрат иеліктерінің біртіндеп біріге бастауымен, қазақ хандары билігінің әлсіреуімен және Қазақстанның бірнеше дербес бөлшектерге бөлініп кетуімен түсіндіріледі (Златкин, 1964:166). Батыр қонтайшының билігі кезінде қазақтар мен ойраттар арасында үш қарулы қақтығыс: бірі 30-жылдары, екіншісі – 1643 жылы, үшіншісі – 1651-1652 жылдары болды (Златкин, 1964: 196). Алайда бұлар туралы деректер өте аз. Дегенмен монғол деректерінде 1643 жылғы ойрат жорығының Түркістан қаласын билеген қазақ ханы Есімге қарсы бағытталғаны жөнінде мәліметтер бар. Есімнің ұлы Жәңгір сұлтанның ойраттарда тұтқында болғандығы қоса айтылады. Бірақ оның тұтқынға түсу себептері, одан қашуы турасында фактілер кездеспейді. Мұның өзі Жәңгір сұлтанның тұтқын болғандығына күмән тудырмайды

(Златкин, 1964: 197). И.Я. Златкинның зерттеуінше, билік басына келген Цэван Рабданның жоңғар ханы ретіндегі алғашқы ірі сыртқы саяси актісі – қазақ ханы Тәукемен болған соғысы. Соғыстың басталуына Тәукенің тұтқиылдан шабуыл жасауы себеп болған. Тәуке хан Цэван Рабданнан ұлын тұтқыннан босатуды өтінген. Қалмақ қонтайшысы оның өтінішін орындап, баласын босатып қана қоймай, онымен бірге 500 адамды қорғау үшін қосып берген. Алайда Тәуке алғыс айтудың орнына ойраттардың барлық адамдарын өлтіріп, керуендерді тонаған. Соның салдары қазақтар мен ойраттардың арасындағы жаңа қақтығыстың туындауына әкелген. Ақыр соңында Цэван Рабдан қазақ жерлеріне бірнеше дүркін шабуыл жасаған (Златкин, 1964: 325-326). Автордың зерттеуінше, XVIII ғасырдың басында қазақ-жоңғар қатынастары бұрын-соңды болмаған дәрежеде шиеленіскен. Оның басты себебі – аумақ мәселесі (Златкин, 1964: 328).

Советтік қазақстандық тарихшылардың назарынан қазақ-орыс қатынастары да тыс болмады. Осы мәселе бойынша диссертация қорғалып, ғылыми мақалалар жарияланды. Мәселен, А. Сабырхановтың диссертациясында XVI-XVIII ғасырдың бас кезіндегі қазақ-орыс қатынастары үстірт айтылды (Сабырханов, 1965). 1970 жылы А. Сабырханов диссертацияда зерттелген мәселені тереңдетіп, кеңейтіп, монография жариялады (Сабырханов, 1970). Тарихшының пайымдауынша, XVI ғасырдың соңы XVII ғасырдың бас кезінде қазақ-орыс қатынастары әлсіреген. «Себебі XVII ғасырдың бас кезінде Россия мемлекетінің ішкі жағдайы «лаң дәуіріне» байланысты өте шиеленіскен болатын. Ал Қазақ хандығы болса, бүкіл XVII ғасырдың өнебойында Жоңғария шапқыншылығына ұшырап отырды. Сөйтіп, өздерінің ішкі жағдайының қамын жеген екі мемлекет те белгілі бір уақыт ішінде сыртқы саяси байланыстарға баса көңіл аударма алмаған болуы ықтимал. Сөз жоқ, Қазақстан мен Россияның саяси қатынастарының әлсіреуін тек осы фактімен түсіндіру дұрыс болмас еді» (Сабырханов, 1970:19). Шындығында да XVII ғасырда қазақ-орыс қатынастары біршама әлсіреді, бірақ олар тежеліп қалған жоқ. Ертеректен бастау алатын байланыстар жібінің үзілмегендігін архив құжаттары дәлелдейді. Көрсетілген кезеңде Ресей мемлекетінің Қазақ хандығымен саяси одақ құру және сауда байланыстарын нығайтуға бағытталған шаралардың орын алғандығына хат алмасулар куә (Материалы, 1959: 45-49). Көрші мемлекет Қазақ Елімен бейбір қарым-қатынас орнатуға мүдделі болған. А. Сабырхановтың зерттеуінше, XVIII ғасырдың басында патша үкіметі Орта Азия қалалары мен Сібір ортасындағы керуен жолдарды билеп тұрған қазақ ханы Тәукемен байланысты күшейтуге әрекет жасаған. Тәуке де Орыс мемлекетімен достық қарым-қатынастарда болуды тілеген (Сабырханов, 1970:19). Екі ел арасында елшілік жоралғылары жасалып, келісімдерге қол қойылған. Мәселен, қазақ елшілері 1670 жылдың қазанында Тобылда, одан әрі Мәскеуге барса, 1694 жылы орыс үкіметі өз елшілерін Қазақ хандығына жіберген (Сабырханов, 1970: 23, 26). Осы орайда тарихшы мындай тұжырым жасаған: «Қазақстанда болған орыс елшілерінің тарихын зерттеуде тек олардың саяси қарым-қатынастарды нығайтудағы рөліне ғана тоқталу жеткіліксіз. Қазақстанда болған кезінде олардың байқауларында, мәліметтерінде қазақ тарихы үшін аса маңызды құнды және сирек кездесетін деректер бар. Осы жағына да баса көңіл аударған жөн» (Сабырханов, 1970: 27- 28). Тарихшының пікірі тек тәуелсіздік жылдары назарға алынды. XVII-XVIII ғасырларда Қазақ даласында болған саяхатшылар, елшілер мен өзге де шенеуніктердің жазбалары, күнделіктері және т.б. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Қазақстан тарихы бойынша орыс деректері» (История Казахстана в русских источниках) атты он томдық деректер жинағына топтастырылып, жарық көрді. Осы деректер XVII-XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихына баға беруге септесері сөзсіз.

Орыс-қазақ қатынастарын кешенді түрде зерделеуде В.Я. Басин еңбектерінің маңызы зор. Тарихшы XVIII ғасырдың I-жартысындағы Ресейдің сыртқы саяси жүйесіндегі Қазақстанның орны мен рөлін арнайы зерделеді (Басин, 1969). Ол патша үкіметінің өзінің сыртқы саясатында бір жағынан ортаазиялық хандықтармен, екінші жағынан Парсы елімен маңызды рөл атқаратын Қазақстанға ерекше назар аударғандығын баса айтты (Басин, 1969: 51). В.Я. Басин Ресейдің Қазақстанды оны Орта Азиямен байланыстыратын мықты экономикалық және сауда көпіріне айналдырғысы келген саясатын ашып көрсетті (Басин, 1969: 51). Тарихшы А. Сабырханов тәрізді XVIII ғасырдың басында екі елдің арасында елшілік алмастырулардың жиі орын алғандығына, сондай-ақ қазақ жерлеріне ұйымдастырылған Бухгольц, Ступин экспедицияларына тоқталды. «XVI ғасырдың соңы XVII ғасырдың бас кезінде қазақ-орыс қатынастары әлсіреді» деген А. Сабырхановтың пікірін В.Я. Басин «XVII ғасырда Ресей мен қазақ хандықтары арасында сауда, саяси және дипломатиялық байланыстар болды. Алайда олар қазақтардың көршісі алауыздық күрес жүргізген және хандарды қолдауға мүдделі болған әлсіз Жоңғария тұрғанға дейін жалғасты», – деп нақтылады (Басин, 1971:102). Ол да А. Сабырханов сияқты Тәуке ханның Ресеймен жақындасуға мүдделі болғандығын, 1686–1693 жылдар аралығында Сібір шекараларына бес елшілікті аттандырғанын баса көрсетті (Басин, 1971:107). Осы кезеңдегі Ресей мемлекетінің қазақтармен қатынастарын нығайтуға мүдделі болғандығын, алайда сыртқы саяси байланыстардың орыс-жоңғар саясатының аясында өрбігендігі туралы жазды. Қазақ хандығы Жоңғариямен жаугершілік жағдайда болса, Ресей жоңғарлармен бейбіт қатынастарда тұрғандығын жасырмады. Осы тұжырымды В.А. Моисеев те өзінің дербес зерттеуінде жасады (Моисеев, 1991).

XVII-XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясатының кейбір мәселелері, атап айтқанда орыс-қазақ сауда және дипломатиялық қатынастар Қазақ ССР тарихының 2-томынан көрініс тапты (Қазақ ССР тарихы, 1983). Академиялық басылымның «Қазақ хандығының XVII ғасырдағы саяси жағдайы» атты тараушасында Есім және Тәуке хандардың сыртқы саясатын көрсетуге басымдылық берілген (Қазақ ССР тарихы, 1983: 294-299). Қазақ-жоңғар, қазақ-орыс қатынастарының тарихы советтік идеологияның талаптарына сәйкес баяндалған.

Советтік кезеңде Қазақ хандығының тарихына, соның ішінде сыртқы саясатының тарихын терең зерттеу, оның деректік базасын кеңейту мақсатында айтарлықтай жұмыстар істелді. Кеңес Одағының архив қорларындағы құжаттар анықталып, жүйеленді. 1961 жылы «XVI–XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» («Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках») атты құжаттар мен материалдар жинағы жарық көрді (Казахско-русские отношения, 1961). Жинақ XVI–XVIII ғасырдың 70-жылдар аралығындағы Ресейдің сыртқы саясат архиві қорларының бұрын жарияланбаған құжаттарын қамтыды. Жинақтың 1594–1722 жылдар аралығындағы құжаттарды топтастырған бірінші бөлігінің XVII-XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясатының тарихын жаңа көзқараста зерделеуге көмектеседі. Бұл жинақтың құжаттары әлденеше рет ғылыми айналымға түсірілген. Көбінесе советтік кезеңдегі тарихшы-зерттеушілер құжаттарды талдау нәтижесінде сол кездегі идеологияға сәйкес тұжырымдар жасаған. Сол себепті құжаттарды сыни талдаудың, тың тарихи таным тұрғысында ой елегінен өткізудің қажеттілігі анық байқалады.

1969 жылы В.П. Юдиннің басшылығымен «XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығының тарихы бойынша материалдар» («Материалы по истории Казахских ханств в XV–XVIII веках») атты жинақтар жарияланды (Материалы, 1969). Бұл жинақ бір жағынан тарихшы-зерттеушілердің ізденістерін айтарлықтай жеңілдетсе, екінші жағынан оларды тың архив деректерін ғылыми айналымға түсіруге итермеледі. Жинақ

құжаттарының құндылығы әлі де жоғары. Сондықтан да оларды мемлекеттің сыртқы саяси байланыстарын бағамдауда пайдалануға болады.

XVII-XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты, қазақтардың моғолдармен, Шейбанидтермен, Аштарханидтермен, қырғыздар және қалмақтармен сыртқы байланыстары турасында мәліметтер О.Ф. Акимушкин аударып, дайындаған Шах Махмұд Шорастың «Хроникаларынан» орын алған (Шах-Махмуд, 2010). Хроникаларға енгізілген материалдар сыртқы саясатта нақтылайтын, салыстырмалы түрде қарастыратын түйткілдерді зерделеуде айтарлықтай мәнді ақпарат береді.

Тәуелсіздік жылдары, яғни постсоветтік кезеңде Қазақ хандығының тарихын алдыңғы уақыттардағы ғылыми дәстүрге сәйкес зерделеу өз жалғасын тапты. Зерттеулердің қатары көбейіп қана қоймай, олардың деректік базасы кеңейді. Араб, парсы, қытай, түрік, монғол және т.б. тілдердегі түпнұсқа деректер мен материалдар талданып, тың ғылыми тұжырымдар жасалды. Жаңа тарихи таным, тың методологиялық ұстанымдар бойынша дайындалған зерттеулер жарияланды. Соларда XVII-XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты біршама көрініс тапты. Мәселен, М. Әбусейтованың XV–XVII ғасырлардағы Қазақстан мен Орталық Азияның саясаты, тарихы және дипломатиясына арналған іргелі зерттеуінде XVII ғасырдағы Қазақ хандығы арнайы қарастырылған тараушада Есім хан мен Аштарханидтер арасындағы қатынастар баяндалады (Әбусейтова, 2002). Өзге тарихшылар тәрізді Имам Құлдың Ташкентті басып алуы, оның Тұрсын Мұхаммед ханмен соғысы, қазақ хандарының Моғолстанмен байланыстарына тоқталды. Автор «қазақ хандарының сыртқы саясаты дәстүрлі екі әдіспен бейбіт жолмен және соғыс арқылы жүзеге асырылғандығын» баса көрсетті (Әбусейтова, 2002: 140). Ғалымның пікірінше, келісімдерге келу және елшіліктерді аттандыру XVI-XVII ғасырларда мемлекетаралық қатынастардың қалыпты норма болған (Әбусейтова, 2002: 140). Қазақ хандығының сыртқы саясатында елшілер, хабаршылар, жаушылар маңызды рөл атқарған. Іргелі еңбекте XV–XVII ғасырлардағы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен және халықтарымен өзара байланыстары айтылады. Бұл қатынастардың әртүрлі болғандығын анықтай келе, Қазақ хандығының Хиуа, Бұхара, Қоқан және т.б. елдермен дипломатиялық келіссөздердің жасалғандығы туралы жазды болған (Әбусейтова, 2002: 165). XVIII ғасырдың басындағы сыртқы саяси байланыстардың ерекшеліктерін айқындады. «XVIII ғасырдың басында Орталық Азияның халықаралық қатынастар жүйесінде айтарлықтай өзгерістер орын алды. XVIII ғасырдың ортасына дейін аймақта ірі әрі ықпалды мемлекет Жоңғар хандығы болды. Орталық Азиядағы халықаралық қатынастарға Цин империясы мен Ресей ерекше ықпал ете бастады» деген тұжырымы көрсетілген кезеңдегі Қазақстанның сыртқы саяси байланыстарының күрделі болғандығынан хабар береді (Әбусейтова, 2002: 151). Автор XVI-XVII ғасырлардағы қазақ-қырғыз, қазақ-орыс, қазақ-ойрат, қазақ-қарақалпақ қатынастарына да тоқталды.

XVII-XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихын зерделеуде К. Хафизованың дербес зерттеуінің маңызы зор (Хафизова, 2019). Ғалым XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығының дипломатиясы тарихын арнайы әрі кешенді түрде зерттеген. Ғалым қазақ дипломатиясын екі кезеңге бөлген. Солардың XV–XIX ғасырдың бірінші ширегін қамтыған алғашқы кезеңі Қазақ хандығының сыртқы саясатын зерделеуге септігін тигізеді. «Төле бидің сыртқы саяси қызметі» атты тараушасында баяндалған оқиғалар XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының сыртқы саясатының бағыттарын айқындауға мүмкіндік берсе, «Жоңғар ханы Даваци» тараушасы қазақ-жоңғар қатынастарының қыр-сырын түсінуге жол ашады.

«Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы» тақырыбындағы ұжымдық монографияда XVII ғасырдағы Қазақ хандығының сыртқы саясаты қысқаша баяндалады (Аяған, 2011) «...1618–1621 жж. соғыс қазақтарға жеңіс әкелді. Бұл жылдары Қазақ хандығы батыста Үлкен Ноғай Ордасымен, шығыста Моңғол хандығымен (Алтын хан мемлекетімен) әскери одақ құрды. Есім хан бастаған қазақ әскерлері ойраттарға соққы беріп, оларды қазақ жерінен Сібір аймақтарына қарай ығыстырды» деген сипаттамалар – айтылғанның дәлелі (Аяған, 2011:161). Ұжымдық зерттеуде Есім ханның Ташкентке жорығы, XVII ғасырдың 30–70 жылдарындағы сыртқы саяси байланыстар, Жоңғар мемлекетімен, Бұхар хандығымен қарым-қатынастар айтылады. XVII ғасырдың соңы және XVIII ғасырдың басындағы Тәуке хан саясаты баяндалады. Ғалымдардың тұжырымдауынша «Әз Тәуке хан үкіметі жер көлемі өсіп, қуаттана түскен Ресей патшалығымен бейбіт қатынастары баянды етуге зор көңіл бөледі. Әуелі, XVII ғасыр соңында Қазақстан мен Ресей арасында сауда байланыстары нығая түсті. Сауда керуендері екі жаққа да тиімді қызмет етті. Елшілік байланыстары жиіледі» (Аяған, 2011: 175).

Қазақ хандығының тарихын заңтану ғылымы тұрғысынан зерттеген М.А. Сәрсенбаевтың монографиясы – тарихшылар үшін қажетті әрі тартымды (Сарсембаев, 2015). «Қазақ хандығының (жүздердің) халықаралық құқық субъектісі тұңғыш қазақ мемлекетінің егемендігінің көрінісі ретінде» тақырыбындағы тарауында Қазақ хандығы тарихындағы халықаралық құқықтық дереккөздер, елшілік құқығы зерделенген.

Бес томдық «Қазақстан тарихы» басылымының 2-томында елдің XVII ғасырдағы ішкі саяси және халықаралық жағдайы көрініс тапты (Қазақстан тарихы, 1998). Академиялық ұжымдық зерттеуде жасалған «Қазақ хандарының Моғолстандағы Шағатай ұрпақтарымен: Тұрсынның Жаркент пен Қашғар ханы Абд әл-Латиф (Аппак) ханмен, Есімнің Шалыш пен Турфан билеушісі Абд ар-Рақым ханмен одақтастық қатынастары XVII ғасырдың бас кезіне жатады» деген тұжырым аталған кезеңдегі Қазақ хандығының сыртқы саясатының көпвекторлы әрі күрделі сипатты иеленгендігін айғақтайды (Қазақстан тарихы, 1998: 427). Уақыт өткен сайын хандықтың сыртқы саясаты күрделене түскен. Әсіресе қазақ-жоңғар қатынастары шиеленіскен. Сондықтан да XVII ғасырдың 30–50-жылдары Есім ханның жоңғар факторымен үнемі санасып отыруына тура келді. Ол Есімнің сыртқы саяси қызметте негізгі бағыты болды және қазақ қоғамының ішкі өміріне едәуір ықпал етті (Қазақстан тарихы, 1998: 429). XVIII ғасырдың басында жоңғар факторы сыртқы саясатқа ғана емес қазақ мемлекетіне, халықтың өмір сүруіне қауіп төндірді.

Э.Д. Телеуованың диссертациясында Тәуке хан тұсындағы Қазақ хандығының саяси, әлеуметтік және экономикалық ахуалы зерделенген (Телеуова, 1999). Тарихшы хандықтың сыртқы саясатын арнайы зерттеуді мақсат етпесе де Тәуке ханның көрші елдермен саяси байланыстарына тоқталды. Билеушінің көршілес мемлекеттермен бейбіт шаруашылық, сауда-саттық байланыстар, жоңғарлармен тату қарым-қатынастар орнатуға ұмтылғандығын көрсетті. Болашақ зерттеушілерге мәселені жаңаша зерттеудің бағыттарын айқындап берді.

Соңғы жылдары отандық тарих ғылымында бұл мәселені арнайы қарастырған еңбектер пайда бола бастады. Мәселен, Б.А. Ғабдулина XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығының көрші мемлекеттермен қарым-қатынасын зерттеді (Ғабдулина, 2005). Хандықтың біртұтастығын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатындағы Тәуке ханның сыртқы саясатын, қырғыздармен, қарақалпақтармен әскери одақ құруға қол жеткізгендігі айтылды. Жоңғар хандығынан төнген қатерге байланысты Ресей және Орта Азия хандықтарына елшіліктер жіберіп отырғандығы тарихи деректердің негізінде дәйекті түрде көрсетілді.

Күрделі әрі байыппен зерделеуді қажет ететін тақырыптарды зерттеу арқылы жас ғалым отандық тарих ғылымының дамуына елеулі үлес қосты.

Шығыстану институтының маманы Ғалия Қамбарбекова Қазақ хандығының тарихын терең зерттеуде Үндістан мен Иранға арнайы іс сапармен барды. Нәтижесінде ғалым бұл елдердің ұлттық кітапханаларынан қазақ хандары мен Иран шахтары арасындағы жағымды дипломатиялық қарым-қатынасты дәлелдейтін құжаттарды тапты. Бұрын-соңды ғылымда беймәлім болған тарихи деректерді анықтап, мәселені зерделеудің деректік базасын кеңейтті. Тың құжаттар мен материалдар негізінде бірқатар еңбектер жариялады. Солардың арасында «Қазақстан Республикасының Ұлттық және ғылыми кітапханасының қорларында сақталған Мунши Наваль Кишор баспасынан шыққан парсы кітаптары» атты еңбегі ерекшенеледі (Қамбарбекова, 2017). «Сефевидтер билігі тұсындағы дипломатиялық хат алмасулар» тақырыбындағы мақаласы қазақ-парсы сыртқы саяси байланыстарының, дипломатиясының сипатын, бағытын және мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді (Қамбарбекова, 2012). «Исфаһандық Әли Раузатидың қолымен жазылған және жинақталған дипломатиялық хаттар жинағына сарай хаттамалары мен дипломатиялық хаттардың көшірмесі енген. Атап айтқанда, орыс патшасы, қалмақ ханы, қазақ ханы, өзбек ханы мен Осман императорына жазған хаттардың мәтіндері қамтылған. Соның ішіндегі ең маңыздысы II Аббас шахтың қазақ ханы Тәуке ханға жазған хаты болып табылады. Бұл дипломатиялық хатта, қазақ ханы Тәуке ханнан хат келгендігі және ол хатты Тәуке ханның елшісі Бақибек елші арқылы жеткізілгендегі баяндалады. Хаттың мазмұнына қарағанда қазақ ханы Иран шахымен арадағы дипломатиялық қарым-қатынасты жандандырғысы келгендігі туралы баяндалған» деген сипаттамасы маңызды болып саналады (Қамбарбекова, 2012: 11). Алайда зерттеушінің пікірінше, Иран шахтарына қазақ хандары жазған дипломатиялық хаттардың мәтіні әлі табылмаған. Мұның өзі хандықтың сыртқы байланыстарын тың деректер негізінде зерделеу дегенді білдіреді.

Қазақ хандығының сыртқы саяси байланыстарын анағұрлым терең әрі жан-жақты зерделеген тарихшы Н. Атығаев болды. Оның дербес зерттеуінде XV–XVII ғасырлардағы Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихы бірнеше бағыттарда көрсетілді. Нақты айтсақ, Қазақ Елінің шибандармен, аштарханидтермен, қалмақтармен, моғолдармен, қырғыздармен, үнділермен, Ноғай ордасымен, Орыс мемлекетімен, Сефевидтік Иранмен, Осман империясымен қарым-қатынастары жеке-жеке қарастырылды. Мәселен, шибандармен сыртқы байланыстар XV–XVII ғасырларды қамтыған. XVII ғасырдағы қазақтар мен Аштарханидтердің шиеленісті әрі күреске толы өзара қарым-қатынастары ғылыми зерттеулердің негізінде анықталған. Ғалымның тұжырымдауынша XVII ғасырдың басында Бұхар хандығы мен Қазақ хандығы билеушілерінің өзара қарым-қатынастары шиеленісті болып қала берген. Мұндағы басты себеп – Ташкент қаласы. Осы кезде Есім ханның саяси қызметі ерекшеленеді. Хан бірден көпвекторлы сыртқы саяси байланыстар орнатуға ұмтылды. Қалмақтар мен Аштарханидтерге қарсы ноғай билеушілерімен бірлескен әскери-саяси одақ құрды және қырғыздармен ынтымақтасты (Атығаев, 2023: 52). Жәңгір ханның билігі тұсында қазақ-өзбек қатынастары жақсарды. Жаңа хан Жоңғар басқыншылығына байланысты Аштарханидтермен бейбіт, тіпті одақтық қатынастарда болуға тырысты. Тәуке хан да оларға елшіліктер жіберіп, дипломатиялық байланыстар орнатты. Әскери-саяси ынтымақтастықпен қатар Тәуке хан Орта Азиямен сауда қатынастарын күшейтуге мүдделі болды (Атығаев, 2023: 55, 57).

Монографияда өзге зерттеулерде қысқа ғана айтылатын қазақ-моғол қатынастары баяндалды. Н. Атығаевтың зерттеуі бойынша XVI ғасырдың соңында қазақ билеушілері Моғолстан мемлекетінің істеріне белсенді түрде араласты. Тәуекел хан моғол билеушілеріне қолдау көрсетіп отырды. Бұдан кейінгі жылдары қазақ

хандарының барлығы Тәуекел ханның саясатын ұстанды. Мәселен, қазақ сұлтаны Ескендір өзінің әскерімен Жаркент әмірішісіне қарсы шыққан Турфан мен Шалыштың билеушісі Абд ар-Рақым ханға айтарлықтай көмек берді. Кейінірек Абд ар-Рақым Есім ханға қолдау көрсетті. Есім ханның ұлы Жәңгір де Абд ар-Рақым ханның мұрагері Абдаллахпен тату көршілік қатынастар орнатты. Осы жылдары Жәңгір ханның ұлдары – Тәуке мен Әппақ елшілік миссиямен моғол ханында болды (Атығаев, 2023: 78-79).

А. Исин XV ғасырдың II-жартысы – XVI ғасырдағы Қазақ хандығы мен Ноғай Ордасын арнайы зерттегені белгілі (Исин, 2002). Осы мәселені Н. Атығаев та қарастырды.

Қазақ хандығы тарихын зерттеген тарихшылардың қазақ-қалмақ (жоңғар) қатынастарына тоқталмағаны кемде-кем. Н. Атығаев мәселенің тарихи деректермен дәйектелмеген жекелеген тұстарына зерттеулер мен материалдар бойынша көз жеткізді. Оның зерделеуінше, XVI ғасырда қазақтардың қалмақтарға қарсы күресіндегі одақтастарының бірі Батыс Монғолиядағы халха-монғолдар құрған Алтын-хандар (Алтан-хандар) мемлекеті болды. Алайда В.А. Моисеев қазақтар мен халха-монғолдар (хотогойттар) арасында жасалған келсім шарттың болғандығын дәйектейтін құжаттардың жоқ екендігін жазды. Ол XVII ғасырдың басында қалмақ мәскерлеріне қарсы жорықтардың бір уақытта болғандығын жай ғана сәйкестік емес екендігін көрсеткен. Осындай пікірді ресейлік ғалым В.Т. Тепкеев те білдірген. А.И. Исин 1616 жылы ойраттарға қарсы бірлескен жорықтар ұйымдастыру туралы қазақтар мен монғолдар арасында келіссөздер басталды деп санайды. Ал Н. Атығаевтың пайымдауынша, уақыт өте келе Алтын-хан мемлекетімен одақ Есім ханның жағдайын нығайтып, қалмақтармен қақтығыста жетістіктерді қамтамасыз етті (Атығаев, 2023: 121-122). А.И. Исиннің пікірінше, 1620 жылы басталған Есім ханның қалмақтарға қарсы шабуылы 1621 жылдың басына дейін жалғасты. Оған қазақтар, ноғайлар және халха-монғолдар қатысқан. XVII ғасырдың 50–70-жылдары Жәңгір хан Қазақ және Жоңғар хандықтары арасында өзара қатынастар салыстырмалы түрде байсалды болды (Атығаев, 2023: 138). Тәуке ханның кезінде жоңғарлар жаңа жорықтар жасады. Ол Бұхардан он мыңдық әскер алдырып, жоңғарларға қарсы шықты. Бірлескен қазақ-бұхар әскерінің жорығы сәтті аяқталды.

Н. Атығаев қазақ-қырғыз қатынастарын да қарастырды. Есім ханның тұсында екі ел арасында тығыз байланыстар орнатылып, одақ құрылған. Саяси қатынастар қалмақтарға қарсы бірлескен күресте анағұрлым белсенді бола түскен. Деректердің мәліметтерінше қырғыздарға Есім ханның ұлы Жәңгір де билік еткен. Осылайша қазақ-қырғыз өзара қатынастары екі жүз жыл сақталған (Атығаев, 2023: 153).

Отандық тарихнамада жиі айтылып, арнайы зерттеулер жүргізілген тақырыптардың бірі қазақ-орыс қатынастары екендігі белгілі. Қазақ хандығының XV ғасырдан бастау алатын Мәскеу, кейіннен Ресей мемлекеттерімен байланыстары Н. Атығаев XVII ғасырдағы қатынастармен сабақтастыра зерделеді. Оның пікірінше, қазақ-орыс қатынастары XVII ғасырдың соңында, Тәуке ханның билігі тұсында белсенді дамыған. Бұл пікірді кезінде Т. Сұлтанов та атап көрсеткен.

Н. Атығаев зерттеуінің ерекшелігі ғалым Қазақ хандығының Сефевидтік Парсы елімен саяси байланыстарды үстірт болса да қарастырған. Назар аударарлық жайт, автор Иран кітапханаларының қолжазба қорында Сефевидтік шахтардың Тәуке ханға, Жәңгір ханға XVII ғасырдың соңында жазған бірнеше хаттардың сақтаулы екендігі туралы ақпарат берген. Сол хаттардың алғашқысын II Аббас-шах Тәуке ханға 1661-1662 жылдары жолдаған (Атығаев, 2023: 169). Қазақ-парсы қатынастары XVI ғасырдан басталып, екі жүз жылға созылған. Екі мемлекет билеушілер Бұхар хандығына қарсы күресте одақ құруға мүдделі болған. Автордың Қазақ хандығы

мен Сефевидтік Иран арасындағы байланыстардың толық зерттелмегендігі, болашақта оны терең зерделеу қажеттілігі туралы пікірі қолдауға лайық (Атығаев, 2023: 170).

Дербес зерттеуде бұрын-соңды отандық тарихнамада көрініс таппаған қазақ-үнді, қазақ-түрік саяси қарым-қатынастары баяндалған. Зерттеудің басты ерекшелігі де осы болып табылады. Бұл байланыстарды да, әсіресе XVII-XVIII ғасырдың басындағы саяси қатынастарды тың архив құжаттары мен материалдары бойынша жан-жақты зерделеудің қажеттілігі анық байқалады. Дегенмен Н. Атығаев мәселені кешенді зерттеу арқылы отандық тарих ғылымына қомақты үлес қосты. Оның еңбегі болашақ жас зерттеушілерге ой салатын, бағыт беретін зерттеу екендігі даусыз.

Қорытынды. Осылайша XVII-XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты тарихының отандық тарихнамасына шолу жасалды. Осы уақытқа дейін көрсетілген кезеңдегі мемлекеттің сыртқы саяси байланыстары тарихының зерттелуі арнайы талданбағандығы анықталды. Мәселенің зерттелу деңгейін анықтау барысында негізінен тарихнамалық деректердің түрі – монографиялардың жарияланып, соларда сыртқы саяси байланыстар қосалқы түрде қарастырылғандығына көз жеткізілді. Советтік кезеңде Қазақстанның көрші елдермен сыртқы саяси, экономикалық және мәдени байланыстарын зерттеуде айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілген. Советтік кезеңдегі зерттеушілер Қазақ хандығының Шейбан және Аштархандармен және жоңғарлармен, орыстармен сыртқы саяси қарым-қатынастарын қарастырды. Олар осы байланыстарды арнайы болмаса да қосалқы түрде айтып өтті. Дегенмен тарихшылардың жасаған тұжырымдары сол уақыттардағы идеологияға сәйкес түйінделгендіктен олар сыни талдаудан өткізуді қажет етеді. Тәуелсіздік жылдары жарық көрген еңбектердің мазмұны Қазақ хандығының сыртқы саяси қатынастарын терең зерделеуді ғана емес мемлекеттердің бір біріне ықпалын тың деректер бойынша зерттеу қажеттілігін байқатады. Әсіресе қазақ-түрік, қазақ-парсы, қазақ-үнді байланыстарын бұрын-соңды ғылыми айналымға енгізілмеген архив құжаттары негізінде зерделеудің маңызы зор. Сыртқы саяси байланыстарды дамытуда ерекшеленген тарихи тұлғалардың, елшілердің есімдерін, атқарған қызметтерін жаңғыртудың ғылым үшін ғана емес Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын заман талаптарына, әлемдегі өзгерістерге сай жүргізуде пайдалы болуы мүмкін.

Әдебиеттер

Абусейтова, 2002 — *Абусейтова М.Х.* Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII веках: история, политика, дипломатия. Изд. Второе, доп. Алматы, «Дайк-Пресс», 2002. 288 с.

Акимушкин, 1970 — *Акимушкин О.Ф.* К вопросу о внешнеполитических связях Могольского государства с узбеками и казахами в 30–гг. XVI–60-х гг. XVII вв. Палестинский сборник. Вып.21(84). Ближний Восток и Иран. Л., 1970. С. 233-248. (255 с.)

Алексеев, 2006 – *Алексеев А.К.* Политическая история Тукай-Тимуридов. По материалам персидского сочинения Бахр ал-асрар. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та. 2006. 229 с.

Атығаев, 2023 — *Атығаев Н.* Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.

Ахмедов, 1965 — *Ахмедов Б.А.* Государство кочевых узбеков. М., Изд-во «Наука, Гл. Ред. вост. литературы, 1965. 195 с.

Аяған, 2011 — *Аяған Б.Ф.* Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы. Алматы: «Сөздік-Словарь», 2011. 320 б.

Басин, 1969 — *Басин В.Я.* Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века // Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории). Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1969. С.50-145.

Басин, 1971 — *Басин В.Я.* Россия и казахские ханства в XVI–XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). Алма-Ата, Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1971. 275 с.

Ғабдулина, 2005 — *Ғабдулина Б.А.* Қазақ хандығының көрші мемлекеттермен қарым-қатынасы (XVII ғ. соңы мен XVIII ғ. бірінші жартысы). Т.ғ.к... дисс. Алматы, 2006 131б.

Златкин, 1964 — *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства. 1635–1758. М., Наука, 1964. 482 с.

- Иванов, 1935 — *Иванов П.П.* Очерк истории каракалпаков//Материалы по истории каракалпаков. Сборник. М.Л., Изд-во АН СССР, 1935. С. 9-90.
- Иванов, 1958 — *Иванов П.П.* Очерки по истории Средней Азии (XVI–середина XIX в.). М, Изд-во восточной литературы, 1958. 247 с.
- Исин, 2002 — *Исин А.* Казахское ханство и Ногайская орда во второй половине XV–XVI в. Семипалатинск, Тенгри, 2002. 139 с.
- Камбарбекова, 2017 — *Камбарбекова Г.А.* Персидские книги издательства Мунши Навап Кишор, сохранившиеся в фондах Национальной и Научной Библиотеки РК. Вестник КазНУ. Серия востоковедения. №1 (80). 2017. С.213–217.
- Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках, 1961 — *Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках.* Сб. док. и материалов. Сост.: Ф.Н. Киреев и др. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. 743 с.
- Қазақ ССР тарихы, 1983 — *Қазақ ССР тарихы* (көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. 2-т. Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1983. 440 б.
- Қазақстан тарихы, 1998 — *Қазақстан тарихы* Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. II т. Алматы: «Атамұра», 1998. 640 б.
- Қамбарбекова, 2012 — *Қамбарбекова Ғ.Ә.* Сефевидтер билігі тұсындағы дипломатиялық хат алмасулар// «Қазақстан және шығыс елдері: тарихы мен бүгіні» Юдин оқулары материалдары. Алматы: 2012 ж. 30 наурыз. Жауапты ред. Д.Т. Көптілеуова. Алматы, 2012. 5-13 б. (342 б.).
- Лаумулин, 2019 — *Лаумулин М.Т.* Әлемдік ориенталистикадағы Қазақстан: Шетелдік шығыстанудағы қазақтардың тарихын, мәдениетін және этнографиясын зерттеу. Нұр-Сұлтан: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2019. 472 б.
- Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков., 1969 — *Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений).* Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов. К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата, Наука, 1969. 651 с.
- Материалы по истории русско-монгольских отношений, 1959 — *Материалы по истории русско-монгольских отношений* Сб. док. Отв. ред. И.Я. Златкин. М., Изд-во Восточной литературы, 1959. 350 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 238 с.
- Пищулина, 1969 — *Пищулина К.А.* Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках//Казахстан в XV–XVIII веках. Вопросы социально-политической истории. Алма-Ата, Наука, 1969. С. 5-49. (204 с.).
- Сабырханов, 1965 — *Сабырханов А.* Казахско-русские отношения в 50–90-х гг. XVIII в. Автореф. к.и.н. Алма-Ата, 1965. 19 с.
- Сабырханов, 1970 — *Сабырханов А.* Қазақстан мен Россияның XVIII ғасырдағы қарым-қатынастары (Қазақтың кіші жүзіне қатысты мәліметтер негізінде). Алматы: ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы, 1970. 139 б.
- Сарсембаев, 2015 — *Сарсембаев М.А.* Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. 342 с.
- Сулейменов, 1983 — *Сулейменов Р.Б.* Внешнеполитические связи Казахстана XVI–XVIII вв. в советской историографии//Казахстан. Средняя и Центральная Азия в XV–XVIII вв. Алма-Ата, Наука, 1983. С.8-34.
- Султанов, 1999 — *Султанов Т.И.* Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). М.: Изд-во Наука, 1982. 134 с.
- Телеуова, 1999 — *Телеуова Э.Д.* Тәуке (Тәуекел-Мұхамед-Батыр Хан) тұсындағы Қазақ хандығының саяси, әлеуметтік және экономикалық ахуалы. Т.ғ.к... дисс. Алматы, 1999. 136 б.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Сұлтан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.
- Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас., 2010 — *Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас* Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф. Акимовича. 2-е изд. СПб: Петербургское лингвистическое общество, 2010. 496 с.

References

- Abuseitova, 2002 — *Abuseitova M.* Kazakhstan i Centralnaya Aziya v XV–XVII vekah: istoriya, politika, diplomatiya. [Kazakhstan and Central Asia in the XV–XVII centuries: history, politics, diplomacy.]. Izd. Vtoroe, dop. Almaty, «Dajk-Press», 2002. 288 p. (In Rus.)
- Ahmedov, 1965 — *Ahmedov B.A.* Gosudarstvo kочевыh uzbekov. [The State of the nomadic Uzbeks]. М., Изд-во «Наука, Gl. Red.vost.literatury, 1965. 195 p. (In Rus.)

Akimushkin, 1970 — *Akimushkin O.F.* K voprosu o vneshnepoliticheskikh svyazyah Mogolskogo gosudarstva s uzbekami i kazahami v 30–gg. XVI–60-h gg. XVII vv. Palestinskij sbornik. [On the issue of the Mughal state's foreign policy relations with Uzbeks and Kazakhs in the 30s of the XVI–60s of the XVII century. The Palestinian collection.]. Vyp.21(84). Blizhnij Vostok i Iran. L., 1970. Pp. 233-248. (255 p.). (In Rus.)

Alekseev, 2006 — *Alekseev A.K.* Politicheskaya istoriya Týkai-Timýridov. Po materialam persidskogo sochinennia Bahr al-asrar. [The political history of the Tukai Timurids. Based on the materials of the Persian work Bahr al-asrar.]. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. ún-ta. 2006. 229 p. (In Rus.)

Atygaev, 2023 — *Atygaev N.* Kazahskoe hanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoy istorii XV–XVII vekov. [The Kazakh Khanate: essays on the foreign policy history of the XV–XVII centuries]. Almaty: Evrazijskij nauchno-issledovatel'skij institut MKTU im. H.A. Yasavi, 2023. 225 p. (In Rus.)

Ayagan, 2011 — *Ayagan B.G.* Qazaq handygy tarihy: qurylyy, orleyi, quldyrayy. [The history of the Kazakh Khanate: creation, rise, decline.]. Almaty: «Sozdik-Slovar», 2011. 320 p. (In Kaz.)

Basin, 1969 — *Basin V.Ya.* Kazahstan v sisteme vneshnej poitiki Rossii v pervoj polovine XVIII veka [Kazakhstan in the system of Russian foreign policy in the first half of the XVIII century] //Kazahstan v XV–XVIII vekah (Voprosy socialno-politicheskoy istorii). Alma-Ata: Izd-vo «Nauka» Kazahskoj SSR, 1969. Pp. 50-145. (In Rus.)

Basin, 1971 — *Basin V.Ya.* Rossiya i kazahskie hanstva v XVI–XVIII vv. (Kazahstan v sisteme vneshnej politiki Rossijskoj imperii). [Russia and the Kazakh states in the XVI–XVIII centuries. (Kazakhstan in the system of foreign policy of the Russian Empire)]. Alma-Ata, Izd-vo «Nauka» Kazahskoj SSR, 1971. 275 p. (In Rus.)

Gabdylina, 2005 — *Gabdylina B.A.* Qazaq handygynyn korshi memlekettermen qarym-qatynasy (XVII g. sony men XVIII g. birinshi jartysy). [Relations of the Kazakh Khanate with neighboring states (late XVII - first half of XVIII century)]. t.g.k... diss. Almaty, 2006 131p. (In Kaz.)

Hafizova, 2019 — *Hafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII–XIX vekah. [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII–XIX centuries.]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 476 p. (In Rus.)

Isin, 2002 — *Isin A.* Kazahskoe hanstvo i Nogaj'skaya orda vo vtoroj polovine XV–XVI v. [The Kazakh Khanate and the Nogai Horde in the second half of the XV–XVI centuries.]. Semipalatinsk, Tengri, 2002. 139 p. (In Rus.)

Ivanov, 1935 — *Ivanov P.P.* Ocherk istorii karakalpakov. [An essay on the history of the Karakalpaks] // Materialy po istorii karakalpakov. Sbornik. M.L., Izd-vo AN SSSR, 1935. Pp. 9-90. (In Rus.)

Ivanov, 1958 — *Ivanov P.P.* Ocherki po istorii Srednej Azii (XVI–seredina XIX v). [Essays on the history of Central Asia (XVI–mid-XIX century)]. M, Izd-vo vostochnoj literatury, 1958. 247 p. (In Rus.)

Kambarbekova, 2017 — *Kambarbekova G.A.* Persidskie knigi izdatelstva Mynshi Naval Kishor, sohranivshiesia v fondah Natsionalnoi i Nauchnoi Biblioteki RK. [Persian books published by Munshi Nawal Kishor, preserved in the fund of the National and Scientific Library of the Republic of Kazakhstan.]. // Vestnik KazNÝ. Seriya vostokovedennia. №1 (80). 2017. Pp 213–217. (In Rus.)

Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah, 1961 — *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah.* [Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah], Sb. dok. i materialov. Sost.: F.N. Kireev i dr. Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR, 1961. 743 p. (In Rus.)

Laymylin, 2019 — *Laymylin M.T.* Alemdik orientalistikadagy Qazaqstan: Sheteldik shygystanydagy qazaqtardyn tarihy, madenietin jane etnografiasyn zerttey. [Kazakhstan in World Orientalism: study of the history, culture and Ethnography of Kazakhs in foreign Oriental Studies]. Nur-Cultan: QR Prezidenti janyndagy QSZI, 2019. 472 p. (In Rus.)

Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov, 1969 — *Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov* (Iz vlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochinenij). [Materials according to the history of the Kazakh khanstv of the XV–XVIII centuries (derived from the Persian and tyurk sochinenii)]. Sost.: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov. K.A. Pishulina, V.P. Yudin. Alma-Ata, Nauka, 1969. 651 p. (In Rus.)

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe hanstvo i kazahi (XVII–XVIII vv.). [The Dzungarian Khanate and the Kazakhs (XVII–XVIII centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Rus.)

Pishulina, 1969 — *Pishulina K.A.* Prisyrdarinskije goroda i ih znachenie v istorii kazahskih hanstv v XV–XVII vekah. [The Syrdarya cities and their importance in the history of the Kazakh khanates in the XV–XVII centuries]//Kazahstan v XV–XVIII vekah. Voprosy socialno-politicheskoy istorii. Alma-Ata, Nauka, 1969. Pp. 5-49. (204 p.). (In Rus.)

Qambarbekova, 2012 — *Qambarbekova G.A.* Sefevidter biligi tusyndagy diplomatiialyq hat almasylyar. [Diplomatic correspondence during the Safavid rule]// «Qazaqstan jane shygys elderi: tarihy men bugini» Udin oqylary materialdary. Almaty: 2012 j. 30 nauryz. Jayapty red. D.T. Koptileyova. Almaty, 2012. Pp. 5-13. (In Kaz.)

Qazaq KSR tarihy, 1983 — *Qazaq KSR tarihy* (kone zamannan buginge deiin). [The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day] Bes tomdyq. 2-t. Almaty: Qazaq KSR-iin «Gylym» baspasy, 1983. 440 p. (In Kaz.)

Qazaqstan tarihy, 1998 — *Qazaqstan tarihy. Kone zamannan buginge deiingi*. Bes tomдық. II t. [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day]. Almaty: «Atamura», 1998. 640 p. (In Kaz.)

Sabyrhanov, 1965 — *Sabyrhanov A. Kazahsko-russkie otnosheniya v 50–90-h gg. XVIII v.* [Kazakh-Russian relations in the 50-90s of the XVIII century.]. Avtoref. k.i.n. Alma-Ata, 1965. 19 p. (In Rus.)

Sabyrhanov, 1970 — *Sabyrhanov A. Qazaqstan men orystyn XVIII gasyrdagy qarym-qatynastary* (Qazaqtyn kishi juzine qatysty malimetter negizinde). [Relations between Kazakhstan and Russians in the XVIII century (based on data concerning the Kazakh junior zhuz)]. Almaty: Qazssr-nin «Gylym» baspasy, 1970. 139 p. (In Kaz.)

Sarsembaev, 2015 — Sarsembaev M.A. *Kazahskoe hanstvo kak suverennoe gosudarstvo srednevekovoj epohi*. [The Kazakh Khanate as a sovereign state of the medieval epoch]. – Astana: GU «Institut zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan», 2015. 342 p. (In Rus.)

Shah-Mahmud ibn Mirza Fazil Churas, 2010 — *Shah-Mahmud ibn Mirza Fazil Churas. Hronika. Kriticheskij tekst, pederevod, kommentarii, issledovanie i ukazateli O.F. Akimushkina*. [The chronicle. Critical text, translation, comments, research and indexes by O.F. Akimushkin.]. 2-e izd. SPb: Peterburgskoe lingvisticheskoe obshestvo, 2010. 496 p. (In Rus.)

Suleimenov, 1983 — *Suleimenov R.B. Vneshnepoliticheskie svyazi Kazahstana XVI–XVIII vv. v sovetskoj istoriografii*. [Foreign policy relations of Kazakhstan in the XVI–XVIII centuries in Soviet historiography] //Kazahstan. Srednyaya i Centralnaya Aziya v XV–XVIII vv. Alma-Ata, Nauka, 1983. Pp.8-34. (In Rus.)

Sultanov, 1982 — *Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaralya v XV–XVII vv. (Voprosy etnicheskoj i socialnoj istorii)*. [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV–XVII centuries. (Issues of ethnic and social history)]. M.: Izd-vo Nauka, 1982. 134 p. (In Rus.)

Teleyova, 1999 — *Teleyova E.D. Tauke (Taukel-Muhamed-Batyr Han) tusyndagy Qazaq handygynyn sayasi, aleymettik jane ekonomikalyq ahyaly*. [Political, social and economic situation of the Kazakh Khanate under Tauke (Taukel-Mukhamed-batyr Khan)]. t.g.k... diss. Almaty, 1999. 136 p. (In Kaz.)

Zlatkin I.Ya. (ed.) *Materialy po istorii russko-mongolskih otnoshenii, 1959 — Materialy po istorii russko-mongolskih otnoshenii*. [Materials on the history of Russian-Mongolian relations]. Sb. dok. Otv. M., Izd-vo Vostochnoj literatury, 1959. 350 p. (In Rus.)

Zlatkin, 1964 — *Zlatkin I.Ya. Istoriya Dzhungarskogo hanstva. 1635–1758*. [The history of the Dzungarian Khanate. 1635–1758.]. M., Nauka, 1964. 482 p. (In Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 582-595, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_582-595

РЕСЕЙЛІК БИЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР ИНСТИТУТЫ: БЕЛГІЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XVIII-XIX ғғ.)

Бибігүл Сейілқызы Абенова¹, Дәулет Құсайынұлы Әбенів²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер
Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко, 28, 050010, Алматы, Қазақстан)
<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті
(Достық, 13, 050010, Алматы, Қазақстан)
<https://orcid.org/0009-0008-3140-9227>. E-mail: aben_60@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024
© Абенова Б.С., Әбенів Д.Қ., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада империялық Ресейдің билік жүйесіндегі генерал-губернатор институтының белгілері мен ерекшеліктері баяндалады. Ресей империясының иеліктерін басқару ісіндегі генерал-губернаторлықтың жетілдірілуі, оны әскери-саяси құрылымға ұластыру қажеттілігі талданады. Генерал-губернаторлықтарға берілген кең құқықтар мен шексіз билік ұлт аймақтарды отарлауға кеңінен жол ашты. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері* - генерал-губернатор институтын архивтік, басқа да жазба деректер және тарихи зерттеулер негізінде сипаттау. Оның Ресей империясының әкімшілік-саяси жүйесіндегі орны мен ролін көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада генерал-губернатор институтының пайда болуы, империя тарапынан жетілдірілу тарихы сөз болады. Генерал-губернатор институтының ерекше белгілері, оның билігінің құқықтық, жеке, әскери, төтеншелік, саяси сипаттары анықталды. Нәтижесінде қазақ өлкесінде құрылған генерал-губернаторлықтар да осы сипаттарды иеленген билік жүйесіне айналды. *Қорытынды.* Генерал-губернаторлардың орны мен ролі, олардың шет аймақтардағы жағдайы заңдық тұрғыда анықталды. Генерал-губернаторға саяси қадағалау және жергілікті әкімшілікті әскери-саяси басқару функциясы жүктелді. Әкімшілік реформалар негізінде қазақ өлкесінде кең құқықтар мен шексіз билікті иеленген генерал-губернаторлықтар құрылды.

Түйін сөздер: Генерал-губернатор институты, губернатор, әскери губернатор, империя, отарлау, әкімшілік-территориялық бөлініс

Алғыс айту: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары: XVIII ғ.соңы - XIX ғ.» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу номері AP23489137).

Дәйексөз үшін: Абенова Б.С., Әбенев Д.Қ. Ресейлік билік жүйесіндегі генерал-губернатор институты: белгілері мен ерекшеліктері // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 582-595. (Қаз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_582-595

THE INSTITUTE OF THE GOVERNOR-GENERAL IN THE RUSSIAN SYSTEM OF GOVERNMENT: SIGNS AND FEATURES (XVIII-XIX centuries)

Bibigul S Abenova¹, Daulet K Abenov²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher
Ualikhanov Institute of History and Ethnology
(Shevchenko, 28, 050010, Almaty, Kazakhstan)
<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Dostyk, 13, 050010, Almaty, Kazakhstan)
<https://orcid.org/0009-0008-3140-9227>. E-mail: aben_60@mail.ru

© Ualikhanov IHE., 2024

© Abenova B.S., Abenov D.K., 2024

Abstract. *Introduction.* The article outlines the signs and features of the institution of governor-general in the system of government of imperial Russia. The improvement of the General Government in the management of the possessions of the Russian Empire and the need for its transformation into a military-political structure are analyzed. The extensive rights and unlimited power granted to Governors General paved the way for the colonization of territories by the nation. *The goals and objectives of the study* are to describe the institution of the Governor-General based on archival and other written data and historical research. To show its place and role in the administrative and political system of the Russian Empire. *Results.* The article deals with the history of the emergence of the institution of governor-general and its improvement on the part of the empire. The special features of the institution of the Governor-General, the legal, personal, military, emergency, and political nature of his rule are revealed. As a result, the governors-general formed in the Kazakh region also became a system of government bearing these features. *Conclusion.* The place and role of the Governor-General and their position on the determined by law. The Governor General was entrusted with the function of political supervision and military-political management of the local administration. Based on administrative reforms, governor generals were created, which had broad rights and unlimited government in the Kazakh region.

Key words: Institution of the Governor-General, Institute of Governors, military governor, empire, colonization, administrative-territorial division

Acknowledgment: the article was carried out within the framework of the implementation of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Management structures of the Kazakhs of Western Siberia: the end of the XVIII - XIX centuries)» (registration number AP23489137).

For citation: Abenova B.S., Abenov D.K. The institution of the governor-general in the system of Russian government: signs and features // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 582-595. (in Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_582-595

ИНСТИТУТ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА В РОССИЙСКОЙ СИСТЕМЕ ВЛАСТИ: ПРИЗНАКИ И ОСОБЕННОСТИ (XVIII-XIX вв.)

Бибигуль Сейловна Абенова¹, Даулет Кусайнович Абенов²

¹Кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова
(Шевченко, 28, 050010, Алматы, Казахстан)
<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

²Кандидат исторических наук, старший преподаватель
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(ул. Достык, 13, 050010, Алматы, Казахстан)
<https://orcid.org/0009-0008-3140-9227>. E-mail: aben_60@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч.Валиханова, 2024

© Абенова Б.С., Абенов Д.К., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются признаки и особенности института генерал-губернаторства в системе власти Российской империи. Анализируется совершенствование института генерал-губернаторства империи, необходимость его расширения в военно-политическую структуру. Широкие полномочия и неограниченная власть, предоставленные генерал-губернаторствам, открыли путь к колонизации национальных окраин. *Цель и задачи исследования* – охарактеризовать институт генерал-губернаторства на основе архивных и письменных источников, исторических исследований, показать его место и роль в административно-политической системе Российской империи. *Результаты.* В статье отражается создание и формирование, а также история совершенствования института генерал-губернаторства. Определены особенности института генерал-губернаторства и юридический, личный, военный, чрезвычайный, политический характер его власти. Созданным в казахской степи генерал-губернаторствам, также предоставлены широкие полномочия и неограниченная власть в управлении казахами. *Выводы.* Место и роль генерал-губернаторов, их статус в управлении национальными окраинами определены на законодательной основе. На генерал-губернатора возложена функция политического надзора и военно-политического управления местной администрацией. На основе административных реформ в казахской степи учреждены институты генерал-губернаторства, обладающие широким спектром прав и неограниченной властью.

Ключевые слова: Институт генерал-губернатора, губернатор, военный губернатор, империя, колонизация, административно-территориальное деление

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Структуры управления казахами Западной Сибири: конец XVIII в. – XIX век») (регистрационный номер AP23489137).

Для цитирования: Абенова Б.С., Абенов Д.К. Институт генерал-губернатора в Российской системе власти: признаки и особенности (XVIII-XIX вв.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 582-595. (на каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_582-595

Кіріспе. XVIII ғасырдың соңынан шекаралық өлке деп танылған қазақ даласы XIX ғасырдың ортасында империяның ішкі бөлігіне айналды. Бұл процесс ресейлік биліктің қазақтарды басқару жөніндегі бірнеше заңдық құжаттары мен саяси шараларының негізінде жүзеге асырылды. Өлкені отарлық иелену бағытында қабылданған әкімшілік шаралар барысында қазақ даласын бақылау мен басқаруды шын мәнінде өз қолына жинақтаған билеу органдары қалыптасты. Империяның аймақтарды басқару ісінде тәжірибеден өткен, сенімді, құзырлы органы генерал-губернатор институты болды. Бұл институттың Ресейдің билік жүйесінде пайда болу, қалыптасу, жетілу тарихын, оның заңдық негізін зерттеу империяның XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасыр бойы қазақтарды басқару құрылымдарын жасақтау бағытындағы саясатын ашып көрсету үшін маңызды болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақала архив деректерін, құжаттар жинақтарын саралауға негізделіп дайындалды. Негізгі дереккөздер ретінде Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивінің, Орынбор облыстық Мемлекеттік Архивінің, Ресей мемлекеттік Әскери-тарихи Архивінің құжаттары пайдаланылды. Мәселені зерделеуде архивтер қорларындағы Ресей империясы заңдарының Толық жинағы, губернияларды басқаруға қатысты императорлардың Жарғылары мен заңдық актілері, революцияға дейін жарияланған құжаттар жинақтары, XIX ғасыр бойы қазақ өлкесін басқаруға қатысты енгізілген әкімшілік реформалардың түп мәтіндері қолданылды. Мақалада осындай деректерді зерделеу негізінде генерал-губернатор институтының белгілері мен ерекшеліктерін ашып көрсетуге әрекет жасалды.

Методологиялық тәсілдер ретінде тарихи зерттеудің диалектикалық тәсілдерімен тығыз байланыстағы тарихилық, объективтілік принциптер басшылыққа алынды. Мәселеге қатысты тарихи зерттеулердегі деректерді, мәліметтерді салыстыру, талдау, сипаттай баяндау әдістері қолданылды. Зерттеу мәселесінің барлық тұстарын жан-жақты талдау, қорытындылар жасау арқылы тарихи шындықтың объективті түрде бейнеленуіне әрекет жасалды.

Талқылау. XIX ғасыр тарихнамасында Ресейдің билік жүйесіндегі генерал-губернаторлық институттың қазақ даласында қалыптасуына, оның белгілеріне қатысты орыс зерттеушілері И. Крафттың, М.А. Терентьевтің, А.И. Левшиннің, М. Венюковтің, И.Ф. Бабковтың, П. Румянцевтің, В. Долинскийдің, Ф. Лобысевичтің еңбектері ерекше атап өтіледі. Мысалы, И. Крафттың еңбегінде (Крафт, 1898а: 88-503) Ресейдің қазақ қоғамын әкімшілік иеленуге, қазақ жерін отарлауға қатысты нұсқаулары, жарғылары, заңдары, ережелері талданған. М.А. Терентьевтің Орта Азияның жаулану тарихына қатысты еңбегінде (Терентьев, 2012, 360-423) Ресей империясының ұлттық аймақтарда жүргізген саясаты, отарлау барысы, қазақ жерінде «тыныштық орнату» мақсатында жүзеге асырған әскери-саяси шаралары туралы мол мәліметтер берілген. А.И. Левшин XIX ғасырдың басына дейін қазақ қоғамында «азаматтық құрылым» мен мемлекеттіліктің болмағанын (Левшин, 1996: 539) сөз етеді. Автор хан билігі, «халық» жиыны, жергілікті билік пен патша өкіметінің XVIII-XIX ғасырдың басындағы Орта Азияға қатысты саясаты туралы баяндайды.

Империялық Ресейдің XIX ғасырда қазақ өлкесінде жүргізген әкімшілік реформаларының жинағын (Материалы по введению русской политической системы управления в Казахстане, 1999: 11-252) зерделеу генерал-губернатор институтының құрылымын, қызметін күшейту бағытында енгізілген өзгерістерді бақылауға мүмкіндік берді.

Жалпы қазақстандық тарихнамада ресейлік билік жүйесіндегі генерал-губернатор институтының тарихына қатысты тұтас зерттеулер жоқ. Зерттеу нысанының кейбір тұстары және оның қазақтарды билеу жүйесіндегі орны ғана ішінара қарастырылады.

Атап айтатын болсақ, кеңестік кезеңде жарық көрген С. Зимановтың XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси құрылымы жөніндегі монографиясында (Зиманов, 1960: 121-131) архив материалдары негізінде қазақ қоғамының саяси жүйесі мәселелері қарастырылады. Автор хандық билік жойылған уақыттан бастап өкіметтің қазақ даласында жүргізген солақай саясатының қызметіне сын пікірлерін білдіреді. Қазақ жерінде жүргізілген әкімшілік реформалардың жүргізілуін сыни тұрғыда баяндайды. Әкімшілік басқару жүйесінің қазақ даласындағы саяси дамуы және қызметі, өлкедегі генерал-губернаторлықтар қызметінің жетілдірілуі Б.С. Сүлейменовтің (Сүлейменов, 1963: 102-129), Г.С. Сапарғалиевтің (Сапарғалиев, 1966: 123-291) зерттеулерінде сөз болады. Еңбектердің империяның аймақтық саясатындағы жаңа кезеңді зерттеудегі тарихи-танымдық маңызы зор. Н.Е. Бекмаханованың (Бекмаханова, 1980: 202-233), К.А. Жиренчиннің ғылыми еңбектерінде Ресей үкіметінің әкімшілік және саяси шараларының зерттелуі мақалаға өзек болып отырған мәселені жете түсінуге ықпал етті. К.А. Жиренчин қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси, құқықтық өмірінде түбегейлі өзгерістер туғызған саяси-әкімшілік реформаларға толық талдау жасаған, генерал-губернаторлық институттың жаңа белгілерін (Жиренчин, 1996а: 111-113) сипаттаған.

Мәселе тәуелсіздік кезеңінде біршама авторлар тарапынан қарастырылды. Зерттеуші Б. Абдрахманова (Абдрахманова, 1998: 13-145) қазақ даласында ресейлік билік және басқару органдарының қалыптасуы мен қызметін саралайды. Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторлықтарының әрекетімен құрылған жергілікті басқарудың барлық буындарының құрылымын, қызметін, тұрғылықты халықты езіп-жаншу әрекетін жан-жақты ашып көрсетеді. Саяси жүйені трансформациялау және Ресей империясының ауқымының қалыптасуы мен ұлғаюы әкімшілік-территориялық өзгерістердің есебінен өскендігін көрсеткен авторлар пікірі (Центральная Азия в составе Российской империи, 2008: 298) де ерекше көңіл аудартады. Г.Е. Отепова Ресей империясының XVIII ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қазақ жерін отарлау саясатын заңнамалық негізге тарихи талдау жасау арқылы қарастырады. Автор осы заңдардың қазақ қоғамында іске асырылу механизмдерін көрсету арқылы орыс өкіметі жүргізген саясаттың шынайы мәнін түсінуге (Отепова, 2015: 23-211) мүмкіндік береді. С. Акимбеков қазақ халқының Ресейге бодан болуы, оның басты мақсаттары, отарлық билік жүйесінің қалыптасу кезеңін қарастыра келе, толық отарына айналу процесін тың көзқарастармен ашып береді. Қазақ даласында құрылған генерал-губернаторлықтар құрамындағы өзгерістердің этникалық, экономикалық негіздерін (Акимбеков, 2018: 392-393) көрсетеді. Б.С. Абенованың еңбегінде генерал-губернаторлық биліктің Уақытша ережеге сай одан әрі күшейтілгені, оның жергілікті халықты қанауды жүзеге асыратын полицейлік-бюрократиялық күшке айналғаны (Абенова, 2019: 55) атап көрсетіледі.

Ресейлік тарихнамада генерал-губернаторлар институтының тарихы, қалыптасуы мен даму мәселелері кейбір еңбектерде арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылған. Л.М. Дамешектің еңбегінде империяның маңызды саяси институттарының бірі - генерал-губернаторлар институтының құрылуы мен эволюциясы зерделенеді (Дамешек, 2011: 18-61), оның Азиаттық Ресейдегі қызметінің ерекшелігі ашып көрсетіледі. Сібірлік генерал-губернаторлардың биографиялық мәліметтері беріледі. Автор генерал-губернаторлықтар қызметі саяси ғана емес, әкімшілік себептерге негізделген, олардың негізгі мақсаты ұлттық мемлекеттік тұтастықты нығайту деген пікір білдіреді. Генерал-губернаторлар институты мәселесі Г.А. Рассоловтың кандидаттық диссертациясында қарастырылған. Автор мәселенің территориялық ауқымын анықтау қажеттігіне көңіл бөледі. Мұндай әкімшілік-территориялық басқару

жүйесі Ресейдің шет аймақтарында ғана қызмет еткенін (Рассолов, 2005: 29) атап көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері. Билеу институты ретінде генерал-губернатор институты Ресей империясының даму бағытына қарай әрдайым жетілдіріліп және өзгертіліп отырды. Генерал-губернатор институты, салыстырмалы түрде алып қарағанда, губернатор институтынан жасырақ.

I Петр билігінен II Екатеринаға дейінгі кезеңде бұл институт нақты құқықтық мәртебені иеленген жоқ және тарихи дәстүр бойынша құрметті титул ретінде қолданылды. Бірінші кезекте, құрметті титул Ресей империясының иеліктерін қарудың күшімен кеңейткен губернаторларға берілді (Законодательные акты Петра I, 1946: 17-81).

II Екатерина кезінде жергілікті билікті реформалау барысында генерал-губернатор институты негізгі құрылымға айналды және нақты мәртебені – наместниктіктерді немесе генерал-губернаторлықтарды құрушы және басқарушы мәртебесін иеленді. Елді әкімшілік-территориялық бөлуді толығымен қайта ұйымдастыруға, яғни наместниктіктердің құрылуына және жаңа губерниялық мекемелердің ашылуына орай, губернияларға жаңа «қожайын» қажет болды (Крафт, 1898b: 91-136).

Дегенмен, реформалар барысында-ақ, бір губернияның басына орталықтан екі өкілдің – генерал-губернатордың және губернатордың - тағайындалуы мүлдем негізсіз екені білінді. Сондықтан, жергілікті басқару құрылымы өзгертілді. Құрамына бірнеше губерниялар енген наместниктіктер (генерал-губернаторлықтар) құрылды. Осылайша, генерал-губернаторлар, бір жағынан, Император, Сенат, екінші жағынан, губерниялар мен губернаторлар арасындағы аралық басқышқа айналды. Сөйтіп, басқарудың екі буынды жүйесінің орнына үш буынды басқыш келді. Және, наместниктер мен губернаторлардың функциялары көбіне ұқсас болды.

Сонымен қатар, бұл кезең елді басқарудың жаңа деңгейіне өту кезеңі болды. Бір жағынан, реформалар барысында жергілікті басқарудың, сол кездегі еуропалық деңгейге сәйкес келетін, жаңа жүйесі құрылды. Ол XIX ғасырдың басында орталық басқару (министрлік жүйе) реформасымен толықтырылды, және, осылайша, Ресей абсолюттік режим үшін, әкімшілік басқарудың, орталықтан басқару және децентрализация, территориялық және салалық принциптеріне негізделген прогрессивтік жүйесін иеленді. Екінші жағынан, екатериналық реформалар барысында басқарудың «үш буынды жүйесі» (орталық–генерал-губернатор–губернатор) байқаудан өтті, әсіресе, бұл жүйе шет аймақтарда өзін жақсы байқатты және бұдан былай сол территорияларда белсенді жүзеге асырылды. II Екатерина кезінде-ақ империяның шет аймақтарында наместниктіктер ашылды және олар кейбір қайта құрулармен XX ғасырдың басына дейін өмір сүрді.

I Павел бұрынғы территориялық құрылымдар мен жергілікті губерниялық мекемелерді негізінен сақтай отырып, наместниктіктерді губернияларға айналдырды, «ірілендірілген» генерал-губернаторлықтар мен наместниктіктерді және генерал-губернаторлар мен наместниктер институтын жойды. Генерал-губернатор азаматтық пен әскери билікті қатар жүзеге асыратын қызмет болатын. Павел бұл биліктерді бөлді, губернияларда азаматтық губернаторларды қалдырды, ал «шет аймақтарда», оның ішінде, батыста және оңтүстік-батыста азаматтық пен әскери губернаторлар қатар билік етті. Сібірге әскери губернатор тағайындалған жоқ. Яғни жағдайы тұрақты емес, Ресей құрамына енгізу үшін белгілі бір өтпелі кезеңді қажет ететін аймақтарда император әскери де, азаматтық та басқару орнатты (Васильев, 2015: 87). Ол кезде әскери губернаторлар генерал-губернаторлар институтына жатты.

I Александр өзінен бұрынғы екі императордың да басқару жүйесін басшылыққа алды. Оның кеңесшілері Новосильцев пен Сперанский өздерінің жобаларында Ресейді 12 генерал-губернаторлыққа бөлуді, олардың басына генерал-губернаторларды қоюды ұсынды. Бұл жағдайда, генерал-губернатор жергілікті емес, мемлекеттік қызмет, «аймақтық министрлік» қызмет ретінде, мысалы, кезіндегі Сібір приказы сияқты қарастырылды. Екінші жағынан, өкіметтің басты міндеті «ұлыорыстық губернияларды дамыту» деп есептейтін Жасырын комитет те генерал-губернаторлықтарды империяның тек шет аймақтарында сақтауға ұсыныс жасады (Жиренчин, 1996b: 90).

Негізінен басқарудың губерниялық жүйесін сақтаумен қатар, I Александр тек шет аймақта ғана емес, орталықта да бірнеше генерал-губернаторлықтарды енгізді, тіпті қайта қалпына келтірді десек болады. Ол Сібірде генерал-губернаторларды қалпына келтірді, ішкі губернияларда 5 генерал-губернаторлық орнатты, А.Д.Балашевтің атақты эксперименті бойынша кейбір шет аймақтарда әскери губернаторларды қалдырып, оларға бірнеше губернияның азаматтық бөлігін де басқаруды тапсырды. Алайда, бұл ішінара жүргізілген шаралар болды.

Генерал-губернаторлардың орны мен ролі жөніндегі мәселе I Николай патшалық еткен кезеңде түпкілікті шешілді. Комитеттің 1826 жылдың 6 желтоқсандағы мәжілісінде, «ежелгі үлестер жүйесі» сияқты «мемлекетті федерациялауға» алып келуі мүмкін болғандықтан, генерал-губернаторлықтар жүйесін енгізудің пайдалы еместігі жөнінде қорытынды жасалды. Сонымен қатар, Комитет «империя құрамында генерал-губернаторларды тағайындау тіпті пайдалы болатын бөліктердің де бар» екенін мойындады, олар – «екі астана және басқару үшін айрықша ережелерді қажет ететін алыс губерниялар» деп көрсетілді. Мұндай губерниялар ретінде: Сібір, Орынбор, Кавказ губерниялары, Новоресей өлкесі, Лифляндия, Эстляндия және Курляндия аталды. Бұлардың бәрі, Комитеттің пікірінше, «ішкі мемлекетті күшейту үшін, жалпы тәртіптен босатылуы қажет» (Материалы Комитета 6 декабря 1826 года, 1891: 77) болды. Бұл тізімде сол кезде наместник немесе генерал-губернатор институты бар Польшаның, Финляндияның, Украинаның, Беларуссияның және Литваның аты аталмады.

Расында да, көп уақыт өтпей-ақ, I Николай, Ресей империясының шет аймақтарында бұл институт белсенді қолданылып, дамып жатса да, «ішкі» генерал-губернаторлықтардың барлығын жойды.

Осылайша, XIX ғасырдың 30-жылдарында Ресейде басқарудың жергілікті екі түрлі тұрақты жүйесі қалыптасты. Біріншісі – басқарудың «губернаторлық» формасы, бұл негізгі, жалпыимпериялық, тұрақты формаға айналды. Аталған форма Ресейдің орталық «ұлыорыстық» аудандарына және «бұрынғы» шет аймақтарға тән болды. Губернатор институты барлық генерал-губернаторлықтарда түгелге жуық қызмет етті, бірақ ол мұнда бағынышты роль атқарды.

Екіншісі – басқарудың «генерал-губернаторлық» формасы. Ол Ресей империясының шет аймақтарына тән болды. Сонымен қатар, бұл форма ішкі губернияларда да төтенше жағдай енгізілген кезеңде және соғыс кезінде жаулап алынған территорияларда уақытша генерал-губернаторлықтар ретінде қолданылды.

Заңдық тұрғыда Ресейдің билік жүйесіндегі генерал-губернаторлардың орны мен ролі алғаш рет II Екатерина кезінде 1775 жылы «Бүкілресей империясының губернияларын басқаруға арналған мекемелерді бекітулерде» (Учреждения для управления губерний Всероссийской империи, 1775: 8-23) анықталды. «Билеуші наместнигінің қызметі жөніндегі» IV тарауда (85-бап) билеуші наместнигі «...судья емес, өз губерниясының қожайыны» деп атап өтілген. Осылайша, «губерния қожайыны» ұғымынан басқа, бұл құжатта генерал-губернатордың мақсаты, міндеттері және қызметтік міндеттемелері анықталған. Ең бастысы, империялық

заңдардың чиновниктер мен мекемелер тарапынан орындалуын генерал-губернаторлардың бақылауы мен қадағалауы жөнінде айтылған.

Сонымен қатар, кейбір басқару функциялары, билік барысында асыра сілтеушілікке, қатыгездікке жол бермеу туралы айтылып кеткен (84-бап). Және де генерал-губернаторлар халыққа азық-түліктің жеткілікті болуын, салықтардың және рекруттардың дәл жиналуын бақылауы тиіс болды.

Төтенше жағдайларда шекаралық губерниялардың генерал-губернаторы әскери функцияларды да атқара алатыны (89-бап) айрықша атап өтілген.

«Бекітулерде» губернаторлардың (наместниктіктердің билеушілері) орны мен ролі туралы ешнәрсе айтылмайды. 2-бапта тек «губернияларға немесе наместниктіктерге наместниктіктер билеушілері немесе губернаторлар бекітіледі» деп қана көрсетілген. Егер 1764 жылғы Наказда губернатор «губерния қожайыны» деп аталып, оған барлық функциялар жүктелсе, «Бекітулер» бойынша ол функциялар енді генерал-губернаторға берілген.

Құжатта «генерал-губернатор губерндік басқарманың төрағасы болып табылады, онымен бірге екі кеңесшісімен губернатор мәжіліс құрады; генерал-губернатор немесе губернатор губерниядан тыс болған жағдайда, вице-губернатор губернаторды ауыстырады» (94-бап) деп көрсетілген. Бұл баптан, алғашқыда губернатор генерал-губернатордың орынбасары, яғни губерниядағы жоғарғы қызмет иесі жанындағы әкімшіліктің өзіндік басшысы ретінде есептелгенін білуге болады.

Генерал-губернаторлардың да, губернаторлардың да тағайындалу тәртібін «император ағзам анықтайды» (59-бап) деп көрсетілді.

Шенге қатысты айтатын болсақ, «Бекітулер» бойынша губернатор шені 4 кластан төмен болмауы тиіс (47-бап) болды, генерал-губернатор шені жөнінде құжатта ешнәрсе айтылмады.

Генерал-губернатор II Екатеринадан билік пен ықпалдың тағы да бір маңызды атрибутын – Сенатта, жалпы жиналыста және өзінің наместниктігінің істері қаралатын департаментте мәжіліс құру құқығын және шешуші дауыс құқығын иеленді (91-бап).

Генерал-губернатордың орны мен ролінің заңдық бекітілуі осындай болды, XIX ғасырда таралу аясы шектеулі болғанымен (астаналар, империяның шеткері және шекаралық аймақтары), олардың билігі нақты сақталды.

1837 жылғы губернаторларға арналған наказда жергілікті басқарудың негізгі институты ретінде губернатор институты (Общий наказ гражданским губернаторам, 1837: 21) көрсетілді. Онда генерал-губернатордың жергілікті биліктегі жоғарғы деңгейі мен орны да анықталды (210-бап); Генерал-губернатор патша билігі тарапынан ерекше сенімді иеленді... (232-бап); Генерал-губернатор «заңдардағы кейбір қолайсыздықтарға қатысты үкімет Сенатына ұсыныс жасау құқығын иеленді; алайда, Жоғары билік тарапынан бекітілген жағдайда оны дер кезінде және сөзсіз орындауы тиіс болды» (249-бап).

XIX ғасырдың ортасынан бастап генерал-губернаторлардың шет аймақтардағы жағдайы 1853 жылдың 29 мамырындағы «Генерал-губернаторларға арналған нұсқауда» (Общее губернское учреждение, 1853: 32-36) анықталған. Бұл генерал-губернатор институтына арналған жалғыз құжат болып табылады. Бұл нұсқауға сәйкес, генерал-губернатор қызметі губерниялық мекемелер мен министрліктер арасындағы аралық инстанция ретінде сипатталады, бұл инстанцияға берілген билік дәрежесі генерал-губернатордың Билеушінің толық сенімін иеленген және жоғарғы үкіметтің мүдделерін білетін тұлға ретінде ұсынылуымен анықталады, бұл қызметтің міндеттері генерал-губернаторға жүктелген саяси қадағалау және жергілікті әкімшілікті саяси басқару функциясымен сипатталады. Генерал-губернаторлар «патшалықтың жоғары құқықтарының бұзылмауының, мемлекеттің пайдасының және үкіметтің заңдары мен

өкімдерінің нақты орындалуының басты қадағалаушысына» (Ерошкин, 1968: 86) айналды.

Дегенмен, генерал-губернатордың құқықтары мен міндеттерінің бұлайша кеңейтілуі заңдық тұрғыдан көп нәрсе анықтамады. Николай I-нің патшалық ету дәуірінің шарықтау шегінде қабылданған бұл құжат XX ғасырдың басына дейін күшінде болды.

Десек те, генерал-губернаторлардың барлығына ортақ жарғыны жасақтау өте қиын болғанын да ескеру қажет, өйткені, империяның түрлі аймағында билік ететін олардың міндеттері мен қызметтік міндеттемелері де түрліше болды. «Шет аймақтардың» генерал-губернаторлары негізінде айрықша заңдық құжаттарға сәйкес әрекет етті.

Жоғарыда айтылғандардан, генерал-губернатор институтына тән белгілерді және олардың XIX ғасырдағы губернатор институтынан айырмашылығын көрсетуге болады.

Генерал-губернаторлық институтының басты ерекше белгісі оның билігінің құқықтық сипатында емес, жеке сипатында болды. Осы қызмет орнында отырған адамға император тарапынан білдірілетін жеке сенім дәрежесі генерал-губернатордың аймақтағы шексіз билігіне жағдай жасады. Осыдан барып, заңдық тұжырымдардың екіұштылығы мен жалпылығы, міндеттердің шамадан тыс ауқымдылығы, биліктің бір өзінің билеп-төстеуіне жағдай жасайтын төтеншелік сипаты, орталықтың бақылауының әлсіздігі күшейді. Генерал-губернаторлар императорға тікелей «шығып отырды», оларды император тағайындады және орнынан алды, ал шет аймақтар губернаторлары болса, тек Ішкі істер министрімен, онда да генерал-губернатор арқылы байланыс жасады.

Алайда, генерал-губернатордың шексіз билігі императордың жеке сеніміне негізделгенімен, оған орталықпен келіспей, міндеттелген қаулылар шығаруға, әскери күштерге қолбасшылық етуге, чиновниктердің штаттық кестесін өзгертуге, қаржы ресурстарын өз бетінше жұмсауға заңдық дербес құқық бермеді. Сондықтан, тіпті «таза» істер үшін аяқ-қолы байланған жергілікті басшылық заңды айналып өтуге мәжбүр болды. Генерал-губернаторлық биліктің дамуының парадоксі сонда, ол билік дербестігі емес, дербес билік болуында еді.

Генерал-губернатор институтының екінші ерекше белгісі оның төтеншелік сипатында болды. Генерал-губернаторлар жалпы тыныш аймақтарға тағайындалған жоқ. Олар жаңа жауланған және Ресей империясының құрамына енді енгізілген аймақтарға тағайындалды, өйткені, оларды жуасыту және мемлекеттің құрамына кіріктіру қажет болды, немесе, әлеуметтік-саяси қақтығыстар шиеленіскен және патшалық режимнің сақталуына қауіп төнген аймақтарға, немесе, жоғары патшалық өкімет орналасқан астаналарға тағайындалды.

Шет аймақтарда генерал-губернаторлықтың өмір сүру мерзімі ғасырға созылғанымен, билік пен басшылықтың төтенше және уақытша сипаты ешқайда жоғалған жоқ. Генерал-губернатор губернатормен салыстырғанда, аймаққа тұрақты басқару үшін келген жоқ, ол оны билеу үшін, оған үстемдік ету үшін, қандай да болмасын жолменен «шет аймақтың» (екінші сорттағы территорияның) немесе «шиеленіс ошағының» тыныш, бой ұсынған, бірыңғай, ішкі ресейлік губернияға айналуын тездету үшін келді. Және де оның қызметін анықтайтын заңдар саны аз болған сайын, оның императордың жеке сенімін жүзеге асыруы табысты бола берді.

Генерал-губернатор қызметінің келесі белгісі оның әскери сипатында болды. Қызметтің «губернатор» емес, «генерал-губернатор» деп аталуының өзі, бұл қызметті атқаруға тек жоғары әскери шендегі адамдар – генералдар мен одан да жоғары шендегілердің тағайындалатынын көрсетеді. Мысалы, генерал-губернаторлық тарихындағы 200 генерал-губернатордың тек 18-і ғана (оның өзі Екатерина дәуіріндегі

наместниктер) азаматтық шендегілер болды, ол екі жүз жылда қызмет еткен генерал-губернаторлардың 9 %-ын құрады.

XVIII ғасырда генерал-губернаторлар тікелей Ресей империясының иеліктерін кеңейтумен айналысты, және олардың әскери қызметі азаматтық қызметінен басым болды. XIX ғасырдың бірінші жартысында генерал-губернаторлардың басты функциясы ретінде империя құрамындағы ұлт аймақтарды тыныштандыру және бағындыру жүктелді. Осы уақытта, Николай I кезінде генерал-губернатор қызметінің жаңа модификациясы пайда болды, яғни ол - жәй ұлттық аймақтарға емес, әскери жағдайда тұрған аймақтарға тағайындалған әскери генерал-губернатор қызметі. Тек XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қана, генерал-губернаторлар қызметінде әскери емес, полицейлік функция басым бола бастады (ҚР ОМА. 25-қор. 1-т. 454-іс. 109-144-пп.; 490-іс. 6-п.). Полицейлік қызмет империяның шет аймақтарындағы, сонымен қатар, астаналар мен орталық аймақтардағы революциялық, ұлттық және сепаративтік бағыттағы қозғалыстарға қарсы күреспен байланыстырылды.

«Губернияларды басқару жөніндегі бекітулердің» 89-бабында генерал-губернатордың әскери функциялары сипатталды. Генерал-губернатор өз территориясында орналасқан арнаулы әскери басшылығы жоқ әскери күштерге қолбасшылық етті. Мысалы, XIX ғасырдың бірінші жартысында Кавказдағы жоғары билеушілер Айрықша кавказ корпусына қолбасшылық етті. 1863 жылы әскери округтер құрылғаннан кейін, генерал-губернаторлар өз территориясындағы әскери округтардың қолбасшылығын қоса атқарды. 1867, 1868 жылдардағы Уақытша ережелерге сай Түркістан генерал-губернаторы Түркістан әскери округі әскерлерінің Қолбасшысы атағын иеленді, Орынбор генерал-губернаторы Орынбор казак әскерлері мен Башқұрт әскеріне қолбасшылық етті, ал Батыс Сібір генерал-губернаторы Батыс Сібір әскери округінің қолбасшысы болды және Сібір казак әскерінің тағайындалған атаманы атағын иеленді (3-е ПСЗ, т. VI, № 3814). 1881 жылдан бастап, басқа да генерал-губернаторлар казак әскерлерінің тағайындалған атамандарына айналды.

Келесі ерекшелік генерал-губернатор қызметінің әкімшілік емес, саяси сипатында жатты. Генерал-губернаторлар қызметінің мұндай сипаты бірнеше жағдайлармен түсіндіріледі.

Біріншіден, XIX ғасырда олар бұрын тәуелсіз болған, немесе сондай мемлекеттердің бөлігі болған ұлт аймақтардың генерал-губернаторлығына басшылық етті. Сондықтан, олар кәдімгі әкімшілік функциялардан басқа, өзінің саяси автономиясын ерекше сақтап қалған бұл мемлекеттерде, Ресейдің осы территориядағы мүдделерін қорғаушы және өкілі ретіндегі саяси функцияларды да атқарды. Оған қоса, орталық өкімет оларға, осы шет аймаққа көршілес мемлекеттерге қатысты сыртқы саяси функцияларды да жүктеді. Басқаша айтқанда, олар империяның шет аймақтарындағы вице-патшалар болды.

Екіншіден, генерал-губернаторлар билігінің саяси сипатына самодержавиелік мемлекеттің саяси иерархиясындағы олардың жоғарғы орны жағдай жасады. Генерал-губернаторлар өзінің саяси салмағына қарай, министрлерге теңестірілді, Рангілер жөніндегі табель бойынша негізінен (70 %) 2-3 кластағы шендерді иеленді. Түрлі кезеңдерде генерал-губернаторлар империяның жоғарғы органдарына: Сенатқа, Мемлекеттік Кеңеске, министрлер Кеңесіне және Комитеті құрамына кірді. Империяда, тәжірибе жүзінде, губернаторлар генерал-губернатор қызметіне тағайындалған, ал генерал-губернаторлардың губернатор қызметіне тағайындалу жағдайы болмаған.

Үшіншіден, генерал-губернатор қызметінің өмір сүрген кезеңінде губернияда оның ролі әр уақытта екі айырылып отырған. Бастапқы, жергілікті басқару жүйесіне енген кезде, жоғарғы жергілікті бақылауды жүзеге асыру арқылы ол биліктің басында тұруы қажет болды.

Кейін генерал-губернатордың төмендегі инстанциялар мен чиновниктердің қызметін бақылауы мен қадағалау позициясы басым бола бастады да, тікелей басқару ісімен айналыспады. XIX ғасырдың ортасынан бастап, мұндай бақылау саяси сипат ала бастады. Генерал-губернатор билігі полициямен және жандармериямен бірге, самодержавиені құлатуға және империядан шығуға ұмтылған радикалды саяси және ұлттық күштердің жолында басты кедергі айналды.

Генерал-губернаторлықтарда жалпы империялық заңдылықтар толық көлемде жүзеге асырылған жоқ, генерал-губернаторлықтар өлкедегі қарым-қатынас жүйесін реттейтін жекелеген заңдық актілерді иеленді. Бұл басқарудың екі буынды (үкімет - губернатор) емес, үш буынды (император–генерал-губернатор–губернатор) жүйесі болды.

Генерал-губернаторлықтарда, басқарудың жалпы империялық органдарынан басқа, шет аймақты империяға қосқаннан кейін де өзінің қызметін тоқтатпаған жергілікті (дәстүрлі) басқару органдары, сонымен қатар, нормативтік және сот актілері болды. Оған қоса, кейбір шет аймақтарда наместниктің немесе генерал-губернатордың билігі жалпы империялық заңдармен ғана емес, жергілікті нормативтік актілермен де шектеліп отырды.

Міне, генерал-губернатор институтының негізгі белгілері, оның Ресей империясының әкімшілік-саяси жүйесіндегі орны мен ролі осындай болды.

Қорытынды. Тарихи жағдайларға және жоғарыда аталған заңдық құжаттар негізінде Ресей үкіметі жаулап алынған территориялардағы империялық билікті нығайту мақсатында қазақ даласында генерал-губернаторлықтар қызметін кеңейтті.

1865 жылы Ресей іргелес жатқан Қытай және Орта Азия хандықтары жерлерінің азаматтық және әскери құрылымын өзгерту қажет деп танып, Түркістан облысы мен Семей облысының кейбір бөлігінен Түркістан генерал-губернаторлығын құрды (2-е ПСЗ, отделение 1, №44831).

1870 және 1880 жылдары Ресейдің оңтүстік бағытта жалғастырған белсенді басқыншылық саясаты Түркістан генерал-губернаторлығының территориялық жағынан ұлғаюына және жаңа әкімшілік бірліктердің құрылуына алып келді.

1881 жылы 1850 жылы қайта ұйымдастырылған Орынбор генерал-губернаторлығы жойылды (Крафт, 1898с: 418).

Аймақтарды жаулау кезеңінің аяқталу жағдайында Ресей қосылған территориялардың әкімшілік құрылымын түпкілікті рәсімдеуді жүзеге асырды. 1882 жылы қазақ даласында Дала генерал-губернаторлығы құрылды. 1886 жылы Александр III императордың Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Жарғысы жарияланды. Жарғыға сай оның құрамына Сырдария, Ферғана, Самарқан облыстары енді.

XIX ғасырдың соңында Ішкі істер министрлігі Дала генерал-губернаторлығын одан әрі сақтап қалу қажеттігі мәселесіне байланысты генерал-губернатор билігіне былайша сипаттама берді: «Генерал-губернатор - үкіметтің жоғарғы жергілікті органы, ол жергілікті жерлерді басқару ісінде оқшауланғандарды бірте-бірте біріктіру және оларды, азаматтықтың даму деңгейіне қарай, ортақ белгіленген басқару ісіне жақындату бағытындағы үкіметтің ұмтылысы мен шараларын жүзеге асырады. Бұл жағынан алғанда, ол өлкедегі ұйымдастырушы, біріктіруге қызмет ететін бастамалардың инициаторы: ол үкіметтің шараларын шұғыл және мақсатты жүзеге асыруға жағдай жасайды. Осылайша, ол үкіметтің тапсырмаларын жеткізуші ғана инстанция емес, жеткізуші инстанция генерал-губернатор мекемесінің түпкі мақсатына қызмет етуі қажет. Жергілікті халықты басқарудың жалпы бастауларын қабылдауға дайындау нәтижелеріне қарай, генерал-губернаторлық басқаруды жою қажеттілігі жөнінде мәселе көтеріледі» (Жиренчин, 1996с: 79).

1897 жылы Дала генерал-губернаторлығы құрамындағы Жетісу облысы Түркістан генерал-губернаторлығына қайта берілді. Ал Дала генерал-губернаторлығына Ақмола, Семей, Орал, Торғай облыстары кірді. Осылайша, XIX ғасырдың соңына қарай қазақ даласын Ресей үкіметі екі генерал-губернаторлық арқылы басқарды.

Бұл генерал-губернаторлықтар жалпы империялық билік жүйесінде азаматтық билік, әскери күштерге қолбасшылық ету және сыртқы саяси мәселелерді шешу бағыттарындағы қызметін күшейтті. Өзінің сансыз көп өкілеттік міндеттерін генерал-губернаторлар толып жатқан органдар мен мекемелердің көмегімен жүзеге асырды. Олар өлкеде тұтас әкімшілік аппаратты құрып алды және құрамы жағынан күрделі бюрократиялық мекемелерге айналды.

Генерал-губернаторлықтар өлкені отарлық бағындыруды одан әрі күшейту мақсатымен қабылданған шаралар барысында қазақ даласын бақылау мен басқаруды шын мәнінде өз қолына жинақтаған билеу органдарына ұласты.

Дереккөздер

ҚР ОМА – ҚР Орталық Мемлекеттік архиві
ОрОМА – Орынбор облыстық мемлекеттік архиві
РМӨТА – Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SAOR – State Archive of the Orenburg Region
RSMHA – Russian State Military Historical Archive

Әдебиеттер тізімі

Абдрахманова, 1998 – *Абдрахманова Б.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 132 с.

Акимбеков, 2018 – *Акимбеков С.* Казахстан в Российской империи. Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2018. 562 с.

Әбенова, 2019 – *Әбенова Б.С.* Ресей империясының қазақ өлкесіндегі аймақтық саясаты (1868-1891). Монография. Алматы: Эпиграф, 2019. 388 б.

Бабков, 1912 – *Бабков И.Ф.* Воспоминание о моей службе в Западной Сибири. СПб., 1912. 245 с.

Басин, 1971 – *Басин В.* Россия и Казахские ханства в XVI-XVIII вв. Алма-Ата: Наука, 1971. 275 с.

Бекмаханова, 1980 – *Бекмаханова Н.Е.* Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. Последняя четверть XVIII – 60-е годы XIX в. М., Издательство «Наука», 1980. 279 с.

Венюков, 1877 – *Венюков М.* Россия и Восток. СПб., 1877. 49 с.

Дамешек, 2011 – *Дамешек Л.М.* Институт генерал-губернаторов Азиатской России и его особенности. Иркутск: Оттиск, 2011. 128 с.

Долинский, 1865 – *Долинский В.* Об устройстве Киргизской степи. СПб., 1865. 167 с.

Ерошкин, 1968 – *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа. 1968. 368 с.

Жиренчин, 1996 – *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX – начала XX веков. Алматы: Жеті Жарғы, 1996. 352 с.

Зиманов, 1960 – *Зиманов С.* Политический строй Казахстана конца XVIII - I половины XIX веков. Алма-Ата: Издательство АН Каз.ССР, 1960. 296 с.

Крафт, 1898 – *Крафт И.И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 532 с.

Левшин, 1996 – *Левшин В.В.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 654 с.

Лобысевич, 1872 – *Лобысевич Ф.* Главные начальники Оренбургского края // *Военный сборник.* 1872. №5.

Материалы по введению..., 1999 – *Материалы по введению* русской политической системы управления в Казахстане /Сост.: С.К. Жакыпбек, А.А. Бельбаева. Алматы: Қазақ университеті, 1999. 257 с.

Материалы по истории ..., 1960 – *Материалы по истории* политического строя Казахстана. Т.1. Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1960. 442 с.

Материалы по истории..., 1994 – *Материалы по истории* государства и права Казахстана (вторая половина XIX-начало XX веков). Алматы: Атамұра, 1994. 284 с.

Отепова, 2015 – *Отепова Г.Е.* История Казахстана в законодательных источниках Российской империи: монография. Павлодар: ПГПИ, 2015. 258 с.

Рассолов, 2005 – *Рассолов Г.А.* Институт генерал-губернаторства в Российской империи (1775 г. – конец XIX в.). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 2005. 27 с.

Румянцев, 1910 – *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб., 1910. 66 с.

Сапаргалиев, 1966 – *Сапаргалиев Г.С.* Карательная политика царизма в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1966. 375 с.

Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX-начала XX века (1867-1916). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. 411 с.

Терентьев, 1906 – *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии. Т.1,2. СПб., 1906. 122 с.

Царская колонизация, 1995 – *Царская колонизация в Казахстане.* Алматы: Рауан, 1995. 368 с.

References

Abdrakhmanova, 1998 – *Abdrakhmanova B.* Istorija Kazakhstana: vlast, Sistema upravlenya, territorijalnoe ustroystvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the xix century]. Astana, 1998. 132 p. (In Rus.)

Abenova, 2019 – *Abenova B.S.* Reser imperiasynyñ qazaq ólkesindegi amaqtyq saijasaty [Regional policy of the Russian Empire in the Kazakh region]. Monografiya. Almaty: Epigraph, 2019. 388 p. (In Kaz.)

Akimbekov, 2018 – *Akimbekov S.* Kazakhstan v Rossiskoi imperii [Kazakhstan in the Russian Empire]. Almaty: TOO «Institut Aziatskih issledovaniy», 2018. 562 p. (In Rus.)

Babkov, 1912 – *Babkov I.F.* Vospominanie o moei sluzhbe v Zapadnoi Sibiri [Memoirs of my service in Western Siberia]. St. Petersburg, 1912. 245 p. (In Rus.)

Basin, 1971 – *Basin V.* Rossiya i Kazahskie khanstva v XVI-XVIII vv. [Russia and the Kazakh Khanates in the XVI-XVIII centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1971. 275 p. (In Rus.)

Bekmakhanova, 1980 – *Bekmakhanova N.E.* Mnogonatsionalnoe naselenie Kazakhstana i Kirgizii v epohu kapitalizma. Poslednyaya chetvert XVIII – 60-e gody XIX v. [Multinational Population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Era of Capitalism]. M., Nauka. 1980. 279 p. (In Rus.)

Dameshek, 2011 – *Dameshek L.M.* Institut general-gubernatorov Azijatskoi Rossii i ego osobennosti [Institute of Governor-Generals of Asian Russia and Its Features]. Irkutsk: Ottisk, 2011. 128 p. (In Rus.)

Dolinsky, 1865 – *Dolinsky V.* Ob ustroystve Kirgizskoi stepi [On the Structure of the Kirghiz Steppe]. SPb., 1865. 167 p. (In Rus.)

Eroshkin, 1968 – *Eroshkin N.P.* Istorija gosudarstvennyh uchrezhdenii dorevoljtzionnoi Rossii [History of State Institutions of Pre-Revolutionary Russia]. M: Vysshaya shkola, 1968. 368 p. (In Rus.)

Kraft, 1898 – *Kraft I.I.* Sbornik uzokonenii o kirgizakh stepnykh oblastei [Collection of Laws on the Kirghiz of the Steppe Regions]. Orenburg, 1898. 532 p. (In Rus.)

Levshin, 1996 – *Levshin V.V.* Opisanie kirgiz-kazachi ili kirgiz-kaysakskikh ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaysak Hordes and Steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 654 p. (In Rus.)

Lobysevich, 1872 – *Lobysevich F.* Glavnye nachalniki Orenburgskogo kraja [Main Chiefs of the Orenburg Region] // Voennyi sbornik, 1872. № 5. (In Rus.)

Materialy po istorii, 1960 – *Materialy po istorii Politicheskii stroi Kazakhstana* [Materials on the History of the Political System of Kazakhstan]. Т. 1. Alma-Ata: Izdatelstvo AN Kaz.SSR, 1960. 442 p. (In Rus.)

Materialy po istorii, 1994 – *Materialy po istorii gosudarstva i prava Kazakhstana (vtoraja polovina XIX-nachala XX vekov)* [Materials on the History of the State and Law of Kazakhstan (Second Half of the 19th - Early 20th Centuries)]. Almaty: Atamura, 1994. 284 p. (In Rus.)

Materialy po vvedenij, 1999 – *Materialy po vvedenij russkoi politicheskoi sistemy upravlenija v Kazakhstane (Materials on the History of the State and Law of Kazakhstan (Second Half of the 19th - Early 20th Centuries) / Sost.: S. Zhakypbek, A. Belbaeva.* Almaty: Qazaq university, 1999. 257 p. (In Rus.)

Отепова, 2015 – *Отепова Г.Е.* Istorija Kazakhstana v zakonodatelnyh istochnikah Rossiskoi imperii [History of Kazakhstan in the Legislative Sources of the Russian Empire]. Monografiya. Pavlodar: PGPI, 2015. 258 p. (In Rus.)

Rassolov, 2005 – *Rassolov G.A.* Institut general-gubernatorstva v Rossiskoi imperii (1775 g. – konec XIX v.) [Institute of General Governorship in the Russian Empire (1775 – the end of the XIX Century)]. Abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow, 2005. 27 p. (In Rus.)

Rumyantsev, 1910 – *Rumyantsev P.P.* Kirgizskii narod v nastojashem i proshlom [Kirghiz People in the Past and Present]. Spb., 1910. 66 p. (In Russ.)

Sapargaliyev, 1966 – *Sapargaliyev G.S.* Karatelnaja politika tzarizma v Kazakhstane [Punitive Policy of Tsarism in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1966. 375 p. (In Rus.)

Suleimenov, 1963 – *Suleimenov B.S.* Agrarnyi vopros v Kazakhstane poslednei treti XIX-nachala XX veka [Agrarian Issue in Kazakhstan in the Last Third of the XIX - Early XX Centuries]. Alma-Ata: Izdatelstvo AN Kaz.SSR, 1963. 411 p. (In Rus.)

- Terentiev, 1906 – *Terentiev M.A.* Istorija zavojavanie Srednej Azii [History of the conquest of Central Asia]. T. 1,2. SPb., 1906. 122 p. (In Rus.)
- Tzarskaja kolonizazija, 1995 – *Tzarskaja kolonizazija v Kazakhstane* [Tsarist colonization in Kazakhstan] Almaty: Rauan, 1995. 368 p. (In Rus.)
- Venyukov, 1877 – *Venyukov M.* Rossija i Vostok [Russia and the East]. SPb., 1877. 49 p. (In Rus.)
- Zhirenchin, 1996 – *Zhirenchin K.A.* Politicheskoe razvitie Kazakhstana v XIX – nachala XX vekov [Political Development of Kazakhstan in the XIX – Early XX Centuries]. Almaty: Zheti Jargy, 1996. 352 p. (In Rus.)
- Zimanov, 1960 – *Zimanov S.* Politicheskii stroi Kazakhstana konets XVIII - I poloviny XIX vekov [Political System of Kazakhstan at the End of the XVII - I Half of the XIX Centuries]. Alma-Ata: Izdatelstvo AN Kaz.SSR, 1960. 296 p. (In Rus.)

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 596-609, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_596-609

THE CITY AS A PROBLEM IN FOREIGN AND SOVIET HISTORIOGRAPHY

Aksunkar Tursunovna Abdulina¹, Altyn Slyamkaidarovna Ualtayeva²,
Aida Serikovna Margulan³

¹Candidate of historical sciences, associate professor, leading researcher
Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru.

²Candidate of historical sciences, associate professor, leading researcher
Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

*Correspondent author

³PhD-student, researcher
Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Abdulina A.T., Ualtayeva A.S., Margulan A.S., 2024

Abstract. *Introduction.* The article presents foreign and Soviet historiography on the problem of the city as a certain historically formed political, administrative, industrial, socio-cultural, architectural populated space accumulating advanced practices, technological achievements, and the spiritual potential of society. *The aim and objectives* is to study the scientific heritage, which was developed by scientists on urban processes in retrospect; identification of similarities and differences in the theories of the origin of cities. *Materials and methods of research.* Typological, systematic, and comparative methods were used in this study. At the same time, the causal relationships and patterns of historical movement were analyzed. *Results.* The study of diverse historiographical material allowed researchers to consider the stages of formation of large cities from a small settlement to a large mega center, along with those that have suspended their development. *Conclusions.* The concept of an ideal city-state was laid down in Ancient Greece. In modern times, theories are being developed and concepts related primarily to the role of the city in economic development are being applied in practice. Soviet scientists studied cities mainly from the point of view of settlement and planning of total employment of the population.

Keywords: City, polis, settlement, sociology of the city, urbanization, pre-revolutionary urbanism, foreign historiography, settlement

Acknowledgements. The article was carried out within the framework of the AP23488712 project «Everyday life of small and single-industry towns of Independent Kazakhstan (on the example of the Eastern region)».

For citation. Abdulina A.T., Ualtayeva A.S., Margulan A.S. The city as a problem in foreign and soviet historiography // Otan tarihy. 2024. Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 596-609. (in Eng.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_596-609

ГОРОД КАК ПРОБЛЕМА В ЗАРУБЕЖНОЙ И СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Абдулина Аксункар Турсуновна¹, Уалтаева Алтын Слямкайдаровна²,
Маргулан Аида Сериковна³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова
(ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru.

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова
(ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова
(ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)
PhD-докторант, научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Абдулина А.Т., Уалтаева А.С., Маргулан А.С., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье представлена зарубежная и советская историография по проблеме города как определенного исторически сформировавшегося политико-административного, производственного, социокультурного, архитектурного населенного пространства, аккумулирующего передовые практики, технологические достижения, духовный потенциал общества. *Цель и задачи статьи* состоят в исследовании научного наследия, которое было разработано учеными по урбанизационным процессам в ретроспективе; определении сходств и отличий в теориях возникновения городов. *Материалы и методы исследования.* В настоящем исследовании были использованы типологический, системный, сравнительный методы. В то же время были проанализированы причинно-следственные связи и закономерности исторического движения. *Результаты.* Изучение многообразного историографического материала позволило исследователям рассмотреть стадии формирования крупных городов от небольшого поселения к крупному мега центру, наряду с теми, которые приостановили свое развитие. *Выводы.* Концепция идеального города-государства была заложена в Древней Греции. В Новое время разрабатываются теории и применяются на практике концепции, связанные прежде всего с ролью города

в развитии экономики. Советские ученые изучали города в основном с точки зрения расселения и планирования тотальной занятости населения.

Ключевые слова: Город, полис, поселение, социология города, урбанизация, дореволюционная урбанистика, зарубежная историография, расселение

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта AP23488712 «Повседневность малых и моногородов Независимого Казахстана (на примере Восточного региона)».

Для цитирования: Абдулина А.Т., Уалтаева А.С., Марғулан А.С. Город как проблема в зарубежной и советской историографии // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 596-609 (на Англ.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_596-609

ҚАЛА ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАДАҒЫ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы¹, Уалтаева Алтын Слямқайдарқызы²,
Марғулан Аида Серікқызы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Абдулина А.Т., Уалтаева А.С., Марғулан А.С., 2024

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада озық тәжірибелерді, технологиялық жетістіктерді және қоғамның рухани әлеуетін жинақтаған нақты тарихи қалыптасқан саяси-әкімшілік, өндірістік, әлеуметтік-мәдени, сәулет құрылысы дамыған тұрғылықты мекен ретіндегі қала проблемасы бойынша шетелдік және кеңестік тарихнамасы баяндалған. *Мақаланың мақсаты мен міндеті* – ғалымдардың урбанизация процестері бойынша жасаған ғылыми мұрасын ретроспективті түрде зерттеу; қалалар пайда болу теорияларының ұқсастығын және айырмашалағын анықтау. *Зерттеу материалдары мен әдістері.* Бұл зерттеуде типологиялық, жүйелік және салыстырмалы әдістер қолданылды. Осы орайда тарихи қозғалыстың себеп-салдарлық байланыстары мен заңдылықтары талданды. *Нәтижелер.* Әртүрлі тарихнамалық материалдарды жан-жақты қарастыру зерттеушілерге үлкен қалалардың шағын тұрғылықты мекеннен ірі мегаорталыққа дейінгі қалыптасу кезеңдері мен олардың дамуын тоқтатқан кезеңдерімен қатар қарастыруға мүмкіндік берді. *Қорытынды.* Идеал қала-мемлекет ұғымы Ежелгі Грецияда пайда болған. Қазіргі заманда ең алдымен экономикалық дамудағы қаланың рөліне байланысты теориялар жасалып, концепциялар тәжірибеде

қолданылуда. Кеңес ғалымдары қалаларды негізінен қоныстандыру және халықты жалпы жұмыспен қамтуды жоспарлау тұрғысынан зерттеді.

Түйін сөздер: Қала, полис, елді мекен, қала әлеуметтануы, урбанизация, революцияға дейінгі урбанистика, шетелдік тарихнама, қоныстану

Алғыс айту: Мақала AP23488712 «Тәуелсіз Қазақстанның шағын және моноқалаларының күнделікті өмірі (Шығыс өңірінің мысалында)» жобасын іске асыру шеңберінде орындалды.

Дәйексөз үшін: Абдулина А.Т., Уалтаева А.С., Марғұлан А.С. Қала шетелдік және кеңестік тарихнамадағы мәселе ретінде // *Отан тарихы*. 2024. Т. 27. № 3. Б. 596-609. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_596-609

Introduction. The city as a certain historically formed political-administrative, industrial, socio-cultural, architectural populated space has long been and remains one of the topical and debatable problems of the humanities and, more recently, natural science disciplines – philosophy, history, sociology, political science, economics, geography, mathematics, IT, etc. They accumulate the most advanced practices, technological achievements, cultural values, spiritual potential, and ideological theories of society.

In the foreign tradition, the philosophical and theoretical foundations for considering the phenomenon of the city were laid in ancient Greece, in the history of which city-polises surrounded by rural agglomerations were separate states competing with each other.

The heyday of the polis system of Ancient Greece falls on the classical period (V–VI centuries BC), when the outstanding philosophers Plato (Plato, 2013) and Aristotle immortalized their names. In classical Greece, there is a leap in the history of urban planning – along with a spontaneous radial-ring layout, there appears a regular, perpendicular-axial grid of residential quarters and streets, applied by the architect Hippodamus (485-405). Among the reasons for the transition to new development are: population growth, accelerated urbanization, the need to rationalize construction and increase its pace, as well as the development or conquest of new territories. In his main works «Critias, or Atlantis», «State», «Laws», etc. Plato substantiated the concept of an ideal city-state, in which each of the 3 classes – philosophers, warriors and demiurges (artisans, bread farmers, traders, etc.), performed their functions of management, military affairs and production of material values. Platonov's city had an irregular concentric development: «The city should be arranged in circles rising to high places, for the sake of good security and cleanliness. Premises for rulers and courts should be located near the temples» (Polyakov, Mayorova, Shapovalova, 2008: 5). The famous student of Plato – Aristotle continued to substantiate the «ideal city-state» in the work «Politics», advocating not for a Platonic monarchy, but a moderate democratic republic, in which the layout of the city-state combines the correct quarters of Hippodamus with concentric circles for the purpose of military security. Aristotle advocated the zoning of urban space into administrative, religious, commercial, and other zones. The great «second teacher» of the East, al-Farabi, was also an adherent of the ancient concept of the «ideal city-state», interpreted by him in the IX century in a socio-ethical way as a theocratic state led by the Imam – the most reverend ruler-philosopher, creating all conditions for citizens to achieve happiness (Aristotle, 1997; Al-Farabi, 1970).

In the medieval period, secular teachings were persecuted by the church, so we can name one of the few dualistic concepts of the theologian of the V-th century Aurelius Augustine about the «city of the earth» and the «city of God» (Armstrong, 2006: 241), the belonging of people to which is determined by their unrighteous or God-pleasing behavior.

Methods and materials. The application of interdisciplinary approaches and research methods is caused by the modern realities of the development of world historical science, intellectual postmodernism, the problems, which can be solved with the help of innovative research methods.

The historiography of cities is based on the principles of historicism, objectivity and a value-based approach. On the basis of the principle of historicism, the problem of the city is considered by foreign and Soviet scientists. The methods of historiographical analysis are based on general historical ones: historical-genetic, comparative-historical, typological, historical-systemic. On the basis of which the properties, functions and changes of the object are revealed, cause-and-effect relationships, patterns of historical movement are analyzed. The evolution of opinions and scientific approaches has changed in connection with socio-political, demographic, and other processes. Marx's basic methodological principle was used, which is based on an anthropological understanding of history, a person stands behind any historical process. In the study of cities, according to Marx, it was the migration of people, the movement towards more attractive and decent living conditions and benefits that contributed to the concentration of people in certain cities, which confirms the transition from phenomenon to essence.

In addition, semiotic and hermeneutic methods were used to understand the whole when studying its individual parts, to analyze the problem of cities over a long historical period, foreign scientists studied the history and features, symbols of one city, then systematized the data obtained with the region, country and came to certain conclusions and scientific views.

The collaboration of historically existing methods and approaches will make it possible to consider a wide range of humanitarian issues based on the symbiosis between scientific, fundamental and applied knowledge, the synthesis of humanitarian and natural science approaches to the study of urban problems.

Discussion. The Industrial Revolution, which began in Britain in the 18th century and then spread to other countries in Europe and the New World, significantly accelerated the process of urbanization.

The problem of the city has again become the object of research in Western historiography by philosophers, political economists, sociologists, etc. One of the founders of scientific communism, Friedrich Engels, in his work «Big Cities», first of all highlighted the aspect of social differentiation of the population of big cities, describing the depressing situation of the working people of London. He also highlighted some of the characteristics of the city as a settlement: «This colossal centralization, this concentration of two and a half million people in one place, multiplied the strength of these two and a half million people a hundredfold; they turned London into the trading capital of the world, created giant docks and assembled those thousands of ships that always cover the Thames...The fragmentation of mankind into monads, each of which has its own special life principle, its own special goal, this world of atoms reaches its apogee here. It also follows that the social war, the war of all against all is proclaimed here openly» (Marx, Engels, 1929). As can be seen, K. Marx's colleague substantiated the materialistic and class understanding of the city, in which the concentration of people is associated with the concentration of capital. The thinker also outlined the psychological portrait of the citizen as an anatomized unit guided by egoism and insensitivity to the needs of others, outlining the anthropological cross-section of the problem.

The views of the German philosopher, representative of the «philosophy of life», sociologist G. Simmel had a great influence on the understanding of the city as a phenomenon. He represented an understanding of the nature of a large city, which distinguishes it from villages and even small towns: «...big cities, centers of monetary economy...In them, the result of the accumulation of people and objects reaches a relatively high degree, which excites the individual to the greatest expenditure of nervous forces. But a

purely quantitative increase in such conditions leads to the opposite result...The internal relations of residents of large cities to each other are formally characterized by isolation, isolation...a large city can be considered the center of individual and social freedom, which is the result of the world-historical process of interaction between the expansion of the territory and the growing need for personal freedom...large cities have always been the center of cosmopolitanism» (Simmel, 2002). Author stressed that in cities there are opposite features in the human mind: on the one hand, the boundaries of consciousness expand significantly, and, on the other hand, a person loses many contacts, there is a «one in the crowd» effect.

A more comprehensive study of the city from a philosophical and sociological point of view was undertaken by a prominent German sociologist and philosopher M. Weber, the author of the monograph «The City». In this in-depth study, Weber consistently reveals the main features of the city:

1) from a sociological point of view: a city is a large settlement with adjoining houses, in which there is no personal acquaintance of neighbors with each other;

2) from an economic point of view: a city is a settlement in which residents «predominantly live not on income from agriculture, but from crafts and trade», differ in the variety of occupations; satisfy a significant part of their needs in the local market;

3) from a political point of view: a city is the residence of an aristocratic landowner or prince.

In this regard, he identified three types of ancient cities: the city of consumers, the city of producers, the trading city. According to Weber, «cities are almost always mixed types and can only be classified according to the prevailing economic component». In a comparative analysis with modern European cities of ancient and medieval cities, M. Weber emphasizes the importance of their economic component, since large banks, joint-stock companies, cartels accumulate in them, entire business districts of the «city» appear, where there is no residential development. (Weber, 2017). Another representative of the German school of «philosophy of life» was Oswald Spengler, the author of the sensational book in 2 volumes «The Decline of Europe» (Spengler 1918). Spengler developed the *theory of local cultures* arising in a particular natural landscape called the «mother bosom of culture». Great cultures that have created forms such as the state, science, art, politics, and religion emerge as urban ones. In line with *the biologization approach*, Spengler believes that the city has its own soul, which develops and determines the appearance of the city, i.e. the city is a socio-historical organism that embodies a certain type of culture.

At the beginning of the 20th century, the United States experienced accelerated urbanization, in connection with which Chicago turned into a major center of industry, finance, logistics, science, and culture. It was in this city that a new specialized direction was formed in the Chicago school – the *sociology of the city*, whose prominent representatives were R.E. Park, who had G. Simmel, E. Burgess, L. Wirth as his mentor. In the understanding of the Park, which has formed an *ecological approach* to understanding the city, every citizen seeks to find his place in the social structure of the city. (Park, 2011). E. Burgess, the author of the theory of concentric circles, identified 5 concentric zones in Chicago: a business center, a pedestrian zone around, sleeping working areas, an area of urban residential residences, a suburban area. He believed that the mobile structure of the city is formed by social groups that have certain local settlement zones and are subject to changes due to migration processes, and this causes the emergence of new citizens whose views differed. Wirth is considered the founder of another interesting concept of the Chicago School – urban theory or urban lifestyle, where he identified a number of characteristic features of the city: high population size and concentration, social differentiation, weakening of family and neighborhood ties, the prevalence of business and casual contacts, and the growth of social mobility (Zinchenko, 2016).

The Chicago school of sociology of the city with its concept of «urban ecology», according to which each district of the city is a naturally formed ecological and social niche, requires a separate historiographical analysis due to its importance in the development of urban issues. Representatives of this school in the 1920s developed a *method of social mapping*, i.e. the territorial distribution of areas of intense crime, poverty, suicide, etc. in Chicago, and also began to conduct field research. In the 21st century, the modern American Urbanist M. White actively applied the cartographic method and the theory of concentric zones of E. Burgess to his research. He developed about 400 socio-topographic maps in the study of 21 cities, identifying the placement of various socio-professional, racial and ethnic groups with differences in income, status, education, in various concentric zones, differing in density, time of housing construction, type of housing and its quality, property relations (private property, rent, sublease) (Popova, Ponomareva, Malykhin et al., 2014).

In the second half of the 20th century, among the foreign approaches to the problem of the city, the *semiotic* (W. Eco, C. Jenks, E. Venturi, etc.), aimed at studying urban space as a sign system, *hermeneutic* (R. Barthes, J. Derrida, J. Baudrillard), proceeding from the knowledge of the city as a text, were developed. J. Baudrillard believed that in the postmodern period, signs are enclosed in the media, advertising, television, etc., and the city is a structured built-up space. (Baudrillard, 2000: 156).

Within the framework of cultural anthropology, *anthropology of the city* arose as a subdiscipline in the 1960s-1970s, although some aspects of human psychology in the big city were already developed by the mentioned scientists who did not focus on anthropological problems. Anthropology of the city explores the refraction in the individual consciousness of collective ideas about urban space and its symbols (the concept of mental maps), narrative space, i.e. individual interpretation of the urban environment due to the subjectivity of the cultural memory of an individual with unique specific memories of urban objects. S. Low, R. Sanzhek, L. Braidbork, K. Lynch adjoined to this direction. In the 1970s and 1980s, a major specialist in urban planning, Kevin Lynch, substantiated the *normative theory of the city* in his works, linking the aesthetic values of society with urban planning forms. In the early 1980s, a new urban planning concept of «new urbanism» also appeared in the United States, which was developed by A. Lefebvre, L. Loughland, D. Jacobs, M. Art, S. Melia, et al. They advocated «compact cities» with all municipal, communal services, a network of commercial and cultural facilities located within walking distance for citizens and built in accordance with environmental requirements (Lynch, 1986).

A new vision of urban space with emphasis not on the business center, but on the periphery was developed at the Los Angeles Sociological School, which applied an integrated research approach through SPACE(D): S – sociology/society, P – management (politics/management), A – architecture (architecture/architecture), C – city culture (culture/culture), E – city economy (economics/economy), D – city data (data) (Sokolova, Sukhova, 2019: 59).

Another critical approach to the phenomenon of the modern city is the American concept of the «coalition of growth» by D. Logan and H. Molach, according to which the city acts as a mechanism of growth, i.e. a place of investment of the efforts of entrepreneurs, bankers, construction companies, etc., but this can happen without taking into account the interests of ordinary citizens to the detriment of the ecology, city history, etc.

The problem of the urbanist was the object of study not only by humanitarian scientists, but also by technicians. In particular, the American engineer Jay Forrester in 1969 published the book «Dynamics of City Development», in which, based on the application of mathematical methods of simulation modeling with data processing on a computer, he revealed the life cycle of an urbanized territory (city). In his opinion, an urbanized area is a complex, self-regulating system, «in which various types of entrepreneurship, housing and

people interact». The study of the life cycle of the city is necessary to prevent the stage of stagnation of urban development, effective planning based not on short-term requests of people, but on long-term public interests (Forrester, 1974).

In the Russian Empire in the first half of the 19th century, geographical urban studies developed, which had two directions – economic-geographical and historical. The founder of the Russian geography of cities was K.I. Arsenyev, who studied the patterns and features of territorial networks of cities. A famous scientist-geographer, traveler V.P. Semenov-Tyan-Shansky made a great contribution to the typology of Russian cities and the zoning of the territory of the empire by types of settlements. He identified the main features of cities (number and concentration, composition, occupation of the population, urban space, the nature of residential buildings, administrative, cultural institutions, improvement, urban transport, etc.), according to which he divided them into classes according to the level of development («true cities», «towns», «future cities», etc.) and types – administrative, legal, military and commercial-industrial. In addition, on the basis of his historical analysis of the origin and development of cities in Russia under the influence of physical and geographical, historical, economic and other reasons, he concluded «about the principle of circularity around the main center» (Semenov-Tyan-Shansky, 1910). In the pre-revolutionary period, studies on the geography of cities were also carried out by A.A. Kruber, A.I. Voeikov, P.I. Köppen, I.K. Kirilov, V.P. Androsov and others (Obedkov, 2002: 59).

The ideas of the German philosopher O. Spengler about the soul of the city were continued and developed in the works of the late 1920s by the Soviet culturologist and urban historian N.P. Antsiferov «The Soul of St. Petersburg» (1922), «Ways to study the city as a social organism: the experience of an integrated approach» (1925), «The Book of the City» (1926–1927), etc. He interpreted the term «soul of the city» in a socio-cultural way, implying three hypostases: anatomy as the structure of urban space, physiology as the function of the city and the social composition of its population, psychology as the historical fate of the city, the nature of its population, its «landscape» – architectural and artistic appearance. Antsiferov also connected with the big city the problem of speeding up time for a citizen when there is no time for contemplation. An ally of N.P. Antsiferov in the study of the contemporary Russian city was the art historian N.K. Püksanov, the creator of the theory of cities – the "cultural nests" of Russia. He insisted on an integrated approach, providing for the study of the genesis of the city, its economic growth, the social composition of the population, cultural structure, etc. components. His approach to the study of the city problem is quite applicable to modern researchers.

In the 1920s and 1930s, the works of the first Soviet architects, often belonging to the old Russian architectural school, appeared on the new principles of architectural construction in the context of the construction of socialism, associated with the emerging discussion about resettlement. In particular, already in 1926, M.Ya. Ginzburg, in the pages of the magazine «Modern Architecture», reasoned about the need for architects to take into account the principle of planning when designing, so that their ideas were included in the «production network of the whole country», and also called on architects «from the search for an individual taste solution – to improve their standard, to clarify and maximize the typification of all its details» (Ginzburg, 1926: 2), calling this approach a method of functional creativity that satisfies the needs of workers. In 1930, at the height of the first five-year plan, the "Soviet avant-garde" began in architecture, inspired by the ideas of constructivists and, above all, the French Architect Le Corbusier. They advocated, to varying degrees, deurbanization in architecture, low-rise buildings of new socialist cities stretched along highways, for abandoning apartment housing in favor of dormitories with generalized public services in order to free women from family life and give them the opportunity to work fully in production.

It should be noted that the main discussion of the late 1920s and early 1930s, in which A. Zelenko, I. Chernya, and others also took part, was between disurbanists and urbanists. Among the brightest representatives of the disurbanist trend can also be called the architect M. Ohitovich, and the leading figure of urbanists was the economist L.M. Sabsovich. Their positions coincided in the search for new methods of urban planning and the need to move away from the old canons of architecture, the unbundling of cities, the even distribution of industrial and population facilities, the development of public utilities, but the differences were in the settlement system: disurbanists advocated the construction of small cities with scattered one-storey (for one family) or low-rise houses located mainly along transport communications, and urbanists were for the concentration of a population of about 50 thousand people in urban settlements with multi-apartment and multi-storey (no more than five) communal houses. (Meerovich, Menkovsky, Zherebtsov, 2020: 12). The discussion of architects and economists that swept through the media was soon curtailed by the party-Soviet authorities, since Gosplan had already developed a plan for the construction of new cities with multi-storey buildings around city-forming enterprises by the early 1930s.

In 1959, the engineer-geographer V.G. Davidovich published an academic article «On the development of the network of cities of the USSR for 40 years», in which he summarized his long-term research on the formation of the geographical settlement of cities, gave their classification and typology (Davidovich, 1959), identified the group systems of I.M. Mayergoiz (Mayergoiz, 1987).

In the second half of the 1960s, a four-volume series «Fundamentals of Soviet Urban Planning» was published, prepared by the staff of the Central Research and Design Institute of Urban Planning at the request of the State Committee for Civil Construction and Architecture under the State Construction Committee of the USSR. The authors' team included such prominent specialists as N. Baranov, V. Shkvarikov, E. Barkova, O. Kudryavtsev, V. Lavrov, G. Lappo, O. Smirnov, who covered the settlement and regulation of urban growth, planning solutions for new cities, infrastructure, etc. In 1985, a new generalizing work «Urbanization and Urban Development in the USSR» appeared, which sets out the theory of urbanization, analyzes its development in the Soviet Union and in the world (Baranov, Shkvarikov, Barkova et al., 1966).

A broad classification of the main directions of geographical urban studies in the Soviet period was presented by the Russian geographer A.P. Obedkov in several directions:

- exploring the city as a self-developing system;
- economic and social geography of cities;
- research of the city and its regional networks from cultural, historical, geographical and local lore positions;
- development of the theory of population settlement;
- classification and typology of urban settlements and agglomerations;
- development of urbanization and urban settlement systems of the USSR;
- analysis of global urbanization;
- the use of mathematical and geographical research methods;
- urban environment and environmental problems of population settlement;
- improvement of urban settlement systems based on architectural and planning approaches, and some others.

During this period, interesting theories and concepts of urban geography appeared:

- the concept of the supporting framework of the territory;
- the concept of group systems of populated places;
- the concept of a world (global) city;
- stadium settlement concepts;
- the concept of «Center – periphery», etc. (Obedkov, 2020: 63-77).

It should be noted that the term "settlement support framework" was introduced into urban studies by B.S. Khorev, although it was previously developed by N.N. Baransky, it meant a system of key cities with agglomerations connected by a network of transport infrastructure. As we can see, during the Soviet period, scientific thought in the field of geographical urban studies achieved qualitative growth and, in accordance with the analysis of the main trends in the field of urbanization of urban achievements in the world and in the USSR, raised the question of the allocation of a separate science about the city, the need for their typologization and classification, developed important theories and concepts in this direction. (Khorev, 1975).

The problems of population, labor resources, the working class, the intelligentsia, the influence of migration processes on the structure of the urban population were consecrated in the works of V.I. Pervedentsev and others (Perevedentsev, 1975).

In the Soviet period, the problem of the city from the point of view of ethnography was studied in the 1980s. M.G. Rabinovich and M.N. Shmeleva, G.V. Starovoitova, who raised the questions of studying the urban lifestyle, its acculturating influence on representatives of different ethnic groups, migrant groups among the urban population, etc. The emphasis was placed on the superiority of the Soviet way of life, its fundamental difference from the bourgeois one, on the formation of the Soviet ritual culture associated with socialism (Rabinovich, Shmelev, 1981).

Meanwhile, in the second half of the 20th century, the topic of everyday life was reflected in the studies of P.V. Zhibarev, V.I. Kuzmin, V.I. Kasyanenko, V.F. Mayer, L.A. Gordon and e.V. Klopov, etc., which showed a permanent increase in the welfare of workers and other urban layers, as well as an increase in leisure time and types of leisure (Zhibarev, 1969).

Despite the great importance of the works of the Soviet period on the problem of cities, in which the above aspects were posed and comprehensively studied, the interpretation of issues with ideological overtones (for example, the justification for the construction of barracks-type houses during the years of industrialization, poor nutrition of citizens, the influx of starving people into cities, coverage of the mainly positive standard of living of Soviet people, ignoring the position of representatives of the deposed classes, spirituality, silence of conflicts, and deviant behavior of citizens, etc.) was censored in accordance with the prevailing Stalinism.

Results. In the post-Soviet period, the interdisciplinary direction of studying cities continued to develop based on the achievements of past years and using new opportunities for analyzing foreign urban studies in connection with the fall of the Iron Curtain and the availability of information.

The philosophical and socio-cultural approach to the consideration of the city is further traced in the works of the culturologist and semiotician Yu.N. Lotman, who, arguing about Leningrad in comparison with Moscow, again calls the city a living organism, capable of changing its images depending on the demands of time. A philosophical understanding of the phenomenon of the city was given by S.A. Smirnov, who argues that the city begins with the idea of the city, which goes back to the idea of the City of God Augustine. After the embodiment of this idea in space, the city is likened to a living organism that has life cycles. As we can see, Smirnov's approach to the interpretation of the city combines a religious ontology with a philosophy of life. B.V. Markov explains the phenomenon of the city in a symbolic way, since moral, political, sacred symbols are hidden in it. The problem of the cultural landscape in the aspect of memory culture was also covered by N.G. Samarina, A.V. Svyatoslavsky, L.E. Trushina and others (Sokolova, 2017: 78).

St. Petersburg culturologist M.S. Kagan focuses on the study of the city through urban culture, which has three dimensions: spiritual-human, procedural-activity and objective,

covering three interrelated spheres of life – spiritual, material, artistic. A multicomponent analysis of the city should take into account the following factors of the urban environment: geographical or natural, taking into account the nature of the city landscape (the presence / absence of a river, sea, mountains, etc.); the social status of the city; the main focus of the activities of citizens; architectural appearance, which has both aesthetic and psychological significance for citizens. (Kagan, 2008).

The author has identified several fundamentally new areas of geo-urbanism:

- methodological works on geo-urban studies;
- restructuring (territorial and social) of cities under the influence of the new post-Soviet modernization;
- interdisciplinary research of cities at the junction of geo-urban studies and urban planning;
- history of Russian and foreign urban agglomerations;
- problems of single-industry towns and prospects for their development;
- problems of urban settlements and prospects for their development;
- environmental problems of cities;
- research on the functional economic zoning of urban space and the scientific foundations of urban policy (Obedkov, 2020: 70)

A great contribution to the development of the issue of Soviet legislation on urban planning and housing was made by the Honored Architect of Russia, Doctor of Historical Sciences and Doctor of Architecture Mark Grigorievich Meerovich. In his doctoral dissertation and monographs, he analyzed the main urban planning concepts of the 1920s, the features of the architecture of garden cities and workers' settlements. The researcher revealed the principle of social control over the population by the party and Soviet nomenklatura through the housing issue (Meerovich, 2007). However, S.S. Bukin and V.I. Isaev, who studied the housing problem in the cities of Siberia (1920-60s), who considered the poor living conditions of the population not a purposeful policy of the authorities, but a reflection of the general socio-economic level of the country, do not agree with his assessment. T.F. Yashchuk continued to reveal the concept of the city according to the Soviet legislation of the 1920s.

Methodological works appeared on the space of the Soviet city, its architectural appearance of the 1920s-1930s, demographic processes of population, the state of various social strata of Soviet society, etc. A collection of articles published in 2017 was devoted to the psychological state and adaptation processes of citizens in everyday practice in the 1920s and 1930s. (Rozhkov, 2017).

On the topic of everyday life of urban residents, research was conducted on various aspects:

- about the life of people in the conditions of Stalin's supply in 1928-1935.;
- about working conditions, salary levels, housing and nutrition of city residents, etc.

The topic of the Soviet everyday life of citizens in the regional context was relevant to researchers, they based on the study of a wide range of sources made reasonable conclusions about the archaization, the domestication of the life of citizens of the first generation, who migrated to the cities and brought their worldview, peasant values and practices. However, they did not deny the gradual process of formation of proletarian urban culture, the perception of new «cultural ideologies» of the Soviet government (Glebkin, 1998).

Conclusion. Thus, by now, the phenomenon of the city has been subjected to a thorough analysis by Western and Russian scientists using variety of methodological approaches. At the same time, it can be stated that the city as a type of settlement was characterized, based on the specifics of a particular science and its developments on this issue,

the historical context dictating certain ideological attitudes, the analysis of sources and the subjective position of the scientist.

Researchers identify many criteria for defining a city, including: «an emphasis on the qualitative originality of urban activities (intensive, diverse, concentrated, integrated, differentiated, etc.); the importance of the urban lifestyle; an indication that the city is the largest of the artificially created habitats, on the factor of improvement and infrastructure development as the most important criterion on the basis of which it is possible to distinguish the village from the city» (Zaborova, 2016: 7). In general, a city is a relatively large administrative-territorial settlement with the official status of a city, characterized by the presence of an architectural and planning urban structure, the concentration of a population with a complex composition and leading an urban lifestyle, developed infrastructure (transport, communal, information and communication, trade, socio-cultural, etc.), objects of financial and banking activities and industrial production, science, culture, urban symbols (coat of arms, certain memorable places, urban legends), forming an urban identity.

Summarizing a brief review of Western historiography on the problem of the city, we note that scientists have managed to develop important methodological approaches to the study of this complex interdisciplinary problem: class, sociological, semiotic, hermeneutical, ecological, anthropological, etc.

The historiographical review showed that scientific thought in the post-Soviet period in the field of urban studies differs from the Soviet one in a more in-depth analysis of trends in the development of urbanization, cities, their territorial settlement, architectural styles, composition of the population, demographic and migration processes, everyday life, etc., giving rise to works of methodological and methodological content, as well as applied nature to solve numerous urban problems – on urban zoning, development, ecology, infrastructure, information communications, etc.

References

- Al-Farabi, 1970 – *Al-Farabi*. Filosofskie traktaty [Philosophical treatises] // Translated from Arabic Osheroich B. Ya., Ivanov A. S., Ilyas Omar Mohammed, Sagadeev A. V. Alma-Ata: Nauka, 1970. 430 p. (In Russ.)
- Aristotle, 1997 – *Aristotle*. Politika. Afinskaya politiya [Politics. Athenian Polity] // Preface. Temnova E.I. Moscow: Mysl, 1997. 458 p. (In Russ.)
- Armstrong, 2006 – *Armstrong A.X.* Istoki hristianskogo bogosloviya [The Origins of Christian Theology. Introduction to Ancient Philosophy]. St. Petersburg, 2006. Pp. 241-242. (In Russ.)
- Baudrillard J. Simvolicheskiy obmen i smert' [Symbolic exchange and death]. Moscow: Dobrosvet, 2000. 387 p. (In Russ.)
- Ginzburg, 1926 – *Ginzburg M.Ya.* [Novye metody arhitekturnogo myshleniya] New methods of architectural thinking // Modern architecture, 1926. No. 1. Pp. 1-4.
- Glebkin, 1998 – *Glebkin V.V.* Ritual v sovetskoj kul'ture [Ritual in Soviet culture]. Moscow: Janus-K, 1998. 168 p. (In Russ.)
- Davidovich, 1959 – Davidovich V.G. O razvitiy seti gorodov SSSR za 40 let [On the development of the network of cities of the USSR over 40 years] // Questions of geography. № 45. Moscow: Publishing House of Geographical Literature, 1959. Pp. 37-71. (In Russ.)
- Forrester, 1974 – Forrester J. The dynamics of the city's development [Dinamika razvitiya goroda] / Edited by Yu.P. Ivanilov. Moscow: Progress, 1974. 286 p. (In Russ.)
- Kagan, 2008 – *Kagan M.S.* Cultural history of St. Petersburg [Istoriya kul'tury Peterburga]. St. Petersburg: Publishing House of the St. Petersburg Humanitarian University of Trade Unions, 2008. (In Russ.)
- Khorev, 1975 – *Khorev B.S.* Problems of cities (Urbanization and the unified settlement system in the USSR) [Problemy gorodov (Urbanizatsiya i edinaya sistema rasseleniya v SSSR)]. Moscow: Mysl', 1975. 428 p. (In Russ.)
- Lynch, 1986 – *Lynch K.* The perfect form in urban planning [Sovershennaya forma v gradostroitel'stve] / Translated from the English by V.L. Glazycheva; Edited by A.V. Ikonnikov. Moscow: Stroyizdat, 1986. 264 p. (In Russ.)
- Maergoiz, 1987 – *Maergoiz I.M.* Uchenie o gorodah [The doctrine of cities]. Moscow: Nauka, 1987. 119 p. (In Russ.)
- Marx, Engels, 1929 – *Marx K., Engels F.* Sochineniya. [Works]. Vol.3 Moscow: State Publishing House, 1929. 611 p. (In Russ.)
- Meerovich, 2007 – *Meerovich M.G.* Socialisticheskiy gorod: formirovanie gorodskih obshchnostey i sovetskaya zhilishchnaya politika v 1930-e gg. [The Socialist city: the formation of urban communities and

Soviet housing policy in the 1930s.] // Soviet social policy of the 1920s-1930s: ideology and everyday life. Moscow: Variant, 2007. 432 p. (In Russ.)

Meerovich, et al., 2020 – *Meerovich M.G., Menkovsky V.I., Zherebtsov I.L.* Discussion about «generalized life» [Diskussiya ob «obobshchestvlenom byte»] // *Izvestiya Komi Scientific Center URO RAS.* No. 5 (45). 2020. Pp. 5-14. (In Russ.)

Obedkov, 2020 – *Obed'kov A.P.* Otechestvennaya nauchnaya shkola geograficheskogo gradovedeniya: lidery i napravleniya nauchnyh issledovaniy [The National Scientific School of Geographical urban Studies: leaders and directions of scientific research] // *Historical demography.* 2020. No. 1 (25). Pp. 59-80. (In Russ.)

Park, 2011 – *Park R.E.* Gorod: predlozheniya po issledovaniyu chelovecheskogo povedeniya v gorodskoj srede [Gorod: proposals for the study of human behavior in the urban environment] / Selected essays: a collection of translations. Moscow: INION RAS, 2011. Pp. 19-56. (In Russ.)

Plato, 2013 – *Plato.* Polnoe sobranie sochinenij v odnom tome [The complete works in one volume]. Moscow: Alfa-book, 2013. 1311 p. (In Russ.)

Polyakov, Mayorova, Shapovalova, 2008 – *Polyakov E.N., Mayorova E.V., Shapovalova E.E.* Razvitie principov reguljarnogo gradostroitel'stva v ellinisticheskikh gosudarstvah [Development of principles of regular urban planning in Hellenistic states] // *Bulletin of the Tomsk State University of Architecture and Civil Engineering.* 2008. No. 4. Pp. 5-20. (In Russ.)

Popova N.A., et al., 2014 – *Popova N.A., Ponomareva M.A., Malykhin K.G., Smagina S.M., Shtompel L.A., Galich Zh.V., Ermashov H.Yu., Ermishina A.V., Averyanov A.V.* Istoricheskaya urbanistika: teoriya i praktika: uchebnik dlya vuzov. [Historical urbanism: theory and practice: textbook for universities]. Rostov-on-Don: Southern Federal University Press, 2014. 320 p. (In Russ.)

Rabinovich, Shmeleva, 1981 – *Rabinovich M.G., Shmeleva M.N.* To the ethnographic study of the city [K etnograficheskomu izucheniyu goroda] // *Soviet ethnography.* No. 3. 1981. Pp. 23-34. (In Russ.)

Simmel, 2002 – *Simmel G.* Bol'shie goroda i duhovnaya zhizn' [Big cities and spiritual life] // *Logos.* No. 3(34). 2002. Pp. 1-12.

Sokolova, Sukhova, 2019 – *Sokolova N.V., Sukhova O.I.* Gorodskie peshekhodnye sistemy i ih razvitie v sovremennykh gradostroitel'nykh koncepciyah [Urban pedestrian systems and their development in modern urban planning concepts] // *Creativity and modernity.* 2019. Issue 1 (9). Pp. 57-61. (In Russ.)

Spengler, 1918 – *Spengler O.* Der Untergang des Abendlandes. Wien: Braumüller. 1918. 507 p. (In Deutsch)

Weber, 2017 – *Weber M.* Gorod [City]. M.: Strelka Press, 2017. 252 p. (In Deut.)

Zaborova, 2016 – *Zaborova E.N.* Definiatsiya «gorod»: sociologicheskij analiz [Definition of «city»: a sociological analysis] // *The world of science. Sociology, Philology, Cultural Studies,* 2016. No. 2. (In Russ.)

Zhibarev, 1969 – *Zhibarev P.B.* [Industrializatsiya SSSR – velikij podvig sovetskogo naroda] Industrialization of the USSR is a great feat of the Soviet people. Moscow: Moscow State University Publishing House, 1969. 328 p. (In Russ.)

Zinchenko, Podsvirova – *Zinchenko G.P., Podsvirova A.V.* [Teoretiko-metodologicheskie aspekty izucheniya malogo goroda v social'nom znanii] Theoretical and methodological aspects of studying a small town in social knowledge // *Humanities, socio-economic and social sciences.* No. 4. 2016. Pp. 41-44. (In Russ.)

Литература

Аль-Фараби, 1970 – *Аль-Фараби.* Философские трактаты // Пер. с арабского. Ошеревич Б.Я., Иванов А.С., Ильяс Омар Мохаммед, Сагадеев А.В. Алма-Ата: Наука, 1970. 430 с.

Аристотель, 1997 – *Аристотель.* Политика. Афинская полития // Предисл. Темнова Е.И. Москва: Мысль, 1997. 458 с.

Армстронг, 2006 – *Армстронг А.Х.* Истоки христианского богословия. Введение в античную философию. СПб., 2006. С. 241–242.

Бодрийяр, 1976 – *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть. М.: Добросвет, 2000. 387 с.

Вебер, 2017 – *Вебер М.* Город. М.: Strelka Press, 2017. 252 с.

Гинзбург, 1926 – *Гинзбург М.Я.* Новые методы архитектурного мышления // *Современная архитектура.* № 1. 1926. С. 1–4.

Давидович, 1959 – *Давидович В.Г.* О развитии сети городов СССР за 40 лет // *Вопросы географии.* № 45. Москва: Изд-во Географической литературы, 1959. С. 37–71.

Жибарев, 1969 – *Жибарев П.Б.* Индустриализация СССР – великий подвиг советского народа. Москва: Издательство МГУ, 1969. 328 с.

Заборова, 2016 – *Заборова Е.Н.* Дефиниция «город»: социологический анализ // *Мир науки. Социология, филология, культурология,* 2016. № 2.

Зиммель, 2002 – *Зиммель Г.* Большие города и духовная жизнь // *Логос.* № 3(34). 2002. С. 1-12.

Зинченко, Подсвиорова – *Зинченко Г.П., Подсвиорова А.В.* Теоретико-методологические аспекты изучения малого города в социальном знании // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки.* № 4. 2016. С. 41–44.

- Каган, 2008 – *Каган М.С.* История культуры Петербурга. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, 2008.
- Линч, 1986 – *Линч К.* Совершенная форма в градостроительстве / Пер. с англ. В.Л. Глазычева; Под ред. А.В. Иконникова. Москва: Стройиздат, 1986. 264 с.
- Маергойз, 1987 – *Маергойз И.М.* Учение о городах. Москва: Наука, 1987. 119 с.
- Маркс, Энгельс, 1929 – *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. Т.3 Москва: Государственное издательство, 1929. 611 с.
- Меерович, 2007 – *Меерович М.Г.* Социалистический город: формирование городских общностей и советская жилищная политика в 1930-е гг. // Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. Москва: Вариант, 2007. 432 с.
- Меерович, Меньковский, Жеребцов, 2020 – *Меерович М.Г., Меньковский В.И., Жеребцов И.Л.* Дискуссия об «обобщественном быте» // Известия Коми научного центра УРО РАН. № 5 (45). 2020. С. 5-14.
- Обедков, 2020 – *Обедков А.П.* Отечественная научная школа географического градоведения: лидеры и направления научных исследований // Историческая демография. 2020. № 1 (25). С. 59-80.
- Парк, 2011 – *Парк Р.Э.* Город: предложения по исследованию человеческого поведения в городской среде / Избранные очерки: сборник переводов. Москва: ИНИОН РАН, 2011. С. 19-56.;
- Платон, 2013 – *Платон.* Полное собрание сочинений в одном томе. Москва: Альфа-книга, 2013. 1311 с.
- Поляков, Майорова, Шаповалова, 2008 – *Поляков Е.Н., Майорова Е.В., Шаповалова Е.Е.* Развитие принципов регулярного градостроительства в эллинистических государствах // Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета. 2008. № 4. С. 5-20.
- Попова Н.А., Пономарева М.А., Малыхин и др., 2014 – *Попова Н.А., Пономарева М.А., Малыхин К.Г., Смагина С.М., Штомпель Л.А., Галич Ж.В., Ермашов Х.Ю., Ермишина А.В., Аверьянов А.В.* Историческая урбанистика: теория и практика: учебник для вузов. Ростов-на-Дону: Издательство Южного федерального университета, 2014. 320 с.
- Рабинович, Шмелева, 1981 – *Рабинович М.Г., Шмелева М.Н.* К этнографическому изучению города // Советская этнография. № 3. 1981. С. 23–34.
- Соколова, Сухова, 2019 – *Соколова Н.В., Сухова О.И.* Городские пешеходные системы и их развитие в современных градостроительных концепциях // Творчество и современность. 2019. Вып. 1 (9). С. 57-61.
- Форрестер, 1974 – *Форрестер Дж.* Динамика развития города / Под ред. Ю.П. Иванилова. Москва: Прогресс, 1974. 286 с.
- Хорев, 1975 – *Хорев Б.С.* Проблемы городов (Урбанизация и единая система расселения в СССР). Москва: Мысль, 1975. 428 с.
- Spengler, 1918 – *Spengler O.* Der Untergang des Abendlandes. Wien: Braumüller. 1918. 507 p.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 610-624, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_610-624

PRACTICES OF UEZD MANAGEMENT OF KAZAKH VOLOSTS IN THE TURGAI REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURY

Maisara Zh. Bekmagambetova¹, Aigul A. Bimoldanova^{2*}, Guldana B. Tastekova³

¹Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate professor
<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>. E-mail: 20maisara75@mail.ru

² Abay Kazakh National Pedagogical University
(13, Dostyk Avenue, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>. E-mail: malaeva96@mail.ru
*Correspondent author

³Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>. E-mail: tastekova.guldana@gmail.com

© Valichanov IHE, 2024

© Bekmagambetova M.Zh, Bimoldanova A.A., Tastekova G.B. 2024

Abstract. *Introduction.* In domestic historiography, the issues of introducing the institution of uezd chiefs into the management structure of the colonial outskirts of the Russian Empire, the analysis of their activities in the territory entrusted to them, as well as their functional responsibilities have not been given due attention. *Goals.* On the basis of normative documents and archival sources the regional specificity of the imperial reforms of the administrative system of local governance is considered through a demonstration of the process of practical application of the new unified system of governance in the Turgai region, at the level of uezd chiefs, after the enactment of the Provisional Regulations of 1868 and further Regulations of 1891, as well as normative documents of the regional administration adopted on their basis. *Results.* The article analyzes the activity of uezd chiefs of the Turgai region, an administrative position established by the reform of 1868. It shows what mechanisms and tools were developed for the successful functioning of the institution of uezd chiefs as a key figure between the local population and the imperial administration. *Conclusion.* If before the reforms of the mid-XIX th century the real power in the Kazakh steppes was concentrated in the hands of Kazakh sultans, then with the administrative reforms the uezd chief was to become the embodiment of the imperial vertical of administration, possessing real power. But his powers were directly related

not only to the creation of effective local governance, but also to the introduction of adaptive practices of the colonial system.

Keywords: Turgai region, uezd chief, colonial policy, administrative reforms, local governance

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Russian imperial institutions and local government in the territory of the Turgai region (1868-1917): adaptive practices of the colonial system” (Registration number No. AR 19679853).

For citation: Bekmagambetova M.Z., Bimolanova A.A., Tastekova G.B.. Practices of uezd management of Kazakh volosts in the Turgai region in the second half of XIX - early XX century // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 610-624. (in Eng.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_610-624

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БОЛЫСТАРЫН УЕЗДІК БАСҚАРУ ПРАКТИКАЛАРЫ

Бекмагамбетова Майсара Жауғаштықызы¹, Бимолданова Айгүл Амантайқызы^{2*}
Тастекова Гүлдана Батталқызы³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>. E-mail: 20maisara75@mail.ru

^{2*} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13-үй, Достық даңғылы., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD
<https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>. E-mail: malaeva96@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Докторант
<https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>. E-mail: tastekova.guldana@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024 г.

© Бекмагамбетова М.Ж., Бимолданова А.А., Тастекова Г.Б. 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Отандық тарихнамада уездік бастықтар институтын Ресей империясының ұлттық шеткі жерлерді басқару құрылымына енгізу, оларға берілген территорияда қызметтерін талдау мәселелеріне және олардың функционалдық міндеттеріне тиісті көңіл бөлінбеді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – нормативтік құжаттар мен архив деректері негізінде, 1868 жылғы Уақытша Ереже және келесі 1891 жылғы Ереже қолданысқа енгізілгеннен кейін, сондай-ақ олардың негізінде қабылданған облыстық әкімшіліктің нормативтік құжаттары аясында Торғай облысындағы жаңа бірыңғай басқару жүйесін іс жүзінде қолдану процестерін талдау арқылы жергілікті басқарудың әкімшілік жүйесінің империялық реформаларының аймақтық ерекшелігі уездік бастықтар деңгейінде қарастырылады. *Нәтижелер.* Мақалада 1868 жылғы реформамен құрылған әкімшілік лауазымға, Торғай облысының

уездік бастықтарының қызметіне талдау жасалды. Жергілікті халық пен империялық әкімшілік арасындағы негізгі тұлға ретінде уездік бастықтар институтының сәтті қызмет атқаруы үшін қандай механизмдер мен құралдар жасалғаны көрсетілген. *Қорытынды.* Егер XIX ғасырдың ортасындағы реформаларға дейін қазақ даласындағы нақты билік қазақ сұлтандарының қолында шоғырланған болса, әкімшілік реформалардан кейін, уездік бастық нақты билікке ие империялық басқару вертикалының бейнесі болуы керек еді. Бірақ оның өкілеттіктері жергілікті жерлерде тиімді басқаруды орнатумен ғана емес, сонымен қатар отарлық жүйенің бейімделу тәжірибелерін енгізумен де тікелей байланысты болды.

Түйін сөздер: Торғай облысы, уез бастығы, отарлық саясат, әкімшілік реформалар, жергілікті басқару.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Торғай облысының аумағындағы Ресей империялық институттары мен жергілікті басқару органдары (1868-1917 жж.): отарлық жүйенің бейімделу практикасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19679853).

Дәйексөз үшін: Бекмагамбетова М.Ж., Бимолданова А.А., Тастекова Г.Б. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Торғай облысындағы қазақ болыстарын уездік басқару практикалары // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 610-624 (Ағылш.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_610-624

ПРАКТИКИ УЕЗДНОГО УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСКИМИ ВОЛОСТЯМИ В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Бекмагамбетова Майсара Жаугаштиновна¹, Бимолданова Айгуль Амантаевна^{2*},
Тастекова Гульдана Батталовна³

¹Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>. E-mail: 20maisara75@mail.ru

^{2*} Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
(д. 13, проспект Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор PhD
<https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>. E-mail: malaeva96@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Докторант
<https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>. E-mail: tastekova.guldana@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Бекмагамбетова М.Ж., Бимолданова А.А., Тастекова Г.Б., 2024

Аннотация. *Введение.* В отечественной историографии вопросам внедрения института уездных начальников в структуру управления колониальных окраин Российской империи, анализу их деятельности во вверенной им территории, а так же их функциональным обязанностям не уделялось должного внимания. *Цель и задачи*

исследования - на базе нормативных документов и архивных источников рассматривается региональная специфика имперских реформ административной системы местного управления через демонстрацию процесса практического применения новой унифицированной системы управления в Тургайской области, на уровне уездных начальников, после введения в действие Временного положения 1868 г. и далее Положения 1891 г. а также принятых на их основе нормативных документов областной администрации. *Результаты.* В статье проводится анализ деятельности уездных начальников Тургайской области, административной должности, учрежденной реформой 1868 года. Показано, какие механизмы, инструменты разрабатывались для успешного функционирования института уездных начальников, как ключевой фигуры в отношениях между имперской администрацией и местным населением. *Вывод.* Если до реформ середины XIX века реальная власть в казахских степях была сосредоточена в руках казахских султанов, то с проведением административных реформ уездный начальник должен был стать олицетворением имперской вертикали управления, обладавший реальной властью. Но его полномочия были напрямую связаны не только с созданием эффективного местного управления, но и с внедрением адаптивных практик колониальной системы.

Ключевые слова: Тургайская область, уездный начальник, колониальная политика, административные реформы, местное управление.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Российские имперские институты и органы местного управления на территории Тургайской области (1868-1917 гг.): адаптивные практики колониальной системы» (регистрационный номер: AP19679853).

Для цитирования: Бекмагамбетова М.Ж., Бимоланова А.А., Тастекова Г.Б. Уездное управление в административной системе Казахстана во второй половине XIX века: (на примере Тургайской области // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 610-624 (на Англ.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_610-624

Introduction. In the state administration of the Russian Empire in the mid-19th century, a new stage began, associated with the spread of political influence over the territory of the entire Kazakh steppe. In this regard, an important task for the tsarist government was the administrative reform of the local government system for the full integration of these territories into the Russian Empire. As B. Abdrakhmanova notes, «it was necessary to have a strong government in these territories, capable of carrying out the economic policy of Russia taking into account local peculiarities, to achieve maximum stabilization of the political situation in the region and to turn it into a reliable bridgehead for further advancement deep into Central Asia» (Abdrakhmanova, 2010:95).

The Special Steppe Commission was created to solve such a grandiose task, which within two years developed the "Provisional Regulations on Administration in the Semirechensk and Syr Darya Regions", and in 1868 - the "Provisional Regulations on Administration in the Steppe Regions of the Orenburg and West Siberian Governor-General's Office". From these normative documents, the imperial administrative system in the Kazakh steppes was consolidated de jure and de facto. It was with the adoption of legislative acts of the second half of the 19th century that the steppe regions became an integral part of the Russian Empire with its state political establishments. In accordance with the Statute, the Kazakh lands were administratively represented by oblast, volost and uyezd.

The purpose of this study is to trace the processes of practical application of the new unified system of administration in the Turgai region, at the level of uezd chiefs, based on the

analysis of the Provisional Regulations of 1868 and the Regulations of 1891, as well as the documents of the regional administration adopted on their basis.

The territorial framework of our study includes the Turgai Oblast, which was formed “from the eastern part and the rest of the middle part of the Oblast of the Orenburg Kirghiz”. As stated in the Description of 1916: “The Turgai region, the total area of which was 400, 830 square versts, bordered on the north-west with the Orenburg province, on the east - with the Petropavlovsk and Atbasar uyezds of the Akmola province, on the south - with the Perovsky and Kazalinsky uyezds of the Syr-Darya province, on the west - with the Temir and Ural uyezds of the Ural province” (Description, 1916:5). As can be seen from the description, it was vast in size, and in addition it was located in the center of the Kazakh steppes, at a sufficient distance from major administrative centers. The regional center of the Turgai region was defined as the city of Orenburg, which was territorially located outside the region. The vastness of the territory of the region and the location of the regional government outside the region itself created additional difficulties for the governor and officials of the Turgai regional government, depriving them of the opportunity to conduct personal observations and form their own views on the issues of management of the local population on this basis. As a result, the higher ranks of the regional administration could mainly receive the necessary information from the field only from the uezd chiefs, since these were the representatives of the colonial administration who interacted directly with both Kazakh elected officials and the population of nomadic volosts themselves.

Materials and Methods. The Research was prepared on the basis of the study of two major documents that formed the basis for administrative reforms in the Kazakh steppe in the second half of the XIX century: firstly, the “Provisional Regulations on administration in the regions of Ural, Turgai, Akmola and Semipalatinsk” of October 21, 1868 (hereinafter - the Provisional Regulations of 1868); secondly, the “Highly approved on March 25, 1891 regulations on the administration of the regions: Akmola, Semipalatinsk, Semirechenskaya and Ural and Turgai. (hereinafter - the Provisional Regulation of 1868); secondly, the “Regulations on the administration of the regions of Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural and Turgai” (hereinafter - the Regulation of 1891) approved by the highest authority on March 25, 1891. But although in both documents in the section “Administrative structure” the activities of county departments were separately prescribed, the articles of the Regulations only described in general terms the functional responsibilities and powers of local authorities. In order to adapt these documents to the local conditions in the administration of the Turgai region, a number of documents were developed and adopted, including “Motivated Temporary Instruction to uezd chiefs of the Turgai region” (1878) (hereinafter - Motivated Instruction to Uezd chiefs of the Turgai region.) (hereinafter - the Motivated Instruction of 1878), “Temporary Instruction to uezd chiefs” (1878) (hereinafter - the Temporary Instruction of 1878) and “Instruction to volost governors, aul chiefs, volost and aul congresses of the Turgai region (1894) (hereinafter - the Instruction of 1894).

The basis for this work was the archival sources, mainly represented by office records, located in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), fund 25 - “Turgai Regional Government, 1868-1918”. It is necessary to note separately the minutes of the General Presence of the Turgai Regional Government, which allowed us to trace how the competencies of uezd chiefs were determined in accordance with the Regulations of 1891 (Issues of Administration, 1894).

The study is carried out on the principles of new imperial history, when the county chiefs are considered as participants in the process of relations between the colonial apparatus and the local population.

Discussion. In the pre-revolutionary period the Turgai region was studied statistically, economically, historically, ethnographically and socio-culturally due to state necessity. Representatives of the Turgai Statistical Committee I.I. Kraft (Kraft, 1898), A.V. Vasiliev (Vasiliev, 1896), as well as

A. Kaufman (Kaufman, 1896) were actively engaged in the study of the region, published works on the system of local government, archeology, ethnography, history, thus contributing to the accumulation of scientific knowledge.

Turning to domestic publications of the Soviet period, we see that researchers, relying on the theory of historical materialism, considered mainly economic and socio-political relations between the Kazakh society and the Russian authorities. The impact of administrative reforms on the system of local governance of the XIX century in the Kazakh steppe is studied in the works of S. Zimanov (Zimanov, 1960), N. Bekmakhanova (Bekmakhanova, 1980), B. Suleimenov, V. Basin (Suleimenov, Basin, 1981).

After Kazakhstan got independence our historians K. Zhirenchin (Zhirenchin, 1996) and B. Abrakhmanova (Abdrakhmanova, 2010) studied the problem of formation of the administrative system in the region. The following scientists: A. Aitmukhambetov (Aitmukhambetov, 2010), G. Sultangalieva, T. Dalaeva (Sultangalieva, 2018) studied the process of formation of Kazakh officials, how their position evolved. Of particular interest is the analysis of their inclusion in the bureaucratic imperial system, changes in their status, equating them with official ranks, including the Turgai representatives.

As for the Turgai region specifically, it is necessary to mention the work of Sarieva (Sarieva, 2002), who defended her dissertation on the history of the colonial period, including the activities of the administration. Another work by G. Izbasarova (Izbasarova, 2018), who revealed the stages of formation of imperial policy in relation to the Kazakh steppe, the methods of its implementation, the administrative-territorial structure of the steppe after the reforms of the first half of the XIX century.

The issues of interaction between uezd, provincial and central authorities in the Turgai region, mechanisms of power distribution at different levels of government, interaction of all levels of government "from within" through specific executors are considered by A. Kairalapina (Kairalapina, 2009). She also considered the role of uezd chiefs in the organization of school education of Kazakhs. The problem of the history of the steppe uezd was studied through the prism of cultural and educational activities and personal qualities of specific uezd chiefs, that allows us to better understand and reveal their interaction with the indigenous Kazakh population (Kairalapina, 2017).

The article by Kazakh historians Z. Saktaganova, Sh. Ilyasov, A. Tulegenov considers the issues of administrative powers and service activities of employees of regular structures of colonial local government in the Steppe region. The article analyzes information about the social composition, material support of officials of low and middle levels and states that "...the activity of uezd and peasant chiefs largely influenced the local native administration in the face of Kazakh volost managers, aul chiefs and people's judges - biys". This publication describes a later situation, namely the nineties of the XIX century. It is stated that uezd and peasant chiefs had broad powers in the field of administrative activity, granted by the Steppe Statute of 1891. "These positions could be occupied by people of different professions - from a civil servant or a paramedic to a military officer, as a rule, sent from the center", that is, the authors tend to judge that the uezd chief could not be a native of the local Kazakh population. (Saktaganova, 2019:89-90).

G. Mukanova in her work examines the peculiarities of competencies and functional duties of tsarist officials, the author, analyzing the role of uezd chiefs in the orbit of social relations of Kazakh society, notes the perception of them by the local population, who

habitually distanced themselves from those in power, in their own way renaming "uezd" to "oyaz". (Mukanova, 2023).

Among the current works of Russian historians, we should mention the monograph of S. Lyubichankovsky, which analyzes the activities of uezd chiefs, a specific institution of power that existed in the Kazakh steppe from 1868 to 1917, from the perspective of the imperial policy of acculturation. The author believes that from the moment of its introduction, the uezd chief was a key figure in the management of steppe regions (Lyubichankovsky, 2017).

Talking about the interest of foreign researchers in the history of Kazakh society within the Russian Empire, we should note the monograph by American researcher V. Martin, that addresses the problems of bureaucratization of the colonial apparatus and the adaptation of "nomads" to the norms and procedures prescribed by Russian legal law (Martin, 2001). Within the framework of the relationship between the imperial power in Central Asia and representatives of local authorities, this topic is considered by A. Morrison (Morrison, 2014), T. Akiyama (Akiyama, 2015), I. Campbell (Campbell, 2017).

As we can see from the historiographical review, to date, there are studies in historical science devoted to the processes of reforming the Kazakh steppe by the Russian Empire, but the study of the peculiarities of regional adaptive practices of colonial policy in the post-reform period in general, and uezd administration in particular, have not become the subject of special scientific research. In the modern domestic historical science, issue has not been considered as an independent scientific problem.

Results. The temporary regulations of 1868 divided the management system into three levels: regional, uezd and local government. At the head of the uezd administration was established the post of uezd chief. He was to be appointed by the government from Russian officials to replace the finally eliminated authority of the Kazakh sultan-governors. The Russian government noted that the most favorable consequence of the implementation of the "Provisional Statute of 1868" was the fact that the management of the Kazakhs passed from the hands of the sultans, "...who unlimitedly abused their power, into the hands of Russian uezd chiefs" (CSA RK. F. 64. I. 1. C. 25. P. 53).

By 1870, the military governor of the Turgai region, L. Balluzek, decided to analyze the effectiveness of the "Provisional Regulations" after two years of entry them into force. Comments and suggestions on the normative document were requested from the county chiefs. As a result, the county chiefs noted as the main problem the varied and ambiguous interpretation of some articles of the "Provisional Regulations of 1868". A. Sipailov, chief of Nikolaevsky uezd, raised the issue of the importance of clarifying §61, which described the rules and procedure for the transition of Kazakhs from aul to aul. He believed that before the volost administrators give permission for the resettlement of Kazakhs, it is necessary to submit to the county chief a written consent of those societies, where the Kazakh auls are moved (CSA RK. F. 25. I. 1. C. 1857. P. 17). Some remarks of A. Sipailov concerned the rights of volost administrators, as well as the judicial system. Thus, we can talk about the use of adaptive practices of local governance by the uezd chiefs, who tried to adapt the "Provisional Regulations of 1868" to the basics of nomadic life of Kazakhs.

The duties of uezd chiefs and the order of their actions were also determined by special documents issued on behalf of the regional governor. In this regard, of particular interest is the "Temporary Instruction to county governors of the Turgai region" (CSA RK, F.25. I. 1, C.454) and the "Motivated instruction to county governors of the Turgai region", issued by A.K. Gaines during the period when he was the military governor of the Turgai region (1877-1878) (Gaines, 1898). In the governor's opinion, the Provisional Instruction of 1878 was to serve as a supplement and clarification to the Provisional Regulation of 1868 and to define in more detail those parts of the document that were either not implemented in the

Turgai region at all or were misinterpreted and misapplied. In fact, it was the first document of this kind in the system of local governance in the Kazakh steppe, which detailed the functional responsibilities and powers of uezd chiefs and Kazakh officials.

Considering the structure of the Instruction of 1878, it is noteworthy that, when defining the range of duties of the uezd chief, the main attention is paid in the first place to relations with Kazakh elected officials, for example, the first part of the Instruction of 1878 are devoted to the duties of the "native administration": volost administrator and aul headman. In the Provisional Statute of 1868 in § 75. "It was stated that in case of abuse and non-performance of their duties by volost administrators, they are removed from office by the governor, on the proposal of the uezd chief. In extreme cases, the county governor has the right to temporarily remove a township administrator from the correction of his office, with a report to the governor." But it was not specified exactly what cases were extreme. In the Instruction of 1878 in § 8 these "extreme cases" were specified: abuse, arbitrariness or violence on the part of the township administrator, influence on the decision of the people's court, land affairs, interference in the distribution of taxes or if the township administrator was found to be constantly negligent or unable to fulfill his duties (CSA RK. F.25. I.1. C.454. P.58).

An interesting point in the Instruction of 1878 is the introduction of sections in the content of the document concerning the relationship of uezd chiefs with the Kazakhs of nomadic volosts, which shows us the peculiarities of the economic way of life of the Kazakh nomadic population faced by the local colonial authorities. In this case, the Instruction of 1878 noted that the uezd chiefs "enter into the closest possible relations with the nomadic Kirghiz", and the actions of the authorities are caused by the need to protect the interests of all Kazakhs, both those who lived permanently and those who came to the uezd for the summer. They should act in relation to "nomadic Kirghiz with the same care and the same persistence as in relation to their counties", "to fulfill without the slightest delay any suggestions and instructions from the direct superiors of the nomadic Kirghiz" (CSA RK. F. 25. I. 1. C. 454. P. 59 ob.). The uezd chief could also dismiss volost administrators of nomadic volosts.

As stated in the document, this Provisional Instruction of 1878 was designed to ensure consistency of action by county chiefs so that the Russian authorities would not fall into contradictions. In this regard, the last section of the Instruction of 1878 is of interest; it was a kind of general program of action for county chiefs. It stipulated that "it cannot cover all aspects of Kazakh life and even less give instructions on how to act in all cases that may appear to the uezd administration". In order to improve the situation in the management system, it was recommended to the uezd chiefs to take the management of the uezd directly into their own hands, at the same time to abandon routine methods "to enter into close relations with the people and become a real guardian of the rights of the Kyrgyz and their interests" (CSA RK. F. 25. I. 1. C. 454. P. 73). The main message of this document was directed to the points that should guide the uezd chiefs during execution of their service. And all the se purposes could be achieved, according to A.Gaines, if "county chiefs wish to work not for the sake of establishing administrative forms, not for the external, decorative side of things, but in the name of substantial benefit and good for the subordinate people".

According to A. Gaines, a county governor must possess strong personal qualities that would enable him to subordinate the population under his authority to his will and influence. The uezd chief should not be weak, lacking in energy, or gullible, he should be constantly on the alert to encounter deceit, to discover the desire for unlawful influence under obsequiousness and loyalty, which will be directed to the achievement of personal goals, etc. Having put himself in the position of a man using patriarchal power, the uezd chief should be able to combine the real desire to do good to the Kirghiz with the distrust and demanding

attitude towards them, which remind the actions of a strict father regarding the deeds of his children (CSA RK. F.25. I.1. C.454. P. 74).

A.Gaines, who had lived a long time among the Kazakhs, studied their mentality well and realized that changing the system of governance only by violent means would not bring the necessary results. In the motivated part Gaines noted that it is hardly possible to govern the Kazakhs correctly if they do not consider their chief as a fair, caring and knowledgeable person. Why is the personal influence of the uezd chief on the Kazakh population important? Because only this, according to A.Gaines, "makes him a true master of the uezd, simplifies administrative methods of management and makes him aware of everything that is done or felt by the people" (Gaines, 1898 :606).

The Russian authorities, in accordance with the requirements of the "Provisional Statute of 1868", had to fulfill two tasks: to maintain external order; to govern the Kazakhs on the basis of "the rights of patriarchal authority understandable to them". In order to ensure that the latter actions did not turn into arbitrariness and were uniform, at least in relatively important spheres of life of the local population, the "Motivated Instructions" prescribed the following requirements to the uezd chiefs:

- 1) Familiarize yourself with the life of nomads in every detail;
- 2) On the basis of accurate knowledge and correct assessment of facts, develop a conscious point of view on the management of the Kirghiz and then steadily be guided by it;
- 3) To get as close as possible to the Kirghiz in order to rule them mainly on the patriarchal law they understand;
- 4) To vigorously and persistently defend the public and political interests and the force of the laws in the steppe" (Gaines, 1898:553).

After the enactment of the Provisions on administration in steppe regions (hereinafter referred to as the Provisions of 1891) approved by the highest authority on March 25, 1891, a number of problems arose with its implementation. As noted in the documents, "uncertainty and instability in orders resulting from unfamiliarity with the new orders" caused difficulties on the part of the uezd administration, especially in such important matters as, for example, the election of officials and the conduct of the tax census.

In this connection, the administration of the Turgai region organized a discussion on effective practical implementation of the 1891 Regulations. By order of the Military Governor of the region, on January 25, 1894, a congress of uezd chiefs and knowledgeable persons from the Kazakh population was appointed in the city of Orenburg to discuss these issues in the general meeting of the Regional Board. The purpose of this event was to unite the actions of the uezd authorities according to the duties assigned to them by the Statute of 1891, to eliminate counter difficulties and to exchange practical information on the management of Kazakh nomadic volosts. At the same time, it was noted that "as experience has shown, explanations of difficulties in individual cases do not quite reach the goal because of the impossibility to foresee cases that require guidelines, and in the meantime, there is a need to resolve various essential issues in the management of the region, which require competent opinions from the representatives of the uezd authorities" (Issues of the administration, 1894:8).

During the period from January to February 1894, meetings of the General Presence of the Turgai Regional Board were held, with the invitation of uezd chiefs of the region and "knowledgeable persons from the Kyrgyz", on the application of the Regulations on the management of steppe regions. At each meeting were present uezd chiefs: from Nikolaevsky - State Councilor Odintsov, Irgiz - Colonel Krasnokutsky, Turgai - Colonel Karaulov and Aktobe - Rotmistre Revyakin.

One of the discussed issues on the agenda was the question "regarding the uniform exercise of the rights and duties assigned to the county supervisors as substitutes for the

county presences and their indispensable members in peasant affairs, as well as the rights specified in Articles 34, 35 and 36 of the Steppe Statute".

The General Presence of the Oblast Board recognized it necessary to clarify what rights and duties lie on the uezd chiefs, as uezd offices for peasant affairs and their indispensable members, in relation to the Kazakh population proper and in relation to local conditions. According to the consideration of articles 105- 152 of the Provisions of provincial and uezd institutions, as well as relying on the Decision of the Government Senate from April 7, 1882 №2776, as of September 6 of the same year №6969 and as of January 19, 1890 №357, it was determined that the following subjects from all listed in the mentioned articles of the law should be referred to the duties of uezd chiefs in relation to the population of Kazakh nomadic volosts (see table 1):

Table 1 - Duties of uezd chiefs towards the population of Kazakh volosts

№	Duties of uezd chiefs in relation to the population of Kazakh volosts
1.	Consideration of complaints regarding land matters, issued by verdicts of volost congresses
2.	Consideration and deciding complaints regarding the actions of county public officials
3.	Formulation of ordinances for the swearing in of township officers
4.	Orders on officials to impose penalties
5.	Ensure that measures are taken when embezzlement is detected, based on audit or reported information, and that an inventory of embezzlers is made
6.	If unreliable clerks are found in volosts and auls, remove them from their posts
7.	To order new elections for public offices as a result of complaints (except in cases specified in Articles 70 and 114 of the Steppe Regulations)
8.	To designate places and dates for township conventions in accordance with submissions from township supervisors
9.	To supervise the loan offices of the township administrations
10.	In case of complaints and accusations, demand explanations from officials and investigate them
11.	Control public sums and stop excessive expenditures
12.	Monitor inventories against Kazakhs under court judgments for debts, to exclude items needed in the household
13.	Supervision of the accurate performance of their duties by public administration officials

On the discussion of the ways of exercising all the rights and duties mentioned above, as well as the rights provided for in Articles 35 and 36 of the Statute of 1891 concerning the examination of public verdicts, the General Presence recognized that the best way for county supervisors to fulfill their duties should be recognized as the method of personal visits to the townships by the county supervisor or his assistant.

By the nature of the county chief's duties to supervise the actions of public administration bodies and the people's court, it is required that he or his assistant be permanently present in the county, in which case, in the opinion of the regional administration, "not only will the duties of the county authority to protest against the verdicts of aul and volost congresses and the decisions of the people's court (Article 36 of the Steppe Statute) be carried out quickly and correctly, but also all complaints, written and verbal, against public administration officials will be dealt with on the spot, which is more important for the county administration than for the county chief».

According to the law (31 Art. According to the law (Article 31 of the Steppe Statute), the uezd chiefs, in accordance with the duty of the uezd administrators, are obliged to visit the uezds entrusted to them twice a year, irrespective of their trips to carry out inquiries and execute instructions of the regional administration, and since the uezd chiefs are also responsible for supervising public administration and courts, which in essence require more frequent visits to the steppe, it is considered useful to establish that county chiefs, or their assistants, at any time of the year, except for spring and autumn thaw, should travel around

the counties, with routes drawn up in advance, to notify the population, and during these trips they should personally resolve all cases, inquiries and complaints about the actions of officials received by the county administration; to receive complaints and petitions on the way and immediately investigate and examine public verdicts and decisions of both individual judges and township congresses; to verify their correctness and gave proper direction, observing the actual execution of correct rulings and decisions.

The uezd chief was obliged to travel to villages and volosts, to get to know with the office work, execution of orders of higher authorities, etc. As noted in the sources, "to assist officials, to produce and enforce court decisions by the ranks of uezd administrations and bailiffs. (Reviews, 1912:184). The data for 1910-1915 is given below (Reviews, 1910:106; Reviews, 1911:119; Reviews, 1912:184; Reviews, 1914:223; Reviews, 1915:166).

Table 2 - Number of trips of uezd chiefs to Kazakh volosts (1910-1915).

№	Year	Kustanai uezd		Aktobe uezd		Irgiz uezd		Turgai uezd	
		Number of trips	Number of days	Number of trips	Number of days	Number of trips	Number of days	Number of trips	Number of days
1	1910	47	314	17	58	9	132	22	254
2	1911	36	193	7	28	9	132	22	125
3	1912	16	186	9	41	4	60	6	41
4	1914	8	45	6	28	3	39	2	3
5	1915	10	53	4	30	8	85	4	-

Since 1912, along with county supervisors, their assistants and bailiffs had in such visits, and in this connection there had a reduction in the number of visits of county supervisors (see Table 2).

As noted in archival documents, according to the Regulation of 1868, 300 rubles were allocated for the trip of uezd chiefs in the Turgai region. However, due to the large distances and the need for frequent business trips of other officials of the uezd administration, this amount was always insufficient. As a result, the regional board proposed to increase the funds for travel and business trips and allocate in the total amount for the uezd administration up to 800 rubles, without assigning special travel money to the assistant uezd chief, because the simultaneous departure of the chief and his assistant should not take place. However, the Zemstvo Department, addressing the military governor in 1893, noted that the Steppe Regulations of 1891 did not include an instruction to change the previously existing order of expenditure of trip money by uezd chiefs. In this regard, the zemstvo department found the sums appointed by the state on March 25, 1891 for travel officials of the county government are allocated to the unaccountable disposal, and the manager of this credit, according to the general order, was the county chief (CSA RK F. 25. I. 1. C. 477 P. 49).

The main duty of the head of the county was to supervise the collection of taxes from the population under his jurisdiction. He was responsible for the success of the apportionment of taxes according to the wealth of the taxpayers and for taking measures to ensure that the apportionment was done correctly everywhere. The rule on distribution of payments according to the wealth of payers was established by the Provisional Regulation of 1868, but it remained a dead letter until 1891 due to the influence of rich Kazakhs on public affairs, which gave rise to negative phenomena. Thus, according to the Statute, land plots were distributed among kubit- owners according to their wealth, but meanwhile all monetary duties were paid equally both by the owners of huge herds and correspondingly vast areas of land, and by poor people who used insignificant plots of land and subsisted on a few cows, sheep or goats, which constituted their entire property. Moreover, a poor man, not having cattle or other property for sale by the time of payment of taxes, borrowed, and more often than not, at his expense, the aul headman, responsible for the timely payment of taxes by his aul, the necessary amount from moneylenders, who, taking advantage of the opportunity, charged

monstrous interest and penalties for short-term loans. It turned out that the poor people, who were struggling to feed themselves and their families, were paying money duties sometimes twice or three times as much as their rich peers. In this connection, the General Presence of the Regional Board came to the conclusion that the reasons for the unsatisfactory payment of apportionments found in some places were mainly in the lack of proper supervision on the part of local authorities over the observance of the procedure of payment of apportionments established by law and the absence of correct information about the property status of individual taxpayers. In order to eliminate these reasons, it was necessary to establish the most effective supervision over the payment of apportionments on the part of the county authorities, which required more frequent visits to the townships. It was desirable that at every convenient occasion uezd chiefs or their assistants should be present at the production of apportionments in auls (Issues of the administration, 1894:42).

An important area of activity of the uezd chiefs was the provision of food for the territory entrusted to them. It was the uezd chiefs who proposed the formation of public hay reserves and the establishment of a cash reserve in case of disasters that periodically overtook the nomads of the Turgai region. As for the money reserves, food capital for the needy, its fund was to be formed on the basis of contributions of 10 kopecks per kubitka for 10 years. Based on the proposals of the uezd chiefs of the Aktobe and Nikolaev uezds, this amount was approved unanimously, which was considered not burdensome for the kubit owners (Issues of the administration, 1894:87).

The workload of uezd chiefs was quite large, especially considering that the population under their jurisdiction lived in the steppe not compactly, but dispersed. Thus, in 1912, the county chiefs conducted 5,331 investigations on various types of crimes and misdemeanors (Review, 1912:184). During the same year incoming and outgoing cases were noted in the register of county chiefs of the Turgai region, according to our calculations - about 130 thousand, which was an average of more than 350 papers per day.

It should be noted that the county governors were also town governors, the county administration was at the head of the town administration, and their efforts should be directed to the development of cities. In this connection, at the meeting of the General Presence a proposal was made to increase the city revenues by making known the lands that could be plowed and to impose levies, as well as the development of grounds for the levy on livestock that use the fodder on the city lands. With regard to raising the economic well-being of cities, the county chiefs proposed the following: Nikolaevskiy - in Nikolaevsk to arrange a stone inn and by renting shops to out increase the city treasury; Aktobe - arrangement of a tannery and prolonging the period of the fair in the town of Temir (that usually took place from August 25 to August 5) would revive trade and industrial activity; Irgizsky - to allow part of the city's land to be plowed for those who wished to engage in farming; Turgai - due to natural and climatic peculiarities and remoteness, the uezd chief considered it difficult to take any measures to raise the economic well-being of the city's population, except for attempts to establish a fair. (Issues of the administration, 1894:132).

The county chief's authority included control over the organization and holding of volost and aul elective congresses. With regard to the organization of the congress, it was noted that in case of the need to hold a volost congress of elected representatives, the volost administrator must submit to the county chief a list of cases to be resolved at the congress with the conclusion of the most convenient time and place for the congress. Only after receiving the permission of the county supervisor shall the congress be convened. The observation and experience of the county supervisors made it possible to make a number of proposals to prevent irregularities in the conduct of elections. The most favorable situation was in Aktobe and Nikolaev counties, and as the chiefs noted, it was due to the detours and direct explanatory work of officials (Issues of the administration, 1894: 18-21).

Conclusion. Though until the middle of the XIXth century the real power was still concentrated in the hands of Kazakh sultans and biys, then with the introduction of the Provisional Provisions of 1867 and 1868 the uezd chief gradually became a key figure in the system of local governance of the Kazakh steppe. From this period, at all levels of the vertical of imperial power, especially regional administrations, the significance and importance of the uezd chief in the system of local governance of the Kazakh steppe was realized. By the beginning of the XX century, a wide range of issues was formed in the jurisdiction of the uezd institutions. In addition to police duties, uezd chiefs with two assistants fulfilled the functions of financial management bodies, uezd institutions for peasant affairs, as well as city administrations. Additional regulatory and instructional documentation was developed to ensure the successful implementation of their functions and to represent the political imperial authority in a dignified manner.

The analysis of these documents and their implementation allows us to assert that the uezd chiefs corresponded to the tasks that were set when this position was created. The Provisional Regulation defined this position as a key position in the regional hierarchy, and the Regulation of 1891 consolidated the status of uezd chiefs. They were assigned broad powers. They exercised control over the electoral system, the activity of local administration represented by volost and aul chiefs. All financial and tax affairs, their successful functioning was ensured by the control of the county chief.

The Provisional Regulation of 1868 and the Regulation of 1891 only outlined the activities of uezd administrations and described the functional responsibilities and powers of local authorities. Therefore, in order to adapt these documents to the local conditions in the administration of the Turgai Oblast, based on the practical activities of uezd administrations, a number of documents were developed and adopted to ensure more effective interaction between the two levels of local government: uezd and volost.

The uezd chief was supposed to become the embodiment of the imperial vertical of administration, possessing real power, but his powers were directly related not only to the creation of effective local governance, but also to the introduction of adaptive practices of the colonial system. All administrative efforts for the successful functioning of uezd chiefs and the creation of a diligent example for the local population were dictated by one goal - the final consolidation of colonial policy in the Kazakh steppe.

Sources

CSA RK - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

References

Abdrakhmanova, 2010 – *Abdrakhmanova B.M.* Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustrojstvo v XX veke [History of Kazakhstan: power, system of government, territorial organization in the XIX century]. Karaganda: Glasir, 2010. 242 p. (In Russ.).

Aitmukhambetov, 2010 – *Aitmukhambetov A.A.* Kazahskie sluzhashchie Rossijskoj imperii: formirovanie, professional'naya i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' v XIX - nachale XX vv. (istoricheskij aspekt): avtoref. dis d-ra ist. nauk. [Kazakh employees of the Russian Empire: formation, professional and socio-political activity in the XIX - early XX centuries]. Semey, 2010. (In Russ.).

Akiyama, 2015 – *Akiyama T.* Why was Russian direct rule over Kyrgyz nomad's dependent on tribal chieftains "Manaps"? Cahiers du Monde russe, Vol. 56, No. 4, Médiateurs d'empire en Asie centrale (1820-1928), 2015. Pp. 625-649.

Bekmakhanova, 1980 – *Bekmakhanova N.E.* Formirovanie mnogonacional'nogo naseleniya Kazahstana i severnoj Kirgizii Poslednyaya chetvert' XVIII — 60 gg. XIX v. [Formation of the multinational population of Kazakhstan and northern Kirghizia Last quarter of the XVIII - 60 years of the XIX century. XIX century]. M.: Nauka, 1980. 280 p. (In Russ.).

Campbell, 2017 – *Campbell I.* Knowledge and the ends of empire: Kazak intermediaries and Russian rule on the steppe, 1731-1917. Ithaca: Cornell University Press, 2017. 273 p.

Dobrosmyslov, 1900 – *Dobrosmyslov A.I.* Turgajskaya oblast'. Istoricheskij ocherk [Turgai region. Historical sketch]. Orenburg, 1900. 134 p. (In Russ.).

Gaines, 1898 – *Gaines A.K.* Motivirovannaya vremennaya Instrukciya uezdnyim nachal'nikom Turgajskoj oblasti. 1878 god [Motivated temporary Instruction to uezd chiefs of the Turgai region 1878] // Collected works. T. 2. St. Petersburg: Tip. M.M. Stasyulevich, 1898. S. 536-696. (In Russ.).

Izbasarova, 2018 – *Izbasarova G.B.* Kazahskaya step' Orenburgskogo vedomstva v imperskih proektah i praktikah pervoj poloviny XIX veka. [The Kazakh steppe of the Orenburg department in imperial projects and practices of the first half of the 19th century]. PRESS-BOOK.RU, 2018. 484 p. (In Russ.).

Kajralapina, 2009 – *Kajralapina A.Zh.* Uezdnoe upravlenie v administrativnoj sisteme Kazahstana: funkcii nachal'nikov (vtoraya polovina XIX veka) [Uezd management in the administrative system of Kazakhstan: functions of chiefs (the second half of the XIX century)] // Bulletin of KazNU named after al-Farabi. History Series. 2009. № 1. P. 56-59. (In Russ.).

Kajralapina, 2017 – *Kajralapina A.Zh.* Rol' uezdnyh nachal'nikov v organizacii shkol'nogo obrazovaniya kazahov (vtoraya polovina XIX - nachalo XX v.) [The role of uezd chiefs in the organization of school education of Kazakhs (second half of the XIX - early XX century)] // Problems of Oriental Studies. 2017/3 (77). Pp. 88-91. (In Russ.).

Kaufman, 1896 – *Kaufman A.A.* Otchet starshego proizvoditelya Kaufmana A.A. po komandirovke v Turgajskuyu oblast' dlya vyyasneniya voprosa o vozmozhnostyah ee kolonizacii [Report of the senior producer Kaufman A.A. on a business trip to the Turgai region to clarify the issue of the possibilities of its colonization]. St. Petersburg, 1896. 357 p. (In Russ.).

Kraft, 1898 – *Kraft I.I.* (Sostavitel'). Sbornik uzakoneniij o kirgizah stepnyh oblastej. So vstupitel'noj stat'ej «Prinyatie kirgizami russkogo poddanstva». [Collection of laws on the Kirghiz of the steppe regions]. Orenburg, 1898. 530 p. (In Russ.).

Lyubichankovsky, 2017 – *Lyubichankovsky S.V.* Uezdnyj nachal'nik kak institut upravleniyai akkul'turacii (na materialah yugo-vostochnoj krainy Rossijskoj imperii 2-j poloviny XIX – nachala XX veka) [The uezd chief as an institution of management and acculturation (on the materials of the southeasternkraine of the Russian Empire 2 half of the XIX - early XX century)] // Res Historica 44, 2017. Pp. 137-145. DOI: 10.17951/rh.2017.44.137-145 (In Russ.).

Martin, 2001 – *Martin, Virginia.* Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. London - New York, 2001.

Morrison, 2014 – *Morrison A.* (2014). Peasant Settlers and the 'Civilizing Mission' in Russian Turkestan, 1865-1917, the Journal of Imperial and Commonwealth History. 31 p.

Mukanova, 2023 – *Mukanova G.* Uezdnye nachal'niki v orbite social'nyh otnoshenij kazahskogo obshchestva [Uezd chiefs in the orbit of social relations of Kazakh society] [Elektronnyj resurs] URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/339560> (accessed 13.04.2024). (In Russ.).

Obzor, 1910 – *Obzor* Turgajskoj oblasti za 1910 god [Review of the Turgai region for 1910]. Orenburg. Tigraphy of the Turgai regional board. 1911. 162 p. (In Russ.).

Obzor, 1911 – *Obzor* Turgajskoj oblasti za 1911 god [Review of the Turgai region for 1911], Orenburg. Tigraphy of the Turgai regional board. 1912. 186 p.

Obzor, 1912 – *Obzor* Turgajskoj oblasti za 1912 god [Review of the Turgai region for 1912], Orenburg. Tigraphy of the Turgai regional board. 1913. 242 p.

Obzor, 1914 – *Obzor* Turgajskoj oblasti za 1914 god [Review of the Turgai region for 1914], Orenburg. Tigraphy of the Turgai regional board. 1915. 272 p. (In Russ.).

Obzor, 1915 – *Obzor* Turgajskoj oblasti za 1915 god [Review of the Turgai region for 1915], Orenburg. Tigraphy of the Turgai regional board. 1916. 212 p. (In Russ.).

Opisanie, 1916 – *Opisanie* Turgajskoj i Ural'skoj oblastej [Description of Turgai and Ural regions]. Pg.: Tip. Sodruzhestvo, 1916. 51 p. (In Russ.).

Saktaganova et al, 2019, 2019 – *Saktaganova Z.G., Il'yasov Sh.A., Tulegenova A.Zh.* Prava, obyazannosti i deyatel'nost' uezdnyh i krest'yanskih nachal'nikov i drugih sotrudnikov shtatnyh struktur v kolonial'noj sisteme upravleniya [Rights, duties and activities of county and peasant chiefs and other staff of staff structures in the colonial system of governance]. // Bulletin of KarSU. 2019. № 94(2). P. 88-97. (In Russ.).

Sarieva, 2002 – *Sarieva R.H.* Kolonial'naya politika carizma v Kazahstane: na primere Turgajskoj oblasti (1868-1914gg.) [Colonial policy of tsarism in Kazakhstan: on the example of Turgai region (1868-1914)]: autoref. dis. ... Cand. hist. nauk. Almaty, 2002. (In Russ.).

Suleimenov, Basin, 1981 – *Suleimenov B.S., Basin V.Ya.* Kazahstan v sostave Rossii v XVIII – nachale XX veka. [Kazakhstan as part of Russia in the XVIII - early XX century]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 247 p. (In Russ.).

Sultangalieva G.S. i dr., 2018 – *Sultangalieva G.S., Dalaeva T.T., Malikov B., Tuleshova U.* Institut volostnyh v sisteme upravleniya Kazahskoj step'yu XIX – nachalo XX vv. Monografiya v dokumentah [Institute of volosts in the system of governance of the Kazakh steppe XIX - early XX centuries]. Almaty: Kazak universiteti, 2018. 396 p. (In Russ.).

Vasiliev, 1896 – *Vasiliev A. V. Istoricheskij ocherk russkogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostoyanie*. [Historical sketch of Russian education in the Turgai region and its current state]. Orenburg: typo-lithography of P.N.Zharinov, 1896. 226 p. (In Russ.).

Voprosy upravleniya, 1894 – *Voprosy upravleniya hozyajstva, suda i narodnogo obrazovaniya v turgajskoj oblast* [Issues of management of economy, court and public education in the Turgai region]. Orenburg. Tipografiya I.Zharinova, 1894. 364 p. (In Russ.).

Zhirenchin, 1996 – *Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX - nachale XX vekov* [Political development of Kazakhstan in XIX - early XX centuries]. Almaty: "Zheti Zhargy", 1996. 352 p. (In Russ.).

Zimanov, 1960 – *Zimanov S.Z. Politicheskij stroj Kazahstana konca XVIII i pervoj poloviny XIX v.* [Political system of Kazakhstan at the end of XVIII and the first half of XIX century]. Alma-Ata: Izd-e of the Academy of Sciences of the KazSSR, 1960. 296 p. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 625-638, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_625-638

КАЗАХСТАНСКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОДКАСТЫ НА ПЛАТФОРМЕ YOUTUBE: РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Дархан Аманжолович Джумагалиев¹

¹Институт истории государства КН МНВО РК
(д. 4, ул. Бейбитшилик, 010000, г. Астана, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-3578-6467>. E-mail: darhanbai@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Джумагалиев Д.А., 2024

Аннотация. *Введение.* Исторические подкасты способствуют распространению знаний о культурном наследии и формированию исторического сознания у широкой аудитории. *Цели и задачи исследования.* Определить преобладающие темы исторических подкастов, выявить их наиболее активных участников-экспертов. Анализ воздействия подкастов на формирование мнений о прошлом Казахстана и его культурном наследии. *Материалы и методы.* Основным материалом исследования стали казахстанские исторические подкасты на платформе YouTube численность которых насчитывает 10 тыс. чел. в период с 2019-2024 гг. В исследовании использовались принципы историзма и социального подхода, качественный и сравнительный методы, а также метод контент-анализа. *Результаты.* Казахстанские исторические подкасты на платформе YouTube играют значительную роль в формировании исторической памяти и национальной идентичности. В ходе исследования выявлены наиболее популярные исторические темы, периоды и активные участники исторических подкастов. *Выводы.* Казахстанские исторические подкасты играют значительную роль в расширении влияния истории в политике памяти и формировании отечественного медийного пространства. Однако их значимость в современный период остается недостаточно раскрытой и требует дальнейшего изучения.

Ключевые слова: Подкасты, история Казахстана, историческая память, медиатизация памяти, исследование памяти, национальная идентичность, национальная культура

Для цитирования: Джумагалиев Д.А. Казахстанские исторические подкасты на платформе YouTube: репрезентация и формирование исторической памяти // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 625-638 (на Рус.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_625-638

Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости» (ИРН № BR21882266)

KAZAKHSTAN HISTORICAL PODCASTS ON THE YOUTUBE: REPRESENTATION AND FORMATION OF HISTORICAL MEMORY

Darkhan A. Jumagaliyev¹

¹Institute of State History of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
(4, Beibitshilik Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)
Master of Arts, Senior research fellow
<https://orcid.org/0000-0002-3578-6467>. E-mail: darhanbai@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2024

© Jumagaliyev D., 2024

Abstract. *Introduction.* Historical podcasts contribute to the dissemination of knowledge about cultural heritage and the formation of historical consciousness among a broad audience. *The purpose and objectives of the research.* To determine the predominant themes of historical podcasts and identify their most active expert participants. Additionally, to analyze the impact of these podcasts on shaping opinions about Kazakhstan's past and its cultural heritage. *Methods and materials.* The primary materials for this study were Kazakhstani historical podcasts on the YouTube platform, with an audience of 10,000 people during the period from 2019 to 2024. The study employed principles of historicism and a social approach, qualitative and comparative methods, as well as content analysis. *Results.* Kazakhstani historical podcasts on the YouTube platform play a significant role in shaping historical memory and national identity. The study identified the most popular historical topics, periods, and active participants in these historical podcasts. *Conclusions.* Kazakhstani historical podcasts significantly contribute to expanding the influence of history within memory politics and the formation of the national media space. However, their significance in the contemporary period remains insufficiently explored and requires further study.

Keywords: Podcasts, history of Kazakhstan, historical memory, mediatization of memory, memory research, national identity, national culture

For citation: Jumagaliyev D.A. Kazakhstan historical podcasts on the YouTube: representation and formation of historical memory // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 625-638. (in Rus.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_625-638

Acknowledgements: The article was prepared as part of the implementation of the performance budgeting of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The study of the historical memory of the population and the policy of nation-building in Kazakhstan during the years of Independence” (IRN No. BR21882266)

YOUTUBE ПЛАТФОРМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХИ ПОДКАСТТАР: КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖАДТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Дархан Аманжолұлы Жұмағалиев¹

¹ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты
(4 үй, Бейбітшілік көш., 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы)
гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-3578-6467>. E-mail: darhanbai@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Жұмағалиев Д.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Тарихи подкасттар мәдени мұра туралы білімнің таралуына және кең аудиторияның тарихи санасын қалыптастыруға үлес қосады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеті.* Тарихи подкасттардың негізгі тақырыптарын, олардың белсенді қатысушыларын анықтау. Подкасттардың Қазақстанның өткенін және оның мәдени мұрасын қалыптастырудағы әсерін талдау. *Әдістер мен материалдар.* Зерттеу материалы ретінде 2019-2024 жж. аралығында YouTube платформасындағы 10 мың тыңдаушысы бар Қазақстандық тарихи подкасттардың алынған. Зерттеуде тарихилық және әлеуметтік көзқарас принциптері, сапалық және салыстырмалы әдістер, сондай-ақ контент-талдау әдісі қолданылды. *Нәтижелер.* YouTube платформасындағы қазақстандық тарихи подкасттар тарихи жады мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Зерттеу барысында ең қызықты тарихи тақырыптар, кезеңдер мен белсенді подкаст қатысушылары анықталды. *Қорытынды.* Қазақстандық тарихи подкасттар тарихтың жад саясаты мен отандық медиа кеңістігінің қалыптасуындағы әсерін кеңейтуде маңызды рөл атқаратыны анықталды. Алайда, олардың қазіргі кезеңдегі маңызы жеткілікті түрде зерттелмеген және қосымша зерттеуді қажет етеді.

Түйін сөздер: Подкасттар, Қазақстан тарихы, тарихи жад, жад медиатизациялануы, жад зерттеу, ұлттық бірегейлік, ұлттық мәдениет

Дәйексөз үшін: Жұмағалиев Д.А. YouTube платформасындағы қазақстандық тарихи подкасттар: көрінісі және тарихи жадтың қалыптасуы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 625-638. (Орыс.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_625-638

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстандағы халықтың тарихи жадын және мемлекет құру саясатын зерттеу» (ЖТН № BR21882266) бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру аясында дайындалды.

Введение. С наступлением цифровой эры и развитием современных технологий интернет-платформы стали важным каналом для распространения информации и формирования общественного мнения. В последние десятилетия особое внимание уделяется использованию новых медийных форматов для представления исторических событий и популяризации культурного наследия. Одним из них являются исторические подкасты на платформе YouTube. Сегодня количество подкастов в мире превысило отметку в 4 миллиона (The Podcast Index, 2024). Они стали важной частью мирового медиаландшафта, предоставляя людям возможность делиться своими идеями, рассказывать истории и находить аудиторию для своего контента.

Вновь возникающие интернет-платформы выступают в роли своеобразных хранилищ памяти, где прошлое подвергается дискурсивному анализу и трактовке в объединении индивидуального и коллективного восприятия текущих событий. Присутствие обширного массива пользовательских видеоматериалов на YouTube играет ключевую роль в формировании нового общения о прошлом. Благодаря множеству видеозаписей, созданных пользователями и выложенных на YouTube, возникает своеобразная коммуникативная память, в которой отражены события прошлого. Эти материалы становятся не только персональными воспоминаниями, но и частью общекультурного наследия, отражая множественные точки зрения и интерпретации прошлого. Сплетение личных ретроспектив и коллективных переживаний формирует уникальную картину прошлого, привнося в нее разнообразие позиций, нюансов и идей. Интернет-платформы, такие как YouTube, становятся ареной,

где прошлые события переосмысливаются, получая новые интерпретации и значения в социокультурном диалоге.

Реализуемое исследование направлено на анализ и понимание влияния казахстанских исторических подкастов YouTube на политику памяти. В результате его проведения предполагается выявить основные тренды и характеристики исторических подкастов, а также проанализировать их вклад в формирование казахстанской исторической памяти в условиях цифровой эры.

Данное исследование обретает особую актуальность в свете стремления общества сохранить свое культурное наследие и содействовать передаче исторических знаний новым поколениям.

Материалы и методы. Материалом для исследования стали казахстанские исторические подкасты на платформе YouTube в соответствии с указанными выше критериями. Составлен список подкастов, имеющих более 10 тыс. подписчиков. Выбор подкастов, имеющих более 10 тысяч подписчиков на платформе YouTube, обусловлен несколькими важными факторами, которые обеспечивают высокую релевантность и значимость исследования:

1. Подкасты с более чем 10 тыс. подписчиков свидетельствуют о значительном уровне интереса со стороны аудитории, что указывает на востребованность и актуальность их контента для широкой общественности.

2. Подкасты с более чем 10 тыс. подписчиков, характеризуются высоким качеством контента, предлагая обоснованную и проработанную информацию, ценимую аудиторией; это также свидетельствует о стабильности и устойчивости канала, что важно для долговременного анализа.

3. Подкасты с большим числом подписчиков часто становятся точками концентрации общественного мнения, влияя на дискуссии и общественное сознание, что делает их важными объектами для анализа влияния медиаконтента на восприятие истории в Казахстане.

Полученные данные были систематизированы для последующего детального анализа, включая выделения ключевых тем и трендов.

Проведению качественной выборки исторических подкастов способствовали принципы историзма и социального подхода. Принцип историзма использовался при анализе подкастов в которых интересующие их участники исторические вопросы и события рассматривались с учетом хронологических рамок изучаемого периода и обстановки этой эпохи. Применение принципа социального подхода учитывало разность подходов приглашаемых экспертов к интерпретации исторических событий исходя из разделяемых ими взглядов, идеологических и политических убеждений.

Кроме того, в данном исследовании использовались следующие методы: качественный, сравнительный, контент-анализ.

Качественный анализ подкастов позволяет выделить ключевые темы, особенности и подходы к рассмотрению казахстанской истории.

Сравнительный анализ различных исторических подкастов, действующих на платформе YouTube, способствовал выявлению общих тенденций и особенностей в подходах к рассмотрению казахстанской истории.

Контент-анализ обеспечил систематизацию и объективные количественные данные, оценку их ключевых элементов (тематика, хронология). Этот метод дает возможность выявить структурированные закономерности в представлении исторической информации.

Сочетание вышеуказанных методов дает возможность подробного анализа как качественных аспектов контента, так и количественных характеристик, обеспечивая более глубокое и всестороннее понимание исследуемых материалов. Кроме того,

использование данных методов способствует наиболее качественному изучению степени влияния исторических подкастов на формирования исторической памяти в Казахстане.

Хронологические рамки исследования с 2019 г. по февраль 2024 г. выбраны для анализа по нескольким важным причинам: период с 2019 г. отмечен значительным ростом популярности подкастов, в том числе и в Казахстане. Приход к власти президента К.Ж. Токаева ознаменовал важные изменения в политическом ландшафте страны, включая обновление внутренней и внешней политики. Анализ подкастов в этот период позволяет понять, как эти изменения отразились в общественном восприятии и обсуждениях исторических тем. Пандемия COVID-19, который начался в 2020 г., оказал значительное влияние на медиапотребление и привел к увеличению числа людей, обращающихся к подкастам и другим онлайн-ресурсам в поисках информации.

Объем контента исторических подкастов на платформе YouTube на момент исследования ограничивается доступным материалом на февраль 2024 г. и не учитывает возможных изменений происходящих в дальнейшем в тематике изучаемых подкастов. В процессе анализа на основании указанных выше критериев не учитывались алгоритмы рекомендаций платформы YouTube, которые могли бы повлиять на выборку в рамках данного исследования. Оценка содержания подкастов и их влияния на аудиторию подвержена субъективному восприятию исследователя, что может повлиять на общую объективность результатов.

Обсуждение. Исторические подкасты являются актуальным инструментом популяризации истории, сформировавшим достаточно разнообразный контент. Сегодня создается и распространяется колоссальное количество мультимедийных продуктов, в которых содержатся различные исторические нарративы, что способствует привлечению к обсуждаемой проблеме массовой аудитории. Весьма популярна эта тема в зарубежных исследованиях. К примеру, в работе Е.А. Воиновой и Е.В. Сивяковой изучаются подкасты, чья деятельность направлена на работу с историческим контентом. Среди них: радио «Глаголев FM», «1968.Digital». Такие подкасты, несмотря на сравнительно небольшой охват аудитории, делают масштаб понимания изучаемого вопроса более значимым и осмысленным (Воинова, Сивякова, 2018:112). Другой исследователь А.А. Конкин, сравнив в своем исследовании множество подкастов, в том числе и исторических, отметил, что текст подкаста может нести «функцию психической регуляции», передавая и комментируя материал общественно-политического характера, тем самым создавая настроение и эмоциональное содержание аудитории (Конкин, 2021: 95).

Бурное развитие цифровых технологий и неослабевающая роль социальных сетей способствуют жанровому многообразию воплощений памяти в медиа-контенте. Они востребованы в качестве предмета исследования современными международными исследованиями в области мемориальной культуры (Зубанова, 2020: 16). Репрезентация памяти в цифровом пространстве значительно активизирует процессы производства мемориального контента в онлайн-взаимодействии пользователей. Речь в данном случае может идти о восходящей культуре участия аудитории, наполняющей медиaprостранство пользовательским контентом свободным от официальной политики памяти и ее риторики (Зубанова, 2020: 18-19).

Весьма интересны в данном контексте исследования подкастов, специализирующихся на формировании исторической и культурной памяти потребителей их контента, изучении травм памяти и прочих субъектов политики памяти. Среди таковых можно отметить исследования Д.С. Артамонова, Г.И. Зверевой, Л.Б. Зубановой, Ю.А. Сафроновой, А.Б. Тлепбергген и др. (Артамонов, 2022; Зверева,

2019; Зубанова, 2020; Сафронова, 2018; Тлепберген, 2022). Анализируя работы этих и других ученых, стоит обозначить сформированную в отдельных направлениях базу в сфере изучения различных сторон исторической памяти.

К примеру, Ю.А. Сафронова определила такие составляющие части исследований памяти (*memory studies*) как уровень, метод, объект, структуру, критерии оценки результатов и т.д. (Сафронова, 2018: 13-14). Г.И. Зверева рассматривает способы формирования исторического контекста и его влияния на историческую память населения посредством цифровых продуктов, создаваемых на платформе YouTube в которых участвуют рядовые пользователи. В работе изучаются вопросы формирования таких видов памяти как аффективная, персональная, социальная, декларативная, семантическая, коммуникативная, культурная и мифологическая (Зверева, 2019: 333). Актуальный дискурс осмысления вопросов медиатизации памяти, формирования виртуального *metoгу*-нарратива, восприятия травматичных событий анализируется в работе Л.Б. Зубановой (Зубанова, 2020). Тематика медиатизации была существенно расширена Д.С. Артамоновым. Он рассматривает ряд теорий медиапамяти и их роль в создании образов прошлого посредством анализа процессов медиатизации коммуникативной и культурной памяти, благодаря этому ему удалось вывести определение данного процесса, его характеристики и результаты (Артамонов, 2022).

Среди казахстанских исследователей степени влияния подкастов на политику памяти необходимо выделить работу А.Б. Тлепберген, где рассматривался процесс использования подкастинга с целью популяризации исторических тем. Исследователь, являясь и автором, и разработчиком аудиоподкаста, представляет биографии казахских правителей с точки зрения применения современных методов массовой передачи исторической информации, связанной с использованием коллективной и исторической памяти (Тлепберген, 2022). Статья А. Хангерей и М. Бекеева представляет собой значимый вклад в исследование медийного пространства, фокусирующегося на Казахстане и Центральной Азии. Авторами представлен перечень зарубежных подкастов, освещающих различные аспекты жизни и событий в Казахстане. В список включены подкасты, посвященные не только новостям и анализу текущих событий, но и личным историям, культурным аспектам и различным интересным фактам о Казахстане (Khangerey, Bekeyev, 2022).

Канадские исследователи Н. Пикард и К. Марсильо провели исследование медийных практик, связанных с популяризацией истории в Канаде через подкасты. Исследователи рассматривают пять канадских исторических подкастов, подчеркивая разнообразие подходов к изложению исторического материала и задавая вопросом, «Можем ли мы доверять историческим подкастам?». Авторы исследования отмечают, что установление доверия между подкастером и аудиторией является ключевым фактором в восприятии исторического контента. Независимо от того, является ли подкастер независимым исследователем или представляет институциональный подход, доверие формируется главным образом через интерактивный и персонализированный опыт прослушивания (Picard, Marsillo, 2018).

Работы американского ученого Л. Коварт представляет собой важный вклад в исследования освещающий роль исторических подкастов как инструмента, способного сделать исторические знания более доступными и актуальными для широкой аудитории. В условиях политической и культурной поляризации в США, Коварт обращает внимание на вызовы, связанные с распространением непроверенной информации и мнений, которые зачастую принимаются за факты благодаря новым медиа и интернету. В таком контексте исторические подкасты выступают как средство противодействия этой тенденции, способствуя укреплению критического мышления и гражданского сознания (Covart, 2015; Covart, 2022).

Результаты. Репрезентативность выборки подкастов отражала разнообразие контента, по истории Казахстана на платформе YouTube по ключевым словам. Процесс отбора включал следующие критерии:

1. Структура и содержание.
2. Тематические направления.
3. Оценка достоверности представляемой информации.
4. Степень воздействия (количество подписчиков, комментариев).
5. Количество подписчиков (более 10 тыс.).
6. Особенности языкового и культурного воздействия.

Исторические подкасты представляют собой уникальное явление в современной цифровой среде, где создатели контента, используя аудио- и видеоматериалы, стремятся ознакомить аудиторию с наиболее важными событиями прошлого, культурой и национальным наследием.

Важной частью реализуемого исследования является медиатизация памяти, как особой системы представлений о событиях прошлого. Существующие в современный период цифровые технологии и социальные средства массовой информации не только создают образы исторического прошлого, но и медиатизируют их, трансформируя содержание, внося в него элементы культурного влияния в виде распространённых стереотипов, мифов, иллюстраций, штампов и пр. Все это, в конечном счете приводит к оформлению нового феномена – медиапамяти как воображаемого механизма по воссозданию образов воспоминаний в цифровой среде (Артамонов, 2022: 80).

Обзор казахстанских исторических подкастов на YouTube: в представленной ниже таблице представлен перечень казахстанских исторических подкаст-каналов на платформе YouTube, число подписчиков, которых превышало 10 тыс. человек. Выбор таких программ основан на их популярности и значимости в контексте представления истории и культурного наследия Казахстана.

Таблица 1. Казахстанские исторические подкасты на YouTube
[Table 1. Kazakhstani historical podcasts on YouTube]

№	Название YouTube канала	Количество подписчиков
1.	Dope Soz	82 тыс.
2.	Timur Balymbetov	293 тыс.
3.	Голос народа	199 тыс.
4.	Культурный контекст. Khabar Tanym	335 тыс.
5.	Baitassovlive	121 тыс.
6.	Qasqa Jol / Қасқа жол	152 тыс.
7.	В поисках истины. Abai TV	211 тыс.
8.	Журнал Exclusive. Table Talk	115 тыс.
9.	Forbes Kazakhstan	102 тыс.
10.	Orda News	208 тыс.
11.	Майя Бекбаева	224 тыс.
12.	Диванные эксперты	41 тыс.
13.	Arman Abdolla	74,9 тыс.
14.	e-history.kz История Казахстана	127 тыс.

Участие в создании контента доступно как профессиональным журналистам, так и экспертам, специализирующимся в какой-либо области и простым обывателям. То есть, тематику формируют не только сами авторы, но и их аудитория. Определяя подкасты как новый медийный формат, исследователи делают акцент на особом

способе публикации в цифровом пространстве Интернета. Одной из отличительных черт этого медиапродукта является как аудио подача информации, так и видеоизображения. В подкастах зачастую используется преимущественно разговорный стиль изложения, присутствует упрощенность подачи информации. Гостевые выпуски также подаются в популярном изложении, несмотря на экспертную составляющую контента, используемую для привлечения большего числа зрителей (Дорошук, Трифонова, 2020:36).

Анализ подкастов позволяет вычлнить следующие виды подкастов: государственных медиа-брендов (21,4%), частных медиа-брендов (21,4%) и любительские подкасты (57,1%). В современном производстве подкастов прослеживаются две тенденции: создание контента силами профессионалов радиовещания и (или) связанных с брендами; запись подкастов простыми пользователями в отрыве от медиа-индустрии (Витвинчук, Лаврищева, 2019:544). Сами подкасты характеризуются следующим образом. Подкасты государственных медиа-брендов имеют доступ к разнообразным ресурсам, включая экспертов, исследования и пр. При этом к их недостаткам стоит отнести риск цензуры или ограничения в выражении мнений. Частные медиа-бренды способны обеспечить большую гибкость в создании контента и проявлении творчества, что позволяет значительно расширить аудиторию, с одной стороны, с другой – существует проблема доверия к ним. Любительские подкасты могут предоставлять уникальные точки зрения и аутентичные истории, привлекая аудиторию, ищущую более неформальный контент. Авторы любительских подкастов часто могут более свободно выражать свои мнения и идеи (Круглова, 2018:92). Также любительские подкасты могут быть менее надежными и предсказуемыми в плане регулярности выпусков и обновлений. Основные участники рынка используют подкасты по-разному: одни рассматривают их как полноценный бизнес, другие создают их в качестве дополнительного контента к основному направлению, третьи применяют подкасты как инструмент блогинга, а четвертые используют их для продвижения бренда (Круглова, Мамедов, 2021:161)

Подробный анализ тематических подкастов с учетом артикуляции на казахском и русском языках дает следующий расклад: на казахском языке (16.9%), на русском языке (83%). Важно отметить, как язык влияет на выбор гостей: казахоязычные гости преимущественно, приглашаются для эпизодов на казахском, а русскоязычные для эпизодов на русском. Превалирование эпизодов на русском языке указывает на высокий интерес аудитории к контенту на этом языке. Этот подход связан с желанием привлечь более широкую аудиторию, включая тех, кто не владеет казахским языком, что способствует увеличению доступности контента и расширению слушательской базы.

Тематический анализ казахстанских подкастов в хронологическом разрезе по историческим периодам выглядит следующим образом:

Диаграмма 1. Классификация подкастов по периодам истории Казахстана
[Diagram 1. Classification of podcasts by periods of Kazakhstan history]

Как видно из представленных данных, подкасты, ориентированные на рассмотрение древней истории Казахстана, занимают лишь – 3,7%. Они хотя и представляют сравнительно небольшую долю, но имеют свою значимость, которая определяется растущим интересом к этногенезу, историческим и культурным артефактам, дающим представление об уровне развития культуры региона. Значительная доля подкастов посвящена средневековой истории Казахстана, она составляет – 30,1%. Такой процент подкастов отражает интерес аудитории к истории последней степной империи Евразии, к истории формирования Улуса Джучи и Казахского ханства. Подкасты, ориентированные на период Нового времени, хоть и занимают меньшую долю – 14,1%, все же обеспечивают баланс в хронологическом охвате. Этот период включает в себя болезненные трансформационные процессы, связанные с казахско-джунгарскими войнами, потерей независимости, колонизацией, окончательным крушением традиционного хозяйственно-культурного типа – мобильного скотоводства, а также коллективной и исторической памяти об этих процессах. Наибольший интерес среди подкастов вызывает тематика Новейшего времени – 43,3%, что свидетельствует о сфокусированности на проблематику современной истории страны.

Таким образом, было выявлено два хронологических периода, которые обращают наибольшее внимание аудитории, что может быть связано с активным запросом на более актуальный и релевантный контент. Преобладающие показатели по тематике Новейшего времени отражают потребности современной аудитории, подчеркивая живой интерес к современным событиям и вызовам.

Интерес вызывают также данные по самым популярным темам подкастов, которые выглядят таким образом:

Диаграмма 2. Наиболее популярные темы в подкастах по истории Казахстана
[Diagram 2. Most Popular Topics in Kazakhstan History Podcasts]

Согласно графику (Диаграмма 2), наиболее популярными среди аудитории являются две темы: «Казахские жузы, рода» и «Золотая Орда». Первая тема имеет наибольший показатель – 9,4% и рассматривается нередко в контексте общих тем, посвященных отечественной истории в целом, а также этнографии и родоплеменным структурам казахов. Это сближает ее с темой «Генетика казахов и других народов» (5,6%), в рамках которой обсуждаются исследования, связанные с традиционной генеалогией – *шежире*.

Вторая тема пересекается с двумя другими: «Казахское ханство» и «Присоединение Казахстана к России». Тема «Золотая Орда», составляя – 8,4% отличается высоким уровнем интереса, вызванным к империи Чингисхана, на руинах которой возникли Улус Джучи и затем Казахское ханство. Возможно, значительный уровень внимания пользователей подкастов к этому периоду объясняется поисками ответов на вопросы об истоках казахской государственности (тема «Казахское ханство»), которые занимают, как следует из приведенного графика – 6,6%.

Интерес к теме «Присоединение Казахстана к России» составляет – 6,6%, что обусловлено растущим вниманием к драматическому периоду истории нашей страны, вовлеченному в процесс модернизации в рамках Российской империи. Тема «Деколонизации» представленная – 3,7%, демонстрирует заинтересованность аудитории в осмыслении вопросов степени колониального влияния, а также деколонизации казахстанского общества на современном этапе. С данной темой во взаимосвязи находятся вопросы, связанные с историей движения «Алаш» – 3,7%. На сегодня эта тема является одной из наиболее обсуждаемых в казахстанском сегменте исторических подкастов. Остальные четыре темы сближает процент интереса, выражающийся в 4,7%. Среди них казахстанцев волнуют проблемы голода в 1920-30-е гг., религии, роли женщины и качество учебников Казахстана, которые определяют современную повестку дня.

Анализ популярных личностей в подкастах о казахстанской истории высветил 12 исторических личностей, из которых 5 – представители правящего Дома Чингизидов (Абулхаир хан (2), Кенесары хан (1), Джучи хан (1), Ураз-Мухаммед султан (1),

основатель империи Тимуридов (Тамерлан (1), генеральные секретари ЦК КПСС (И. Сталин (1) и М. Горбачев), руководители Советского Казахстана и Республики Казахстан – Д. Кунаев (2), Н. Назарбаев (1), а также правитель г. Самарканд – эмир Жалантос бахадур (1), племянник Абая и автор одной из генеалогий казахов, поэт Ш. Кудайбердыулы (1). И, наконец, легендарный персонаж Ару Султан (1).

Из всех представленных исторических личностей наибольшее внимание в подкастах уделялось Абулхаир хану (16,6%) и Д. Кунаеву (16,6%). Личность правителя Младшего жуза, внесшего значимый вклад в борьбу с джунгарами и калмыками, дипломатические отношения с Россией и политику XVIII века, последствием которой стало вхождение территории Казахстана в состав Российской империи сохраняет устойчивый интерес в исторических подкастах.

Высокий интерес к личности Д. Кунаева объясняется его лидерскими и политическими качествами, которые он проявлял на посту руководителя Казахстана. Время его правления в целом оставило положительные воспоминания у значительной части населения, что способствует постоянному интересу к его фигуре среди казахстанцев.

Диаграмма 3. Наиболее популярные участники исторических подкастов
[Diagram 3. Most Popular Historical Podcast Contributors]

Анализ данных, таких как количество приглашений в подкасты, количество выпусков с участием данных экспертов, и их популярность среди аудитории показывает следующее (Диаграмма 3): Ж. Сабитов (36%) активный участник исторических подкастов как специалист в области популяционной генетики, происхождения казахских племен и родов. Р. Темиргалиев, участвуя в 32% подкастов, востребован как автор трудов и специалист по различным вопросам истории казахов и казахских племен. Следующие в процентном отношении по убыванию ученые: С. Акимбеков (10%), К. Ускенбай (8%), А. Кушкумбаев (6%), Б. Аяган (6%), С. Аккулы (6%), К. Медеуова (6%) и З. Наурызбаева (6%). Количественные данные демонстрируют интерес аудитории, как к проблемам отечественной истории, так и к проблемам исследований памяти, городского пространства и мифологии казахов.

Создатели подкастов, вероятно, стремятся к монетизации контента, приглашая популярных среди аудитории участников. Однако на выбор гостей также могут влиять такие факторы, как личная заинтересованность ученых в публичности, их медийная активность и ментальные особенности аудитории, проявляющей интерес к генетике и происхождению казахских племен и родов. Эти аспекты требуют дальнейшего исследования.

Выводы. Таким образом, можно сделать промежуточный вывод о том, что казахстанские исторические подкасты выступают значимым инструментом в процессе популяризации истории и связанных с ней нарративов, а также в формировании общественных настроений и политики памяти в мультимедийном формате. В рамках исследования исторической памяти подкасты играют важную роль в развитии ее различных аспектов, способствуя осмыслению коллективных травм, передаче информации, а также в формировании и медиатизации политики памяти. Подкасты создают пространство для интерпретации и обсуждения исторических событий, оказывая влияние на общественное восприятие и сохранение исторического и культурного наследия. Проведенный анализ свидетельствует о значительном уровне разнообразия в казахстанском медийном пространстве исторических подкастов. В данных подкастах нередко принимают участие эксперты, которые осуществляют углубленный анализ исторических событий. Такой формат позволяет не только расширить доступ к историческому знанию, но и интегрировать современные подходы к изучению и интерпретации прошлого, способствуя тем самым более широкому пониманию исторических процессов среди широкой аудитории. Подкастинг на платформе YouTube является недостаточно изученной темой в области медиаисследований, и его потенциал в Казахстане пока не раскрыт в полной мере.

Источники

Dope Soz – <https://youtube.com/@dopesoz?si=I3csokMNU8nJvZSN>
 Baitassovlive – https://youtube.com/@baitassov_live?si=NPpPdJYmOKkY1Kdu
 В поисках истины. Abai TV – <https://youtube.com/@armanabdolla?si=4Hd4Qc9LLJf7zvsR>
 Майя Бекбаева – <https://youtube.com/@armanabdolla?si=4Hd4Qc9LLJf7zvsR>
 Arman Abdolla – <https://youtube.com/@armanabdolla?si=4Hd4Qc9LLJf7zvsR>
 e-history.kz История Казахстана – <https://youtube.com/@e-history?si=quU52QQ7dgU2DZC6>

Sources

Arman Abdolla – <https://youtube.com/@armanabdolla?si=4Hd4Qc9LLJf7zvsR>
 Baitassovlive – https://youtube.com/@baitassov_live?si=NPpPdJYmOKkY1Kdu
 Dope Soz – <https://youtube.com/@dopesoz?si=I3csokMNU8nJvZSN>
 e-history.kz История Казахстана – <https://youtube.com/@e-history?si=quU52QQ7dgU2DZC6>
 В поисках истины. Abai TV – <https://youtube.com/@armanabdolla?si=4Hd4Qc9LLJf7zvsR>
 Майя Бекбаева – <https://youtube.com/@armanabdolla?si=4Hd4Qc9LLJf7zvsR>

Литература

Артамонов, 2022 – Артамонов Д.С. Медиапамять: теоретический аспект // *Galactica Media: Journal of Media Studies*. 2022. No 2. С. 65–83. (Дата обращения: 02.02.2024). URL: <https://doi.org/10.46539/gmd.v4i2.269>

Витвинчук, Лаврищева, 2019 – Витвинчук В.В., Лаврищева М.С. Особенности российских подкастов (по материалам издания «Meduza») // *Мир науки, культуры, образования*. № 5 (78) 2019. С. 544–546.

Воинова, Сивякова, 2020 – Воинова Е.А., Сивякова Е.В. Подкаст как новый формат публичной коммуникации в условиях цифровой медиасреды // *Социально-гуманитарные знания*. 2018. №12. С. 104–120.

Дорошук, Трифонова, 2020 – Дорошук Е.С., Трифонова П.В. Инновационный потенциал подкаста как интегрированной медиатехнологии // *Международный научно-исследовательский журнал*. 2020. № 2 (92). Часть 2. Февраль. С. 35–40.

- Зверева, 2019 – *Зверева Г.И.* Рядовой пользователь социальных медиа как историк: способы создания исторического нарратива // *Преподаватель XXI век*. 2019. № 4. С. 323–337.
- Зубанова, 2020 – *Зубанова Л.Б.* Цифровая память в пространстве мемориальной культуры: образы прошлого в медиа-технологиях будущего // *Челябинский гуманитарий*. 2020. № 3 (52). С. 15–22.
- Зубанова, 2020 – *Зубанова Л.Б.* Медиа-репрезентации памяти: доминирующие коды прочтения травматичных событий в интернет-пространстве // *Научный журнал «Дискурс-Пи»*. 2020. № 4 (41). С. 26–39. DOI: 10.24411/1817-9568-2020-10402
- Конкин, 2021 – *Конкин А.А.* Феномен подкаста в системе репрезентации межкультурных и социально-политических явлений // *Вестник ЗабГУ*. 2021. Т. 27, № 6. С. 90–100.
- Круглова, 2018 – *Круглова Л.* Российские аудиоподкасты: становление и специфика развития // *Меди@льманах*. 2018. № 1 (84). С. 89–99.
- Круглова, Мамедов, 2021 – *Круглова Л.А., Мамедов Д.З.* Проблемы подкастинга в России // *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология*. 2021. Т. 20. № 6: Журналистика. С. 156–167. DOI: 10.25205/1818-7919-2021-20-6-156-167
- Сафронова, 2018 – *Сафронова Ю.А.* Третья волна memory studies: двадцать три года против шерсти // *Политическая наука*. 2018. № 3. С. 12–27.
- Тлепберген, 2022 – *Тлепберген А.Б.* Опыт использования подкастинга для популяризации исторических тем (на примере создания подкаста о казахских ханах) // *Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2022. Т. 140. №. 3. С. 178–192. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-178-19
- Khangerey, Bekeyev, 2022 – *Khangerey A., Bekeyev M.* 7 English Podcasts about Kazakhstan You Have to Listen to // URL: <https://qazmonitor.com/lifestyle/778/7-english-podcasts-about-kazakhstan-you-have-to-listen-to>
- Covart, 2015 – *Covart L.* Podcasts and History: Why More Historians and Public History Organizations Should Podcast. *The Americanist Independent*. 2015, Vol. 1 (7). Pp. 37–44
- Covart, 2015 – *Covart L.* History Podcasts: An Overview of the Field. *Journal of American History*. 2022, Vol. 109 (1). Pp. 220–229. DOI: <https://doi.org/10.1093/jahist/jaac229>
- Picard, Marsillo, 2018 – *Picard N., Marsillo C.* In podcasts we trust? A brief survey of Canadian historical podcasts. *International Public History*. 2018, Vol. 1 (2). DOI: <https://doi.org/10.1515/iph-2018-0015>
- The Podcast Index, 2024 – The Podcast Index is here to preserve, protect and extend the open, independent podcasting ecosystem // URL: <https://podcastindex.org/>

References

- Artamonov, 2022 – *Artamonov D.S.* Mediapamyat: teoreticheskiy aspekt [Media memory: theoretical aspect] // *Galactica Media: Journal of Media Studies*. 2022. No 2. Pp. 65–83. URL: <https://doi.org/10.46539/gmd.v4i2.269> (In Rus.)
- Covart, 2015 – *Covart L.* History Podcasts: An Overview of the Field. *Journal of American History*. 2022, Vol. 109 (1). Pp. 220–229. DOI: <https://doi.org/10.1093/jahist/jaac229>
- Covart, 2015 – *Covart L.* Podcasts and History: Why More Historians and Public History Organizations Should Podcast. *The Americanist Independent*. 2015, Vol. 1 (7). Pp. 37–44.
- Doroschuk, Trifonova, 2020 – *Doroschuk E.S., Trifonova P.V.* Innovatsionnyiy potentsial podkasta kak integrirovannoy mediatehnologii [The innovative potential of the podcast as an integrated media technology] // *Mejdunarodnyiy nauchno-issledovatel'skiy jurnal*. 2020. № 2 (92). Chast 2. Fevral. Pp. 35–40. (In Rus.)
- Khangerey, Bekeyev, 2022 – *Khangerey A., Bekeyev M.* 7 English Podcasts about Kazakhstan You Have to Listen to // URL: <https://qazmonitor.com/lifestyle/778/7-english-podcasts-about-kazakhstan-you-have-to-listen-to>
- Konkin, 2021 – *Konkin A.A.* Fenomen podkasta v sisteme reprezentatsii mejkulturnyih i sotsialno-politicheskikh yavleniy [The podcast phenomenon in the system of representation of intercultural and socio-political phenomena] // *Vestnik ZabGU*. 2021. Т. 27. № 6. Pp. 90–100. (In Rus.)
- Kruglova, 2018 – *Kruglova L.* Rossiyskiye audiopodkasty: stanovleniye i spetsifika razvitiya [Russian audio podcasts: formation and specifics of development] // *Medi@l'manakh*, 2018. № 1(84). Pp. 89–99. (In Rus.)
- Kruglova, Mamedov, 2021 – *Kruglova L.A., Mamedov D.Z.* Problemy podkastinga v Rossii [Problems of podcasting in Russia] // *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. Filologiya*. 2021. Т. 20, № 6: Zhurnalistika. Pp. 156–167. DOI: 10.25205/1818-7919-2021-20-6-156-167 (In Rus.)
- Picard, Marsillo, 2018 – *Picard N., Marsillo C.* In podcasts we trust? A brief survey of Canadian historical podcasts. *International Public History*. 2018, Vol. 1 (2). Pp. 1–6. <https://doi.org/10.1515/iph-2018-0015>
- Safronova, 2018 – *Safronova Yu.A.* Tretya volna memory studies: dvadtsat tri goda protiv shersti [The third wave of memory studies: twenty-three years of going against the grain] // *Politicheskaya nauka*. 2018. № 3. Pp. 12–27. (In Rus.)

The Podcast Index, 2024 – The Podcast Index is here to preserve, protect and extend the open, independent podcasting ecosystem // URL: <https://podcastindex.org/>

Tlepbergen, 2022 – *Tlepbergen A.B.* Opyit ispolzovaniya podkastinga dlya populyarizatsii istoricheskikh tem (na primere sozdaniya podkasta o kazahskikh hanah) [Experience in using podcasting to popularize historical topics (using the example of creating a podcast about the kazakh khans)] // L.N. Gymilyov Vestnik ENU. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie. 2022. T. 140. №. 3. Pp. 178–192. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-178-19 (In Rus.)

Vitvinchuk, Lavrisheva, 2019 – *Vitvinchuk V.V., Lavrisheva M.S.* Osobennosti rossiyskikh podkastov (po materialam izdaniya «Meduza») [Features of Russian podcasts (based on materials from the publication Meduza)] // Mir nauki, kulturyi, obrazovaniya. № 5 (78) 2019. Pp. 544–546. [In Rus.]

Voinova, Sivyakova, 2020 – *Voinova E.A., Sivyakova E.V.* Podkast kak novyy format publichnoy kommunikatsii v usloviyah tsifrovoy mediasredy [Podcast as a new format of public communication in the digital media environment] // *Sotsialno-gumanitarnyye znaniya*. 2018. № 12. Pp. 104–120. (In Rus.)

Zvereva, 2019 – *Zvereva G.I.* Ryadovoy polzovatel sotsialnykh media kak istorik: sposobyi sozdaniya istoricheskogo narrativa [The average social media user as a historian: ways to create a historical narrative] // *Prepodavatel XXI vek*. 2019. № 4. Pp. 323–337. (In Rus.)

Zubanova, 2020 – *Zubanova L.B.* Tsifrovaya pamyat v prostranstve memorialnoy kulturyi: obrazyi proshlogo v media-tehnologiyah buduschego [Digital memory in the space of memorial culture: images of the past in media technologies of the future] // *Chelyabinskiy gumanitariy*, 2020. № 3(52). Pp. 15–22. (In Rus.)

Zubanova, 2020 – *Zubanova L.B.* Media-reprezentatsii pamyati: dominiruyuschie kodyi prochteniya travmatichnykh sobyitiy v internet-prostranstve [Media representations of memory: dominant codes for reading traumatic events in the Internet space] // *Nauchnyy jurnal “Diskurs-Pi”*, 2020. № 4(41). Pp. 26–39. DOI: 10.24411/1817-9568-2020-10402 (In Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 639-652, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_639-652

DIPLOMATIC TEXTS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE POLITICAL CULTURE OF THE KAZAKH KHANATE

Gulden Kaskarbayeva¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, K.Satpayev Str. 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)

PhD student, Department of Turkology
<https://orcid.org/0000-0002-9384-5429>. E-mail: kasarbayeva.zzi.enu@gmail.com

© Valichanov IHE, 2024
© Kaskarbayeva G.S., 2024

Abstract. *Introduction.* This article explores diplomatic texts, which are one type of written sources. *The purpose and objectives.* The article aims to examine diplomatic texts as key historical sources for understanding the diplomacy of Kazakh Khanate. *Materials and methods.* The study employed methods of analysis, synthesis, and generalization, as well as the examination of various sources of information and analysis of the obtained data. The primary materials for the research included written Eastern sources, archival documents, visual sources, and oral historical sources. *Results.* The research utilizes data such as «Bahr al-asrar», «Sharaf-name-ji shahi», «Jalis al-mushtakin», «Ziya al-kulub», «Tarikh-i jahangushai». Special attention is given to the significance of XV–XVIII century codes in shaping elements of diplomatic practice, including «Qasym Khannyn Qasqa Zholy» («The Bright Path of Qasym Khan»), «Yesim Khannyn Eski Zholy» («The Ancient Path of Yesim Khan») and «Zheti Jargy» («Seven Codes») by Tauke Khan. *Conclusions.* The article identifies key methods and means of diplomatic practice in the Kazakh Khanate, such as leveraging interstate and intrastate contradictions, seeking and finding allies, exchanging diplomatic gifts, arranging dynastic marriages, and providing amanat. It also analyzes national characteristics, traditions and customs, including the ceremonial «Khan koteru» («Raising the Khan on a White Horse»), the ritual of bata («blessing»), and oratory. Ceremonial practices, such as gifting horses, adhering to hierarchical principles, and using flags and seals with ornamental decorations and identifying marks, are also examined.

Keywords: Diplomacy, Kazakh Khanate, history, traditions, ambassadorial custom, Turkic culture, protocol

For citation: Kaskarbayeva G.S. Diplomatic texts as a source for the study of the political culture of the Kazakh Khanate// Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 639-652. (in Rus.).

DOI: [10.51943/2788-9718_2024_27_3_639-652](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_639-652)

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ МӘТІНДЕР ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ САЯСИ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Гүлден Қасқарбаева¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(2, Сатпаев көш., 010008 Астана, Қазақстан)

Түркітану кафедрасының PhD докторанты

<https://orcid.org/0000-0002-9384-5429>. E-mail: kasarbayeva.zzi.enu@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Қасқарбаева Г.С., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала жазбаша дереккөздердің бір түрі болып табылатын дипломатиялық мәтіндерге арналған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Қазақ хандығының дипломатиясын зерттеудің негізгі тарихи көздері ретінде дипломатиялық мәтіндерді зерделеу. *Материалдар мен әдістер.* Талдау, синтездеу және жалпылау әдістері, сондай-ақ әртүрлі ақпарат көздерін зерттеу және алынған ақпаратты талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі материалдары жазбаша шығыс дереккөздері, мұрағаттық құжаттар, көрнекі дереккөздер, ауызша тарихи дереккөздер болды. *Нәтижелер.* Мақалада «Бахр әл-асрар», «Шараф-наме-ий шахи», «Джилис әл-муштакин», «Зия әл-кулуб», «Тарих-и джахангушай» деректері пайдаланылды. Дипломатиялық практика элементтерін қалыптастырудағы XV–XVIII ғасырлардағы кодекстердің, соның ішінде Тәуке ханның «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және «Жеті жарғы» кодекстерінің мағыналары ашылды. *Қорытынды.* Қазақ хандығында мемлекетаралық және мемлекетішілік қайшылықтарды пайдалану, одақтастарды іздеу және табу, дипломатиялық сыйлықтармен алмасу, әулеттік неке құру, аманаттар беру сияқты дипломатиялық практиканың әдістері мен құралдары қарастырылды. Ұлттық ерекшеліктердің, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың, атап айтқанда, «Хан көтеру», «Бата беру», шешендік өнердің маңыздылығы көрсетілді. Салтанатты тәжірибелер зерттелді, соның ішінде жылқыларды сыйға тарту, иерархия принципін сақтау, өз туы мен иесінің ою-өрнектері мен куәліктері бар мөрдін болуы.

Түйін сөздер: Дипломатия, Қазақ хандығы, тарих, дәстүр, елшілік әдет-ғұрып, түркі мәдениеті, хаттама

Дәйексөз үшін: Қасқарбаева Г.С. Дипломатиялық мәтіндер Қазақ хандығының саяси мәдениетін зерттеу көзі ретінде // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 639-652. (Орыс.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_639-652

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ТЕКСТЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Гулден Каскарбаева¹

¹ Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

докторант кафедры тюркологии

<https://orcid.org/0000-0002-9384-5429>. E-mail: kasarbayeva.zzi.enu@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Каскарбаева Г.С., 2024

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена исследованию дипломатических текстов, являющимся одним из разновидностей письменных источников. *Цель и задачи исследования* заключаются в изучении дипломатических текстов как ключевых исторических источников для понимания дипломатии Казахского ханства. *Материалы и методы.* Были использованы методы анализа, синтеза и обобщения, а также изучение разнообразных источников информации и анализ полученных сведений. Основными материалами исследования послужили письменные восточные источники, архивные документы, визуальные источники, устные исторические источники. *Результаты.* В работе использованы данные из таких источников как «Бахр ал-асрар», «Шараф-наме-ий шахи», «Джилис ал-муштакин», «Зийа ал-кулуб», «Тарих-и джахангушай». Особое внимание уделено значению уложений XV-XVIII веков в формировании элементов дипломатической практики, включая «Қасым ханның қасқа жолы» («Светлый путь Касым хана»), «Есім ханның ескі жолы» («Древний путь Есим хана») и «Жеті жарғы» («Семь уложений») Тауке хана. *Заключение.* Выделены основные методы и средства дипломатической практики в Казахском ханстве: использование межгосударственных и внутригосударственных противоречий, поиск и нахождение союзников, обмен дипломатическими дарами, заключение династических браков, предоставление аманатов. Анализируются национальные особенности, традиций и обычаи, такие как церемония «Хан кетеру» («Поднятие хана на белой кошме»), обряд «бата беру» (благословение) и ораторское искусство. Исследованы церемониальные практики, включая приношение в дар коней, соблюдение принципа иерархии, наличие собственного флага и печати с орнаментальными украшениями и удостоверительными знаками владельца.

Ключевые слова: Дипломатия, Казахское ханство, история, традиции, посольский обычай, тюркская культура, протокол

Для цитирования: Каскарбаева Г.С. Дипломатические тексты как источник по изучению политической культуры Казахского Ханства // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 639-652 (на Рус.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_639-652

Введение. Вопросы истории казахской государственности, особенно ее внешнеполитической деятельности, продолжают привлекать пристальное внимание исследователей. Изучение методов и средств дипломатической практики, дипломатического протокола, а также исторических источников также является важной частью этой тенденции. Исследование дипломатической службы Казахского ханства и его предшественника Золотой Орды представляет собой значимый научный процесс, необходимый для глубокого понимания истории и развития тюркских традиций дипломатической практики.

Этимологически слово «протокол» (др. греч. πρωτόκολλον) в византийской дипломатии определяло первую часть составленного в торжественных выражениях документа. В средние века под протоколом понимались правила составления и оформления документов. В настоящее время дипломатический протокол представляет собой совокупность церемоний, которые в соответствии с установленными правилами и традициями регулируют порядок дипломатических практик в пределах государства. Дипломатия, являясь средством внешней политики, использует различные методы и средства для установления, развития и укрепления взаимоотношений с другими государствами (Вуд, Серре, 1974:41).

В этой связи стоит отметить казахскую пословицу «Елдестіркек – елшіден, жауластырмақ – жаушыдан» («Раздор зависит от посредника, перемирие – от посла»), которая подчеркивает значимость послов во взаимоотношениях между странами. Слова

Ж. Баласағуни «Елшінің қылышы – тіл» («Язык – меч посла») также иллюстрируют важность умения дипломата искусно выражать свои мысли для достижения поставленных целей (Баласағұн, 1986:616).

Материалы и методы. Ценными материалами в изучении истории дипломатии, дипломатической практики Казахского ханства являются письменные восточные источники, архивные документы, визуальные источники, устные исторические источники. Среди них, сочинение «Бахр ал-асрар» Махмуда ибн Вали, письмо Абылай хана И.А. Рейнсдорпу, 1769 г., письмо Абылай хана военному губернатору и наместнику Синьцзяна Илэту и другим сановникам, 1773 года, письмо посланника Каип хана Сейд Кулу Бахадыра османскому султану от 21 августа 1713 года, рапорт от 1757 года о казахском посольстве в Китай, письмо Абылай хана цинскому императору Цяньлуну, 1760 г., письмо Абылай хана военному губернатору и наместнику Синьцзяна Илэту и другим сановникам, 1773 года, картина «Казахи дарят коней» 1757 года итальянского миссионера Джузеппе Кастильоне.

Методологической основой исследования являются общенаучные методы анализа, синтеза и обобщения, а также изучение разнообразных источников информации и анализ полученных сведений. Настоящая работа представляет собой одну из первых попыток обобщить и проанализировать дипломатические тексты как исторические источники периода Казахского ханства.

Обсуждение. В XVIII – первой половине XIX вв. в России активно развивалось исследование исторических источников. А.П. Пронштейн в своей работе «Источниковедение в России: период феодализма» (1989) отмечает основные этапы в развитии методов изучения исторических источников. Первый этап охватывает работы В.Н. Татищева. Второй этап включает исследования М.В. Ломоносова и Г.Ф. Миллера. Третий этап представляет работы М.М. Щербатова, И.Н. Болтина, А.Л. Шлецера, Н.М. Карамзина. Четвертый этап охватывает М.Т. Каченовского и М.П. Погодина. Пятый этап включает работы Н.В. Калачова, Н.И. Надеждина, В.Н. Татищева, М.В. Ломоносова, Г.Ф. Миллера, А.Л. Шлецера, С.О. Шмидта, О.М. Медушевской, И.Д. Ковальченко и других ученых. Особое внимание уделяется идеям ученого-историка А.С. Лаппо-Данилевского (Русина, 2015:8).

Вопросы тюркской деловой письменности исследовались еще в XVIII в. В первой половине XIX века – начале XX века наблюдается значительное развитие научных публикаций и исследований тюркоязычных документальных источников, включая старинные юридические акты, ханские ярлыки, послания-битики и ферманов. В это время активно проводились работы по выявлению, чтению, транскрибированию, переводу и лингвистическому анализу памятников древнетюркской деловой письменности. Эти исследования связаны с трудами таких ученых, как Дж. Хаммер (1818), В.В. Григорьев (1842, 1876), Я.О. Ярцов (1850), И.Н. Березин (1850, 1851, 1872, 1890), В.В. Радлов (1888, 1928), В. Бартольд (1904), П.М. Мелиоранский (1906), В.Д. Смирнов (1913, 1918), А.Н. Самойлович (1917, 1927), С.Е. Малов (1951), Х. Абдулла (1933, 1934), Ф. Куртоглу (1937, 1938), Р.Р. Арат (1939), А.Н. Курат (1937, 1940) (Тимерханов, 2006:8).

Письма казахских ханов и султанов долгое время не являлись объектом научных изысканий. Как отмечает И.В. Ерофеева, некоторые из писем были опубликованы в русских переводах в периодических изданиях и сборниках исторических документов (Фукс, 1832; Русанов, 1861; Потанин, 1867; Середа, 1992; Алекторов, 1892; Добромыслов, 1900; Дмитриев-Мамонов, 1907; Серебренников, 1912), (Ерофеева, 2014: 19).

После обретения Казахстаном независимости ситуация значительно изменилась. Вышло в свет многотомное издание документов по истории дореволюционного Казахстана, обнаруженных в государственных архивах КНР. Этот сборник был

подготовлен учеными Б.Еженханулы, А.К. Муминовым, Н. Базылханом, С. Сунгатаем и другими историками во главе с М.Х. Абусейтовой (Ерофеева, 2014:19).

В разные годы письма казахских ханов публиковались в сборниках Т. Онума и Дж. Нода в «Сборник документов казахских султанов, адресованных династии Цин» (2010). Ф.Н. Киреевым, А.К. Алейниковой, Г.И. Семенюк и Т.Ж. Шоинбаевым в сборнике исторических документов «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII в.» (Н.М. Карамзин, 1824, А.И. Левшин, 1996). Кроме того, письма казахских ханов были выявлены и опубликованы историками М.П. Вяткиным, М.И. Стеблин-Каменской, Н.В. Устюговым, М.Г. Масевичем, Ф.Н. Киреевым, В.Я. Басиным, Б.П. Гуревичем, В.А. Моисеевым, К.Ш. Хафизовой, которая также исследовала функционально-стилистические особенности официального языка и социальной терминологии.

Особое внимание также заслуживает сборник редких архивных документов по истории казахско-китайских отношений «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в.». Этот сборник содержит документы о взаимоотношениях Казахского ханства с Цинской империей за указанный период. Оригиналы документов, опубликованные в переводе, были изданы ограниченным тиражом в 1989 году с грифом «Для служебного пользования». Второе издание было подготовлено востоковедом, д.и.н., К.Ш. Хафизова и учеными Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Хафизова, 1989:1).

История дипломатии Казахского ханства изучалась также на основе дипломатических текстов. В этом контексте важное значение имеет сборник И.В. Ерофеевой «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов», содержащий 811 писем казахских ханов и султанов. (Ерофеева, 2016). Книга под редакцией М.Х. Абусейтовой «Қазақ патшалығы мен Цин патшалығының саяси дипломатиялық қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары», включающая перевод на казахский язык дипломатических документов между Казахским ханством и Цинской империей также представляет особую ценность (Абусейтова, 2009).

История Казахского ханства и его политические отношения с другими странами были впервые подробно исследованы в научных трудах В.В. Вельяминов-Зернова, В.В. Бартольда, М. Тынышпаева, С. Асфендиярова. Эти работы фокусируются на взаимоотношениях Казахского ханства с соседними странами. В то же время, внешнеполитическая история и дипломатическая служба Казахского ханства были предметом исследования таких ученых, как М.Х. Абусейтова, К.Ш. Хафизова, И.В. Ерофеева, Н. Айдаров, Н.А. Атыгаев, Д.М. Мажиденова, М.А. Сарсембаев, А.К. Муминов, Б. Еженханулы, Н. Базылхан, С. Сунгатай, М. Вяткин, А. Исин (Ерофеева, 2014:19).

Вопросам дипломатии и дипломатического протокола посвящены работы таких ученых, как Д. Вуд и Ж. Серре, А.Ф. Борунков, А.А. Ковалев, Г. Никольсон, Ф.Ф. Молочков, Э. Сатоу, В.И. Попов и другие.

Существуют значимые исторические исследования по дипломатии, дипломатической практике Казахского ханства. В частности, научные труды М.Х. Абусейтовой освещают историю, политику, дипломатию Казахского ханства. Труды К.Ш. Хафизовой, Г.К. Мукановой посвящены истории дипломатии казахских ханов. Исследования И.В. Ерофеевой посвящены династиям казахских ханов, эпистолярному наследию казахских правителей в +период с 1676-1821 гг. В трудах Д.М. Мажиденовой анализируется дипломатическая служба в контексте эволюции мировой политики. Н.Г. Айдаров в своих работах исследует историю и практику дипломатической службы. М.А. Сарсембаев рассматривает посольское право в истории Казахского ханства. Вклад в изучение истории Казахского ханства также внесли такие

ученые, как А.А. Семенов, П. Иванов, С.К. Ибрагимов, В.Юдин, К. Пищулина, Т. Султанов, Р. Темиргалиев и др.

В настоящее время вопросы языка и стиля тюркских дипломатических текстов остаются недостаточно исследованными. Существует необходимость в дальнейшем изучении языковых, структурных и стилистических особенностей дипломатических текстов Казахского ханства.

Говоря о старой и новой дипломатии, следует отметить, что упоминания о договорах о мире и союзах встречаются среди древнейших исторических памятников и источников, что указывает на глубокие исторические корни дипломатической службы (Вуд, Серре, 1974:25). Как подчеркивает ученый-тюрколог М. Жолдасбеков: «История казахского народа неразрывно связана с древними тюркоязычными народами (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006:11).

По мнению Д.М. Мажиденовой, дипломатическая практика Казахского ханства на начальных этапах не опиралась в значительной степени на формы и методы предшествующих древних тюрков и золотоордынцев. В новых условиях преобладали силовые методы решения межгосударственных противоречий, которые дополнялись дипломатическими мерами по обретению военных союзников и переговорам о пленниках или заключению мирных соглашений на основе определенных правил (Мажиденова, 2003:170).

Результаты. В XV-XIX веках в Казахском ханстве происходил ряд значительных событий, таких как борьба с джунгарами и среднеазиатскими ханствами за присырдарьинские города. В этих условиях дипломатическая практика и церемониал играли важную роль в укреплении авторитета государства. Помимо методов дипломатии военного времени выделялись использование межгосударственных и внутригосударственных противоречий, поиск и нахождение союзников, обмен дипломатическими дарами и предоставление аманатов (Мажиденова, 2003: 196).

Одним из методов и приемов мирного разрешения международных споров являлось заключение договора, которое осуществлялось посредством клятв или залогом и поручительством. Заложничество выступало элементом гарантии соблюдения заключенных договоров (Абусейтова, 1998: 122-123). Д.М. Мажиденова отмечает, что институт аманатства представлял собой передачу детей знатных людей другому государству в залог выполнения договоров (Мажиденова, 2003: 184). Так, в ноябре 1769 г. оренбургский губернатор генерал-майор И.А. Рейнсдорп получает письмо от Абылай хана, которое адресовано Екатерине II, в котором содержатся сведения о его желании отправить в аманаты одного из сыновей с указанием пожеланий по условиям его содержания (Хафизова, 2019: 57). Приведем отрывок из письма: «[Если же] мой сын долго пробудет [в аманатах], пусть он будет видеть [государево лицо] раз в три года», «А еще там, где будут находиться в аманатах мои дети, пусть будет большой базар. А еще пусть между крепостью Омбу и крепостью Баглан будут пропускаться наши казахские табуны со взятием аманатов. А еще чтобы при моих детях находилось десять знатных людей из Среднего уйза» (Ерофеева, 2014: 317).

Одним из средств осуществления внешней политики было заключение династических браков. Династические браки служили средством укрепления дружественных связей между ханствами и часто сопровождалось заключением договоров (Абусейтова, 1998:127). Так, в сочинении «Бахр ал-асрар» Махмуда ибн Вали сообщается следующее: «Абд ар-Рахим и Ишим султан скрепили и связали нить дружбы [отношениями] сватовства и близкого родства». Так, дочь казахского султана Кучика, брата Есим хана вступила в брак с ханом Турфанского владения и Чалыша Абд ар-Рахим-ханом, а Есим хан взял в жены дочь Абд ар-Рахим-хана. В результате чего

был заключен союз между казахским султаном Есимом и ханом Турфанского владения и Чалыша Абд ар-Рахимом (Ибрагимов, Мингулов, и др. 1969:339).

Обмен дарами являлся важным дипломатическим методом, о чем свидетельствуют такие источники как «Шараф-наме-ий шахи», «Джилис ал-муштакин», «Зийа ал-кулуб», «Тарих-и джахангушай», а также многочисленные дипломатические тексты. Казахские правители отправляли ценные подарки дружественным государствам и соседям по случаю вступления нового правителя на престол или других значимых событиях (Абусейтова, 1998:126). Письмо от 21 августа 1713 года является ярким примером такого обмена. В нем описывается прибытие посланника Каип хана Сейд Кулу Бахадыра в Стамбул с подарками от казахского хана. Среди привезенных даров, в основном значились лошади и ткани, что подчеркивало богатство и щедрость казахского правителя. Этот документ свидетельствует о дипломатических контактах между Казахским ханством и Османской империей, подчеркивая важность обмена дарами в международных отношениях того времени (Sarynai, 2004:11).

Дары, передаваемые в ходе дипломатических миссий, несли глубокую символическую значимость. В тюркской культуре лошадь занимала особое место, будучи символом богатства, статуса и силы. Образ лошади имел сакральное значение и был одним из ключевых элементов культурной идентичности тюркских народов. В рапорте от 1757 года о казахском посольстве в Китай содержатся сведения о передаче цинскому императору девяти лошадей и верблюдов белой масти. Этот дар не только подчеркивал признание авторитета принимающей стороны, но и был глубоко символичным. Число девять считалось священным и символическим у тюрков, что также подчеркивало значимость этого дара (Хафизова, 1989: 143). Кроме того, картина итальянского миссионера Джузеппе Кастильоне «Казахи дарят коней», созданная в 1757 году визуально запечатлела момент передачи этих даров императору Цяньлуну. Эта картина не только служит историческим свидетельством, но и подчеркивает значение даров как символа добрососедства и взаимоуважения между народами.

Как и другие формы и методы дипломатической деятельности, дипломатический протокол, включающий правила международной вежливости, также служил инструментом урегулирования противоречий. Церемония, принятая в мировой практике, создает условия, для поддержания и развития дружественных отношений между странами. По словам таких исследователей, как Д.Вуд и Дж.Серре, церемония основана на традициях и отражает национальные особенности (Вуд, Серре, 1974: 81).

Анализ дипломатических церемоний периода Казахского ханства, в частности церемонии возведения нового хана на престол, предоставляет важные сведения о политической культуре того времени. Возведение нового хана на престол являлось одной из ключевых церемоний и проводилось с соблюдением особых ритуалов клятвы верности (Абусейтова, 1998:117). М.Х. Абусейтова отмечает, что церемония «поднятие хана на белой кошме» могла быть унаследована казахами от империи Чингисхана и аналогичные ритуалы использовались тюркскими каганами, караханидами и чингизидами.

Церемония проходила следующим образом: сначала слуги фарраши застилали ковры, паласы, а затем ставили трон для восхождения на престол. После удачного определения наиболее удачного времени по звездам, приглашали султанов, сановников и мусульманское духовенство. В установленное астрологами время хана поднимали на белый войлок, что могли делать только представители знатных родов. В ходе этой церемонии ханом произносилась клятва о верности. После этого хана усаживали на трон, и начинался пир с дарами, на котором каждый участник получал дорогой шапан. В честь нового правителя читалась хутба и чеканилась монета с его именем.

Эти действия подробно описаны в источниках, таких как «Бахр-ал-Асрар», «Тухват-ал-хани» и надписях на некоторых каменных стелах (Абусейтова, 1998: 118).

Анализ данной церемонии показывает, что принцип иерархии играл ключевую роль в регулировании отношений внутри ханства. Иерархия строго соблюдалась при назначении мест в боевом порядке, распределении военной добычи и рассадке на пирах и других приемах. К.Ш. Хафизова отмечает, что дипломатическая деятельность была привилегией ханов и их ближайших родственников – султанов, большинство из которых происходило из сословия «белой кости». Послами часто выступали батыры и бии из сословия «черной кости», которые принадлежали к казахской феодальной аристократии (Хафизова, 2019: 5). Дипломатические тексты и церемонии дают ценную информацию о политической культуре Казахского ханства, подчеркивая значимость иерархии и ритуалов в поддержании власти и дипломатических отношений.

Глава Казахского ханства являлся высшим представителем государства в международных отношениях и обладал обширными полномочиями. В его круг полномочий входили установление дипломатических отношений, принятие и отправка послов в другие государства, вступление в договорные отношения, заключение династических браков. При этом, ряд принципиальных внешнеполитических вопросов решался Советом руководителей родов (Сарсембаев, 2015: 289).

В управлении делами ханства важную роль играли народные собрания, в которых участвовали представители знати – султаны, бии, старшины, аксакалы, батыры. На курултаях (съездах) принимались решения по важнейшим вопросам, включая избрание хана, объявление войны и заключение мира. Данные собрания назывались народными поскольку в них участвовал народ, первоочередное значение имела казахская знать. Так, в своде норм обычного казахского права «Жеті жарғы» указано: «Чтобы сам хан, равно как и все султаны, старшины и правители родов, собирались осенью в одно место, в середине степи, для рассуждения о делах народных» (Сарсембаев, 2015: 290-291).

Султаны казахских улусов, будучи влиятельной политической силой, активно принимали участие в реализации внешней политики жузов. Они руководили казахскими посольствами, выступали заложниками, участвовали в собраниях казахской знати (Сарсембаев, 2015:289). Внешнеполитические переговоры проводили ханы, султаны, послы, ходжи, гонцы и военачальники. В договорах также упоминалось должностное лицо с титулом «илчи», означающее посол, гонец или посланник (Хафизова, 2019:132).

XVI век является ключевым в развитии дипломатической, экономической, социальной и политических сферах Казахского ханства. В этот период появилась потребность в систематизации норм обычного права, этических норм международных отношений. Важнейшее значение в формировании элементов дипломатии имеют уложения, относящиеся к XV-XVIII вв.: «Қасым ханның қасқа жолы» («Светлый путь Касым хана»), «Есім ханның ескі жолы» («Древний путь Есим хана») и «Жеті жарғы» («Семь установлений») Тауке хана. Анализ истории развития дипломатической практики свидетельствует о том, что обычаи родового строя постепенно трансформировались в санкционированные нормы права.

Поскольку обычаи считались ключевым источником права, основной формой права казахского общества был правовой или санкционированный обычай. «Қасым ханның қасқа жолы» («Светлый путь Касым хана») был принят в начале XV в., при Касым Хане в период наивысшего могущества Казахского ханства. Этот свод законов включал разделы, посвященные имущественным, уголовным и военным законам, а также посольскому обычаю и закону общественности.

Раздел о посольском обычае содержал нормы международного права и посольского этикета. В Разделе «Закон общности» описаны условия общинной и межобщинной взаимопомощи, правила организации торжеств и нормы дворцового этикета. Данная политическая система была нестабильной и опиралась на личный авторитет верховного правителя, что стало очевидным во второй половине XVI века, когда улусные султаны стремились объявить себя ханами. Этот свод законов, основанный на традициях и мудрости народа, предшественником которых была «Яса» Чингиз-хана (XIII в.) представляла собой первый закон в истории Казахстана (Аяган, 2005: 183). Факт о том, что свод Законов Касым хана «Қасым ханның қасқа жолы», имеющий государственное значение содержал раздел о посольском обычае, что свидетельствует о попытке создать нормативную базу для организации межгосударственных связей (Мажиденова, 2003).

С последующим развитием Казахского ханства положения свода закона Касым-хана было доработаны и дополнены при Есим хане (1598-1645). Законы Есим хана были ориентированы на реформу политической системы Казахского ханства и урегулирование жизни казахов. Они охватывали нормы, связанные с военным делом и межгосударственными отношениями, определяли полномочия хана, взаимные обязательства и права батыров и биев, а также устанавливали нормы об ограничении аристократии и увеличении полномочий батыров, биев и старшин (Сарсембаев, 2015: 46).

Тауке Хан (1680-1718) составил свод норм обычного права «Жеті Жарғы» («Семь установлений»), который регулировал основополагающие принципы правопорядка и государственного устройства. Этот свод был направлен на повышение авторитета ханской власти, преодоление сепаратизма знати и консолидацию народов. Уложения «Қасым ханның қасқа жолы» («Светлый путь Касым хана»), «Есім ханның ескі жолы» («Древний путь Есим хана») и «Жеті жарғы» («Семь установлений») Тауке хана играли ключевую роль в систематизации правил, норм права и обычаев того периода.

Ключевая роль послов в межгосударственных отношениях демонстрировала характер взаимоотношений между государствами. Согласно законам Касым хана, к послам предъявлялись требования разносторонних знаний, глубокое понимание государственных дел, ораторских навыков и знания церемониала чужеземных дворов. В течение времени увеличивалось число иностранных посольств, направляемых в регионы государствами и принятых ими, что расширяло географию международных связей.

XV-начало XVI века знаменуется появлением дипломатической документации в Казахском ханстве. В числе таких документов упоминаются послания, письма, «документы с печатью», «под перстнем», тайные послания и донесения (Абусейтова, 1998:132). Одной из форм дипломатической деятельности считалась дипломатическая переписка. В XV-XIX вв., дипломатические обязанности народов Средней Азии и Казахстана часто выполнялись духовными лицами, имеющими хорошее образование и владевшими разными языками.

В связи с отсутствием централизованного госаппарата специального ведомства по внешним сношениям не существовало. В канцелярии Казахского хана был мулла-делопроизводитель, который получал письма от правителей других государств, составлял и переводил письма, договорные грамоты и донесения для хана. Определенные функции внешнеполитического аппарата исполняли туленгуты, служащими хана, не входившие в руководящий состав. (Сарсембаев, 2015). Делопроизводство в Казахском ханстве велось на чагатайском языке и русском языках с использованием толмачей. Писцы были тюркского происхождения (Абусейтова, 1998: 132).

В источниках особо отмечаются ораторские навыки казахских правителей. Ряд писем Абулхаир хана и Абылай хана представлен эпистолярными циклами с признаками литературного жанра и мастерства. Речь Абулхаир хана характеризовалась эмоциональностью, яркостью, сравнением, остроумием, метафорами и глубоким смыслом афоризмов. Для Абылай Хана была свойственна отточенность мыслей и слов, а также афористичность высказываний (Ерофеева, 2014:68-69). Например, письмо Абылай хана цинскому императору Цяньлуну 1760 года содержит просьбу о выдаче охранной грамоты: «Моя большая забота не касается только настоящего, но я думаю и о будущем. Я лелею мысль, что мои последующие поколения не рассеются, поэтому прошу издать для моих потомков, включая наследников моих детей, императорскую охранную грамоту с красной печатью» (Ерофеева, 2014:301-302).

Каждый правитель, обладавший титулом, имел свой флаг и печать, которые различались орнаментальными украшениями и удостоверительными знаками. Основной внешней атрибутикой казахских ханов и султанов в течение столетий были их прикладные печати, использовавшиеся для заверения различных внутривнутриполитических документов и межгосударственных договоров (Ерофеева, 2014). Например, в конце письма Абылай хана военному губернатору и наместнику Синьцзяна Илэту и другим сановникам, 1773 года имеется печать и надпись: «Абылай, сын Бахадур-Вали-султана». Назначение личной перстневой печати казахских ханов, султанов периода XVI – середины XIX вв. свидетельствует о развитых и оформленных структурах власти у казахов (Ерофеева, 2014:302). Наряду с внутривнутригосударственными структурами в казахских и среднеазиатских государствах в этот период находились посольства, миссии, депутации, делегации, которые в основном были временными.

По имеющимся архивным данным, частый обмен посольствами в регионе в XVI-XIX вв. был главной формой дипломатических связей и средств реализации международной правосубъектности Казахского ханства и казахских жузов (Сарсембаев, 2015:34). Посольства не постоянно находились в резиденции государей или ханов государства пребывания; их отправляли с определенными задачами на некоторый период времени (Сарсембаев, 2015:292).

Казахские ханы активно использовали правила посольского этикета. Это могло проявляться в определенных жестах и национальных особенностях, которые дополняли международные правила этикета. Например, в 1756 году Джон Кэстль, находясь в ставке хана Младшего Жуза Абулхаира, сообщил: «Во время аудиенции хан дал мне пищу своей рукой и преподнес кобылье молоко кымыз. И прощаясь, в знак уважения положил, опустив свою руку на мое правое плечо. Это, как я узнал, признак особого уважения» (Сарсембаев, 2015:286). В докладе цинского генерала Чжао Хоя касательно переговоров с казахами упоминается обряд «бата беру» (благословение), в котором произносятся благие пожелания (Хафизова, 1989:134; 205).

Заключение. Изучение дипломатии периода Казахского ханства позволяет проследить зарождение и развитие дипломатической традиции и посольского обычая на протяжении длительного времени. Дипломатическая практика Казахского ханства претерпевала значительные изменения, обусловленные расширением дипломатических отношений с разными государствами. Начиная со второй половины XV века, был утвержден свод законов Касым хана, который включал закон о посольском обычае, регулирующий нормы дипломатической практики. Эти законы, а также законы Касым хана, Есим хана, Тауке хана продолжали действовать до конца XIX века.

Государственные символы, такие как флаг небесного цвета и ханская тамга (печать), применялись казахскими ханами в значимых государственных документах, на

церемониях и в других элементах посольской практики, что свидетельствовало о суверенности государства, его самостоятельности и авторитете (Сарсембаев, 2015:100).

Казахские правители использовали различные методы дипломатии и правила степного этикета, обладающие национальными особенностями. Например, приношение коней в дар в знак особого уважения, соблюдение иерархического принципа, наличие собственного флага и печати с орнаментальными украшениями и удостоверительными знаками.

Резюмируя вышесказанное, можно отметить, что эпистолярное наследие казахских ханов и султанов, а также письменные и устные исторические источники содержат важные сведения не только об общественной, политической и экономической сферах, но и о культурной жизни, включая правовые обычаи, обряды и традиции казахов. Дипломатические тексты этого периода являются ключевым источником изучения политической культуры Казахского ханства, отражая его внутреннюю и внешнюю политику, нормы этикета и международные отношения.

Литература

Абусейтова, 2005 — *Абусейтова М.Х.* История Казахстана в персидских источниках.Т.2: Абд ал-Кадир ибн Мухаммад-Амин Маджма' ал-ансаб ва-л-ашджар. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 692 с.

Абусейтова, 2007 — *Абусейтова М.Х.* История Казахстана в персидских источниках.Т.5: Извлечения из сочинений. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 476 с.

Абусейтова, 1998 — *Абусейтова М.Х.* Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия XV–XVII веках: история, политика, дипломатия. Алматы: Дайк-пресс, 1998. 215 с.

Абусейтова, 2009 — *Абусейтова М.Х.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастар туралы қытай мұрағат құжаттары/Құраст.Б.Еженханұлы. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 212 б.

Алимгазинов, 2006 — *Алимгазинов К.Ш.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 7: Исследования и материалы. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 600 с.

Аяган, 2005 (гл.ред.) — *Аяган Б.* Казахстан. Национальная энциклопедия.Т.3. Алматы: Главная редакция «Казак энциклопедиясы», 2005. 560 с.

Вуд, Серре — *Вуд Д., Серре Ж.* Дипломатический церемониал и протокол. Москва: Прогресс, 1974. 445 с.

Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.В.* Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 696 с.

Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И.В.* Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Алматы: Дайк-пресс, 2007. 456 с.

Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И.В.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т.2: Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII в. о народах Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 448 с.

Ерофеева, 2005 — *Ерофеева И.В.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т.3: Журналы и служебные записки дипломата А.И.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731–1759 гг.). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 484 с.

Исин А.И. (сост.) История Казахстана в русских источниках.Т.1: Посольские материалы русского государства (XV–XVII вв.). Алматы: Дайк-Пресс, 2005.704 с.

Жанаев, 2011 — *Жанаев Б.* История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып 1. Алматы: Lem, 2011. 452 с.

Жанаев, 2006 — *Жанаев Б.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 8.Ч. 1. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 716 с.

Баласағұн, 1986 — *Баласағұн Ж.* Құтты білік /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев. Алматы: Жазушы, 1986. 616 б.

Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006 — *Жолдасбеков М., Сарткожаулы К.* Атлас Орхонских памятников. Астана, 2006. 360 с.

Ибрагимов и т.д., 1969 — *Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А., Юдин В.П.* Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веках. Алма-Ата: Наука, 1969. 655 с.

Кумеков, Муминов, 2005 — *Кумеков Б.Е., Муминов А.К.* История Казахстана в арабских источниках.Т.1: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 711 с.

- Мажиденова, 2003 — *Мажиденова Д.М.* Дипломатическая служба в контексте эволюции мировой политики (с древнейших времен до Венского регламента). Астана: Күлтегін, 2003. 240 с.
- Мажитов, 2007 — *Мажитов С.Ф.* История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т.9: Народные предания об исторических событиях и выдающихся людях казахской степи (XIX-XX вв.). Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 500 с.
- Муканова, 2002 - Муканова Г.К. Центральная Азия через призму отношений: Россия - Казахстан - Китай (XVIII-XX вв.). Петропавловск, 2002. 557 с.
- Муминов и т.д., 2005 — *Муминов А.К., Вохидова Ш.Х., Аминова Б.Б.* История Казахстана в персидских источниках. Т.1: Джамал ал-Карши ал-Мулхакат би-с-сурах. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 416 с.
- Рамазанова, 2009 — *Рамазанова С.* Язык текстов дипломатических сообщений как подструктура языка политической коммуникации. М.: Российский университет дружбы народов, 2009. № 4. С. 24-31.
- Сарсембаев, 2015 — *Сарсембаев М.А.* Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. – Астана: Институт законодательства Республики Казахстан, 2015. 342 с.
- Сужиков, 2005 — *Сужиков Б.М. и др.* История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Т. 8: Первые английские путешественники в казахской степи. Алматы: Санат, 2005. 312 с.
- Тимерханов, 2006 — *Тимерханов А.А.* Язык деловых бумаг в современном татарском языке: автореферат дис. д.ф.н: 10.02.02 / Ин-т яз., лит. и искусства им. Г. Ибрагимова АН Респ. Казань, 2006. 51 с.
- Тулибаева, 2011 — *Тулибаева Ж.М.* Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. Астана: Национальный центр археологии и источниковедения, 2011. 276 с.
- Хафизова, 1989 (сост.) — *Хафизова К.Ш.* Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII - первая треть XIX в. Ч.1. Алма-Ата: Наука, 1989. 216 с.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.
- D'Acquisto, 2017 — *D'Acquisto G.* A Linguistic Analysis of Diplomatic Discourse. Cambridge Scholars Publishing, 2017. 140 p.
- Kurat, 1951 — *Kurat A.N.* Prut Seferi ve Barişı 1123 (1711). Ankara: Türk tarih kurumu, 1951. 888 p.
- Mukanova, 2019 — *Mukanova G.K.* The Eurasian Mission of the Imperial Russian Geographical Society, the middle of the XIXth and early XXth centuries // *Bylye Gody*, 2019. No. 52(2), Pp. 757–765.
- Sarynai, 2004 — *Sarynai YU.* Belgelerle Osmanli-Türkistan ilişkileri. – Ankara: Devlet arşivleri genel müdürlüğü, 2004. 197 p.

References

- Abuseitova, 2005 — *Abuseitova M.H.* Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. T.2: Abd al-Kadir ibn Muhammad-Amin Madzhma' al-ansab va-l-ashdzhar [History of Kazakhstan in Persian sources Vol. 1: 'Abd al-Kadir ibn Muhammad-Amin Madzhma' al-ansab va-l-ashdzhar]. Almaty: Dajk-Press, 2005. 692 p. [In Russ.].
- Abuseitova, 2007 — *Abuseitova M.H.* Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. T. 5: Izvlecheniya iz sochinenij [History of Kazakhstan in Persian sources. Vol. 5: Extracts from works]. Almaty: Dajk-Press, 2007. 476 p. [In Russ.].
- Abuseitova, 1998 — *Abuseitova M.H.* Kazahstan i Central'naya Aziya XV-XVII vekah: istoriya, politika, diplomatiya [Kazakhstan and Central Asia in the XV – XVII centuries: history, politics, diplomacy]. Almaty: Dajk-Press, 1998. 215 p. [In Russ.].
- Abuseitova, 2009 — *Abuseitova M.H.* Qazaq handyǵy men Sin patşalyǵynyń saiasi-diplomatialyq qatynastar turaly qytai mūraǵat qūjattary. Qurast.: B. Ejenhanūly. Almaty: Dajk-Press, 2009. 212 p.
- Alimgazinov, 2006 — *Alimgazinov K.SH.* Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov. Vol.7: Issledovaniya i materialy [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries. T.7: Research and materials]. Almaty: Dajk-Press, 2006. 600 p. [In Russ.].
- Ayagan, 2005 — *Ayagan B.* Kazakhstan. Nacional'naya enciklopediya [Kazakhstan. National Encyclopedia], 2005. 560 p. [In Russ.].
- Balasagun, 1986 — *Balasagun ZH.* Kutty bilik. Almaty: Zhazushy, 1986. 616 p. [in Kaz.].
- D'Acquisto, 2017 — *D'Acquisto G.* A Linguistic Analysis of Diplomatic Discourse. Cambridge Scholars Publishing, 2017. 140 p.
- Erofeeva, 2014 — *Erofeeva I.V.* Epistol'arnoe nasledie kazahskoj pravyyashchej elity 1675-1821 godov [Epistolary legacy of the Kazakh ruling elite of 1675–1821]. T. I. Pis'ma kazahskih pravitelej. 1675–1780 gg. Almaty: AO «ABDI Kompani», 2014. 696 p. [In Russ.].
- Erofeeva, 2007 — *Erofeeva I.V.* Han Abulhair: polkovodec, pravitel', politik [Khan Abulhair: commander, ruler, politician]. Almaty: Dajk-press, 2007. 456 p. [In Russ.].
- Erofeeva, 2005 — *Erofeeva I.V.* Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov. T.2: Russkie letopisi i oficial'nye materialy XVI – pervoj treti XVIII v. o narodah Kazahstana [History of Kazakhstan in

Russian sources of the 16th–20th centuries. T.2: Russian chronicles and official materials of the 16th – first third of the 18th centuries. about the peoples of Kazakhstan]. Almaty: Dajk-Press, 2005. 448 p. [In Russ.].

Erofeeva, 2005 — *Erofeeva I.V.* Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov. T.3: ZHurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A.I.Tevkeleva po istorii i etnografii Kazahstana (1731–1759 gg.) [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries. Vol.3: Journals and official notes of diplomat A.I. Tevkelev on the history and ethnography of Kazakhstan (1731–1759)]. Almaty: Dajk-Press, 2005. 484 p. [In Russ.].

Hafizova, 1989 — *Hafizova K.Sh.* Cinskaya imperiya i kazahskie hanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v. [The Qing Empire and the Kazakh khanates. The second half of the XVIII – the first third of the XIX century]. Ch.1. Alma-Ata: Nauka, 1989. 216 p. [In Russ.].

Hafizova, 2019 — *Hafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII–XIX vekah [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII–XIX centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 476 p. [In Russ.].

Ibragimov, et al., 1969 — *Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishchulina K.A., Yudin V.P.* Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV–XVIII vekah [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 655 p. [In Russ.].

Isin, 2005 — *Isin A.I.* Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah.T.1: Posol'skie materialy russkogo gosudarstva (XV–XVII vv.) [History of Kazakhstan in Russian sources. Vol.1: Ambassadorial materials of the Russian state (XV–XVII centuries)]. Almaty: Dajk-Press, 2005. 704 p. [In Russ.].

Kumekov, Muminov, 2005 — *Kumekov B.E., Muminov A.K.* Istoriya Kazahstana v arabskikh istochnikah.T.1: Sbornik materialov, odnosyashchihsya k istorii Zolotoj Ordy [History of Kazakhstan in Arabic sources. V.1: Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Izvlecheniya iz arabskikh sochinenij, sobrannye V.G. Tizengauzenom. Pererabotannoe i dopolnennoe izdanie. Almaty: Dajk-Press, 2005. 711 p. [In Russ.].

Kurat, 1951 — *Kurat A.N.* Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711). Ankara: Türk tarih kurumu, 1951. 888 p. [In Turk.].

Mazhidenova, 2003 — *Mazhidenova D.M.* Diplomaticeskaya sluzhba v kontekste evolyucii mirovoj politiki (s drevnejshih vremen do Venskogo reglamenta) [Diplomatic service in the context of the evolution of world politics (from ancient times to the Vienna Regulations)]. Astana: Kultegin, 2003. 240 p. [In Russ.].

Mazhitov, 2007 — *Mazhitov S.F.* Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov. T. 9: Narodnye predaniya ob istoricheskikh sobytijah i vydayushchihsya lyudyah kazahskoj stepi (XIX–XX vv.) [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries. T.9: Folk legends about historical events and outstanding people of the Kazakh steppe (XIX–XX centuries)]. Almaty: Dajk-Press, 2007. 500 p. [In Russ.].

Mukanova, 2002 — *Mukanova G.K.* Tsentral'naya Aziya cherez prizmu otnoshenii: Rossiya - Kazahstan - Kitai (XVIII–XX vv.) [Central Asia through the prism of relations: Russia - Kazakhstan - China (XVIII–XX centuries)]. Petropavlovsk, 2002. 557 p. [In Russ.].

Mukanova, 2019 — *Mukanova G.K.* The Eurasian Mission of the Imperial Russian Geographical Society, the middle of the XIXth and early XXth centuries // *Bylye Gody*, 2019. No. 52(2). Pp. 757–765.

Muminov, Vohidova, Aminova, 2005 — *Muminov A.K., Vohidova S.H., Aminova B.B.* Istoriya Kazahstana v persidskikh istochnikah.T.1: Dzhama al-Karshi al-Mulhakat bi-s-surah [History of Kazakhstan in Persian sources Vol.1: Dzhama al-Karshi al-Mulhakat bi-s-surah]. Almaty: Dajk-Press, 2005. 416 p. [In Russ.].

Ramazanova, 2009 — *Ramazanova S.* YAzyk tekstov diplomaticeskikh soobshchenij kak podstruktura yazyka politicheskoy kommunikacii. [The language of the texts of diplomatic messages as a substructure of the language of political communication] // *Rossijskij universitet družby narodov*. 2009. № 4. 24–31 pp. [In Russ.].

Rusina, 2015 — *Rusina Yu.A.* Metodologiya istochnikovedeniya [Methodology of source studies]. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2015. 204 p. [In Russ.].

Sarsembaev, 2015 — *Sarsembaev M.A.* Kazahskoe hanstvo kak suverennoe gosudarstvo srednevekovoj epohi [The Kazakh Khanate as a sovereign state of the medieval era]. Astana: Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, 2015. 342 p. [In Russ.].

Sarynai, 2004 — *Sarynai YU.* Belgelerle Osmanli-Türkistan ilişkileri. – Ankara: Devlet arşivleri genel müdürlüğü, 2004. 197 p. [In Turk.].

Suzhikov B.M. — *Suzhikov B.M.* i dr.Istoriya Kazahstana v zapadnyh istochnikah XII–XX vv. T. 8: Pervye anglijskie puteshestvenniki v kazahskoj stepi [History of Kazakhstan in Western sources of the 12–20th centuries. T.8: The first English travelers in the Kazakh steppe]. Almaty: Sanat, 2006. 312 p. [In Russ.].

Timerhanov, 2006 — *Timerhanov A.A.* YAzyk delovyh bumag v sovremennom tatarskom yazyke: avtoreferat dis. d.f.n: 10.02.02. [The language of business papers in the modern Tatar language] / In-t yaz., lit. i iskusstva im. G. Ibragimova AN Resp. Tatarstan: Kazan, 2006. 51 p. [In Russ.].

Tulibaeva, 2011 — *Tulibaeva ZH.M.* Materialy po istorii Kazahstana i Central'noj Azii [Materials on the history of Kazakhstan and Central Asia]. M. Astana: Natsional'nyi tsentr arkheografii i istochnikovedeniya, 2011. 276 p. [In Russ.].

Vud, Serre, 1974 — *Vud D., Serre ZH.* Diplomaticeskij ceremonial i protokol [Diplomatic ceremony and protocol]. Moskva: Progress, 1974. 445 p. [In Russ.].

Zhanaev, 2011 — *Zhanaev B.* Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah: Al'manah [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac]. Almaty: LEM, 2011. 436 p. [In Russ.].

Zhanaev, 2006— *Zhanaev B.* Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov. T.8. CH.1: O pochetnejshih i vliyatel'nejshih ordyncah [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. Vol.8.Part 1: About the most honorable and influential members of the Horde]. Almaty: Dajk-Press, 2006.716 p. [In Russ.].

Zholdasbekov, Sartkozhauly, 2006 — *Zholdasbekov M., Sartkozhauly K.* Atlas Orhonskih pamyatnikov [Atlas of Orkhon monuments]. Astana, 2006. 360 p. [In Russ.].

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 653-664, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_653-664

СУЛТАН ГАЗИ ВАЛИ-ХАН (ВАЛИХАНОВ): ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ

Амангельды Нуркеевич Кашкимбаев¹

¹Кандидат исторических наук, доцент
«Научный институт изучения Улуса Джучи» Комитета науки МНВО РК
Астана, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0002-2227-66-77>. E-mail: amangeldy51@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Кашкимбаев А.Н., 2024

Аннотация. Статья посвящена жизни и деятельности казахского султана-чингизида Гази Валиханова, представлявшего новое поколение казахской интеллигенции XIX – начала XX вв. В свое время казахстанская историография уделяло мало внимания человеку, прозванного в среде Омского кадетского корпуса – Султангазы, а в обществе казахов Петербурга – «казахский Демосфен». Исследователь Ирина Стрелкова, автор книги из серии ЖЗЛ «Валиханов» считает, что образ Султангазы мог являть зеркальное отображение взглядов русской демократической интеллигенции и потомок «мирзы Аблая, вышедшего из киргиз-кайсацкой орды» вполне заслуживал быть прообразом главного героя в романе «Петербург» Андрея Белого. По мнению Н.М. Ядринцева «Истинное образование инородца не должно порывать его связь со своим народом. Целью образования должно быть: внушение» любви к своему племени, к его судьбе...». Настроенный воспользоваться возможностями российской образовательной системы, султан Гази Валихан стремился направить свои знания для совершенствования политико-правовой системы общества, широкому распространению канонических правовых правил на взаимоотношения между Казахским ханством и Самодержавной Россией, развитию историко-культурной памяти, национального духа народов.

Ключевые слова: Омский кадетский корпус, Акмолинская область, генерал-губернатор фон Таубе, «Новое время», «Русская мысль», земельная политика, переселение крестьян, Глеб Успенский, Султан Гази Валиханов, культурная память, история, историческое сознание

Для цитирования: Кашкимбаев А.Н. Султан гази Вали-хан (Валиханов): штрихи к портрету Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 653-664 (на рус.)

DOI: [10.51943/2788-9718_2024_27_2_653-664](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_653-664)

Благодарности. Статья выполнена в рамках реализации программно-целевого финансирования МНВО РК ИРН BR21882266 «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости».

СҰЛТАН ҒАЗЫ УӘЛИ-ХАН (УӘЛИХАНОВ): ТҰЛҒА ЕРЕКШЕЛІГІ

Амангелді Нүркейұлы Қашқымбаев¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Жошы Ұлысын ғылыми зерттеу институты
Астана, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0002-2227-66-77>. E-mail: amangeldy51@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Қашқымбаев А.Н., 2024

Аңдатпа. Мақала XIX – XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының жаңа буын өкілдерінің бірі Шыңғыс ханның ұрпағы – сұлтан Ғазы Уәлихановтың өмірі мен қызметіне арналған. Өз дәуірінде Омбы кадет корпусында Сұлтанғазы, ал Петербор қазақтары арасында – «қазақ Демосфені» атанған тұлғаның образы отандық тарихнамада ашылмай қалды. «Тамаша тұлғалар өмірі» сериясымен жарық көрген «Валиханов» кітабының авторы ғалым Ирина Стрелкова Сұлтанғазының көркем бейнесі орыс демократиясы интеллигенциясы көзқарастарының айнасы, әрі «қырғыз-қайсақтардың арасынан шыққан Абылай мырзаның» ұрпағы Андрей Беловтың «Петербург» романындағы бас кейіпкердің түп бейнесі болуға әбден лайық деген баға берді. Н.М. Ядринцев болса, «бұратананың шынайы білімі оның туған ел-жұртымен арадағы байланысын үзбеуі керек. Білімнің мақсаты өз жұртына, оның тағдырына деген махаббатты ұялатуында» деп жазды. Ресей білім беру жүйесінің жетіктіктерін пайдалануға ниетті болған сұлтан Ғазы Уәлихан білімін қоғамның саяси-құқықтық жүйесін жетілдіруге, құқықтық ереже қағидаларын Қазақ хандығы мен Ресей самодержавиесінің арасындағы қарым-қатынасқа кеңінен таратуға, тарихи-мәдени жадыны дамытуға, халықтардың ұлттық рухына бағыттауға тырысып бақты.

Түйін сөздер: Омбы кадет корпусы, Ақмола облысы, генерал-губернатор фон Таубе, «Новое время», «Русская мысль», жер саясаты, шаруаларды қоныстандыру, Сұлтан Ғазы Уәлиханов, тарих, тарихи жады, тарихи сана

Дәйексөз үшін: Қашқымбаев А.Н. Сұлтан ғазы Уәли-хан (Уәлиханов): тұлға ерекшелігі // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 4. Б. 653-664. (Орыс.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_653-664

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ «Тәуелсіздік жылдарында Қазақстандағы халықтың тарихи санасын және ұлт құру саясатын зерттеу» ИРН BR21882266 бағдарламалық-мақсатты қаржыландыруды жүзеге асыру аясында орындалды.

SULTAN GAZI VALIKHANOV: TOUCHES TO THE PORTRAIT

Amangeldy N. Kashkimbayev¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Scientific Institute for the Study of JochiUlus of the Committee of Science of the Ministry
Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-2227-66-77>. E-mail: amangeldy51@mail.ru

© Valichanov IHE, 2024

© Kashkimbayev A.N., 2024

Abstract. The article explores the life and activities of the Kazakh Sultan-Chingizid, Gazi Valikhanov, who represented a new generation of Kazakh intelligentsia in the 19th to early 20th centuries. Previously, Kazakh historiography paid little attention to the individual nicknamed Sultangazy by the Omsk Cadet Corps, and as the «Kazakh Demosthenes» among the St. Petersburg Kazakhs. Researcher Irina Strelkova, author of the biography in the series «Lives of Remarkable People» titled «Valikhanov», believes that the image of Sultangazy could have mirrored the views of the Russian democratic intelligentsia and the descendant of «Mirza Ablai, who emerged from the Kirghiz-Kaisak horde», fully deserving to be the prototype of the main character in Andrei Bely's novel «Petersburg». According to N.M. Yadrintsev, «The true education of a foreigner should not break his connection with his people. The aim of education should be to instill love for one's tribe, for its destiny...». Determined to take advantage of the opportunities provided by the Russian educational system, Sultan Gazi Valikhan aimed to channel his knowledge towards the improvement of the socio-political system, the widespread dissemination of legal norms governing relations between the Kazakh Khanate and the Autocratic Russia, the development of historical-cultural memory, and the national spirit of the peoples.

Keywords: Omsk Cadet Corps, Akmola Region, Governor-General, von Taube, «Novoe Vremya», «Russkaya Mysl», land policy, resettlement of peasants, G. Uspensky, Sultan, Gazi Valikhanov, history, historical consciousness

For citation: Kashkimbayev A.N. Sultan gazi Valikhanov: touches to the portrait // *Otan tarihy*. 2024. Vol. № 4. Pp. 653-664. (in Rus.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_653-664

Acknowledgements. The article was performed as part of the implementation of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan URN BR21882266 «Research of historical memory of the population and the policy of nation building in Kazakhstan during the years of Independence».

Введение. В современных условиях в Казахстане наблюдается возрастающий интерес к истории. На страницах печати, в других средствах массовой информации распространяется большое количество материалов на исторические темы. Они разные. Особого внимания заслуживает тема о роли личности в истории.

Возвращаясь к теме о казахском султани Газии Валиханове, мы пытаемся обратить внимание читателей не столько на уже известные страницы его жизни и деятельности. Благодаря некоторым фактам жизни султана, мы пытаемся представить действия Газии Валиханова в контексте казахско-русских отношений в XIX – начале XX вв., когда колониальные власти решили использовать возможности казахской степи для вывода России из социально-политического кризиса, вызванного последствиями отмены крепостного права. В частности, в историко-хрестоматийном очерке «Россия-Казахстан: история взаимоотношений и современность», мы указывали, что «деятельность Газии (Султангазы) отражает суть противоречий, имевшихся во взаимоотношениях между двумя государствами, дает возможность по-иному взглянуть на протестное движение, возникшее в казахской степи во второй половине XIX века против имперской политики России (Кашкимбаев, 2011: 101). Эта мысль имела продолжение и в других наших публикациях, как например, «Казахская элита в условиях колониальной политики Российской империи (новые источники о деятельности Губайдуллы Валиханова)» и др. (Кашкимбаев, 2012: 47)

Материалы и методы исследования. «Историческая наука призвана стать максимально правдивой – лишь тогда она может отвечать на запросы людей, быть активной и действенной силой общества. Историкун это возможно сделать, лишь обращаясь к источникам, интерпретируя их без «внутреннего редактора» (Россия на

рубеже веков, 1991). При этом, «преодолеть устоявшиеся пережитки дело не так уж легкое, как это кажется на первый взгляд. Тем не менее, переоценка ценностей в сторону деидеологизации науки делает возможным, отказавшись от примата классовой борьбы, подойти к проблеме не только с позиции терпимости к альтернативной точке зрения, но и использовать возможности тех, кого официальная советская пропаганда традиционно характеризовала как своих противников со всеми вытекающими в их адрес эпитетами» (Козыбаев, 1991: 74).

В 20-е годы XIX в. царское правительство России приступило к созданию в степном краю новых органов государственной власти. Введение системы административного управления в виде округов представлялось при этом, как начало действий взамен прежней традиционной потестарной системы власти в казахской степи. К осуществлению мероприятий в этом направлении царская администрация приступила со Среднего жуза (История колонизации Казахстана, 2009: 6). Но, судя по содержанию архивных документов, представители царской администрации не всегда согласовывали свои действия с местным населением. Об этом свидетельствует, например, содержание письма султана Касыма, адресованное генерал-губернатору Западной Сибири Капцевичу. «Имея постоянную кочевку... между Малой, Большой и Средней орд... где имеют кочевки атыгаевцы, караульцы, киреевцы и уваковцы (роды Среднего Жуза – атыгай, карауыл, керей, уак – К.А.), и в сих же местах имел пребывание отец мой, хан Аблай, ныне по осмотру моему мест, занимаемых означенными волостями, видел во всех местах строения, в водах ловушки (котцы), а в волостях устроенные диваны, в которых киргизы сделаны подданными, а как во времена государыни императрицы и отца моего, хана Абылая, подобных сему обстоятельств не было, ныне ж произошли за чертой линии в орде сей расстройство, какие со времени наших предков не случались, на что сами здешние ...весьма гневаются. Но я, имея чувства, от того гнева себя удерживаю, посылая к Вам сие письмо с тем, дабы Вы меня известили: 1) почему притесняют ваши наши народы? 2) почему в пределах наших заведены строения...» (Аблайханов, 1824: 215).

Омская администрация не могла не реагировать на эти требования. Представители из числа местных султанов-правителей приглашались для переговоров в Омск. Но стороны не смогли прийти к обоюдному согласию. В степи нарастало напряжение. Царское правительство принимало жесткие меры против участников этого движения. Наступил период временного успокоения степи. Но как показывает практика, власти вынуждены были не раз возвращаться к причинам и последствиям протестного движения в Казахстане.

К весне 1851 года наблюдается активная переписка, состоявшаяся между генерал-губернатором Омской области и высшими чиновниками из Петербурга. В частности, начальник штаба Отдельного Сибирского корпуса генерал-майор И. Яковлев в своем рапорте на имя военного министра А.И. Чернышева и товарища министра иностранных дел Л.Г. Сеньявина сообщал о вновь сделанных беспорядках в Акмолинском округе сыном мятежного султана Кенесары – Джафаром. Во главе своего небольшого отряда Джафар совершал набеги на аулы и угонял скот. Как явствует содержание переписки, данное событие царская администрация на местах готова была отнести к «барымте» и передать дело на рассмотрение суда казахских биев, как это практиковалось ранее. Но Омское правительство было обеспокоено тем, что организатором набегов выступал 19-ти летний сын Кенесары хана. Хотя в своем рапорте от 1 августа 1851 года генерал-губернатор Западной Сибири Г.Х. Гасфорт докладывал военному министру, что Джафар к этому времени уже арестован и находится во временном заключении, местный чиновник не мог не принимать во внимание что «султан сей, уже неоднократно производивший в нашей степи беспорядки, по своей предприимчивости,

наездничеству, расторопности и впечатлению, оставленному отцом его Кенесары в умах ... киргизов, может сделаться со временем опасным для общего в степи спокойствия» (Муканова, 1992: 82–83). Местные чиновники требовали незамедлительного удаления арестованного султана из степи. Эта мера должна была лишить его возможности вступать в какие-либо контакты со своими сторонниками. При этом чиновники в душе сознавали, что карательные меры могут вызвать у местного населения нежелательную реакцию. Что нужно искать другие, более нравственные меры, кои могли бы действовать на местное население успокоительно. К числу таких мероприятий следует отнести открытие доступа казахским детям к образовательной системе Российской империи. По словам Председателя Оренбургской пограничной комиссии Г. Генса, «Польза, которую правительство может ожидать от сего училища (Оренбургское училище – К.А.), состоит в образовании надежных переводчиков для восточных языков и офицеров для регулярных войск здешнего корпуса. Влияние на нравственность и образованность здешних кочующих народов составляет отдаленнейшую, как вернейшую пользу» (Генс, 1964: 264).

К середине XIX века наблюдается значительное увеличение количества детей, в том числе султанов-чингизидов, которым стали доступны пути получения светского образования через кадетские корпуса в Оренбурге и Омске.

В 1835 году Гази (Султангазы) Валиханов, потомок известного казахского хана Абылая, правнук последнего казахского хана Среднего жуза Валия, внук непризнанного царской Россией ханом Среднего жуза – Губайдуллы, сын опального султана, майора Булата Валиханова, станет учеником Омского кадетского корпуса.

Султана Гази Валиханова, прозванного среди сверстников по Омскому кадетскому корпусу Султангазы, следует отнести к числу казахской молодежи XIX века, которая, по словам Н.М. Ядринцева, обучаясь в учебных заведениях смогла получить светское образование и благодаря своему сильному дарованию «при тех скудных средствах, какие могли дать» подобные заведения (Ядринцев, 1964: 131), смогла использовать полученные знания во благо своего народа. Пройдет не так много времени, как выпускник Омского кадетского корпуса, молодой офицер, султан Гази Валиханов станет представлять образованного казаха, «не питавшего высокомерного презрения к своим сородичам», принимавшего окружающую русскую среду, готового «сродниться с ней на почве цивилизации», и путем дальнейшего совершенствования своего природного дарования «сделать честь своим присутствием любому образованному европейскому обществу» (Ядринцев, 1964: 132).

В 1859 году выпускник кадетского корпуса султан Гази – адъютант Омского генерал-губернатора Гасфорта, который будет отмечать, что «и младший Валиханов, как его троюродный старший брат (то есть Шокан Валиханов – К.А.) будет способным в решении казахских дел».

В 1891 году в 11-м номере журнала «Нива» была опубликована статья, посвященная 50-летию военной службы полковника лейб-гвардии Атаманского полка Султангазы Валиханова, где было отмечено, что Дюгамель был вынужден перевести Султангазы в Тобол из-за высокого авторитета его среди казахов (Стрелкова, 1990: 88).

В 1862 году Султангазы Валиханов служит под началом Великого князя Михаила Николаевича в гусарском полку, получает назначение на должность командира эскадрона Атаманского лейб-гвардейского полка. В 1863 году данный полк участвует в подавлении восстания в Польше. Тогда Султангазы – гвардейский офицер особого казахского отряда, которым командовал султан Ибрагим Джайкпаев (впоследствии – дворянин) (Стрелкова, 1990: 693).

В ходе подготовки статьи нами был обнаружен документ, указывающий на польский период службы Гази Валиханова. Это – «Отчет о командировках и

экспедициях Академии наук СССР за 1927 год». Этнологический подотряд Антропологического отряда под руководством Ф. Фиельструпа выезжал в указанном году в Павлодарскую область Казахстана. Пройдя через Павлодар, Баянаул, Караколь, Сегизбугы, Коянды, Чингис, Сергиополь отряд должен был прибыть в Алматы. Не вдаваясь в другие подробности работы экспедиционного отряда, скажем, что однажды в районе Коянды (место проведения знаменитой Кояндинской ярмарки – К.А.) в местности Сегизбугы произведена следующая запись: «Поехали в соседний аул повидаться со стариком 93 лет. Бывший певец, но информатор он был неважный. Так, в основном он говорил о себе. Он был в лейб-гвардии Крымского полка, участвовал в завоевании Туркестана».

Ф. Фиельstrup имел беседу со знаменитым казахским певцом Муса Байжанулы (Жаяу Муса), который в свое время царским указом был сослан на каторгу. Затем дело его было пересмотрено. Каторга была заменена службой в царской армии. Служил в отряде поручика султана Валиханова (Гази Валиханов – К.А.). В составе отряда участвовал в подавлении польского восстания. Вместе с бойцами отряда Валиханова оказался под Аулие-Атой (Попов, 2023: 23).

Далее начинается его служба в одном из гвардейских полков известного завоевателя Средней Азии – генерала Черняева. Султангазы с трудом попал в этот отряд. Есть несколько документов, удостоверяющих военную службу поручика Гази Валиханова у генерала Черняева. Как указывает И. Стрелкова, исследователь жизни и деятельности Чокана Валиханова, «...в поход на Аулие-Ату (город Тараз – К.А.) попросился и поручик Гази Валиханов. Он прибыл из Вильно и хвастал своими доблестями при подавлении польского восстания» (Стрелкова, 1990: 693).

В отряде генерала Черняева состоялась встреча Чокана и Султангазы Валихановых. Но совместная служба длилась недолго. 8 июня 1864 года генерал Черняев, на основании Наказа (представления? – К.А.) начальника 8-го батальона Богушевича на имя начальника 9-го батальона майора Мурзина от 7 июля 1864 года, отправляет роту солдат и сотню казаков в Верный. В черном списке оказались фамилии братьев Шокана и Султангазы Валихановых.

И. Стрелкова пишет: «в этот июльский день в благородной долине Таласа, в древнем оазисе Средней Азии не хотели боя ни мирные горожане (защитники города Аулие-Ата – К.А.), ни кокандцы, ни солдаты, ни киргизская милиция под командованием поручика Валиханова (Гази Валиханов – К.А.)». Исследователь так же утверждает, что в 1868 году Гази Валиханову было предъявлено обвинение «в распространении между киргизами слухов, подрывающих доверие к русскому правительству» (Стрелкова, 1990: 275). Обвинения против Гази Валиханова были сняты только после вмешательства в дело генерала Колпаковского, глубоко почитавшего Чокана Валиханова. Но, видимо, не только за это противостояние генералу Черняеву высланы были из отряда Валихановы. Здесь И. Стрелкова отмечает некоторые особенности в характере Гази Булатовича. По ее мнению, в кругу своих близких родственников он позволял «себе фрондерствовать против русского правительства» (Стрелкова, 1990: 258).

Гази Валиханов не призывал к гражданскому противостоянию, раздору в стране, понимая, что ее благосостояние зависит от глубокого взаимопонимания между всеми социальными группами. Но были авторы, которые придерживались иных взглядов. «Что же касается выступления в столичной печати, в газете «Новое время, – писала И. Стрелкова, – то в своем единственном печатном труде Гази Булатович ратовал за сохранение древних форм землепользования в степи, словом, за сохранение привилегии казахской верхушки, и доказывал нецелесообразность размещения русских переселенцев среди казахов. Нет, он не возражал против переселенцев в Акмолинскую

степь русских крестьян, он беспокоился, что общение с ними «испортит казахов», безалаберный, но поди ж ты! – борец за интересы своего сословия. Не то, что Шокан» (Стрелкова, 1990: 259).

Но, как нам кажется, чтобы рассуждать о султанах Гази Валиханове, как носители разногласия в казахско-русские отношения, следует иметь более глубокие представления об обстоятельствах, в условиях которых действовал казахский султан Гази.

Обсуждение. Имя султана Гази Валиханова (встречаемого в отдельных источниках как Султангазы Валиханов) стала знакома петербургскому обществу XIX века благодаря публикациям русского писателя Глеба Успенского «Кочевники и русские переселенцы» (Успенский, 1891: 11), неизвестного автора под псевдонимом Н.П.К. «Положение переселенцев в степном краю» (1891 г. журнал «Северный вестник»). Ссылаясь на выводы казахского султана Гази Вали-хана, авторы акцентировали внимание публики на вопрос о целесообразности переселенческой политики царского правительства. Как писал Коншин (Н.П.К.) «на степной край, с его бывшим патриархальным хозяйством и патриархальными нравами, надвигается новый порядок, другие системы хозяйства... во всяком случае, единственное, что можно сказать, после возражений Гази Вали-хана (выделено – К.А.) и Гл. (Глеб – К.А.) Успенского – это то, что вопрос о количестве свободных земель остается открытым» (Коншин, 1891).

Таким образом, был представлен Петербургскому обществу первый казах, который соизволял себе публично высказываться против решения царского правительства, местной русской администрации о переселении в казахскую степь огромного количества безземельных крестьян из центральной части России, киргиз-кайсацкий султан Гази Валиханов. Долгое нахождение среди русских привело к тому, что со временем титул чингизида «султан» и имя Гази стали восприниматься в одном сочетании – Султангази.

На деятельность Султангазы Валиханова, по нашему мнению, впервые обратили внимание специалисты-юристы. В 1993 г. в журнале «Ақиқат» была опубликована статья С. Созакбаева «Жеті жұрттың тілін білген» (Созакбаев, 1993). В казахской литературе упоминание о Султангазы Валиханове (со ссылкой на статью русского писателя Глеба Успенского «Кочевники и русские переселенцы») нами встречено в монографии К.Ш. Киреевой-Канафиевой «Русско-казахские литературные связи» (Киреева-Канафиева, 1980).

По ее мнению, писатель Глеб Успенский не был сторонником власти, которая утверждала, что переселение русских крестьян в казахскую степь не нанесет вреда местному населению. При этом, как подчеркивала Киреева-Канафиева К.Ш., Глеб Успенский ссылался на глубоко аргументированные выводы казахского султана Гази Вали-хана (Кашкимбаев, 2015: 202 (2834)).

В 1999 году в газете «Заман-Казахстан» молодой ученый Аскар Джумадильдаев опубликовал статью неизвестного автора «Положение переселенцев в степном краю», опубликованную в журнале «Северный вестник» (1891 г.). Джумадильдаев сообщал, что данная публикация им была обнаружена в Королевской библиотеке в Англии (Джумадильдаев, 1999: 5). Но для Аскара Джумадильдаева оставалась загадочной не только аббревиатура Н.П.К., но и отсутствие какой-либо доступной информации о казахском султанах Гази Вали-хане.

Хотя, к этому времени частичные сведения о Султангазы Булатовиче содержались в книге из серии ЖЗЛ И.И. Стрелковой «Валиханов» (Стрелкова, 1990), монографии кокчетавского исследователя Абуева К. «Абылай хан. Сородники и потомки», историко-биографическом повествовании Ж. Бейсембайулы «Чокан Валиханов»

(Бейсембайұлы, 2016), научно-познавательном произведении Марата Абдешева «История портрета казаха» (Абдешев, 2008).

Возрастающий интерес к деятельности казахского султана Гази Валиханова проявляют современные казахстанские исследователи. На страницах газет и журналов опубликованы статьи, освещающие разностороннюю деятельность казахского султана (Удербаяева, 2023; Хасан Серикбол, 2015 и др.).

Результаты. Так, под маской неизвестного киргиза предстал перед Петербургской публикой султан Гази Вали-хан: отставной офицер, один из казахов, удостоенных звания генерал-майора. Проживал он в Петербурге по адресу: улица Пушкина 10, квартира 19. Активно занимался общественными делами. В 1886–1890-е годы возглавлял казахское общество Санкт-Петербурга. Его называли «казахским Демосфеном». Вокруг него собирались представители казахской и татарской интеллигенции, проживавшие в столице России. Он был избран участником III Международного съезда ориенталистов. В апреле 1889 года в доме Газия Валиханова собрались члены казахского общества Петербурга по случаю приезда в Петербург святейшего муфтия Оренбургского и Уфимского (Абдешев, 2008: 53).

Проживая в столице, султан Гази не прерывал связи с исторической родиной. Нередко посещая Котырколь, что находится в районе озера Боровое, проявлял заботу о своих близких.

Как предполагает современный исследователь К.Абуев, Султангазы Валиханов погиб в результате совершенного на него покушения в 1910 году (Абуев, 2006: 84).

Жизнь султана Гази Валиханова в Петербурге – это его «возвращение» в родную степь. Он не покинул Петербург, как его дядя – Чокан Валиханов. Как отмечал Н. Ядринцев, за возвращением в степь «даровитого и образованного инородца (Шокан Валиханов – К.А.) оставалась его несбывшаяся мечта «совместить европейское просвещение и сохранить свою народность» (Ядринцев, 1964: 95–96).

Султан Гази Валиханов не стал возвращаться в степь. Но все его думы и мысли всегда были связаны с судьбой родного народа. Благородный офицер высокого ранга по-иному представлял себе благополучие страны. Так, на страницах Санкт-Петербургской газеты «Новое время» появилась его статья «По поводу корреспонденции из Акмолинской области» (15 октября 1890 г.) (Письмо в редакцию). Гази Вали-хан объяснял, что поводом для обращения в газету послужила корреспонденция из Акмолинской области за № 5252. По убеждению султана, предложение автора корреспонденции фон Таубе (генерал-губернатор Акмолинской области – К.А.) о переселении в ближайшее время в Акмолинскую степь до 400 000 душ мужского пола из внутренних губерний России не имеют под собой почву. Генералу Таубе удалось слишком легко и быстро обнаружить «свободные места» в крае для переселения туда земледельцев, и он поторопился известить об этом императора России.

«Вообще следует заметить, что благосостояние всякой страны находится в тесной зависимости от общей гармонии экономического устройства всех сословий; поэтому ставить на первый план одно из них, особенно в таком жизненно важном вопросе, как землепользование, едва ли признаны мерой осторожной и даже ... услугой привилегированному сословию, на интересах коего не может не отразиться губительно бедственное состояние других сословий края. По всему этому желательно было бы, чтобы из внутренних губерний России напрасно не направлялись партии переселенцев в Киргизскую степь и приняты были во внимание выше объясненные нужды и права кочевого населения степных областей», – писал султан (Гази Вали, 1890: 5).

В этот период Россию лихорадили последствия отмены крепостного права. «Царское правительство торопилось разрядить накаленную обстановку, «обеспечив» землей русскую бедноту за счет «степняка-киргиза» (Новиков, 1989: 118).

И громкое заявление генерал-губернатора, и письмо в редакцию казахского султана Гази Вали хана не остались вне внимания общественности столицы России. И в попытках «отсосать «из России» «наибеднейший избыток» бывших крепостных, не могущих выкупить землю у помещиков, и потому угрожающих целостности царско-помещичьего строя», царское правительство приступило к планомерной гражданской колонизации края (Седельников, 1999: 101). В этом властям решила оказать помощь администрация Степного края в лице фон Таубе, назначенного в 1880 году генерал-губернатором новообразованной Акмолинской области. Инициативы губернатора шли в унисон экономическим планам власти, которая, желая как можно прочнее закрепиться на этих землях, установить контроль над пролегающими здесь водными и сухопутными караванными путями, активно привлекала для этого русское казачество, которое, к большому сожалению, не сумело показать себя настоящими земледельцами (Седельников, 1999: 11). Таубе аргументировал еще тем, что уже к 1820 году на территории Акмолинской области было образовано более 132 русских сел с населением 99339 душ, на что готов был ответ Гази Валиханова. А именно: возведение крестьянских поселений во многих местах, пригодных для сельскохозяйственных занятий и находящихся под киргизскими зимовками, признается мерой невозможной. Во-первых, поселения эти, находясь в глухих местах, вдали от населенных пунктов, не имели возможности административного наблюдения, не могли принести краю существенной пользы. Во-вторых, «отобрание у киргиз таких мест сделало их положение в крае крайне тяжелым. В жизни киргиз, исключительно занимавшихся скотоводством, зимовья, стойбища составляют главное основание их хозяйства и многотрудного промысла. И теперь уже во многих местах киргизы так стеснены, что устраивают пастбища на арендуемых у казаков землях. С отобранием же у киргиз всех уцелевших еще у них удобных для зимовок мест, они должны будут с семьей перекочевать в Туркестанский край или в Оренбургскую губернию (Вали-хан Гази, 1890: 3). Таким образом, возражения казахского султана Гази Булатовича Валиханова против генерала-губернатора Акмолинской области Таубе, являлись не бесосновательными. Гази Валиханов предупреждал власть о политических последствиях земельных преобразований в крае. Он писал «Если существовавший досель порядок отбирания и захвата у киргиз земель продолжится еще немного, то край лишится опоры в лице казахского населения».

На попытки казахского султана привлечь внимание общественности к инициативе генерал-губернатора откликнулся известный русский писатель Глеб Иванович Успенский (1843–1902 гг.), который в вышеупомянутой статье писал: «Намерения нового генерал-губернатора, очевидно, исходило из добрых побуждений и целей, благоприятных для переселенцев из внутренних губерний. Но, к сожалению, не такими благоприятными оказались эти намерения для киргиз, которые, едва только им было «объявлено» о направлении к ним 8 тыс. переселенцев «решили отправить в Петербург депутацию и ходатайствовать – не переселять крестьян в Киргизскую степь. Ввиду того, что доводы, приводимые киргизами в доказательство справедливости их ходатайства, ни в чем не уступают в своей достоверности доводам, приводимым в пользу переселенцев, более подробно считаем нужным пересказать это важное, для переселенцев и киргиз, дело, по возможности более подробно» (Успенский, 1891: 42).

Один из крупных специалистов в области сельского хозяйства член-корреспондент Академии сельского хозяйства Новиков Ю.Ф. со временем напишет: «...политика того времени сводилась к бессистемному массовому

выборочному изъятию лучших земель у местного населения без соблюдения хотя бы элементарных основ сельскохозяйственного районирования и системного землеустройства... За период с 1893 по 1915 годы в Казахстане было изъято из пользования коренного населения около 25 миллионов гектаров земель, на которых поселилось 1,2 миллиона крестьян из России и Украины.

Расположение переселенческих пунктов на пути маршрутов кочевий, вблизи водоемов, неудобные контуры земельных участков, отводимые русским под земледелие и казахам под скотоводство, их вклинивание друг в друга приводило к многочисленным распрям, иногда – к вооруженным столкновениям и, естественно, обрастало национальным антагонизмом» (Новиков, 1989: 118).

Заключение. В последние годы зачастую в ходе неформальных бесед появляется мысль, что нельзя возвышать роль отдельных личностей из-за того, что они служили Российской империи. Если так, то за бортом истории может оказаться и султан Гази Валиханов, который, как и Чокан Валиханов, пытался доказать своим соплеменникам возможности хорошо образованного человека управлять обществом.

После одной из поездок на родину, Гази Вали-хан возвращается в Петербург вместе с сыном своего младшего брата Хасена – Ескендиром. Далее помогает ему устроиться в государственную гимназию имени Великого князя Александра Николаевича. В 1896 году Ескендир оканчивает юридический факультет Санкт-Петербургского университета (Абдешев, 2008: 84).

Григорий Потанин, лучший друг Чокана Валиханова, в свое время решил посетить родственников давно ушедшего из жизни школьного товарища Чокана. Потанин вспоминает, что по дороге из Петропавловска в Кокчетау в качестве переводчика его сопровождал студент Петербургского университета киргизский султан Султан-Газин (Потанин, 1964: 157). Исследователь Сакен Созакбаев предполагает, что с Потаниным в пути находился сын Гази Валиханова – Динмухамед Султангазин. Он родился 10 мая 1867 года в Семипалатинске. Динмухамед до поступления в университет работал переводчиком отдела делопроизводства при Степном генерал-губернаторстве. Также занимался выпуском газеты «Дала уалаяты» («Степной край»).

В 1890 году сын Гази Вали хана по совету отца поступает в Томский медицинский университет. Но через год Динмухамед Султангазин обращается к Министру народного просвещения государства и становится студентом отделения арабского, персидского, тюркского, татарского языков восточного факультета Санкт-Петербургского университета. В 1895 году выпускник восточного факультета, обладатель диплома высшей степени, Динмухамед обращается с заявлением на имя ректора университета о зачислении его в студенты юридического факультета (Абуев, 2006: 84). В 1897 году он становится первым казахом, владеющим двумя дипломами о высшем образовании. Главное – юристом с высшим образованием (Созакбаев, 1993: 53–57).

Эти и другие примеры могут являть собой осуществление мечты Гази Булатовича Валиханова, желавшего видеть во главе своего народа образованного человека, настоящего просветителя.

Источники

Н.П.К. – под таким псевдонимом печатались публикации Коншина Николая Яковлевича, редактора газеты «Семипалатинская жизнь», впоследствии депутата Государственной Думы России от жителей Семипалатинска, много лет занимавшегося сбором материалов по истории, археологии, этнографии, географии, статистических данных по Семипалатинской области

Sources

N.P.K. – under this pseudonym, the publications of Nikolai Yakovlevich Konshin, editor of the Semipalatinsk Life newspaper, later a deputy of the State Duma of Russia from the residents of Semipalatinsk,

who for many years was engaged in collecting materials on history, archeology, ethnography, geography, statistical data on the Semipalatinsk region, were published

Литература

- Абдешев, 2008 – *Абдешев М.Е.* История казахского портрета. Общественно-познават. издание. На каз. яз. Алматы. 2008. 184 с. фотоилл.
- Аблайханов, 1824 – Протест султана Касыма *Аблайханова* генерал-губернатору Западной Сибири Капцевичу в связи с введением окружных приказов в Среднем жузе 1824 г. сентября 17 // *Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867 годы)*. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата, 1964. Документ № 125. С. 215–216.
- Абуев, 2006 – *Абуев К.* Абылай хан. Сратники и потомки. На каз. яз. Кокшетау. 2006. 376 с.
- Аяган, Кашкимбаев, 2011 – *Аяган Б.Г., Кашкимбаев А.Н.* Россия-Казахстан: история взаимоотношений и современность. Историко-хрестоматийный очерк. Алматы. 2011. 240 с.
- Бейсембайұлы, 2016 – *Бейсембайұлы Ж.* Чокан Валиханов. Астана: Фолиант. 2016. 752 с. + фотоилл.
- Вали-хан, 1890 – *Вали-хан* По поводу корреспонденции из Акмолинской области // *Новое время*. 1890.
- Генс, 1829 – Письмо председателя Оренбургской пограничной комиссии *Г. Генса* оренбургскому военному губернатору об учреждении в Оренбурге военного училища. 1829 г., ноября 1 // *Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867 годы)*. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата, 1964. Документ № 125. С. 215–216.
- Джумадильдаев, 1999 – *Джумадильдаев А.С.* Положение переселенцев в степном краю // *Замана-Қазақстан*, 1999.
- История колонизации Казахстана, 2009 – *История колонизации Казахстана в 20–60-х годах XIX века* // В.З. Галиев, С.Ф. Мажитов, К.Г. Шаймерденова и др. Алматы: Мектеп, 2009. 325 с
- Кашкимбаев, 2012 – *Кашкимбаев А.Н.* Казахская элита в условиях колониальной политики Российской империи // *Мемлекет тарихы институты. Институт истории государства*. 2012. №3. С. 44-47.
- Кашкимбаев, 2015 – *Кашкимбаев А.* О личности султана Гази. На каз. языке // *Айқын. Неделя*, 2015. № 202.
- Киреева-Канафиева, 1980 – *Киреева-Канафиева К.Ш.* Русско-казахские литературные связи (вторая половина XIX в. – первое десятилетие XX в.) Алма-Ата, 1980. 280 с.
- Козыбаев, 1991 – *Козыбаев М.* Из выступления на встрече с коллегами из Великобритании о перспективах двустороннего сотрудничества // *Историк в меняющемся мире. Сборник документов /Сост. И.М. Козыбаев, Ш.О.Тулеева.* Алматы, 2021. 480 с.
- Коншин, 1891 – *Коншин.* НПК. «Положение переселенцев в степном краю» // Санкт-Петербург. Северный вестник, 1891.
- Муканова, 1992 – *Муканова Г.* «Дело» Джафара // *Нива*, 1992 г. №1. С. 80–81.
- Новиков, 1989 – *Новиков Ю.* Конец «абсолютного пастбища» // *Простор*. 1989. №6. С. 116–136.
- Попов, 2023 – *Попов Ю.* Федор Фиельструп. Сын датчанина и англичанки в Сары-Арке. DAZ, 2023. URL: <https://daz.asia/ru/fedor-fielstrup-syn-datchanina-i-anglichanki-v-sary-arke/?ysclid=lu7w2uthzc345591863>
- Потанин, 1964 – *Потанин Г.Н.* В юрте последнего киргизского царевича (Из поездки в Кокчетавский уезд) // *Чокан Валиханов в воспоминаниях современников / Чокан Валиханов в воспоминаниях современников [Сост., подготовка текста, вступит. статья и коммент. А. Ахметова]*. Алма-Ата, Казгосиздат, 1964. 224 с. с илл.
- Россия на рубеже веков, 1991 – *Россия на рубеже веков: исторические портреты.* М.; Политиздат, 1991. 380 с.
- Седельников, 1999 – *Седельников Л.Е.* Сказание о Мариновке. Литературное художественное издание. Астана, 1999.
- Созакбаев, 1993 – *Созакбаев С.* Знатор семи языков (на каз. яз.) // *Акикат*. 1993. №4. С. 53–58.
- Стрелкова, 1990 – *Стрелкова И.И.* Валиханов. 2-ое изд., доп. М., 1990. 298 [6] с ил. (Жизнь замет. людей. Сер. биогр., вып. 635).
- Удербаета, 2023 – *Удербаета С.К.* Другой Валиханов // *Oriental Studies*, 2023. Т. 16. № 1. С. 21–32. DOI: 10.22162/2619-0990-2023-65-1-21-32
- Успенский, 1891 – *Успенский Г.* Кочевники и русские переселенцы (Дополнение к письмам переселенцев) // *Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое издание. Год двенадцатый.* Кн. III. Москва, 1891. С. 41–47.
- Хасан, 2015 – *Хасан С.* Султангази высокого полета. На каз. языке // *Айқын. Неделя*, 2015. № 192. 25 октября.
- Ядринцев, 1964 – *Ядринцев Н.М.* Светило казахской степи / Чокан Валиханов в воспоминаниях современников [Сост., подготовка текста, вступит.статья и коммент. А. Ахметова]. Алма-Ата, Казгосиздат, 1964. 224 с. с илл.

References

- Abdeshev, 2008 – *Abdeshev M.E.* Istoriya kazahskogo portreta. Obschestvenno-poznovat. izdanie. Na kaz. yaz. Almaty. 2008. 184 s. fotoill.
- Ablayhanov, 1824 – Protest sultana Kasyima *Ablayhanova* general-gubernatoru Zapadnoy Sibiri Kaptsevichu v svyazi s vvedeniem okrujnykh prikazov v Srednem juze 1824 g. sentyabrya 17 / Kazahsko-russkie otnosheniya v HVIII–HIH vekah (1771–1867 gody). (Sbornik dokumentov i materialov). Alma-Ata, 1964. Dokument № 125. Pp. 215–216.
- Abuev, 2006 – *Abuev K.* Abyilay han. Soratniki i potomki. Na kaz. yaz. Kokshetau. 2006 – 376 p.
- Beysembayuly, 2016 – *Beysembayuly J.* Chokan Valihanov. Astana: Foliant. 2016. 752 p.
- Djumadildaev, 1999 – *Djumadildaev A.S.* Polojenie pereselentsev v stepnom kraju // *Zamana-Kazakhstan*, 1999.
- Gens, 1829 – Pismo predsedatelya Orenburgskoy pogranichnoy komissii G. *Gensa* orenburgskomu voennomu gubernatoru ob uchrejdenii v Orenburge voennogo uchilisha. 1829 g., noyabrya 1 / Kazahsko-russkie otnosheniya v HVIII–HIH vekah (1771–1867 gody). (Sbornik dokumentov i materialov). Alma-Ata, 1964. Dokument № 125. Pp. 215–216.
- Hasan, 2015 – Serikbol Hasan. Sultangazi vyisokogo poleta. Na kaz. yazyike // *Aikyn. Nedelya*. 2015. № 192.
- Istoriya kolonizatsii Kazahstana..., 2009 – Istoriya kolonizatsii Kazahstana v 20–60-h godah XIX veka. Almaty: Mektep, 2009. 325 p.
- Kashkimbaev, 2011 – B.G. Ayagan, A.N. Kashkimbaev. Rossiya-Kazahstan: istoriya vzaimootnosheniy i sovremennost. Istoriko-hrestomatiynyy ocherk. Almaty, 2011. 240 p.
- Kashkimbaev, 2012 – Kashkimbaev A.N. Kazahskaya elita v usloviyah kolonialnoy politiki Rossiyskoy imperii // *Memleket tarihy instituty/Institut istorii gosudarstva*. 2012. № 3. Pp. 44–47.
- Kashkimbaev, 2015 – *Kashkimbaev A.* O lichnosti sultana Gazi. // *Aykyn. Nedelya*. 2015. № 202.
- Kireeva-Kanafieva, 1980 – Kireeva-Kanafieva K.SH. Russko-kazahskie literaturnye svyazi (vtoraya polovina HIH v. – pervoe desyatiletie HH v.) Alma-Ata, 1980. 280 p.
- Konshin, 1891 – *Konshin NPK.* «Polojenie pereselentsev v stepnom kraju» // *Sankt-Peterburg. Severnyy vestnik* 1891.
- Kozybaev, 1991 – *Kozybaev M.* Iz vystupleniya na vstreche s kollegami iz Velikobritanii o perspektivah dvustoronnego sotrudnichestva // *Istoriy v menyayuschemysya mire. Sbornik dokumentov /Sost. I.M. Kozybaev, SH.O.Tuleuova.* Almaty, 2021. 480 p.
- Mukanova, 1992 – *Mukanova G.* «Delo» Djafara // *Niva*, 1992. № 1. Pp. 80–81.
- Novikov, 1989 – *Novikov Y.* Konets «absolyutnogo pastbischa» // *Prostor*, 1989. № 6. Pp. 116–136.
- Popov, 2023 – *Popov Y.* Fedor Fielstrup. Syn datchanina i anglichanki v Saryi-Arke. DAZ. 5 yanvarya, 2023. URL: <https://daz.asia/ru/fedor-fielstrup-syn-datchanina-i-anglichanki-v-saryi-arke/?ysclid=lu7w2uthzc345591863>
- Potanin, 1964 – *Potanin G.N.* V yurte poslednego kirgizskogo tsarevicha (Iz poezdki v Kokchetavskiy uezd) // *CHokan Valihanov v vospominaniyah sovremennikov / CHokan Valihanov v vospominaniyah sovremennikov [Sost., podgotovka teksta, vstupit. statya i komment. A. Ahmetova].* Alma-Ata, Kazgosizdat, 1964. 224 p.
- Rossiia na rubeje vekov, 1991 – *Rossiia na rubeje vekov: istoricheskie portrety.* M.; Politizdat, 1991. 380 p.
- Sedelnikov, 1999 – *Sedelnikov L.E.* Skazanie o Marinovke. Literaturnoe hudojestvennoe izdanie. Astana, 1999.
- Sozakbaev, 1993 – *Sozakbaev S.* Znatok semi yazyikov (na kaz. yaz.) // *Akikat*. 1993. №4. Pp. 53–58.
- Strelkova, 1990 – *Strelkova I.I.* Valihanov. 2-oe izd., dop. M., 1990. 298 p.
- Uderbaeva, 2023 – *Uderbaeva S.K.* Drugoy Valihanov // *Oriental Studies*. 2023. T. 16. № 1. Pp. 21–32. DOI: 10.22162/2619-0990-2023-65-1-21-32
- Uspenskiy, 1891 – *Uspenskiy G.* Kochevniki i russkie pereselentsyi (Dopolnenie k pismam pereselentsev) // *Russkaya myisl. Ejemesyachnoe literaturno-politicheskoe izdanie. God dvenadtsatyy.* Kn. III. Moscow, 1891. Pp. 41–47.
- Vali-han, 1890 – *Sultan Gazi Vali-han.* Po povodu korrespondentsii iz Akmolinskoy oblasti // *Novoe vremya*, 1890.
- Yadrintsev, 1964 – *Yadrintsev* Vospominanie o Chokane Valihanove / Chokan Valihanov v vospominaniyah sovremennikov [Sost., podgotovka teksta, vstupit.statya i komment. A. Ahmetova]. Alma-Ata, Kazgosizdat, 1964. 224 p.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 665-679, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_665-679

1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ІРГЕЛЕС ЕЛДЕРДЕГІ БАЛАЛАР ПАНАСЫЗДЫҒЫ МӘСЕЛЕСІНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Айнагүл Толғанбайқызы Қаипбаева¹, Арман Мұратұлы Әбікей^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторы, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0003-3078-3010>. E-mail: abikey.arm@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қаипбаева А.Т., Әбікей А.М., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мен оған көршілес елдердегі балалар панасыздығы мен балалар үйлерінің жағдайы мәселесін зерттеу тарихына тарихнамалық шолу берілген. 1920-1930 жылдары Қазақстанда жаппай балалар панасыздығының пайда болуы экономикалық және саяси реформалардың салдары болып табылады. Балалардың панасыздығы бүкіл кеңес мемлекетінде орын алған құбылыс болғандықтан, кеңес үкіметі жүргізген эксперименттердің сәтсіздігін көрсетіп берді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі Қазақстандағы және көршілес елдердегі балалар панасыздығы мен балалар үйлері туралы зерттеулер дереккөздерін талдау, талқыланатын ғылыми жұмыстардың әрқайсысының мазмұны мен ерекшеліктерін анықтау және сипаттау, сондай-ақ ондағы ұсынылған негізгі бағыттарды көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу 1920-1930 жылдардағы Қазақстан мен көрші елдердегі балалар панасыздығы туралы тарихшылардың зерттеулері мен құжаттар жинақтарын талдау негізінде жүргізілді. Ғылыми зерттеу әдістемесі талдау, синтез, тарихи және ретроспективті, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістерге негізделген. *Зерттеу нәтижелері.* 1920-1930 жылдары Қазақстанда балалар панасыздығы проблемасының туындауына әсер еткен тарихи факторлар айқындалды, отбасылық тәрбие институтының дағдарысы мен қорғансыз әлеуметтік топ – панасыз балалар құбылысының қалыптасуына әсері талданды. *Қорытынды.* Қазақстанның және оған көршілес елдердің зерттеушілері тарапынан осы өңірлердегі балалар панасыздығы мен балалар үйлерінің тарихын зерттеу бойынша елеулі жұмыстар атқарылған.

Түйін сөздер: Тарихнама, Қазақстан, 1920-1933 жылдар, ашаршылық, балалар панасыздығы, балалар үйлері

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1920–1930 жылдардағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселесі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ЖТН: AP23488331).

Дәйексөз үшін: Қаипбаева А.Т., Әбікей А.М. Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылық мәселесіне тарихнамалық шолу // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 665-679. (Қаз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_665-679

HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF THE PROBLEM OF CHILD HOMELESSNESS ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN AND NEIGHBORING COUNTRIES IN THE 1920–1930 YEARS

Ainagul Tolganbaikyzy. Kaipbayeva¹, Arman Muratuly Abikey^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD, Leading Researcher

<https://orcid.org/0000-0003-3078-3010>. E-mail: abikey.arm@mail.ru

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2024

© Kaipbayeva A.T., Abikey A.M., 2024

Abstract. *Introduction.* The article presents a historical overview of the research on the issue of child homelessness and orphanages in Kazakhstan and neighboring countries during the 1920s and 1930s. The emergence of mass child homelessness in Kazakhstan during the 1920s and 1930s was an inevitable consequence of economic and political changes. Child homelessness, as a phenomenon that affected the entire Soviet Union, demonstrated the failure of the experiments conducted by the Soviet government. *Purpose and Objectives.* To analyze the sources of research on child homelessness and orphanages in Kazakhstan and neighboring countries in the Soviet and post-Soviet periods, to identify and describe the content and features of each of the discussed scientific papers, as well as to present the main directions in the studied topic. *Materials and Methods.* The study was based on an analysis of historical works and collections of documents related to child homelessness in Kazakhstan and surrounding countries during the 1920s and 1930s. The research methodology includes analysis, synthesis, as well as historical, retrospective, historical-genetic, and historical-typological methods. Additionally, a historical-systems approach was employed. *Results.* The sources of research on the problems identified in them are analyzed, the features of each of the discussed scientific papers are identified and the main directions on the topic under study are presented. *Conclusions.* Researchers from Kazakhstan and several neighboring countries have done significant work to study the history of child homelessness and orphanages in these regions.

Keywords: Historiography, Kazakhstan, 1920-1933, famine, child homelessness, orphanages
Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The problem of child homelessness on the territory of Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930 years” (IRN: AP23488331).

For citation: Kaipbayeva A.T., Abikey A.M. Historiographical review of the problem of child homelessness on the territory of Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930 years // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 665-679. (in Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_665-679

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ ДЕТСКОЙ БЕСПРИЗОРНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА И СОПРЕДЕЛЬНЫХ СТРАН В 1920-1930 ГОДЫ

Айнагуль Толганбаевна Каипбаева, Арман Муратулы Абиkey^{2*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0003-3078-3010>. E-mail: abikey.arm@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Каипбаева А.Т., Абиkey А.М., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье представлен историографический обзор истории изучения проблемы состояния детской беспризорности и детских домов на территории Казахстана и сопредельных стран в 20-30-е годы XX века. Возникновение массовой детской беспризорности в Казахстане в 1920-х и 1930-х годах является неотъемлемой частью последствий экономических и политических реформ. Детская беспризорность как явление, затронувшее все советское государство, продемонстрировало провал экспериментов, проводимых советским правительством. *Цель и задачи.* Проанализировать исследования о детской беспризорности и детских домах в Казахстане и соседних странах в советский и постсоветский периоды, определить и описать содержание и особенности каждой из обсуждаемых научных работ, а также представить основные направления в изучаемой теме. *Материалы и методы.* Исследование было проведено на основе анализа работ историков и сборников документов о детской беспризорности в 1920 и 1930 годы в Казахстане и соседних странах. Методология научного исследования базируется на анализе, синтезе, историческом и ретроспективном, историко-генетическом, историко-типологическом, историко-системном методах. *Результаты.* Проанализированы исследования по обозначенным в них проблемам, выявлены особенности каждой из обсуждаемых научных работ и представлены основные направления по исследуемой теме. *Выводы.* Исследователи из Казахстана и ряда соседних стран проделали значительную работу по изучению истории детской беспризорности и детских домов в этих регионах.

Ключевые слова: Историография, Казахстан, 1920–1933 годы, голод, детская беспризорность, детские дома

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920-1930 годы» (ИРН: AP23488331).

Для цитирования: Каипбаева А.Т., Абиkey А.М., Историографический обзор проблемы детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920-1930 годы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 665-679 (на Каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_665-679

Кіріспе. ХХ ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мен Кеңестік Қазақстанда осы жылдары балалар үйінің пайда болуына алып келген саяси-әлеуметтік себеп-салдарды айқындау және алғашқы жылдардағы балалар үйінің жәй-күйі, ондағы өлім-жітімнің себептерін, балалар үйінің идеологияны насихаттау нысанына айналуын, ондағы моралдық-психологиялық ахуалды анықтау және жаңа көзқарас тұрғысында пайымдау ісі маңызды болып табылады.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы қорғансыз балаларға деген өзіндік ұлттық ұстанымдар бар. Осы ұстанымдардың тарихи тәжірибесін бүгінгі Қазақстан қоғамында дәріптеу де өзекті мәселе. Тәуелсіз Қазақстанның тарихы ғылымында 1920–1930 жж. қоғамдық-әлеуметтік үдерістердің нәтижесінде пайда болған жаңа әлеуметтік институт — балалар үйінің қалыптасуының мәнін, кеңестік жүйедегі әлеуметтік және білім беру саясаты бойынша панасыздық пен балалық шақ мәселелеріне қатысты жүзеге асырылған реформалар мен іске асыру тәжірибесінің тарихы көрініс тапқан іргелі зерттеулер жоқтың қасы. Балалар үйі – кеңестік қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарының жемісі саналды. Алайда Кеңестік тарихнамада балалар үйінің пайда болуына әсер еткен саяси-әлеуметтік себептер мен ондағы моралдық-психологиялық ахуалдар талқыланбады. Өйткені панасыз балалар мәселесін зерттеу кеңестік биліктің идеологиясына сай келмеді. Себебі «кеңестер елінде балалар қорғалған, олардың әлеуметтік жағдайлары шешілген» деген қағида берік орнықты. Тек посткеңестік кезеңде балалар панасыздығының кейбір аспектілері зерделенді. Әсіресе Ресей және Украина зерттеушілерінің белсенділігі байқалады.

Бүгінгі отандық тарихнамада большевиктер жүргізген түрлі саяси-экономикалық бастамалардың зардаптарын әшкерелейтін зерттеулер баршылық. Алайда бұл еңбектердің ешқайсысында қорғансыз балалар мен оларды тәрбиелейтін арнайы үйлердің пайда болуы мәселесі арнайы қарастырылмаған. Тақырып 1920–1930 жылдардағы қоғамдық-әлеуметтік мәселелер әсіресе, аштық пен қылмысқа қарсы күрес аспектілері тұрғысында жанама түрде қарастырылды. Отандық тарихнамада балалар үйінің пайда болуы мен дамуына әсер еткен себептер мен олардың барысын хронология бойынша жүйелеу мен нақты ғылыми тұжырым әлі де болса толық қалыптаспаған. Статистикалық мәліметтер бойынша талданған, аймақтық сипаттағы жекелеген ғылыми мақалалар жарияланған. 1920–1930 жж. Қазақстанда балалар панасыздығы және балалардың іргелес елдерге босқын болуы тарихының шынайы әрі кешенді түрде зерттелуі архивтік құжаттардың ғылыми айналымға енуіне тәуелді болып отыр. Балалар үйінің пайда болуының өзі мемлекеттің ішкі саясатының даму бағыттарының келеңсіз тұстарын көрсетеді. Сол себепті аталған тақырып көлемінде жаңа ғылыми-зерттеу бағыттары пайда болуы тиіс. Балалар үйінің тарихын ашу арқылы кеңестік биліктің әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани және адам құқығы ауқымында жүргізген әрекеттерінің бет-бейнесі ашыла түспек. Осы орайда,

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында кеңестік кезеңдегі большевиктік биліктің панасыз балаларды мемлекеттік қолдау аясында қабылдаған декреттері негізінде нәтижелі жұмыс жасау жүйесін құрудағы мақсаты мен іске асырылу механизмдерін көрсету өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың деректік қорын негізінен 1920-1930 жж. балалардың панасыздық мәселесіне арналған тарихшы және қоғамтанушы ғалымдардың еңбектері және соңғы жылдары жарық көріп жатқан 1920-1950 жылдары қуғын-сүргінге ұшырағандарды толық ақтау бойынша жүзеге асырылып жатқан шаралардың аясында шыққан құжаттар жинақтарының материалдары болып табылады.

Ғылыми зерттеудің методологиясы қоғамдық құбылыстағы даму мен өзгерісті өзара байланыс пен ықпалдастықта әрі оны барынша фактілерді толық жинастыра қарастыру мен талдауды талап ететін қағидаларға негізделеді. Мақаланы жазуда тарихилық, объективтілік, жүйелілік, логикалық қағидаттар кеңестік қоғамды модернизациялау жағдайында, мемлекеттің экономикалық саясаты мен әлеуметтік жүйесін қалыптастырудағы реформасын объективті талдауға септеседі. Сонымен қатар, зерттеуде ғылыми және арнайы тарихи әдістер: талдау, синтез, тарихи және ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістері қолданылды.

Талқылау. 1920–1930 жж. Қазақстанда балалар панасыздығы тарихы үстірт зерделенсе да жекелеген тарихнамалық зерттеулердің бағыты мен мағынасына қарай мәселенің зерттелу деңгейін: кеңестік, посткеңестік отандық (тәуелсіздік жылдары) және шетелдік тарихнама деп шартты түрде үш топқа бөліп қарастырдық. Кеңестік тарихнама бойынша балалар үйінің қызметінің оң нәтижелеріне басымдық берушілік айқындалады. 1920 жылдардың соңындағы Қазақстандағы бала мен ана құқығын қорғаудың кейбір аспектілерін талдаған Н.В. Мананникованың «Охрана материнства и младенчества в Казахстане» атты еңбегінде балалар үйіне қатысты статистикалық мәліметтер келтіріп (Мананникова, 1938: 276), біржақты көзқарасқа ие пайымдаулар, яғни балалар үйінің арқасында жан сақтаған балалардың тағдырына қатысты оң мәліметтерді жинақтаған. Жоғарыда аталған еңбекке ұқсас көзқараста А.Б. Бисенованың еңбектері 1960 жылдары жарық көрді. А.Б. Бисенова зерттеулерінің негізгі нысаны 1960 жылдардағы балалардың өмірін сақтауға арналған денсаулық сақтау шаралары болып табылады. Азамат соғысы мен одан соңғы қазақ қоғамындағы ұлттық құрамның қалыптасуы туралы талдаулар жасалынған (Бисенова, 1960: 48). Оның зерттеу еңбектері құнды болып табылады. Автордың 1920–1930 жылдардағы кеңестік реформаларға қатысты зерттеу еңбектерінде балалар үйінің құрылуына қатысты фактілер келтірілген. Ф. Базанованың «Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект» (Базанова, 1987: 154), «Формирование национального состава населения Казахстана в годы Гражданской войны и восстановление народного хозяйства» (Базанова, 1979: 59) атты еңбектерінде балалар үйінің құрылуына алып келген қоғамдық-әлеуметтік теріс құбылыстарды жанамалап айта отырып, мемлекеттің балаларды қамқорлығына алуда прогрессивтік рөл атқарғандығына баса назар аударады.

Кеңестік саясаттың теріс тараптары туралы сыни көзқарасқа ие зерттеулер 1980 жылдардың соңында «қайта құру» кезеңімен байланысты жандана түсті. Әсіресе, ресейлік авторлардың аштық, балалар, қарттар үйінің құрылуы мәселелері арнайы зерттеу нысанына айналды. Осы кезде Л.А. Гордон, Э.В. Клоповтың зерттеулерін ал отандық зерттеушілерден Ж.Б. Абылхожин, А.Н. Алексеенконың еңбектері жарық көрді.

Кеңес Одағының құлауымен ғылыми цензураның алынуына орай, жаңа идеялар мен көзқарастарға сүйенген еңбектер пайда болды. Ж.Б. Абылхожиннің тікелей зерттеу нысаны балалар үйі болып табылмаса да, автор оның құрылуына алып келуші

саяси-экономикалық және әлеуметтік бастамаларға жіті тоқталып өткен. Саяси, әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың зардаптарын айқындап, қоғам дамуына тигізген ықпалын саралаған (Абылхожин, 1991). Сонымен қатар голощекиндік асыра сілтеу туралы М.Қ. Қозыбаев (Қозыбаев, 1992), Т.О. Омарбеков (Омарбеков, 2001) сынды ғалымдардың еңбектері алапат аштық салдарының балалар тағдырына тигізген қасіретін ашуға септігін тигізеді. 1931–1933 жж. демографиялық нәубеттің себеп-салдары статистикалық мәліметтер негізінде дәлелденген М.Х. Асылбеков, М. Тәтімов, Ә.Б. Ғалиев т.б. зерттеулері панасыз балалар мәселесін жан-жақты негіздеуге мүмкіндік береді (Асылбеков, Ғалиев, 1991: 185).

XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы үлкен аштық кезіндегі қазақтардың қайғылы тарихын баяндаған алғашқы ғылыми еңбектердің бірі 1999-шы жылы жарық көрген М. Малышева мен В. Познанскийдің «Казахи-беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934)» атты еңбегі. Мұнда аштықтан қазақтардың Батыс Сібірдің оңтүстігіне ағылып жан сауғалуы, оларды жаңа аумаққа орналастыру мәселелері баяндалған. Авторлар этносаралық қатынастар мәселелерін және аштықтан зардап шеккен қазақтарды құтқару шараларын қарастырған (Малышева, Познанский, 1999).

Аштықтың салдарынан панасыз қалған қазақ балаларының өмірін қорғау, балалар үйлеріне орналастыру, оларды тамақтандыру, киіндіру, медициналық көмек сынды шараларды ұйымдастыру туралы көмек көрсету фактілеріне тоқталды.

Посткеңестік кезеңде отандық тарихнамада КСРО аймағын қамтыған 1921–1923 жылдардағы ашаршылық салдары және балалардың жаппай індетке шалдығуы З.Г. Сактаганова, Г.Б. Карсакованың «Ақмола губерниясында 1920 жылдардағы ашаршылық әсерінен панасыз балалар санының өсуі» атты мақаласында талданады. Партиялық-мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың осы індетке ұшыраған балаларды құтқару үшін жасалған қызметтері, істері баяндалып, «панасыздық» ұғымы, оның пайда болу салдарына анықтама жасалынады. Архив деректеріне сүйене отырып, республика мен аймақтардағы панасыз балалардың саны анықталған. Авторлар балалар үйіндегі санитарлық жағдай, елдегі ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдай, соғыс, аштық т.б. жағдайларды қорытындылайды (Сактаганова, Карсакова, 2017: 4-10).

1920–1930 жылдардағы панасыз қалған балаларды мемлекеттік қорғау ісіндегі түбегейлі өзгерістер мен балалар мекемелерінің құрылу тарихы туралы жекелеген мәселелер Г.К. Кемелжанованың «Становление и развитие детских домов в 1920–1940-е годы в Казахстане» атты мақаласына арқау болған. Еңбекте 1920–1940 жылдардағы балалар мекемелері жүйесі балалардың панасыздығымен және қараусыздығымен күресу жағдайында дамыды деген тұжырым жасалады. Сондай-ақ, қамқорсыз жасөспірімдер мен балалар үйінің тәрбиеленушілерінің күнделікті өміріне қатысты зерттеу жұмысын қорытындысында, аталған институттық құрылымның өмір сүруіне елдегі сол кезеңде күрделі ахуалдың ықпал еткендігін ескеру қажеттігін алға тартады. Әрине, панасыздықты толығымен жою, балалардың ауылдардағы жағдайын түбегейлі жақсарту мүмкін болмады, бірақ экономикалық жағдайды ескере отырып елде көп нәрсе жасалды (Кемелжанова, 2020).

Г.Б. Сүгірәлімованың 2006 жылы даярланған «Қазақстандағы панасыз балалар: мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар)» атты диссертациясында балалар панасыздығы мәселесінің тарихы зерттеліп, оларды әлеуметтік қорғауда кеңестік жүйенің іске асырған саясаты мен оның қызметінің негізгі бағыттары сипатталған. Кеңес үкіметінің 1920-шы жылдардың соңында ауыл шаруашылығында жүргізген реформалардың (ұжымдастыру) барысындағы панасыз балалар мәселесі, яғни ауылдағы түбегейлі өзгерістер нәтижесінің балалар өміріне тигізген зардабы, босқыншылыққа ұшыраған қазақ балаларына көмек көрсету

шаралары баяндалады. Сондай-ақ Қазақстандағы панасыз балалар мәселесімен айналысқан Өлкелік балалар комиссиясы жұмысының нәтижелері қарастырылып, қазіргі замандағы панасыз, жетім балалар мәселесіне басымдық берілген. Керісінше, панасыздықты жоюмен айналысқан мемлекеттік және қоғамдық мекемелердің құрылымдық жүйесі, олардың қызметі, санитарлық жағдайы, ол жердегі психологиялық ахуал, әлеуметтік-педагогикалық факторлар үстірт қарастырылған. Сонымен қатар зерттеу жұмысында республикадағы көптеген облыстық архив қорларының және шетел архиві қорларының материалдары ғылыми айналымға енген (Сүгірәлімова, 2006: 32).

Тақырыбымызға қатысты қызығушылық тудыратын келесі зерттеу мақаласының нәтижелері Г.Б. Қарсақова, З.Г. Сақтағанова, К.К. Әбуов, Б.Г. Буканова және Ж.С. Мажитованың бірлескен зерттеу жұмысында көрсетілген (Karsakova, et al, 2018). Мақалада 1921-1923 жылдардағы ашаршылықтың Қазақ АКСР-нің көптеген аймақтарын қамтыған және жаппай індеттерді тудырып, олардың балаларға әсер еткен зардаптары баяндалады. Сонымен қатар, бұл зерттеу жұмысында партиялық-мемлекеттік органдары мен балаларды құтқару қоғамдық ұйымдардың қызметі талданады. Авторлар архивтік деректерге сүйене отырып, республикадағы, аймақтардағы панасыз балалардың саны туралы мәліметтерді келтірген. Қарастырылған міндеттердің бірі балалар арасындағы панасыздықтың негізгі себептерін ашуға бағытталған. Бұл ретте оған тек әлеуметтік-экономикалық факторлар ғана емес, сонымен қатар Кеңес мемлекетінің отбасылардың жаппай ойрандалуына, ашаршылыққа, жоғары өлім-жітімге және т.б. әкелген саясаты да келтірілген. Мақала авторлары балалардың баспанасыздығы соғыс, ашаршылық және күйреушіліктен туындаған республикадағы күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нәтижесі деген қорытындыға келді (Karsakova et al: 2018, 46).

1930 жылдардағы қазақстандағы балалар үйлерінің құрылу тарихы туралы атты мақалада З. Сақтағанова, Қ. Әбдірахманова, Ж. Мәжитова және С. Қадырбаевалар Орталық Қазақстанның материалдары негізінде 1930 жылдардағы Кеңестік балалар үйлерінің тарихын талдайды (Saktajanova et al, 2024). Авторлар 1930 жылдардағы балалар үйлерінің және ондағы тәрбиеленушілер санын Қарағанды облысы бойынша қарастыра отырып, жалпы Қазақстан бойынша да анықтауға тырысқан. Архив материалдары негізінде балалар үйінің күнделікті тыныс-тіршілігінің тұтас бейнесін қайта қалпына келтіруге тырысқан. Авторлар 1930 жылдардың басында Қазақстанда балалар үйлері мен панасыздардың санының артуы аштықтан зардап шеккендер санының күрт өсуінен, ал 1930 жылдардың ортасынан бастап – арнайы қоныс аударушылар мен саяси қуғын-сүргін құрбандарының көптеп келуімен байланысты деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар, балалар үйлерінің мемлекет тарапының қараусыз қалуы ондағы тәрбиешілердің жұмыс орнын қалдырып кетуіне әкеліп соқтырғанын және бұл өз кезегінде қараусыз қалған панасыз балалар санының одан сайын артуына ықпал еткен деген тұжырым жасайды (Saktajanova et al, 2024: 965). Зерттеудің артықшылығы тақырып бойынша бұрындары жарияланбаған архив құжаттары пайдаланылған.

2023 жылы жаңа архивтік және жазбаша дереккөздерге негізделген «XX ғасырдың 20-жылдарының басындағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдары» атты ұжымдық монография жарық көрді. XX ғ. 20-шы жылдарындағы ашаршылық туралы жазылған еңбектің 1 тараушасы аштық кезіндегі балалардың панасыздығымен күресу мәселесіне арналған. Мұнда Ресей Федерациясы және отандық архивтердің қорларынан алынған материалдары зерделеніп, ашыққандарға көмек (помгол) органдары балаларға көмек көрсетуді ұйымдастыру және балалардың панасыздығына қарсы күрес мәселелері бойынша есепті ақпарат пен статистикалық

деректер келтіреді. 20-шы жылдардың бас кезеңіндегі ашаршылық барысындағы Орталық балалар комиссиясы мен балалар үйлерінің қызметі, ондағы балалар саны, олардың санитарлық жағдайы және балаларды құтқару мақсатында жүргізілген эвакуациялық жұмыстар жайлы қарастырылады. Зерттеушілер өз тұжырымдарын негіздеуде Орталық балалар комиссиясының жүзеге асырған шаралар жайлы мәліметтерге сүйенеді. Орталық балалар комиссиясының міндеттерінің қатарында: аштыққа ұшыраған балаларға кезең-кезеңімен көмек көрсетуді ұйымдастыру, жергілікті аштыққа қарсы көмек ұйымдарымен байланыста әрекет ету, балаларды азық-түлікпен қамтамасыз ету және аштыққа шалдықпаған аймақтарға эвакуациялау, сондай-ақ жалпы аштыққа ұшыраған балаларға көмек көрсету бойынша жұмыстарды ұйымдастыру бойынша қаржылық мәселелерді шешу болды.

Еңбекте аштыққа ұшыраған балаларға көмекті ұйымдастыруда бұрынғы алаш қайраткері А. Кенжиннің қызметі жоғары аталып өтіледі. Ол КАССР Халық ағарту комиссары қызметін атқара отырып, 1921 жылдың 2-ші жартысында Орталық балалар комиссиясының төрағасы қызметін де қоса атқарады. А. Кенжин комиссияның жүйелі жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Оның комиссия төрағасы барысында «балаларға көмек көрсету» апталықтары өткізіліп, ай сайынғы есептің үлгісі және «балаларды КСРО-дан эвакуациялаудың жалпы ережелері», «балаларды КСРО-дан Түркістан Республикасына эвакуациялау жоспары», «ақпараттық бюро ұйымдастыру туралы ереже» сынды ережелер әзірленді, эвакуацияланатын балаларға карточкалар жасау бойынша санитарлық пойыз өкілдерімен эвакуациялау бойынша кеңестер өткізілген (XX ғасырдың, 2023а: 150).

Монография авторлары балаларға көмек жолға қойыла бастағанымен өзге көрші, аштыққа ұшыраған аймақтарға қарағанда Қазақстандағы аштыққа ұшыраған балаларға көмек көрсету ісінде де артта қалушылық орын алғандығын атап өтеді. А. Кенжин егіндігі өнім бермеген басқа аймақтарға шетелдік көмек ұйымдарының жұмысы артқан кезде, Қазақстан үшін бұл мәселе енді ғана қойылып жатқанын және тек жақын арада ғана Қазақстан балаларына көмек көрсету ісінде «АРА» ұйымының алғашқы қадамдары күтілуде» деп, орталыққа шағымданады. Ол өзінің баяндамасында көмекке мұқтаж балалардың саны – 630 000 адам туралы мәлімет берді, оның деректері бойынша 1921 жылғы 1 мамырдағы жағдай бойынша балалар мекемелерінің саны – 465, мектептер саны – 5438 (XX ғасырдың, 2023а: 152). Әрине елде қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық ауыр жағдай мектептер мен оқушылардың санының қысқаруына алып келді. Бұл жағдайдың тікелей себептері аштық пен эпидемияға байланысты балалар өлімінің жоғары болуында еді. Зерттеушілердің мәліметінше тырысқақ эпидемиясынан қайтыс болғандардың саны көп болғандықтан, есеп жүргізу қиынға соққан. Аурулардың жалпы санына шаққанда өлім-жітім 70 %-ға өскен. Әсіресе, Қостанай губерниясында барлық ауруханалар бойынша аптасына орташа өлім саны 135, оның ішінде балалар саны – 100. Және ең көп адам шығыны яғни, – 435 адам, балалар үйінде тіркелгендігі аталып өтіледі.

Аштыққа ұшыраған адамдардың саны артқан сайын, панасыз қалған балалардың да саны өскен. 1921-1923 жылдардағы Еділ бойындағы жаппай аштық баспанасыздық жағдайын одан әрі ушықтырды. Қазақстанға ашаршылықтан зардап шеккен Еділ бойы аудандарының балалары бар эшелондарды жөнелткен. Балаларды қабылдайтын бос орындар болмағанымен, аш балаларды балалар үйіне қалдырып кетіп отырған. Зерттеушілердің айтуынша 1921 жылы 1 желтоқсанда ҚАКСР-да 128 мыңға жуық панасыз бала болса, 31 желтоқсанда – 158 мың адам, 1922 жылы қаңтарда қараусыз қалған балалар саны 333 043 адамға өскен екен, ал 1922 жылдың наурызында 408 022 адам болғаны анықталған (XX ғасырдың, 2023а: 150).

Панасыздықтың өсуі соншалық, алғашында балалар үйлерінің жарамсыздығына байланысты және ақша мен басқа да қаражаттың жетіспеушілігіне байланысты балалардың балалар үйінде қалуы қауіпті болды. Себебі, олар балалар үйінде аштықтан жиі өліп жатты. Балалар үйлерінде төсек-орын, киім, аяқ киім жетіспеді. Іш сүзегі, тырысқақ, дизентерия, қышыма көптеген балалардың өмірін қиды. Бірақ аурудан гөрі балалар азық-түліктің жетіспеушілігінен арып-азып, өліп жатты. Әсіресе, Қостанай қаласы мен Орынбор губерниясының Орск қаласындағы балалар үйлеріндегі балалардың жағдайы тым мүшкіл болды. Қостанай губерниясында ауруханалардағы балалардың өлімі 50 % және одан да жоғары болды. Орск қаласында аштықтан балалардың өлімі 75 % - ға жеткен. 1921 ж. 20 желтоқсанындағы жағдай бойынша Орынбордағы «Степная правда» газеті мәлімдеуінше Орынборда күн сайын балалар үйлері мен ауруханаларында 100-ге жуық бала аштық пен аурудан қайтыс болған.

1921 жылдың аяғынан бастап балалардың панасыздығымен күресудің бір әдісі оларды аштыққа ұшырамаған аймақтарға эвакуациялау болды. Балалар үйіндегі балалар санының көбеюі балалар үйлерінің ауру ошақтарына айналуы мүмкін болғандықтан, Орталық балалар комиссиясы балаларды эвакуациялау үшін санитарлық пойыздарды жіберу мәселесін көтерді. Орталық балалар комиссиясы 24 санитарлық пойызда 15 111 баланы негізінен Түркістан Республикасына, Бұхараға, РСФСР Орталық губернияларына және Украинаға эвакуациялады.

Тек 1923 жылдың басында ғана балалар үйлерін азық-түлікпен қамтамасыз ету біршама жақсарды және бұл көп ретте ашаршылықты жою жөніндегі шетелдік қайырымдылық ұйымдарының қызметімен байланысты болды. Қазақстандағы балалардың тамақтануын ұйымдастыруда АРА ерекше рөл атқарды. 1923 жылғы 15 наурыздағы жағдай бойынша АРА қызметімен 277 елді мекен қамтылды, оның 223 – і Орынбор КАССР губерниясында болды. Осы кезеңде Орынбор губерниясында барлығы 298 асхана ашылып, онда 67180 бала тамақтанды. АРА-дан басқа, басқа Католиктік миссия, «Джойнт», Межрабпом сынды шетелдік ұйымдар да балалардың аштық нәубетінен аман қалуында үлкен рөл атқарды.

Қарастырылған зерттеу еңбегі аштық пен қараусыз қалған балаларға қатысты статистикалық мәліметтердің молдығымен ерекшеленетіндіктен, 1920-шы жылдардағы Қазақстандағы панасыз балалар мен балалар үйлерінің тарихын зерттеуде құнды еңбек саналады. Осы еңбектің авторлары 20-шы жылдардағы аштық бойынша Архив құжаттары мен материалдар жинағын да жарыққа шығарды (XX ғасырдың, 2023b).

Сондай-ақ, осы бағыттағы Е. Сыдықовтың 2010 ж. Батыс Сібірге босқан қазақтар жөнінде шыққан «Гонимые голодом» атты құжаттар жинағы (Сыдықов, 2010: 693) және 2021 жылы жарық көрген «Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника» 3 томдық (Ашаршылық, 2021) құжаттар жинақтарының бұрын-соңды болмаған экономикалық катаклизмдерді, әлеуметтік-демографиялық сілкіністерді талдауда және қазақ балаларының панасыз қалу динамикасын қалыптастыруда ғылыми маңызы зор. Осы еңбектердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталып өтсек. Е.Б. Сыдықовтың 2010 жылы жарық көрген «Гонимые голодом» атты құжаттар жинағында XX ғ. 30-жылдардың басындағы аштық қыспағынан Сібірге жөңкіле көшуге мәжбүр болған он мыңдаған қазақтардың тағдыры туралы құжаттар жинақталған. Құжаттар жинағын құрастырушылар алғысөз бөлімінде қолдағы бар материалдарды саралай келе, 30-шы жылдардың басында Сібірге Қазақстаннан қазақтардың сол кездегі құжаттарда көрсетілгеннен 30-40 %-ға артық яғни, қазақтың 100 мыңға жуығы көшіп кеткен деген, болжам жасайды. Батыс және Шығыс Сібірге негізінен орта және ішінара ұлы жүз қазақтары көшкен.

Әрине, аштық нәубеті салдарынан жаппай Сібірге бас сауғалаған қазақтардың балаларының да жағдайы аса мүшкіл болды. Аталмыш жинақта 50-ге жуық архив

құжаттары – қараусыз қалған, жетім қазақ балаларының жағдайы, оларды балалар үйіне орналастыру немесе балалар үйін ашу сынды мәліметтер Батыс Сібір өлкелік балалар комиссиясының қатынас құжаттарында көрсетілген. Сол сияқты Батыс Сібір аудандарында орналасқан балалар үйіне қатысты құжаттардың дені келесідей: Аудан тарапынан балалар үйіне көңіл бөлмеушілік; жабдықтаушы ұйымдар тарапынан, балалар үйін жабдықтауға толық жауапсыздық танытушылық; балалар үйінің асханасына жүйелі түрде нан берілмеуі, берілетін нан мөлшерінің басқа мақсаттарға жұмсалыуы; балалар үйінің тәрбиеленушілеріне киім мен аяқ киімнің жетіспеушілігі; балалар үйінің ғимараттарының уақтылы жөнделмеуі; балалар үйін ұзақ уақыт қаржысыз қалдырылуы және т.б.

Батыс Сібір өлкесіне бас сауғалаған қазақтардың қараусыз қалған балаларының көптігі және олардың тараған аймақтардың ауқымдылығы жергілікті атқарушы биліктің оларға арнайы балалар үйін салуға мәжбүр етеді. Мысалы, құжаттар жинағында осындай мәліметтерді куәлік ететін келесідей құжат бар: Батыс Сібір өлкелік атқару комитетінің 20 сәуір 1933 жылы өткізілген отырыс материалдарында балалар мекемелерінің желісінде казактардың жетім балаларын толық қамту мақсатында 33 жылдың 25 мамырына қарай 480 адамға арналған 5 жаңа балалар үйін ашу ұсынылады: Ново-Омскіде 120 адамға, Славгородта – 100 адамға, Бийскіде – 100 адамға, Алейскіде – 100 адамға, Прокопьевскіде - 60 адамға. Аудандық атқару комитеттерінің төрағаларына балалар үйлерін ұйымдастыруға шұғыл кірісу және ол үшін тиісті ғимараттарды бөліп, жөндеу жұмыстарын жүргізу тапсырылады. Сонымен қатар, қазақ балалар үйлерінің ескі желісі бойынша балалар санын 375 адамға кеңейту тапсырылады: Барнаулда – 75 адамға, Омбыда – 60 адамға, Новосибирскіде – 92 адамға, Ключевскіде – 40 адамға, Волчихада – 25 адамға, Тюменцевода – 75 адамға. Аталған аудандық және қалалық Атқару комитеттерінің төрағаларына 25 мамырға дейін осы қаулының орындалуын қамтамасыз ету тапсырылады (Гонимые голодом, 2010: 329-330). Дегенмен келесі құжаттардың мазмұны қазақ балалары үшін ашылатын үйлердің кешіктіріліп, орындалмай жатқанын көрсетеді (Гонимые голодом, 2010: 355-356).

Сонымен қатар, құжаттар жинағында Батыс Сібір өлкесінің өз аумағында жағдайының ауырлығын және қазақ тілін білетін тәрбишілердің жоқтығын ескере отырып, жергілікті аудандық атқару комитеті балалар үйлеріндегі қазақ балаларын Қазақстанға қайта көшіру мәселесін көтеретін құжаттар келтіріледі. Құжаттың мазмұны Қазақстанның Павлодар ауданынан Батыс Сібірдің Славгород ауданына жан сауғалаған қазақтардың балалар үйіндегі 52 қазақ баласын қайта еліне көшіру жөніндегі қатынас хат. Қатынас хатта Павлодар аудандық атқару комитетінің 2 жыл бойы балаларды қайта көшіріп аламыз деген уәделерінің орындалмай отырғанына шағымдана отырып, өз тарапынан 1933 ж. 16 сәуірінде өз өкілін қоса отырып балаларды көшіретіндігін мәлімдейді. Алайда, Павлодар аудандық атқару комитеті ауданда тәрбиеленушілердің жалпы саны 1300 адам 8 балалар үйі бар екенін және олардың басым бөлігі өзге аудандардан жиналған балалар екенін айта отырып, көшіргелі отырған 52 баланы 1933 жылдың қазанына дейін Славгород ауданында тұрақтай тұруын сұрайды (Гонимые голодом, 2010: 305-306).

Көріп отырғанымыздай Е.Б. Сыдықовтың шығарған бұл құжаттар жинағы 30-шы жылдардағы аштық салдарынан Сібірге бас сауғалаған қазақтардың балалары, олардың сондағы балалар үйіндегі жай-күйі туралы, Сібірдің қазақ балалары орналасқан аудандары мен қалалары туралы мол мәліметтер беретін бірден-бір еңбек болып табылады.

Е.Б. Сыдықовтың шығарған бұл құжаттар жинағы Батыс Сібір мен Шығыс Сібірдегі қазақ балалары жайлы мәліметтер берсе, 2021 жылы Б. Әбдіғалиұлының

редакторлығымен шыққан «Ашаршылық. 1928-1934. Документалды хроника» атты құжаттар жинағында еліміздің батысына іргелес облыстарға (Орта Еділ өлкесі) бас сауғалаған қазақтардың балалары, олар орналасқан балалар үйлері туралы аз да болса, маңызды құжаттар келтіреді. Мұндағы құжаттардың көрсетуінше, 1931-1933 жылдары Орал және Ақтөбе облыстарының ең шалғай аудандарында және Каспий жағалауының аштыққа ұшыраған қазақтардың 50 мыңнан астамы Орта Еділ өлкесінің 11 ауданына жан сауғалап, босып кеткен. БОАК жанындағы Балалар комиссиясының мәліметтерінен Орта Еділ өлкесіне бас сауғалаған 50 мың қазақтың 30 %-ы балалар екендігі анықталған. Қазақтардың Орта Еділ өлкесіндегі тұрақтаған негзгі аудандар: Орынбор қаласы мен Орынбор ауданы, Сольилецк, Елек, Бөрті, Павловский және Ор аудандары. Мұндағы қазақтардың аз бөлігі ғана совхоздарға, колхоздарға, орман шаруашылығына орналасып жұмыс істеуде, ал олардың басым бөлігі тамақ іздеп, бір ауданнан екінші ауданға өтіп, кезіп жүр. Және бұл қазақтардың аштық жайлаған өлкеден ағыны саябырса да тоқтаған жоқ деген мәліметтер келтіреді (Ашаршылық, 2021: 549).

Құжаттар жинағында БОАК жанындағы Балалар комиссиясының Орынбор және Сольилецк аудандарын тексеру нәтижелері ондағы қазақ балаларының жәй-күйінің аса мүшкіл фактілері анықталғандығы туралы мәліметтер келтіреді. Орынбор ауданының Қарашы ауылына барған қазақтардың балаларының санитарлық-тұрмыстық жағдайы ауыр, олардың бір бөлігі қираған жерлерде тұрады, жылуы жоқ, күн сәулесі түспейтін, ылғал, 10 шаршы метр жерде 11-ден 17 адамға дейін тұрған. Киімге қатысты – жартылай киінген және жалаңаш, жалаң шүберекпен жабылған жағдайы өте нашар балалар бар. Денсаулық жағдайы – бәрі азып кеткен, ұзақ уақыт тамақтанбау салдарынан ісініп кеткендері де бар. Балалардың денелерін қотыр, темірткі мен сыздауық басып кеткен. Барлық балалар биттеп кеткен. Мұнда 6 жасқа дейінгі де балалар бар, ешқайсысы шешекке қарсы егілмеген. Медициналық көмектің жоқтығынан балалар арасындағы өлім өршіп тұр. Тексеріс нәтижесінде БОАК жанындағы Балалар комиссиясы жергілікті өлкелік, аудандық ұйымдар мен Қазақстан тарапынан арнайы жіберілген бригадалар дер кезінде көмекті ұйымдастыра алмаған деген қорытынды шығарады (Ашаршылық, 2021: 550). Жалпы аталмыш құжаттар жинағы 30-шы жылдардағы ашаршылық кезінде, аман қалу үшін Орта Еділ өлкесін паналаған қазақтар, олардың балалары жайлы, тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ашатын құнды деректермен қамтылған.

Шетелдік тарихнамада Р. Конквестің еңбектерінің маңызы ерекше. Себебі, автор 1930 жылдардағы кеңестік солақай реформалар мен әлеуметтік бастамалардың нәтижелерін жаңа қырынан талдап, әлеуметтік салдарын өткір сынға алған. Р. Конквест зерттеулерінің Қазақстандағы балалар үйіне қатысы аз болса да теориялық-әдіснамалық тұрғыдағы маңызын жоғалтпайды. Кеңестік қоғамның теріс құбылыстарын зерттеу мен оның ішкі белгілерін анықтау бойынша теориялық негіздеме қалыптастырып берді (Конквест, 1988). Сол сияқты Вальдемар Шмидт «Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: голод и его последствия» атты зерттеуінде (Вальдемар, 2018) аштықтың салдары мен соның нәтижесінде өмірге келген балалар үйінің тарихына жан-жақты баға беруге ұмтылған. Осы тарапта Сара Кэмеронның «Аштық жайлаған дала: Ашаршылық, Зорлық және кеңестік Қазақстанды орнату» (The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan) атты еңбегінде де коммунистік индустрияландыру тудырған әлеуметтік құбылыстардың бірі ретінде балалар үйі, қарттар үйі институтын атап өтеді (Кэмерон, 2018). Іргелес елдерден тақырыпқа қатысты зерттеулерде Саипова Камоланың 2021 жылы шыққан «История национальных меньшинств Узбекистана (1917–1990 гг.)» (Саипова, 2021) атты еңбегінде Қазақстанның аштыққа ұшыраған аудандарынан эвакуацияланған балалар

мен өз бетінше ауған қазақтар, панасыз қалған балалар жайында мол мәліметтер қамтылған.

Қарастырылған зерттеулердің негізгі бағыттары келесідей: Балалар үйінің даму тарихы, 1920-шы және 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі панасыз балалар, Батыс Сібірге босқан қазақтардың балалары, Қазақстандағы белгілі бір аумақ аясындағы панасыз балалардың жағдайы. Әрине біз қарастырған зерттеушілер еңбегінде панасыз балалар жөнінде елеулі жұмыстар атқарылғанымен хронологиялық кезеңімізге сәйкес тарихымыздағы панасыз қалған балалар өткерген тауқыметті толық зерделеу үшін, мәселенің уақытын және қамтыған аумағын тұтас сомдайтын зерттеулерді жүргізу қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері. Сонымен, бүгінгі таңда Қазақстанның тарих ғылымында 1920-1930 жылдардағы еліміздегі және көршілес елдердегі панасыз балалар мен балалар үйі туралы тарихы бойынша бірқатар монографиялық зерттеулер мен құжаттар жинақтарына:

- деректік негіздеріне талдау жасалды;
- талқыланған ғылыми жұмыстардың әрқайсысының мазмұны мен ерекшеліктеріне сипаттама жасалып, негізгі бағыттары анықталды;
- берілген тақырыпқа тарихнамалық шолу нәтижесі ХХ ғ. 20-шы және 30-шы жылдардағы ашаршылықтар Қазақстанда балалар панасыздығы мәселесінің туындауына әсер еткен негізгі факторлар болғандығы айқындалды;
- 1920–1930 жж. КСРО-ның ішкі өміріндегі шиеленісті жайттардың қоғам мүшелеріне, әсіресе балаларға кері әсері, яғни отбасылық институт құндылықтарына тигізген ауыр салдары анықталды;
- ашаршылық салдарынан іргелес елдерге мәжбүрлі көші-қон кезеңіндегі қазақ балаларының орналасу ерекшеліктері және олардың тағдырлары зерделенді;

Жалпы, соңғы жылдары балалар панасыздығы тарихын зерттеуде бірқатар жетістіктер бар екенін көруге болады: ғылыми айналымға жаңа архивтік құжаттардың кең көлемі енгізілді; зерттеу мәселесі айқындалып, қалыптасты; арнайы монографиялар жарияланбағанымен, аштыққа арналған монографиялар мазмұнында қатар айтылып, кейде арнайы тараулар арналды. Дегенмен, біздің қарастырған монографиялық зерттеулер мен құжаттар жинақтарында келтірілген мәліметтер әртүрлі дәрежеде ұсынылған және толымсыз. Мұның барлығы қазақ балаларының панасыздығы мен олар тұрған балалар үйлерінің жай-күйінің, ондағы балалардың жағдайының тұтас бейнесін сомдау мақсатында тақырыпты толыққанды зерттеудің қажеттілігін талап етеді. Сонымен қатар, зерделенген еңбектерде Ресей аумағындағы қазақ балаларының панасыздығы зерттеушілер назарына ілінсе де, оңтүстігіміздегі көршілес елдердегі қазақ балаларының панасыздығы, олар орналастырылған балалар үйлерінің жағдайы зерттеушілер назарынан тыс қалған. Осыған байланысты 1920-1930 жылдардағы балалар панасыздығын зерттеушілердің алдында тақырып бойынша арнайы құжаттар жинақтарын құрастыру, арнайы монографиялық еңбектер жазу міндеттері тұр. Және бұл құжаттар жинақтарына іргелес елдердің архив қорларындағы құжаттары енгізілуі шарт, сәйкесінше осы тақырыпқа арнайы жазылатын монографияларда елдегі 1920-1930 жылдардағы балалар панасыздығы мәселесі іргелес елдердегі қазақ балаларының панасыздығы мәселесімен тұтас қарастырылып зерттелуі де шарт. Сол сияқты қарастырылатын мәселелер қатарында Қазақстандағы және іргелес елдердегі балалар үйлерінің азық-түлікпен қалыпты қамтамасыз етілмеуі 30-шы жылдардың ортасынан асқанша жалғасып келуі, балалар үйлерінің жай-күйінің және ондағы балаларға қажетті жабдықтармен қамтамасыз етілмеуі, балалардың қажетті киім-кешегінің жетіспеушілігі немесе мүлдем қамтамасыз етілмеуі, медициналық және

тәрбиелеуші кадрларының болмауы және т.б. сияқты мәселелер қамтылуы қажет деп білеміз.

XX ғасырдың 20-30 жылдардағы балалар панасыздығы тарихын зерттеуде елдегі және көрші елдердегі жазылған тарихи зерттеулердегі дереккөздерге негізделген зерттеу жасаудың нәтижелері, жаңа әдістер пайдалану арқылы тарихтың көмескі беттерін тың тұжырымдамалармен сипаттау қоғамдық сананың отарсыздануына ықпал етеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, отандық және іргелес елдер тарихнамасындағы балалар панасыздығының тарихы тақырыптарының аясы шектеулі болғандықтан да аталған мәселенің тұтас бейнесін, панасыз қазақ балаларының таралу аймағын толық көрсете алмағандығын көреміз. Сондықтан да балалар панасыздығы мәселесі кең аумақта қарастырылып, кешенді, терең әрі шынайы зерттеу, осы тақырыпта жазылған еңбектерді зерделеумен қатар, архив қорларында жатқан құжаттарды ғылыми айналымға енгізу арқылы жаңа, тың көзқарастағы зерттеулерді талап етеді. Сонымен қатар балалар панасыздығының Қазақстанмен іргелес елдерінен көрініс тапқандығын талдау отандық тарих ғылымында тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі ғылыми-зерттеу жұмыстарында XX ғасырдың алғашқы ширегінде балалар үйінің пайда болуы – большевиктер жүргізген солақай саясаттың салдары сынды тұжырымдар орнығуы тиіс.

Кеңестік жүйеден мұраға қалған балалар үйлеріндегі жағымсыз жайттар қазіргі күннің өзінде де жойылмай отыр. Панасыз қалған балаларды қамқорлыққа алу әлемдік тәжірибенің бір бөлігі болып табылады. Сондықтан мемлекет тарапынан соңғы жылдары жетім балаларды әлеуметтік қорғау және оларды толыққанды отбасыларда (патронаттық) тәрбиелеу сынды бастамаларын негіздейтін зерттеулер аса қажет.

Әдебиеттер

Абылхожин, 1991 – *Абылхожин Ж.Б.* Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации традиционной структуры Казахстана. Дисс. д.и.н. – Алма-Ата, 1991. 240 б.

Асылбеков, Галиев, 1991 – *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алматы, 1991. 185 с.

Ашаршылық, 2021 – *Ашаршылық.* Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т. 4. 1928–1929 / Отв. Редактор Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021.

Базанова, 1987 – *Базанова Ф.Н.* Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. – Алма-Ата: Казахстан Казахстан, 1987. 154 с.

Базанова, 1979 – *Базанова Ф.Н.* Формирование национального состава населения Казахстана в годы Гражданской войны и восстановление народного хозяйства // Вестник АН Казахской ССР. 1979. № 1. 59 стр.

Бисенова, 1960 – *Бисенова А.Б.* Материнство и умственный труд / Пер. с нем. М. Кучинского. ... Здоровье женщины и материнство. М.: Знание, 1960. 48 с.; А.Б. Бисенова. Очерки развития охраны материнства и детства в Казахстане. Алма-Ата: Казахстан, 1965. 208 с.

Камерон, 2020 – Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана. Издательство: Новое литературное обозрение, Серия: Historia Rossica. 2020. 360 с.

Кемелжанова, 2020 – Кемелжанова Г.К. Становление и развитие детских домов в 1920–40-е годы в Казахстане // Молодой ученый. 2020. № 23(313). с. 616-620. URL: <https://moluch.ru/archive/313/71445/> (дата обращения: 30.05.2023).

Конквест, 1988 – *Конквест Роберт.* Жатва скорби (Совесткая коллективизация и террор голодом) [Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine]. London, 1988. 620 p.

Қозыбаев, 2001 – *Қозыбаев М.* Ақтандақтар ақиқаты. Алматы, 1992. Т.О. Омарбеков. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2001. 404 б. ISBN 9965-468-43-5

Мальшева, Познанский, 1999 – Мальшева М. П., Познанский В. С. Казахи-беженцы от голода в Западной Сибири (1931–1934 гг.). Алматы, 1999. 536 с.

Мананникова, 1938 – *Мананникова Н.В.* Охрана материнства и младенчества в Казахстане. Охрана материнства и младенчества в Союзе ССР. 1918–1938. М. 1938. 276 с.

Саипова, 2018 – Саипова К. «История национальных меньшинств Узбекистана (1917–1990 гг.)». Ташкент: Turon-Iqbol, 2021. 277 с.

Сактаганова, Карсакова, 2017 – Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг. // Вестник КазГУ. Серия историческая. 2017. № 3(86). с. 4–10. ISSN 1563-0269

Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K., Mazhitova Zh.S., Uderbayeva S.K. On the History of the Formation of Orphanages in Kazakhstan in the 1930s. *Bylye Gody*. 2024. 19(2). 965-975 p.

Сүгірәлімова, 2006 – Сүгірәлімова Г.Б. Қазақстандағы панасыз балалар: Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Караганда, 2006. 32 с.

Сыдыков, 2010 – Сыдыков Е.Б. Гонимые голодом. Сборник документов. / составитель: Е.Б. Сыдыков. Семей, 2010. 693 с.

Шмидт, 2018 – Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: Голод и его последствия // Восточный архив. 2018. – №. 1. с. 40–50.

XX ғасырдың, 2023a – XX ғасырдың 20-жылдарының басындағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)/ Ұжымдық монография. Жауапты ред. М.М. Қозыбаева. Алматы: «Мадияр», 2023. 264 с.

XX ғасырдың, 2023b – XX ғасырдың 20-жылдарының басындағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдары. Архив құжаттары мен материалдар жинағы / Құраст. М.М. Қозыбаева, С.А. Асанова, Л.А. Гривенная, А.И. Құдайбергенова, Р.Ж. Байдалы. – Алматы: «Мадияр», 2023. 504 б.

Karsakova et al, 2018 – Karsakova G.B., Saktaganova Z.G., Abuev K.K., Bukanova B.G., Mazhitova Zh.S. // The Struggle of the Soviet Government against Famine and the Increase of the Homeless Children in the Akmola Governorate in 1921–1923. *Space and Culture, India* 2018, 6:2. Pp. 6-54.

References

Abylkhozhin, 1991 – *Abylkhozhin Zh.B.* Sotsial'no-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniya i transformatsii traditsionnoi struktury Kazakhstana [Socio-economic aspects of the functioning and transformation of the traditional structure of Kazakhstan]. Diss. PhD. Alma-Ata, 1991. 240 p. (In Rus.)

Asylbekov, Galiev, 1991 – *Asylbekov M.Kh., Galiev A.B.* Sotsial'no-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. *Almaty*, 1991. 185 p. (In Rus.)

Asharshylyk, 2021 – Asharshylyk. Golod. 1928–1934. Dokumental'naya khronika. Sb. dok. T. 4. 1928–1929 [Hunger. 1928–1934. A documentary chronicle. Collection of documents Vol. 4. 1928-1929] Responsible Ed. B. Abdigaliyly. *Almaty: Atamyra*, 2021. (In Rus.)

Bazanova, 1987 – *Bazanova F.N.* Formirovanie i razvitie struktury naseleniya Kazakhskoi SSR: natsional'nyi aspekt. [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR: a national aspect.] *Alma-Ata: Kazakhstan*, 1987. 154 p. (In Rus.)

Bazanova, 1979 – *Bazanova F.N.* Formirovanie natsional'nogo sostava naseleniya Kazakhstana v gody Grazhdanskoi voyny i vosstanovlenie narodnogo khozyaistva [Formation of the national composition of the population of Kazakhstan during the Civil War and restoration of the national economy] *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. 1979. № 1. 59 p. (In Rus.)

Bisenova, 1960 – *Bisenova A.B.* Materinstvo i umstvennyi trud / Per. s nem. M. Kuchinskogo. ... Zdorov'e zhenshchiny i materinstvo [Motherhood and mental labor / Translated from German by M. Kuchinsky. ... Women's health and motherhood]. M.: Znanie, 1960. 48 p.; Bisenova A.B. Ocherki razvitiya okhrany materinstva i detstva v Kazakhstane [Essays on the development of maternal and child health in Kazakhstan]. *Alma-Ata: Kazakhstan*, 1965. 208 p. (In Rus.)

Kameron, 2020 – *Kameron S.* Golodnaya step'. Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana [The hungry steppe. Famine, violence and the creation of Soviet Kazakhstan]. Publishing house: New Literary Review, Series: Historia Rossica. 2020. 360 p. (In Rus.)

Karsakova et al, 2018 – *Karsakova G.B., Saktaganova Z.G., Abuev K.K., Bukanova B.G., Mazhitova Zh.S.* //The Struggle of the Soviet Government against Famine and the Increase of the Homeless Children in the Akmola Governorate in 1921–1923. *Space and Culture, India* 2018, 6:2. 46-54.

Kemelzhanova, 2020 – *Kemelzhanova G.K.* Stanovlenie i razvitie detskikh domov v 1920–40-e gody v Kazakhstane [The formation and development of orphanages in the 1920s and 40s in Kazakhstan] *Molodoi uchenyi*. 2020. № 23 (313). 616-620. URL: <https://moluch.ru/archive/313/71445/> (accessed: 30.05.2023). (In Rus.)

Konkvest, 1988 – *Konkvest Robert.* Zhatva skorbi (Sovetskaya kollektivizatsiya i terror golodom) [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine]. London, 1988. 620 p. (In Rus.)

Kozybaev, 2001 – *Kozybaev M.* Aqtandaktar aqiqaty [The truth about the gaps]. *Almaty*, 1992. (In Kaz) Omarbekov T.O. XX gasyrdagy Kazakstan tarikhynyn ozekti maseleleri [Actual problems of the history of Kazakhstan in the twentieth century] *Almaty: QAZAqparat*, 2001. 404 p. (In Kaz.)

Malysheva, Poznanskii, 1999 – Malysheva M.P., Poznanskii V.S. Kazakhi-bezhentsy ot goloda v Zapadnoi Sibiri (1931–1934 gg.) [Kazakhs are refugees from famine in Western Siberia (1931-1934)]. Almaty, 1999. 536 p. (In Rus.)

Manannikova, 1938 – *Manannikova N.V.* Okhrana materinstva i mladenchestva v Kazakhstane. Okhrana materinstva i mladenchestva v Soyuze SSR. 1918–1938 [Protection of motherhood and infancy in Kazakhstan. Protection of motherhood and infancy in the USSR. 1918-1938]. M.: 1938. 276 p. (In Rus.)

Saipova, 2018 – *Saipova K.* Istoriya natsional'nykh men'shinstv Uzbekistana (1917–1990 gg.) [The history of national minorities of Uzbekistan (1917-1990)]. Tashkent: Turon-Iqbol, 2021. 277 p. (In Rus.)

Saktaganova, Karsakova, 2017 – *Saktaganova Z.G., Karsakova G.B.* Vliyanie goloda na rost chisla besprizornykh detei v akmolinskoi gubernii v 1920-e gg. [The impact of famine on the growth of the number of street children in Akmola province in the 1920s.] Bulletin of KazGU: A Historical Series, 2017. No. 3(86). Pp. 4–10. ISSN 1563-0269

Saktaganova et al, 2024 – *Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K., Mazhitova Zh.S., Uderbayeva S.K.* On the History of the Formation of Orphanages in Kazakhstan in the 1930s. Bylye Gody, 2024. No. 19(2). Pp. 965-975.

Sugiralimova, 2006 – *Sugiralimova G.B.* Kazakstandagy panasyz balalar: Maseleni sheshu tarikhy, tazhiribesi, korytyndysy (1920–1940 zhyldar) [Homeless children in Kazakhstan: history of problem solving, experience, conclusion (1920-1940)] Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Karaganda, 2006. 32 p. (In Kaz.)

Sydykov, 2010 – *Sydykov E.B.* Gonimye golodom. Sbornik dokumentov [Driven by hunger. Collection of documents]. Compiled by: E.B. Sydykov. Semei, 2010. 693 p. (In Rus.)

Shmidt, 2018 – *Shmidt V.* Tragediya Kazakhstana 1921–1922 godov: Golod i ego posledstviya [The tragedy of Kazakhstan in 1921-1922: Famine and its consequences]. Oriental Archive. 2018. No. 1. Pp. 40–50. (In Rus.)

XX gasyrdyn, 2023 – XX gasyrdyn 20-zhyldarynyn basyndagy Kazakstandagy asharsylyk zhane onyn saldary (zhana arkhivtik zhane zhazbasha derekkozder negizinde) [Famine in Kazakhstan in the early 20s of the XX century and its consequences (based on new archival and written sources)] Collective monograph. Responsible Ed. Kozybaeva M.M. Almaty: Madiyar, 2023. 264 p. (In Kaz., Rus.)

XX gasyrdyn, 2023 – XX gasyrdyn 20-zhyldarynyn basyndagy Kazakstandagy asharsylyk zhane onyn saldary. Arkhiv kuzhattary men materialdar zhinagy [Famine in Kazakhstan in the early 20s of the XX century and its consequences. Collection of archival documents and materials] Compiled by: Kozybayeva M.M., Asanova S.A., Grivennaya L.A., Kudaibergenova A.I., Baidaly R.Zh. Almaty: Madiyar, 2023. 504 p. (In Kaz. Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 680-691, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 811.512.1-04
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_680-691

МӘМЛҮК СҰЛТАНАТЫН ЗЕРТТЕУ ТУРАЛЫ ЖАЗБАША ДЕРЕККӨЗДЕР

Назым Нұрболатқызы Қоңқабаева¹, Күлсін Халыққызы Абдрахманова²,
Арайлым Нұрболатқызы Қоңқабаева³

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының PhD докторы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
<https://orcid.org/0000-0001-5161-2232>. E-mail: haia89@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының доценті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
<https://orcid.org/0000-0002-6484-059X>. E-mail: agulsum@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, ғылыми қызметкер, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru

© Ш.Ш.Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Қоңқабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Қоңқабаева А.Н.

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мәмлүктер ортағасыр жылдары Мысыр мен Сирияны басқарған Орта Азиядан шыққан тұлғалар еді. Бала кездерінде құлдыққа сатылып, кейіннен өздерінің зеректілігі мен ержүректілігімен көзге түсіп, билеуші тап өкілдеріне айналған. Мақалада мәмлүктік билік кезеңдері қамтылған түрлі деректер қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* XIII ғасырда Мысыр, Сирия елдерін басқара бастаған билік XVI ғасырға дейін созылған. Осман империясының құрамына кіргенімен, мәмлүктер билік басында XIX ғасырға қала берген. Осы кезеңдер туралы мәліметтер толық зерттеуді қажет ететіндіктен, мәмлүктер туралы жазылған дереккөздерді тізбесін беру, Мысырдағы қыпшақ тілінің мәртебесін зерделеу мақсатын қойдық. *Әдістер мен материалдар.* Материалдар ретінде араб, орыс, ағылшын тілдеріндегі тарихи-дерекнамалық қолжазбаларды, архив материалдары пайдаланылды. Зерттеуде сипаттау, жинастыру, топтастыру, дерекнамалық, факторлық талдау және аударма, сынды әдіс-тәсілдер қолданылды. *Зерттеу нәтижелері.* Мақалада араб, орыс, батыс тілдеріндегі деректерге талдау жасалды. Зерттеуді қажет ететін араб тіліндегі дереккөздер тізбесі анықталды. Ортағасырлық қолжазба негізінде мәмлүктер кезінде қолданыста болған тіл мәртебесі де зерделенді. *Қорытынды.* Мәмлүктердің ресми түрде билік басынан кеткенімен, Мысыр және Сирия елдеріндегі саяси, әскери мәртебелерін жоғалтпаған.

Түйін сөздер: Мәмлүк, ортағасыр, қолжазба, Осман империясы, дереккөз, қыпшақ, Мысыр

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ортағасыр ескерткіштер тіліндегі этномәдени және лингвистикалық парадигма» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP19175804).

Дәйексөз үшін: Қоңқабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Қоңқабаева А.Н. Мәмлүк сұлтанатын зерттеу туралы жазбаша дереккөздер // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 680-691. (Қаз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_680-691

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИЗУЧЕНИЮ МАМЛЮКСКОГО СУЛТАНАТА

Назым Нурболатовна Конкабаева¹, Кульсын Халыккызы Абдрахманова²,
Арайлым Нурболатовна Конкабаева³

¹PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, кафедра восточной филологии и перевода, г. Алматы, Республика Казахстан
<https://orcid.org/0000-0001-5161-2232>. E-mail: haia89@mail.ru

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, доцент кафедры восточной филологии и перевода, г. Алматы, Республика Казахстан
<https://orcid.org/0000-0002-6484-059X>. E-mail: agulsum@mail.ru

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, научный сотрудник, г. Алматы, Республика Казахстан
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Конкабаева А.Н.

Аннотация. *Введение.* Мамлюки были выходцами из Центральной Азии, которые правили Египтом и Сирией в средние века. В детстве их продали в рабство, а позже они стали представителями правящего класса благодаря своему уму и храбрости. В статье рассматриваются различные данные, охватывающие периоды правления мамлюков. *Цель и задачи.* Власть, начавшая править Египтом и Сирией в XIII веке, просуществовала до XVI века. Хотя он был частью Османской империи, мамлюки оставались у власти до 19 века. Поскольку сведения об этих периодах требуют полного изучения, мы поставили перед собой цель привести список источников, написанных о мамлюках. Статус кыпчакского языка в Египте нуждается в изучении. *Методы и материалы.* В качестве материалов использовались исторические и документальные рукописи, архивные материалы на арабском, русском и английском языках. В исследовании использовались описание, сбор, группировка, документирование, факторный анализ и перевод, критические методы. *Результаты исследования.* В статье проанализированы данные на арабском, русском и западных языках. Определен список арабоязычных источников, нуждающихся в исследовании. На основе средневековых рукописей изучен также статус языка, использовавшегося при мамлюках. *Заключение.* Хотя мамлюки официально вышли из власти, они не потеряли своего политического и военного статуса в Египте и Сирии.

Ключевые слова: Мамлюк, средневековье, рукопись, Османская империя, источник, кыпчак, Египет

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Этнокультурная и лингвистическая парадигма в языке средневековых памятников» (регистрационный номер AP19175804).

Для цитирования: Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Конкабаева А.Н. Письменные источники по изучению мамлюкского султаната // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 680-691. (на каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_680-691

WRITTEN SOURCES ON THE STUDY OF THE MAMLUK SULTANATE

Nazym Nurbolatovna Konkabayeva¹, Kulsyn Halykkyzy Abdrakhmanova²
Arailym Nurbolatovna Konkabayeva³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, (Kazakhstan, Almaty).
PhD of Department of Oriental Philology and Translation
<https://orcid.org/0000-0001-5161-2232>. E-mail: haia89@mail.ru

²Abai Kazakh National Pedagogical University, (Kazakhstan, Almaty)
Associate professor of Oriental philology and translation department
<https://orcid.org/0000-0002-6484-059X>. E-mail: agulsum@mail.ru

³Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Research Associate
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru

© Valichanov, 2024

© Konkabayeva N.N., Abdrakhmanova K.H., Konkabayeva A.N., 2024

Abstract Introduction. The Mamluks were people from Central Asia who ruled Egypt and Syria during the Middle Ages. They were sold into slavery when they were children, and later became representatives of the ruling class. The article examines various data covering the periods of Mamluk rule. *Purpose and tasks.* The power that began to rule Egypt and Syria in the XIII century lasted until the XVI century. Although it was part of the Ottoman Empire, the Mamluks remained in power until the 19th century. Since that study, we have set a goal to provide a list of sources written about the Mamluks. The status of the Kipchak language in Egypt needs to be studied. *Methods and materials.* Historical and documentary manuscripts, archive materials in many languages were used as materials. The research used description, collection, grouping, documentation, factor analysis and translation, critical methods. *Research results.* The article analyzed data in many languages. A list of Arabic language sources in need of research has been identified. Based on medieval manuscripts, the status of the language used during the Mamluks was also studied. *Conclusion.* Although the Mamluks officially left power, they did not lose their political and military status in Egypt and Syria.

Key words: Mamluk, Middle Ages, manuscript, Ottoman Empire, source, Kipchak, Egypt

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Ethnocultural and linguistic paradigm in the language of medieval monuments» (Registration number AP19175804).

For citation: Konkabayeva N.N., Abdrakhmanova K.H., Konkabayeva A.N. Written sources on the study of the mamluk sultanate // Отан тарихы. 2024. Vol. № 3. Pp. 680-691. (in Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_680-691

Кіріспе. Қазақ халқының тарихы Мысыр мемлекетінің тарихымен тығыз байланысты. Моңғол шапқыншылығы кезінде қыпшақ даласынан олжалаған тұтқындарды құл ретінде сатып отырған. Мысырға басыбайлы құл болып барған қыпшақтар, әскери істерге араласып, жоғарғы билікті басып алғаннан кейін Мысыр мен Сирияда билік жүргізді. XIII ғасырдан XVI ғасырға дейін Мысырда билікті ұстаған қыпшақ даласындағы мәмлүктер саяси билікке ие болып қана қоймай, қыпшақ халқының мәдениеті мен тілін де кеңінен таратты.

Мәмлүктер бастапқыда түркі, черкес және кавказ текті құл сарбаздары болды, олар билікке көтеріліп, аймақта қуатты әскери элита құрды. Олар ақырында Айюбилер билеушілерін құлатып, өз әулеттерін құрды. Мәмлүк сұлтандығы күшті әскери және тұрақты билігімен, сондай-ақ мәдени және сәулеттік жетістіктерімен танымал. Мәмлүктер аймақты моңғолдар мен крест жорықтарынан қорғауда сәтті болды және олар маңызды сауда жолдарын бақылауда ұстады. Олар сондай-ақ сәулет, әдебиет және өнер сияқты салаларда елеулі үлестермен гүлденген мәдени ортаны дамытты. Дегенмен, Мәмлүк сұлтандығы билеуші элитадағы әртүрлі фракциялар арасында ішкі қайшылықтар мен билік үшін күреске тап болды. Бұл тұрақсыздық Осман империясының сыртқы қысымдарымен қосылып, сайып келгенде Мәмлүк сұлтанатының құлдырауына әкелді. 1517 жылы Османлылар Ридания шайқасында мәмлүктерді жеңіп, олардың аумақтарын өз империясының құрамына қосты. Жалпы, Мәмлүк сұлтандығы Таяу Шығыс тарихында маңызды рөл атқарып, артына әскери ерлік мұрасын, мәдени жетістіктерін және бүгінгі күнге дейін зерттеушілер тарапынан қызығушылық тудыратын, таңқаларлық сәулет өнері ғажайыптарын қалдырды.

Мәмлүк мемлекеті (1250-1517) – Орталық Азия мен Кавказдан келген соғыс тұтқындарынан Египет пен Сирияда танымал болған адамдар басқарған халық. Мәмлүк терминінің араб-орысша сөздікте екі мағынасы бар: иелік және ақ құл, мәмлүк. Тарихи араб жазбалары оны “әкесіз сатып, сатылған ақ құл” деп береді (سعید عبد الفتاح, 1976).

Бүгінде араб өміріне айтарлықтай әсер еткен және екі ұлттың тарихында тұрақты із қалдырған мәмлүк халқының шығу тегіне қатысты әртүрлі теориялар бар. Батыс, араб және орыс дереккөздері мәмлүктер негізінен түркі және кавказ популяциясынан шыққан деп болжайды. К. Бегалиннің орыс жылнамаларындағы зерттеулері шеркештер деп аталғанына қарамастан, Украина мен Солтүстік Кавказдан келген жеке адамдар негізінен Кіші Ордадағы қазақтар мен татарларға ұқсас болғанын көрсетеді. Ол Шеркеш тайпасының Батыс Қазақстанда, әсіресе қазіргі Атырау және Орал облыстарында кеңінен болғанын атап көрсетеді, оларды шеркеш мәмлүктерімен байланыстырады (Бегалин, 2012: 32).

Қазіргі батыс ғалымдары моңғолдардан бөлініп шыққан ойрат тайпасының бір бөлігі Мысырдағы мәмлүктердің құрамына кіргенін анықтады. Сонымен қатар, Анадолыдан келген құлдар сатылып, мәмлүк әскеріне қосылды. Тарихи дәлелдер екі құл нарығының бар екенін көрсетеді, біреуі “Орталық Азия” үшін, екіншісі “Анадолы түріктері” үшін. Жазбалар бастапқыда өз еркімен қосылатын ойрат тайпасының кейінірек құлдыққа сатылғанын көрсетеді (Ishayahu, 2016: 47).

XIII ғасырда Алтын Орда мәдени және ғылыми жетістіктердің орталығы болды. Алайда, орталықтандырылған билік жойылып, таққа қатысты тартыстар күшейген сайын мәдени орталықтар өз күшін жоғалтты. Бұл орталықтар шығармашылықты дамыту үшін қолайлы орта іздеп басқа аймақтарға тарап кетті. Көптеген ғалымдар мен жазушылар интеллектуалдық және әдеби ізденістерін жалғастыру үшін Мәмлүктердің тұсында Египет пен Сирияға қоныс аударды. XV ғасырдағы араб тарихшылары қыпшақ тайпаларының көптеген ғалымдары, жазушылары мен ақындары жаңа қоныстарында ана тілдерінде де, араб тілінде де жазғанын айтады. Олар оқу бастамаларымен айналысып, Египеттің әртүрлі мекемелерінде білім берді. Бұл тарихи баяндаманы

қазіргі араб елдерінің тарихшысы және филологы Әл-Холи растайды. Мысырдағы қыпшақ халқы құлдардың ағыны арқылы ғана емес, сонымен қатар Алтын Ордадан мәдени орталықтардың қоныс аударуына байланысты кеңейіп, Мысырдағы мәмлүктер тұсында қыпшақ тілін кеңінен қабылдауға ықпал етті.

Материалдар мен әдістер. Осы мақаланы жазу кезінде біз негізінен XVIII–XIX ғасырлардан бастап авторлардың жарияланымдарын қолдандық және бүгінгі күнге дейін, онда Египеттің мәмлүк кезеңімен байланысты аспектілер тікелей немесе жанама түрде қарастырылды. Олар біздің тақырыпқа байланысты кейбір аспектілерді қарастырады (соғыс қимылдары, саяси тарих, мәдениет және т.б.). Материалды жинау және оны түсіндіру процесінде біз, ең алдымен, белгілі бір тарихи процестер мен құбылыстарға әсер ететін факторлар топтарын (әскери-саяси, географиялық, идеологиялық және т.б.) бөлуді көздейтін факторлық талдау әдісін қолдандық. Бұл жоғарыда аталған факторларды ескере отырып, олардың барысы мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, біз болған оқиғалардың тікелей қатысушылары мен замандастары немесе олардан кейін біраз уақыттан кейін жазған авторлардың еңбектерін (жол жазбалары, кітаптар және т.б.) зерттеген мәтіндік талдау туралы айтып отырмыз. Бұл, мысалы, авторлардың белгілі бір мәселелер бойынша идеологиялық ұстанымын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақалада әртүрлі авторлар мен шенеуніктердің позицияларындағы өзгерістерді, сондай-ақ олардың белгілі бір уақыт кезеңіндегі себептерін зерттеуді қарастыратын диахрондық талдау әдісі де қолданылды.

Зерттеуде сипаттау, жинастыру, топтастыру, дерекнамалық, аударма сынды әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Аталған әдістер тақырыпты кеңінен ашуға көмегін тигізді. Сондай-ақ, әртүрлі архив құжаттары мен материалдарға талдау жасалды.

Талқылау. Дешті Қыпшақтан тыс түркі элитасының тарихы әрқашан зерттеушілердің, саяхатшылардың және жай тарих әуесқойларының назарын аударды. Бұрынғы құлдардың алыс елде билікке көтерілу тарихы сөзсіз тартымды болды және орта ғасырларда тарих ғылымына романтизм қосты. Ортағасырлық Египеттегі мәмлүк билігі туралы алғашқы мәліметтер бізге Ибн Халдун (ابن خلدون), Джамал Камал Махмуд Мухаммад (جمال كمال محمود محمد), Сеид Ахмад Абд Насыр (سيد احمد علي الناصر), Самира Фахми (سميرة فهمي), Абд Рахман Абделрахим (عبد الرحيم عبد الرحمان عبد الرحيم), Мухаммад Амин (محمد محمد امين), Хамам Алараб (همام العرب) атты ғалымдардың тарихи-дерекнамалық жинастырылған еңбектері, «ат-Тухфа» қолжазбасының Түркия Стамбул қаласындағы Баязид кітапханасында №3098 нөмірімен сақтаулы түпнұсқаның фотокөшірмесі пайдаланылды. Дәл осы дереккөздерде мәмлүк әулетінің даму тарихы толық баяндалған, сонымен бірге олардың жегістіктері мен сәтсіздіктерін талдаумен де ерекшеленеді. Зерттеушілер үшін Ибн Халдунның жұмысы ерекше қызықты, онда ол саяси мәліметтерден басқа, мәмлүк үкіметінің экономикалық шешімдері туралы «Кітап елшілердің істері туралы, арабтар, парсылар, берберлер және олардың замандастары жоғары билік иелері құрамынан болғандығы туралы хабарлайды.

Египеттегі мәмлүк билігінің дағдарысын тапқан саяхатшы және Таяу Шығыстың әйгілі зерттеушісі К. Нибурдың (Niebuhr, 1774) жазбалары жеке жазбаша дереккөз болып табылады. Сол кезеңдегі Египеттің мәдениеті мен тарихын сипаттай отырып, К. Нибур еуропалықтардың алғашқысы болып сол кезеңдегі мәмлүк тарихы туралы барлық ақпаратты жинақтай алды. Қазіргі уақытта еуропалықтардың Шығыс туралы идеяларына қатысты мәліметтерге қарамастан, оның жұмысы әлі де өзекті болып табылады. Шетелдік зерттеушілер осы жазбаша материалдарға және Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot (Afaf Lutfi, 1991), Ishayahu L. (Ishayahu, 2016) сынды ғалымдардың және басқалардың еңбектеріне көп сүйенеді, онда мәмлүк Египетінің тарихы көбіне

өзіне тән процестермен ортақ мұсылман шығысының объективі арқылы қарастырылады.

Мәмлүк Египетінің тарихы орыс тілді тарихнамада өте жақсы және біршама толық қамтылған. Орыс тілді тарихнамада көптеген дереккөздерді тарта отырып, ғылыми монографиялар деңгейінде де мазмұнды зерттеледі. Мысалы, Е.И. Зеленов (Зеленов, 2007) өз жұмысында Египет мәмлүк империясы деп атайды, дегенмен бұл термин толығымен әділетті емес, автор мәмлүк билігінің басты ерекшелігі ретінде әскери дағдыларын атап көрсетеді. Негізінде автор орыс тілді тарихнамада қалыптасқан тарихнамалық дәстүрді сақтай отырып, мәмлүктерді «тұрақты армия» деп танудан бас тартады. Отандық авторлардың арасында танымал ғылыми жұмыс - отандық зерттеуші К. Бегалиннің (Бегалин, 2012) еңбегі белгілі бір сипаттамадан айырылмағанымен, бүгінде мәмлүк билігіне арналған және мәмлүк кезіндегі Египеттің барлық дерлік даму салаларын қамтитын жалғыз жұмыс болып табылады.

Египет қазіргі уақытта негізінен еуропалық оқиғалар аясында, соның ішінде Наполеонның жаулап алуларына байланысты қарастырылды. Шығыс державаларының жалпы дағдарысы және еуропалық ықпалдың күшеюі қандай да бір жолмен тәуелсіздіктің жоғалуына қауіп төндірді, бұл мәмлүк билігінің құлдырауына әкелді.

Зерттеу нәтижелері. Мәмлүктер институты тарихи дамудың бірнеше кезеңінен өтті. XIII ғасырда атақты ортағасырлық ойшыл Ибн Халдун мұсылмандардың сенімдерін жақтаушылар және қорғаушылары деп атаған мәмлүктер «көшпенділердің жаман қасиеттерімен ластанбаған, араласпаған, өркениеттің игіліктері бүлдірмеген...» (ابن خلدون, 2001: 428), айқышкерлердің ілгерілеуін тоқтатты және Багдадты батысқа, Сирия мен Мысырға басып алғаннан кейін ұмтылған моңғол әскерлеріне қарсы тұра алатын жалғыз әскери күш болды. Мәмлүктер құрған мемлекет шамамен екі жүз елу жыл өмір сүрді. 1517 жылы Селим I әскерінен мәмлүктер жеңіліске ұшырағаннан кейін және Египет Осман империясының құрамына кіргеннен кейін мәмлүктік элитаның дәстүрлі идеологиясы мен ұйымдастыру жүйесі өзгерген жағдайларға бейімделді. «Османдар» өз билігін ұсына отырып, бейліктік құрамында мәмлүктерге аман қалуға, күштерін қалпына келтіруге, топтасуға және Осман мемлекеттілігінің негіздеріне елеулі соққы беруге мүмкіндік берді.

Архивтік қаржылық және заңгерлік құжаттар XVI-XVIII ғасырлардағы Египет тарихын зерттеуге арналған кең көлемді материалдарды береді. 1954 жылы Каирде Ұлттық архив құрылды, онда корольдік отбасының тарихын зерделеу үшін Еуропадан, АҚШ-тан, Таяу Шығыстан жеткізілген құжаттар, сондай-ақ бұрын әл-Абидин сарайында болған ауқымды құжаттар: сот актілері, бұйрықтар мен өкімдер, XVII-XVIII ғасырлардағы қаржылық құжаттама және т.б. жинақталды. Ұлттық архивтің кейбір материалдары әлі тиісті өңдеуден өтпеген және зерттеушілер назарынан тыс қалған. Осман дәуірінің деректі куәліктерінің бір бөлігі Жалпы сақтау архивінде Цитадельде (Мұхаммед Әли дафтарханында), Египет Көпшілік кітапханасында, Каир және Александрия жер меншігінің архивтерінде сақталған. Соңғылары 1553 жылдан 1875 жылға дейінгі Әскери сот отырыстарының хаттамаларынан, сондай-ақ тауарлар мен бағалар туралы, күнделікті өмірдегі оқиғалар, аталған қалалар тұрғындарының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы егжей-тегжейлі ақпаратты қамтиды (, فهمي سميرة, 2002: 15, 19, 22). Архивтік материал көлемі өте үлкен, осының ішінде Копт Патриархиясы, Әулие Екатерина шіркеуі және Уақфтар министрлігін де атап кетуге болады. Әулие Екатерина шіркеуі кітапханасының құжаттарының бір бөлігі мысырлық ғалымдардың күш-жігерінің арқасында пленкаға түсірілді; микрофильмдер Александрия университетінің филология факультетінің мұражайында сақталған. Бас шарифат Сот архиві ерекше құндылық болып табылады.

Сол жерде Жоғарғы диуанның хаттамалары сақталған, олардың ең алғашқысы 1740 жылы жазылған екен (عبد الرحيم عيد الرحمان, 1990: 21–23).

Елдің архивтерінде араб ғалымдары тұрақты жұмыс істейді. Осман кезеңіндегі Египет экономикасы туралы ақпаратты қамтитын құжаттардың толық мазмұнын және жіктелуін Абд ар-Рахим ұсынды. Ол ильтизамалар туралы жазбаларды, кедендік құжаттарды, азық-түлік пен жемді беру туралы жазбаларды, уақф құжаттамасын, әкімшілік, салықтық және сот құжаттарын, диуандардың жазбаларын, сондай-ақ көпірлердің салынуы мен күтіп ұсталуының қаржы-заңды жағына қатысты жазбалары дәптерін бөліп көрсетеді (عبد الرحيم عيد الرحمان, 1990: 15–23). Доктор Абд аль-Азиза Нувардың «аль-Ан-Нахда арабия аль-хадиса» атты еңбегі ерекше назар аударуға лайық, ол салыстырмалы түрде таяуда - 2002 ж. баспаға шыққан. XVIII ғасырдың екінші жартысы - XIX ғасырдың басындағы бірқатар құжаттардың мәтіндерін, оның ішінде австриялық дипломаттардың бірнеше хаттарын, Али-бей аль – кабирдің құрған Уақфы және оның 1770 жылғы Дамаск тұрғындарына үндеуінен тұрады (عبد همام العرب, 1987). XVII-XVIII ғасырлардағы қаржылық құжаттарды зерттеумен доктор Лейла Абд әл-Латиф Ахмад айналысқан. Ол жазбалардың көбі алдын ала арнайы дайындықсыз оқуға келмейтін ерекше жазумен жазылғанын атап өтті. Бұл - қысқартылған және ұзартылған әріптерді, сондай-ақ бірден екі немесе үш әріпті біріктіретін белгілерді қамтитын өзіндік жылдам жазба (همام العرب, 18, 1987). Көпес және қолөнер гильдияларында құжаттама жүргізу үшін ішкі ақпаратты бөгде адамдар үшін қол жетімсіз ететін арнайы белгілер жүйесін пайдаланған (Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, 1991:1427). Египеттегі Осман дәуірінің барлық орасан зор архив материалдарын бөлшектеу және ретке келтіру үшін елеулі күш-жігер мен уақыт қажет, және осы уақытқа дейін құжаттардың бір бөлігі тек шетелдіктер үшін ғана емес, жергілікті зерттеушілер үшін де қол жеткізе алмаған жазбалар болған. Соңғы уақытта XVI-XVIII ғасырлардағы деректі куәліктерді зерттеуге белсенді түрде жас араб зерттеушілері қосылуда (جمال كمال محمود محمد, 2001: 69). Мұхаммед Мұхаммед Аминнің шығарған каталог Каир архивтерінің құжаттарымен жұмыс істеуде баға жетпес көмекші болып табылады. Ол бірнеше қолжазбалардың копиялық қағаздардың факсимильді басылымын қамтиды, ол ортағасырлық ерекше жазумен жазылған мәтіндердің қазіргі араб тіліне жолма-жол «аудармасымен» сүйемелденеді (محمد محمد امين, 1981: 72).

Мысыр билеушілерінің саяси қызметінің жекелеген аспектілерін ашуға мүмкіндік беретін деректердің кейбір көлемі Мәскеу және Санкт-Петербург архивтерінде сақталған. Ресей империясының Сыртқы саясат архивінде орыс-түрік соғыстарының тарихы туралы материалдар бар. Ресей мен Мысыр арасындағы дипломатиялық байланыстардың дамуы туралы ақпаратты қамтитын «Ресейдің Мальтамен қарым-қатынасы» және «Ресейдің Венециямен қарым-қатынасы» қорлары да үлкен қызығушылық тудырады.

Ресейдің XVIII ғасырдағы сыртқы саясатының тарихымен байланысты дереккөздердің басым бөлігі Санкт-Петербургтегі Ресей мемлекеттік тарихи архивінде, атап айтқанда, Павел I императорына арналған "В. Нессельродтың С.Р. Воронцовпен халықаралық өмірдегі ағымдағы оқиғалар туралы хат алмасуы. (20 сәуір 1781 ж. - 3 мамыр 1793 ж.) (Ф. 1676), ол 1787-1791 жж. Орыс-түрік соғысының егжей-тегжейлі сипаттамасында берілген (Илюшина, 2009: 59).

Ежелгі актілердің Ресей мемлекеттік архивінің, Ресей империясының сыртқы саясат архивінің, Ресей мемлекеттік әскери-теңіз флоты архивінің қорлары, сондай-ақ жарияланған бірқатар деректі дереккөздер И.М. Смилянская (Смилянская, 1996), сондай-ақ Т.Ю. Кобищановтың XVIII ғасырдың соңғы үштен біріндегі Ресей

империясы мен Мысырдың мәмлүк билерінің байланыстарына арналған (Кобищанов, 2008: 50).

Кейінгі мәмлүк дәуіріндегі Египетті зерттеудің ең маңызды көзі Османлы дәуірінде жасалған хроникалық жинақтар болып табылады. XVII ғасырдағы араб авторы Мұхаммед б. Мұхаммед Әбу-с-Сурур әл-Бәкридың шығармалары «Сұлтан паша» түріндегі шежірелер (Кирилина, 1999: 11) жинағына кіреді. Оның «Әл-Кәуәкиб әс-са'ира фи 'ахбар миср уәл-қахира» атты еңбегінде бізге белгілі, әлі жарияланбаған, үшінші тараудың соңғы бөлігі ерекше қызығушылық тудырады. XVII ғасырдың екінші ширегінде билік құрған, 1631-1656 жылдар аралығында қажылар керуенінің басшысы қызметін атқарған көрнекті мәмлүк көсемі Ридван бей әл-Фәкаридің егжей-тегжейлі өмірі сипатталған (Зеленев, 2007: 183). Жоғарыда аталған қолжазба 1652 жылға дейінгі оқиғаларды қамтиды. «Әл-Кәуәкиб...» (1632 жылға дейін) қысқартылған нұсқасы «Ар-Рауда аз-заһия фи вулат Миср әл-Қахира әл-Муиззия» атауымен танымал (Holt, 1972: 214–215). Дәл осы автор Осман империясының тарихына арналған еңбек жазған. Ол «Әл-минә әл-рахмания фи та'рих ад-дауала әл-'усмания» деп аталады және басқа мәліметтермен қатар, Османлы Мысыр әміршілері туралы мағлұматтарды қамтиды. Әбу әс-Сур әл-Бәкри айтқан сұлтандардың соңғысы Мұстафа ибн әс-Сұлтан Мұхаммедтің билігі 1617-1618 жылдарға созылды. Бұл еңбекке қосымша «Әл-Ләта'иф ар-раббания фи минах ар-рахмания» атты қолжазба болып табылады. Қосымшаның жүз елу төрт бетінде келесі екі жыл – 1618 және 1619 жылдардағы оқиғаларды сипаттайды. Әбу әс-Сурур әл-Бәкри өзінің шежіресін жалғастырып, оны «Нусрат әһли иман би-даулат әл-'усманда» деген атаумен 1654 жылға дейін жеткізген. 1976 жылы оның «Кашф әл-құрба фи раф' ат-тулба» атты еңбегі «Әл-Мәжалла ат-тарихия әл-мисрияда» жарияланды. Бұл тынымсыз ғалым 1517-1645 жылдар аралығындағы Египет тарихына тағы бір еңбегін арнаған – «Ар-Рауда әл-мануса фи ахбар Миср әл махруса». Бұл еңбекте басқа материалдармен бірге әскери соттың қызметі туралы есептерді де қамтиды (سميرة فهمي, 2002: 21–30).

Османлы Мысырының тарихына қатысты араб деректерінің тағы бір түрі қажылар мен саяхатшылардың қалдырған жазбалары. Олардың ішінде Мағриб фақиһ 'Абу Салим Абдуллаһ б. Мұхаммед б. Әбу Бәкір әл-'Айяши (1627–1680). Әл-'Айяши үш рет (1649, 1653, 1661 ж.) қажылық парызын өтеп, өзінің саяхаттары туралы егжей-тегжейлі сипаттама жасаған. Бұл еңбегінде, Мысыр керуеніне көп көңіл бөле отырып, көптеген Хиджаз бойымен жасаған көптеген аялдамаларда оның зейінді көзі мен зерделі санасы ауған мәселелерді жазып кеткен (سميرة فهمي, 2002: 42–43). Алжирлік қажы әл-Хусейн б. Мұхаммед әл-Вирсилани (1713–1779) естеліктерін «Нузхат әл-'анзар фи фадл 'илм ат-тарих уа-л-'ахбар» деп атады. Әл-Вирсилани 1765 жылы әл-'Айяшиден жүз жылдай кейін қажылық жасады. Аталған екі еңбекті салыстырмалы талдау XVII-XVIII ғасырлардағы Египеттің қоғамдық өміріндегі Османлы дәуіріндегі Солтүстік Африканың мұсылман елдеріндегі қажылық институтының даму динамикасын бағалауға және экономикалық, саяси және әлеуметтік өмірдің жекелеген салаларында қандай өзгерістер байқалғанын байқауға мүмкіндік береді (سميرة فهمي, 2002: 44–45).

Дереккөздердің ерекше жиынтығы XVII және XVIII ғасырларда Мысырға саяхаттаған еуропалық саяхатшылардың жазбалары, күнделіктері, естеліктері және жан-жақты есептері мен есептерін қамтиды. Осы кезеңде Еуропада саяхат әдебиеті жанрына деген қызығушылықтың жандануы байқалады. Ежелгі гректер жазған ежелгі Египеттің жұмбақтары мен таңғажайыптарын егжей-тегжейлі баяндайтын шығармалар аудиториямен, әсіресе қаржылық ресурстардың көбеюімен өркендеген орта таппен қатты әсер етеді. Католик пен протестанттық шіркеулер миссионерлік істермен

белсенді айналысады, ал әр түрлі копт қауымдастығы Шығыс аймағында өз сенімін насихаттауға тырысатын дінбасылардың басты нүктесі ретінде пайда болды. VIII ғасырдың екінші жартысында жағдай өзгерді. Еуропалық экспедициялардың мақсаттары мен міндеттері тікелей немесе жанама түрде экономикалық мүдделерге байланысты (سيد احمد علي, 1977 :8-10).

XVII ғасырда Мысырға барған еуропалық саяхатшыларға француз Дж. Копа және неміс текті француз Р.Д. Ванслиб қосылған болатын. Дж. Копа Шығысқа екі сапар жасады, біреуі 1637-1639 жылдар аралығында және екіншісі 1643-1646 жылдар аралығында. 1971 жылы оның жазбалары Каирде қайта жарияланды. Оның 1663 және 1672-1673 жылдардағы саяхаттарының көріністері мен бақылауларын Р.Д. Ванслиб құжаттады, ол кейінірек 1678 жылы 1972 жылы қайта шығарылған эссесінде жазған (Vansleb, 1972).

Дания королі Кристиан VI -нің бұйрығымен әскери-теңіз офицері Фредерик Людвиг Норден (1708-1742) 1737 жылы Эфиопиямен және Африкадағы басқа елдермен тұрақты коммерциялық серіктестік орнату үшін қажетті ақпаратты алу мақсатында Египетке жіберілді. Картографиялық бейнелер мен иллюстрациялармен бірге оның саяхаты туралы әңгіме 1755 жылы Копенгагенде жарияланды, жағымды сындарға ие болды және Шығыс иеліктеріне кейінгі Данияның кәсіпорындарын қалыптастыруда маңызды болды (Wiesehöfer, 2002) .

Фредерик Норденнің замандасы Карстен Нибур (1733-1815) Дания королі Кристиан VII -нің тапсырмасы бойынша Арабия түбегі мен Солтүстік Африка арқылы саяхат жасады. Ауылдан шыққан Нибур Геттингенде білім алды және математика, астрономия және географияны терең түсінді. Ол білікті картограф және маркшейдер ретінде ерекшеленді. Экспедиция командасында дат тілінің сарапшысы Фредерик Кристиан фон Хейвен, К. Линнейдің швед студенті Петер Форсскаль, дәрігер Кристиан Карл Крамер, суретші Георг Вильгельм Бауренфинд және швед әскери офицері Бергрэн сияқты тұлғалар қатысты. 1761 жылы 4 қаңтарда контраадмирал Генрих Фишердің басшылығымен топ теңіз кемесімен жүзіп, Константинопольге аман-есен келді. Кейіннен, 1761 жылы 8 қыркүйекте саяхатшылар Александрияға барды, онда Каирге, Дамиеттаға, Ар-Рашидке және Мысырдың басқа жерлеріне барған.

Сапар соңында Нибур шығарған құжаттама араб қоғамының мораль, дәстүр, материалдық мәдениет, қоршаған орта, флора сияқты әртүрлі аспектілерін күрделі талдауды ұсынады. Бұл жан-жақты жұмыс Йемен, Хадрамаут пен Оманнан тыс, Мысыр және басқа да араб аумақтары мен қала орталықтары сияқты аймақтарды қамтиды. Экспедицияның жалпы шолуы мен екі томдық баяндауынан тұратын басылымдар иллюстрациялар мен картографиялық бейнелермен жетілдірілген. Айта кетейік, “Х кестесі” (Niebuhr, 1774: 114). Александрияда Нибур ашқан мыс валютасының егжей-тегжейлі бейнелерін ұсынады. Автор Египет кеден органының операциялары, еуропалықтармен коммерциялық алмасулар, көшпелі бедуиндер мен қала тұрғындары арасындағы өзара әрекеттесуді реттейтін ережелер, сондай-ақ копт шіркеулерінің шарттары туралы түсінікті перспективалар ұсынады. Александриядағы уақыты туралы ой жүгірткен Карстен Нибур қалаға әртүрлі жаһандық тауарлар ағынын байқайды. Бұл аймақта француз, венециандық және голланд консулдықтарының құрылуын ерекше атап өтіледі. Голланд консулы британдық мүдделерді жақтайтын және Дат, Швед, Тоскана және Неаполитан қауымдастықтарын білдіретін Венеция консулдығы туралы тарихи есептер көрсетілген. Сонымен қатар, араб тілді емес шетелдіктер итальян тілін байырғы халықпен байланыс құралы ретінде пайдаланды.

Біздің зерттеп жатқан «ат-Тухфа аз-закия фил луғатит туркия» қолжазбасында мәмлүктер тарихы жайлы көп деректер берілмеген. Негізінен филологиялық еңбек болып табылғандықтан, араб тілінде қыпшақ тілінің әліпбиі, сөздігі, грамматикасы

берілген. Бірақ сонымен қатар Ашраф Қайтбайдың ұлы Насыр Мұхаммед Қайтбай сұлтаны 904 жылы қайтыс болған деген мәлімет келтірген. Қолжазбаның мәмлүктер қолданған ортағасырлық қыпшақ тілі туралы құнды деректер беретін еңбек болып табылады. Тілдік бірліктерді сараптай келе мәмлүктерде түрікпен тілінен енген кірме сөздер көп қолданыста болғандығын байқаймыз. Автордың өзі **قال** яғни, айтқан деген сөзі арқылы қыпшақ тілімен қатар түркімен тілінен енген сөздерді ерекшелеп кетеді (**التحفة**, XV: 89).

Араб, батыс, орыс тілді деректерінде мәмлүктер жайлы біраз мәліметтер берілген. Бұл деректер күннен-күнге зерттеліп, біраз тарихи зерттеулерге негіз болып жатыр. Мақалада мәмлүктердің әлсіреп, Осман империясы жаулап алған кездегі Османлы-Мәмлүк дәуіріне қатысты деректер тізбесі берілді. Мәліметтер енді ғана қол жетімді болып, зерттеліне басталған. Дегенмен, араб тілінде берілген жазбаларда мәмлүктер туралы құнды деректер молырақ табылған. Сол кезеңде Мысыр елін басқарғандықтан, бұл орынды-ақ. Нәтижесінде XIII ғасырда жарқ еткен жұлдыздай көрініп, Мысыр мен Сирияны билеп, моңғолдарды ары қарай жылжуына бөгет болған мәмлүктер билігі ресми түрде XVI ғасырда аяқталғанымен, Осман империясының құрамына кірген кезде де өз билігін жалғастыра берген. Бұл мәлімет зерттелінген хаттар, жазбалар, сот шешімдері, уақфтар есебінен алынып отыр.

Мәмлүктердің ортағасырлық әлемдік тарихында алған орны ерекше. Бұл «мотивацияланған ... көптеген басқа себептермен қатар, Османлы-Мысыр тарихнамалық мектебінің қабілетсіздігінен үш ғасырға жуық уақыт өткен екі ғасырдың атап айтқанда шежіресі соңғы күндерді қамтитын Мұхаммед ибн Ахмед ибн Иястың еңбектерімен маңызды және салыстыруға болатын мәліметтер тізбегін бере алады. Мәмлүк сұлтандығы, Османлылардың Мысырды жаулап алуы және Османлы билігінің алғашқы кезеңдері (1516–1522) және XVIII–XIX ғасырлар тоғысында жұмыс істеген Абд ар-Рахман әл-Джабарти» (Кирилина, 1999: 12) еңбектеріне сілтеме беріледі.

Дереккөздердің ерекше тобына XVII-XVIII ғасырларда Египетке барған еуропалықтар туралы жазбалар, күнделіктер, естеліктер және толық көлемді есептер мен сипаттамалар кіреді. Ежелгі гректер жазған тылсым Египеттің құпиялары мен ғажайыптары туралы кітаптар қаржылық жағынан күшейе бастаған орта таптың арқасында әлдеқайда кеңейген оқырмандар арасында қызу резонанс тудырады. Бастапқыда діни мақсатында мәліметтер жинастырылғанымен, XVIII ғасырдан бастап, экономикалық қызығушылық басымдық алған. Орыс тіліндегі деректерге нәтижесінде орыс-түрік соғыс кезінде жинастырылған жанама мәліметтер ғана жатқызылса, ал негізгі мәліметтерді араб тілінде жазылған дереккөздер арасынан табамыз.

Қорытынды. Ұзақ уақыт бойы XVI-XVIII ғасырлардағы Мысыр тарихын зерттеуге тарихи деректер бар болғанымен, олар қол жетімсіз және нашар өңделген күйінде қалып қойды, ал Османлы билігінің Египеттегі кезеңінің маңызды бөлігі ғылыми қоғамдастықта «қараңғы ғасырлар» ретінде қарастырылды. Сондай-ақ аталған кезеңдер көптеген отандық және шетелдік шығыстанушылардың зерттеу жүргізулеріне қолжетімсіз болды. Орыс, еуропалық, американдық және араб зерттеушілерінің ғылыми зерттеулері әлем ғалымдары үшін Османлы дәуіріндегі мәмлүктердің интеллектуалдық, мәдени, әлеуметтік, экономикалық және саяси өмірін жан-жақты зерттеу үшін кең ауқымды деректі және баяндауыш көздерін ашты. Осылайша, XVI-XVIII ғасырларда Египеттің саяси тәуелсіздігінен айырылғанына қарамастан, Мысыр тарихнамалық мектебінің дамуын жалғастырғанын және оны білдіретін шежірешілердің мұрасы назар аударуға тұрарлық екенін растайды.

Әдебиеттер

- Бегалин, 2012 – *Бегалин К.* Мамлюки. Москва: Изд-во «Автор», 2012. 195 с.
- Зеленев, 2007 – *Зеленев Е.И.* Мусульманский Египет. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. 373 с.
- Илюшина, 2009 – *Илюшина М.Ю.* Письмо «князя египетского Григория Гаджи-бея» императору Павлу I (1799 г.) // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 9. 2009. Вып. 2. Ч. 1. С. 106–111.
- Кирилина, 1999 – *Кирилина С.* Ислам в Египте в позднеосманский период (XVIII - первая треть XIX века) // *Electronic Journal of Oriental Studies*. 1999. Vol. V, II. N 6. P. 1–543.
- Кобищанов, 2008 – *Кобищанов Т.Ю.* Из Петербурга в порт Петра и Павла: первый проект российской транс-континентальной торговли через Египет // *Восхваление: Исааку Моисеевичу Филадельфийскому посвящается...* Москва: ИД "Ключ-С" 2008. С. 166–213.
- Смилянская, 1996 – *Смилянская И.М.* Русско-арабские связи в контексте политики Екатерины II в Средизем-номорье // *Арабский мир в конце XX века*. Москва: ИВ РАН, 1996. С. 117–145.
- Afaf Lutfi, 1991 – *Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot*. Survey of Egyptian Works of History // *The American Historical Review*. 1991. Vol. 96. No. 5. Pp. 1422–1434.
- Holt, 1961 – *Holt P.M.* The Beylicate in Ottoman Egypt During the Seventeenth Century // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*. London, 1961. P. 214–248.
- Ishayahu, 2016 – *Ishayahu L.* Oirats in the Ilkhanate and The Mamluk Sultanate // *Mamluk Studies Review*. 2016. Vol. 19. P. 149-193.
- Niebuhr, 1774 – *Niebuhr C.* Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern. Vol. I–II. Co-penhagen: Universitätsbibliothek Heidelberg., 1774, 1778. 505 p.
- Vansleb, 1972 – *Vansleb R.D.* The Present State of Egypt. London: R.E. for John Starkey. 1972. 259 p.
- Wiesehöfer, 2002 – *Wiesehöfer J.* Carsten Niebuhr (1733–1815) und seine Zeit: Beiträge eines interdisziplinären Symposium vom 7.–10. Oktober 1999 in Eutin / Hrsg. von J. Wiesehöfer, S. Conermann. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002. 453 p.
- ابن خلدون. تاريخ بيروت: لبنان، 2001. 668 ص. - ابن خلدون
التحفة الزكية في لغة التركية. 15 ع. 92 ص. - التحفة، 15 ع.
جمال كمال محمود محمد. نظام الالتزام في ريف الصعيد في العصر العثماني. القاهرة، 2001. 266 ص. جمال
سيد احمد، 1977 -
سيد احمد علي الناصر. صورة مصر في العيون الحالية الوروبيين في نصف الثاني من القرن الثامن عشر. القاهرة: قنديل، 1977. ص.
- 56
- القاهرة: الناشر، 1976. سعيد عبد الفتاح. العصر المماليك في مصر والشام. - 213. سعيد، 1976
سميرة فهمي علي عمر. امانة الحج في العصر العثماني. القاهرة: دار شعب، 2002. 436 سميرة، 2002
عبد الرحيم عبد الرحمان عبد الرحيم. فصول من التاريخ الاقتصادي والاجتماعي في العصر العثماني. القاهرة: الهيئة المصرية العامة
للكتاب، 1990. 386 عبد الرحيم، 1990. - ص.
محمد محمد امين. فهرست وثائق القاهرة حتى نهاية العصر السلاطين المماليك. القاهرة: المعهد العلمي الفرنسي للأثار الشرقية،
1981. 564 ص. - محمد، 1981
همام العرب شيخ عهد في الصعيد. احمد اللطيف عبد ليلى. القاهرة، 1987. 208 ص. - همام، 1987

References

- Abdul, 1990 – *Abdul Rahim*. Fusul min altaarikh alaiqtisadii walaijtimaeii fi aleasr aleuthmani. Alqahirata: alhayyat almisriat aleamat lilkitabi [Chapters from economic and social history in the Ottoman era]. 1990. 386 p. (In Arabic).
- Afaf, 1991 – *Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot*. Survey of Egyptian Works of History // *The American Historical Review*. 1991. Vol. 96, N 5. Pp. 1422–1434.
- At-tukfa, 15 p – *At-tukfa az-zakiya fil lugatit turkiya* [The beautiful masterpiece in the Turkish language]. 15 p. 92 p. (In Arabic).
- Begalin, 2012 – *Begalin K.* Mamluki [Mamluks]. Moskva: Publishing House «Author», 2012. 195 p. (In Russ.).
- Gamal, 2001 – *Gamal Kamal Mahmoud Muhammad*. Nizam alaitizam fi rif alsaeid fi aleasr aleuthmani. Alqahirata [The commitment system in rural Upper Egypt in the Ottoman era]. Cairo, 2001. 266 p. (In Arabic).
- Hammam, 1987 – *Hammam Al-Arab*, a covenant sheikh in Upper Egypt. Ahmad allatif eabd laylaa. alqahirata [Ahmed Latif Abdel Laila] 1987. 208 p. (In Arabic).
- Holt, 1961 – *Holt P.M.* The Beylicate in Ottoman Egypt During the Seventeenth Century // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*. London, 1961. Pp. 214–248.
- Ibn Khaldun, 2001 – *Ibn Khaldun*. Tarikh Birut [History. Beirut]: Livan, 2001. 668 p. (In Arabic).
- Ilyushina, 2009 – *Ilyushina M.YU.* Pismo «knyazyia egipetskogo Grigoriya Gadji-beya» imperatoru Pavlu I (1799 g.) [Letter from "Prince Gregory Gadji Bey of Egypt" to Emperor Paul I (1799)] // *Vestn. S.-Peterb. un-ta*. Ser. 9. 2009. Iss., 2. Part. 1. Pp. 106–111 (In Russ.).
- Ishayahu, 2016 – *Ishayahu L.* Oirats in the Ilkhanate and The Mamluk Sultanate // *Mamluk Studies Review*. 2016. Vol. 19. Pp. 149-193.

Kirilina, 1999 – *Kirilina S.* Islam v Egipte v pozdneosmanskiiy period (XVIII - pervaya tret XIX veka) [Islam in Egypt in the late-Ottoman period (XVIII - first third of the XIX century)] // *Electronic Journal of Oriental Studies*. 1999. Vol. V, II. No. 6. Pp. 1–543. (In Russ.).

Kobischanov, 2008 – *Kobischanov T.YU.* Iz Peterburga v port Petra i Pavla: pervyyi proekt rossiyskoy trans- kontinentalnoy torgovli cherez Egipet [From St. Petersburg to the port of Peter and Paul: the first project of Russian trans-continental trade through Egypt] // *Voshvalenie: Isaaku Moiseevichu Filshinskomu posvyaschaetsya...* Moskva: ID "Key-S", 2008. Pp. 166–213 (In Russ.).

Muhammad, 1981 – *Muhammad Amin.* Faharasat wathayiq alqahirat hataa nahayiaat aleasr alsalatin almamalika. Alqahirata: almaehad aleilmii alfaransii lilathar alsharqiat [Index of Cairo documents until the end of the Mamluk Sultans era]. 1981. 564 p. (In Arabic).

Niebuhr, 1774 – *Niebuhr C.* Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern [Travel description to Arabia and other surrounding countries]. Vol. I–II. Co-penhagen: Universitätsbibliothek Heidelberg., 1774, 1778. 505 p. (In Ger.).

Saeid, 1976 – *Saeid Ebd Alfataahi.* Aleasr almamalik faa misr walshaami [The Mamluk Era in Egypt and the Levant]. Alqahiratu: Alnaashir, 1976. 213 p. (In Arabic).

Samira, 2002 – *Samira Fahmy Ali Omar.* Amarat alhaji fi aleasr aleuthmaniati. Alqahiratu: Dar Shaab [The Emirate of Hajj in the Ottoman era]. 2002. 436 p. (In Arabic).

Sayed, 1977 – *Sayed Ahmed Ali Al-Nasser.* Surat Misr fi aleuyun alhalat alwarubiyiyi faa nisf althaani min alqarn althaamin eashra. Alqahirati: Qindeel [The image of Egypt in the eyes of Europeans in the second half of the eighteenth century]. 1977. 56 p. (In Arabic).

Smilyanskaya, 1996 – *Smilyanskaya I.M.* Russko-arabskie svyazi v kontekste politiki Ekaterinyi II v Sredizem- nomore [Russian-Arab Relations in the context of Catherine II's Policy in the Middle East] // *Arabskiy mir v kontse XX veka.* Moskva: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, 1996. Pp. 117–145. (In Russ.).

Vansleb, 1972 – *Vansleb R.D.* The Present State of Egypt. London: R.E. for John Starkey. 1972. 259 p.

Wiesehöfer, 2002 – *Wiesehöfer J.* Carsten Niebuhr (1733–1815) und seine Zeit: Beiträge eines interdisziplinären (Carsten Niebuhr (1733–1815) and his time: Contributions of an interdisciplinary) Symposium vom 7.–10. Oktober 1999 in Eutin / Hrsg. von J. Wiesehöfer, S. Conermann. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002. 453 p. (In Ger.).

Zelenev, 2007 – *Zelenev E.I.* Musulmanskiiy Egipet [Muslim Egypt]. SPb.: Publishing House of St. Petersburg University, 2007. 373 p. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 692-705, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_692-705

MUSTAFA SHOKAI AND THE FAMINE IN THE TURKESTAN REPUBLIC AND THE KAZAKH ASSR (1917-1923 YEARS)

Ayzhamal I. Kudaibergenova¹, Sagat T. Taiman^{2*}, Kopzhasar M. Zhetibayev³

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(28, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

²Kyzylorda University Korkyt ata
(50 a, Abilkhaiyr Khan str., 120014, Kyzylorda, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: st-1968@mail.ru

*Correspondent author

³Akhmet Yassawi International Kazakh-Tupkish University
(29, Bekzat Sattarhanov Str., X41A4E4, Turkestan, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

© Valichanov IHE, 2024

© Kudaibergenova A.I., Taiman S.T., Zhetibayev K.M.

Abstract. *Introduction.* The article examines the actions and position of M. Shokai during the famine that took place between 1917 and 1923 in Turkestan and the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (KazASSR). *Aim and objectives.* Analysis of Mustafa Shokai's stance on the number of victims and deaths during the famine, based on data published in press reports, and considering the political and economic context of the time. *Materials and methods.* The article analyzes archival documents, statistical data, and sources that have not yet been widely published in scholarly literature. These materials were collected from various collections of documents and have not yet become part of the historical record. *The results of the study.* The article examines the actions of M. Shokai during the famine that occurred in Turkestan and the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic between 1917 and 1923, and analyzes the changes in the population numbers and ethnic composition during this period. The article also discusses the truth about the 1921 famine in Ferghana that was kept secret by the Soviet government, as revealed in a brief article published in the Turkestan newspaper in Tashkent on December 16, 1922. Shokai argues that the Soviet government's actions, including forcible confiscation of livestock, made life difficult for the people of Turkestan, leading to a sharp decrease in livestock numbers. He claims that this was a crime committed by the government, considering it a result of its policies based on threats and

coercion. M. Shokai dates the famine in Turkestan between 1918 and 1922, arguing that "the famine assisted the Soviet government in its efforts to suppress the Muslim community in Turkestan". *Conclusion.* This article reveals one aspect of M. Shokai's struggle against hunger in the 20-30s XX century and the consequences of the policy of the Soviet government for the preservation of the nation.

Keywords: Mustafa Shokai, Turkestan Republic, Kazakh ASSR, famine, political campaigns

For citation: Kudaibergenova A.I., Taiman S.T., Zhetibayev K.M. // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 692-705. (in Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_692-705

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ҚАЗАҚ АКСР ЖЕРІНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ (1917-1923 жж.)

Айжамал Ибрагимқызы Құдайбергенова¹, Сағат Тамшыбайұлы Тайман²,
Көпжасар Мұстафаұлы Жетібаев³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, доцент, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(50а үй, Әбілқайыр хан көш., 120014, Қызылорда, Қазақстан)
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: st-1968@mail.ru

³Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29, Бекзат Саттарханов көш., Х41А4Е4, Түркістан, Қазақстан)
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т., Жетібаев К.М.

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Түркістан Республикасы мен Қазақ АКСР-інде 1917-1923 жж. аралығында орын алған ашаршылықтарға қатысты М. Шоқайдың көзқарасы мен іс-әрекеті қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Мұстафа Шоқайдың баспасөз беттерінде жарияланған хабарларды талдау арқылы ашаршылыққа ұшырағандар мен өлгендер жайлы, саны мен оларға көмек беруге қатысты пікірлерін сол кездің саяси-экономикалық жағдайымен байланыстыра талдау. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада архив материалдары және құжаттар жинақтарында жарияланғанымен, әлі де тарихи айналымға кірмеген деректер, статистикалық мәліметтер талданды. *Зерттеу нәтижелері.* Түркістан Республикасы мен Қазақ АКСР-інде болған 1917-1923 жылдардағы ашаршылыққа қатысты М. Шоқайдың пікірі мен іс-әрекеті көрсетіліп, ашаршылықтар кезіндегі халық саны мен этникалық құрылымында болған өзгерістер талданады. М. Шоқай Ташкент қаласында шыққан «Түркістан» газетінде (1922 ж. 16 желтоқсан) басылған қысқаша мәліметтер негізінде кеңестік биліктің құпияландырып, жасырмақшы болған Ферғана қаласындағы 1921 ж. аштықтың сұмдық жағдайын әшкерелейді. Қоқан-лоққы мен күштеу әдісін қолдану негізінде билік басына келген сәттен бастап кеңестік биліктің Түркістанда адамдардың малдарын мәжбүрлеп тартып алуы халықтың күн-көрісін ауырлатқанын, мал санының

күрт төмендеуіне әкелгенін түсіндіре отырып, М. Шоқай ашаршылықты Кеңес өкіметінің жасаған қылмысы ретінде дәлелдейді. *Қорытынды.* М. Шоқай Түркістандағы ашаршылықтың мерзімін 1918–1922 жж. аралығы деп көрсете отырып, «ашаршылық Совет үкіметінің Түркістандағы мұсылман жұртшылығымен күресіне көмектесті» деген тұжырымдайды.

Қорытындыласақ, бұл мақала М. Шоқайдың ХХ ғ. 20-30 жж. ашаршылыққа, кеңестік биліктің саясатының ұлттың сақталып қалуына тигізген зардаптарына қарсы күресінің бір қырын көрсетеді.

Түйін сөздер: Мұстафа Шоқай, Түркістан Республикасы, Қазақ АКСР, ашаршылық, саяси науқандар

Дәйексөз үшін: Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т., Жетібаев К.М. // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 692-705. (Қаз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_692-705

Алғыс айту. Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР19677780 «М. Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихтан тағылым, идеялық сабақтастық» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

МУСТАФА ШОКАЙ И ГОЛОД В ТУРКЕСТАНОЙ РЕСПУБЛИКЕ И В КАЗАХСКОЙ АССР (1917-1923 ГГ.)

Айжамал Ибрагимовна Кудайбергенова¹, Сагат Тамшыбайұлы Тайман²,
Копжасар Мустафаевич Жетібаев³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, доцент, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(д. 50а, ул. Абилхайыр хана, 120014, Кызылорда, Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: st-1968@mail.ru

³Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
(29, ул. Бекзат Сағтарханова, Х41А4Е4, Туркестан, Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Кудайбергенова А.И., Тайман С.Т., Жетібаев К.М.

Аннотация. *Введение.* В статье рассмотрены позиция и действия М. Шокая в отношении голода, произошедшего между 1917-1923 гг. в Туркестанской республике и в КазАССР. *Цель и задачи.* Анализ позиции Мустафы Шокая о количестве жертв голода и погибших на основе анализа данных, опубликованных в печати, в соответствии с политической и экономической ситуацией того времени. *Материалы и методы.* В статье анализированы архивные документы, статистические данные и источники, которые были опубликованы в сборниках документов, но еще не вошедшие в исторический оборот. *Результаты исследования.* В статье рассмотрены позиция и действия М. Шокая по отношению голода 1917-1923 годов, произошедших в Туркестанской Республике и Казахской АССР, а также проанализированы изменения в

численности и этническом составе населения этого периода. На основе кратких сведений, опубликованных в газете «Туркестан» (16 декабря 1922 г.), вышедшей в Ташкенте М. Шокай обнажает ужасную истину голода 1921 г. в Фергане, которую советская власть пыталась сохранить в тайне от всего сообщества. Объясняя, что, поскольку советская власть пришла к власти на основе угроз и принуждения, насильственная конфискация в Туркестане у народа скота осложнила жизнь народа и привела к резкому сокращению поголовья скота. Шокай утверждает, что голод был преступлением, совершенным советской властью. М. Шокай датирует голод в Туркестане 1918-1922 гг. заявив, что «голод помог советскому правительству бороться против мусульманской общины в Туркестане». *Заключение.* Данная статья раскрывает один аспект борьбы М. Шокая против голода 20-30 гг. XX в. и последствиями политики советской власти для сохранения нации.

Ключевые слова: Мустафа Шокай, Туркестанская республика, Казахская АССР, голод, политические кампании

Для цитирования: Кудайбергенова А.И., Тайман С.Т., Жетибаев К.М. // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 692-705 (на Каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_692-705

Кіріспе. Кеңес билігінің алғашқы онжылдықтарында Қазақстан аумағында алапат үш ашаршылық орын алды: біріншісі 1917-1918 жж. Түркістандағы ашаршылық, екіншісі 1921-1923 жж. Қазақстан АКСР-інде болған ашаршылық. Бұл ашаршылықтар екі бөлек автономия аумақтарында болғанымен, оның біртұтас қазақ халқының өсіп-дамуына тигізген зардабы сұмдық болды. Сондай-ақ, бұл ашаршылықтардың зардаптарынан басын көтере қоймаған халық сәл кейінірек, XX ғ. 30-жылдарының басында тағы да алапат ашаршылыққа тап болды.

Бұл ашаршылықтардың басты зардабы - ол қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру болмысын терең өзгерістерге ұшыратты.

1917-1918 жылдары Қазақстанның оңтүстік бөлігінде, 1921-1923 жж. солтүстігі, батысы мен шығысында болған ашаршылықтар азамат соғысы, шаруашылықтардың тұралауы, саяси тұрақсыздық жағдайында орын алды. Кеңес билігінің жеңісімен бірге, түркі халықтарының да дербес автономиялық республикалар құрып, тәуелсіз және бірлікте дамуы жайлы ой-пікірлері мен іс-әрекеттеріне кеңестік билік қабылдамай, қарсы күрес жүргізді. Сондықтан, ашаршылыққа ұшырағандарға сырттан келген (мысалы – АРА) көмектің негізінен түркі тілдес халық тығыз орналасқан аймақтардың ауылдық жерлеріне берілмеуінің бір себебі осында болуы мүмкін.

Ресей құрамындағы автономиялар ретінде құрылған Алашорда және Түркістан Мұхтарияты ретіндегі мемлекеттік құрылымдар тең құқықты болып, өздерінің басқару билігі өзінде болуы керек деген қағидатымен кеңес өкіметіне ұнамады. Екі автономия да қарулы күшпен жойылды. Сонымен бірге, қиын-қыстау кездегі ауыртпалықтарды жеңіп шығуда басшылық ете алар озық ойлы ел басшылары қудаланды.

Орталық Азия аумағындағы Кеңестік биліктің тұтқалары «великоросстық шовинизммен» қаруланған, арасында бұзақылар мен қылмыскерлер де кездесетін жаңа төңкерісшілердің қолында болды.

Жергілікті биліктің тізгінін ұстағандардың Қазақстандағы ашаршылықтар кезінде халыққа көмек көрсетуге немқұрайлы болып, алғашында тіпті ашаршылықтың орын алғанына мән бермеуінің бір себебі осында болды деуге болады.

Міне осындай жағдайда М. Шокай сынды тұлғаларымыздың ашаршылыққа ұшыраған халықтың жай-күйіне шетелдіктердің назарын аудартып, ақпараттық күрес жүргізуі мәселесін қарастыруы өзекті деп есептеймін.

Материалдар мен әдістер. Мақалаға азық болған мәліметтер негізінен осы күнге дейінгі зерттеушілердің бірнеше шетелдік, отандық архив қойнауларынан тауып, жинақтап, эпистолярлық мұрасы мен архив құжаттары топтастырылған ғылыми жинақтардағы әлі тарихи айналымға кірмеген деректерді, статистикалық мәліметтерді талдау арқылы алынды (Мұстафа Шоқай, 2006; Шоқай, 12 т. 2012; В эмиграции, 2021). Атап айтқанда, аштық қамытын киген түркі тілдес орта азиялық халықтардың, ерекше қазақтардың жай-күйі, көмек алмай қырылуы, аштықтың көлемі жайлы ащы шындық пен оның жаңғырықтары жарияланған «Соңғы жаңалықтар», «Күндер», «Әлеуметтік басқыш», «Түркістан» секілді газеттерде, сондай-ақ, американдық, ағылшындық, германдық баспасөз беттерінде жарияланған мәліметтер мақалада қарастырылды.

Талқылау. М. Шоқайдың Түркістан Республикасы мен Қазақ АКСР-індегі ашаршылық туралы ой-пікірлерін қарастырған зерттеушілердің бірегейі К. Есмағамбетов болды. М. Шоқай шығармаларын 12 томға жинақтап жариялаған Көшім Лекерұлы М. Шоқайдың еңбектері мен қызметін саралай отырып, оның Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылықтардың себептерін, оған қарсы күресті жүргізудің қажеттілігін дәйектеген сөздерін талдайды, оның ашаршылыққа қатысты кеңестік биліктің самарқаулығын айыптап, қарсы күрес жүргізгенін сол кездегі саяси жағдайдағы ерлік деп бағалайды (Есмағамбетов, 2008; Есмағамбетов, 2015)

М. Шоқайдың қызметі мен еңбектері жайлы қалам тартқан зерттеушілердің көпшілігі оның тұлғалық қасиетінің ішінде ашаршылықтарға қатысты пікірлері мен іс-әрекеттері жайлы қарастырып кетеді. Мысалы, Ә. Қараның (Қара, 2004), Х. Тұрсынның (Тұрсын, 2023: 52-57), Қ. Раджабовтың (Раджабов, 2023: 14-24), Қыдырәлиевтің (Қыдырәлиев, 2007), С.Ө. Смағұлованың (Смағұлова, 2019) және т.б. кітаптарында М. Шоқайдың ашаршылық кезіндегі күресі жайлы айтылады. Алайда, бұл мәселенің ашылмаған қыр-сырлары жетерлік.

Зерттеу нәтижелері. Алдымен, Түркістан Республикасындағы ашаршылыққа келсек. Аштық Түркістан жерінде 1917 ж. қысы мен 1918 ж. көктемінде ерекше күшейе түсті. Түркістанда отырықшы шаруашылықпен айналысатын Ферғана, Самарқанд облыстарының, көшпелі малшаруашылығы негізгі кәсібі болып табылатын Жетісу мен Сырдария облыстарының халқы ашаршылықтан ерекше зардап шекті.

Алғашында бұл ашаршылыққа көңіл бөлмеген кеңестік билік өкілдері, тіпті экономикалық әлсіз халық ретінде қазақтарға көмек беруді қажет деп есептемей, майдан қажеттігін қамтамасыз ету негізгі мәселеміз болуы керек деп шешті (ӨҰА, 1318 қ. 1 т. 197 іс).

1917 ж. аяғында Түркістандағы уездер бойынша айтсақ, онда: Ақмешіт уезінде 24810, Түркістан уезінде - 12296, Шымкент уезінде – 33618, Әулиеата уезінде – 44307 шаруашылық ашықты (Стефан Куртуа ..., 1999: 226).

I дүниежүзілік соғыс жылдарына қуаңшылыққа ұшырап, егістігі күйреген аймақтарда астық тапшы болып, мал басы кеміді. Түркістан өлкесіне Солтүстік Кавказдан, Ресейден, Сібірден әкелінетін астық I дүниежүзілік соғыс кезіндегі қиын жағдай мен теміржол көлігі жұмысының жүйесіздігінен мүлдем тоқтады. Аймақтағы астық дайындау шаралары нәтижесіз болды. 1918 ж. ортасында Түркістандағы азық-түлік жағдайы мүлдем қиындады. Нәтижесінде Республиканы сұрапыл аштық жайлап, халық қырылды. Көшпелілер арасында ересектердің үштен бірі қырылды, тіпті кей аудандарда тұрғындардың төрттен үшіне дейін өлім-жітімі кездесті.

Мысалы, Әулиеата уезінің төрт ауылында 1917 ж. басына қарай 300 мың адам есептелінген болса, 1917 ж. мен 1918 ж. 1 жартысында аштықтан алпыс мыңдай түземдіктер өлген. Ал 1918 ж. 30 қыркүйегінде қалған адамдар саны шамамен 200 мыңдай болды» [Насильственная коллективизация, 1998: 21].

Ал халқы қырылған Әулиеата уезінің бірнеше болыстықтарынан бір ғана болыстықтың адамы қалған.

Бүкілодақтық Орталық атқару комитеті ашаршылықпен күрес мақсатында 1918 ж. 9 мамырда астығын жасырғандарды халық жауымен теңестіріп, он жылға түрмеге тоғытатын арнайы Декрет қабылдайды. Соның аясында аштыққа күрес жанданғандай. Сонымен бірге, астықтарын сатып, өзінің пайдасына асырып жүрген адамдардың ісін революциялық соттың трибуналымен соттайтынын ескерткен Қаулы қабылданады. Алайда, жергілікті жерлерде бұл құжаттардың орындалуына жауапты қызметкерлердің өздері ашыққан халыққа көмектің орнына, көмекке деген қаражатты жеке пайдасына пайдаланып, тағамдарды сатып, қаражатты иемденіп кету (Ахмедов, 1993), тіпті шаруалардың бар малын тартып алу оқиғалары кездескен (Мырзахмет, 2021: 202-212).

1917–1918 жж. қысы өте қиын болды. 1917 ж. күзінде басталып, 1918 ж. қысында үдеген ашаршылыққа негізінен көшпелі халық өкілдері душар болды, ал отырықшыл орыс шаруалары басына ауыртпалық түскен жоқ. Керісінше, республика халқы нан таппай ашаршылыққа ұшырап жатқан кезде, орыс шаруаларының қоймаларында сатуға арналған астық сақталған. Мысалы, Гродеково селосының орыс шаруаларын тексеріс кезінде 84 отбасыдан (653 адам) 5.185 пұт бидай, 533 пұт ұн сақталғаны анықталды. Ашыққан көшпелі халықтың өкілдеріне беруге тиісті азық-түлікті орыстар мен әскери адамдарға таратып отырған оқиғалар да көп болған. Индет пен аштықтан өлгендер саны есепсіз көп болды. «Аштық пен індеттен өлген адамдардың денесі айдалада шашылып қалды. Оларды жинап, жерлеуге үкімет мекемелерінің күш-қуаты жетпеді, әрі қырсыздық мүмкіндік бермеді» (Қойшыбаев, 1990).

1917 ж. 26-27 қарашада Қоқанда IV мұсылмандар съезі болып, онда Түркістан Мұхтарияты жарияланады. М. Шоқай осы съездің ұйымдастырушыларының бірі болды. Съезде М. Шоқай ашаршылық қаупі туралы ескертеді (Бөкір, Тайман, Қыдыр, 2023: 62.)

М. Шоқайдың «Вольный горец» газетінің 1918 ж. 19 шілдедегі нөмерінде «Хакімжан» деген бүркеншік атпен жариялаған мақаласында кеңестік биліктің қол астындағы Түркістанның жағдайына тоқталады. Ол ашаршылықтан қашып Ташкентке босып келген қазақ-босқындарға базарларда нанның сатылмағанын, көшкен өзбектерге азық алатын карточкалардың таратылмағанын, халық қырылып жатқанда Орынбор-Ташкент теміржолының бойында жүздеген вагондарға тиелген бидай мен ұнның белгісіз жағдайда жоғалып отырғанын жазды (Шоқай, 12 том (II), 2012: 325-329 бб.).

Грузияда жүргенде 1920 ж. «Вольный горец» газетінің №57 санында Түркістан жайлы ақиқатты жазады. Онда ол аштықтың кеңес өкіметі саясатының нәтижесі екенін, реквизиция мен тәркілеуден соң, қазақ даласының босап қалғанын жазады. Қоқан мен Гянжадағы қырғын жайлы айта отырып, Орта Азиядағы басмашылықтың пайда болуын халықтың билікке қарсылығы деп көрсетеді.

Сондай-ақ, қазақ саяси эмиграциясының көшбасшысы болған М. Шоқайдың өткір қаламынан шыққан ашаршылық туралы шындық еуропалық баспасөз беттерінде таралып отырды.

Берлинде жарық көретін «Новый мир» деген газеттің 1921 жылғы 16 қарашасындағы № 244 санында А. Байтұрсыновтың атынан көшіріп басылған хабарлама жарияланады. Жарияланымда осы жылғы Қазақстандағы аштықтың негізгі себебі жұт, қыстың ерте түсуі, алдыңғы қуаңшылық жылдарда жем-шөп қорының жиналмауы болғаны түсіндіріледі. Осы мақала авторының аштықтың нақты себептеріне байланысты пікіріне қарсы өз ойын көрсеткен М. Шоқайдың 1921 ж. 26 қарашада «Последние новости» газетінде мақаласы шығады. Саяси полемикада саясаткер өзі куә болған большевиктік жүйенің алғашқы жылдарындағы өктем саясаты

туралы мағлұматтарды ортаға салады. М. Шоқай бұл аштықтың қолдан жасалғанын негіздеген. Қазақстандағы Кеңес өкіметінің алғашқы күндерінен шаруалардың күнкөріс көзі болып табылатын малын реквизициялауы мал басының күрт кемуіне әкелгенін айтады. Оған себеп болатын жайт осының алдындағы 1920 жылы жазылған «Қазақтардың Ленинге хатында» алдағы жылдан қауіп күтпегендігін көрсеткен (Шоқай, 12 том (II), 2012; 284).

XX ғ. 20-шы жылдардың басындағы Қазақстандағы ашаршылық кезінде М. Шоқай халыққа көмекті ұйымдастыру шараларын жүргізеді: 1921 ж. Парижде Ресейдегі ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету үшін құрылған комитетке мүше болады. Ол мұсылман елдерінен, Америка көмек көрсету әкімшілігінен көмек сұрайды. Түрік халқының азаттығы қозғалысы атынан көмек сұраған үндеулер жазып, таратады (Смағұлова, 2019: 112). «Дни», «Последние новости» атты газет беттерінде Қазақстандағы ашаршылыққа қатысты мәліметтермен бөліседі. Аштыққа кінәлілердің жазаланбауының себептерін сұрайды (Bibliothèque des langues, 53: 4).

Түркістандық жергілікті мерзімді басылымдар мәліметтері негізінде зерттеу жүргізген Мұстафа Шоқай аштан қырылғандар санын анықтауға күш салған. Ташкенттің «Түркістан» газетінің (1922 ж. 13 қыркүйегінен бастап «Қызыл Байрақтың» орнына шығып тұрған) 1922 жылғы 16 желтоқсандағы нөмірінде келтірілген қысқаша сандар дерегін пайдаланған М. Шоқай 1921 жылғы Ферғана жеріндегі ашаршылықтың көлемін анықтайды. Сондай-ақ, тек қана Наманған уезі тұрғындарының саны көрсетілген статистикалық деректерді таразылаған қайраткер аштан қырылуы мүмкін адамдар санын есептейді. Наманған уезіндегі халық саны 1920 ж. 230880 адам (1914 ж. – 303 790 адам) деп есептелінген болса, ал 1922 ж. барлығы 190675 ғана адам есепте тұрды. Сонда екі аралықта тұрғындар саны 40205 адамға кеміген.

1923 ж. 4 қарашада «Дни» газетінде шыққан «Түркістанды кеңестендіру» (Советизация Туркестана) атты мақаласында ол ТүркОАК төрағасы ХыдырАлиевтың «Известия» газетіне берген сұхбатындағы мәліметтерді көрсетеді. Онда соңғы алты жылдағы өлкенің экономикалық жағдайы сөз болып, өндіріс пен ауыл шаруашылығының жайларынан мәліметтер келтірілген. Жалпы мал саны 70%-ға кемігендігі, тұрғындардың қиын жағдайы айтылады. 1919 ж. Түркістан Республикасында 970900 адам ашықты деп: Сырдария облысында 328300 адам, Ферғана облысында 283000 адам, Жетісуда 226000 адам есепке алынды (Рахматов, 2019: 101).

«Түркістандағы аштыққа қатысты кеңестік саясат (Советская политика голода в Туркестане)», «Түркістан аштық құрсауында (Туркестан охватил голод)», «Ұлттық мәселе туралы (О национальном вопросе)» және т.б. мақалаларында (Туякбаев, 2012. 64) М. Шоқай ашаршылықты жаңа советтік билік саясатынан туындағанын көрсетеді (Шоқай, 2011; Асанова, 2021: 86; Шоқай. 12 том, 2012: 449-450).

Оның «Аштық - Голод» («Дни» газеті, 1924. 5 шілде), тұрғындар, салықтар мен олардың мөлшері туралы мағлұматтарды тілге тиек еткен «Түркістан кедейлерімен астасу – Смычка с Туркестанской беднотой» («Последние новости» газеті, 1925, 28 қаңтар) және т.б. мақалалары да аштықпен күресін көрсетеді (Туякбаев, 2012).

Эмиграциялық баспасөздің белсендісі саналған «Дни» газетінің 1924 жылғы 5 шілдедегі № 503 санында М. Шоқай Ақмола уезіндегі аштық туралы хабар жариялайды. Мұндағы аштыққа ұшырағандар мөлшерін 30-40 мыңдай деп есептейді. Онда өлмес үшін мыңдаған тұрғындардың атамекенінен сыртқа босуға мәжбүр болып кеткені айтылады. Еуропада тұрып жатса да, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық ахуалын жіті бақылап отырған қайраткер Қазақстанның Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай, Бөкей губерниялары мен Адай уезін ашаршылық қамыты құрсаған 1921-1922 жж. ашаршылықтың алдыңғы кезінде өмір сүруге анағұрлым жайлырақ деп

есептелінген Ақмола мен Семей губернияларындағы жағдайдың күрт өзгеруін, 1921 ж. аштықтың құрығына ілінгенін, ал кеңестік билік өкілдерінің аштарға көмек көрсету орнына, сайлау сияқты саяси науқандарға баса назар аударып отырғанын сынайды.

1917-1923 жылдардағы ашаршылықтың зардабынан Ферғана облысының экономикасы құлдырады. Сонымен қатар, диқандардың басым бөлігі «басмашылар» қозғалысының жағына өтті. Басмашылармен күресті жүргізу үшін Түркістан майданында 15 мың мен 40 мыңдай аралықта әскер ұсталса, олардың азығы ферғаналық диқандардың мойнына түсті.

Ашаршылықтың салдарынан кейбір аудандардың халқы жаппай қырылды. Мысалы, Самарқан облысы Жизақ уезі 70 % тұрғынынан айрылды. Прогрессивті жадидтер, Кеңес өкіметі органдары, түрлі қайырымдылық мекемелері жасаған әрекеттердің нәтижесінде аштықтың салдары аздап жеңілдетілгенімен, нәтижесі бәрібір қайғылы болды.

Аштық пен індет бүкіл Түркістанды жайлады.

Кеңес өкіметі аштықты жеңу үшін өте қатаң шаралар қабылдады, бірақ бұл шаралар оны шеше қоймады. Мысалы, Ферғана облысында 1920 жылы ақпанда азық-түлік отрядтары құрылды. Бірақ олардың көмектескенінен көрі зияны да болды, ішінде алыпсатарлар, бұзақылар және маскүнемдікпен айналысатындар көп болды (Яковенко, 1974: 69).

Мұстафа Шоқай қысқа хабарлардың негізінде 1921 жылғы ол өңірдегі аштықтың жайынан өзбек тілінде шығатын «Түркістан» газетінің 1922 жылғы 16 желтоқсандағы 102 санында Наманган уезіндегі жағдайлардан мәліметтер берілген. Бұл ашаршылық 1922 жылға жалғасқан. Мұның себебі егін егетін жерлердің азайып кетуімен, мал басының кемуімен түсіндірілген. «Қызыл Байрақ» газетінде берілген қысқа ғана мақалада Ферғанада егін егу 50 пайызға ғана орындалған. Ашыққандарға Ресей тарапынан еш көмек жоқ, жергілікті жерлерде мүмкіндігінше асханалар ашылып, көмек көрсетілуде. Алайда бұл мардымсыз. Мақала соңында егістік жерлердің елеулі қысқаруы, егіннің егілмей қалуы, су жүйелерінің жарамсыздығы, мал басының кемуі, тұқымның жетіспеуі, мұның үстіне өте жоғары салық, міне мұның барлығы келер, яғни 1923 жылы да аштықтың жалғасатынын байқатады деп есептеген (Шоқай, 12 т. (II), 2012: 403-406; Бәкір, Тайман, Қыдыр, 2023: 102)

М. Шоқай баспасөз материалдары мен статистикалық мәліметтер негізінде Наманган уезінде 1920 ж. -73100 адам мен 1921 ж. - 40205 адам өлген деп көрсетеді (Асанова, 2021: 87).

Қазақ АКСР-н аштық жайлаған 1921-1922 жылдарында Түркістанның ішкері аймақтарында ашаршылық әлі де күшінде болды. Мысалы, 1922 ж. бір ғана Ташкент қаласында тіркелген 22 мың сүзекпен ауырғандардың күніне бір жарым мыңы өлген (В. Чайкин – М. Шокаю, 2021: 26.)

Ал аштарға көмек 1922 ж. көктемінен бастап қолға алына бастады.

Алдыңғы 1917-1918 жж. қарағанда 1921-1923 жж. Ферғана алқабында аштық одан да ауқымды болды. Аштықтан өлген адамдардың денесін жинауға адам табу қиын болды. Мысалы, 1921 ж Ферғана облысында 227059 адам, 1922 ж. 64336 адам өлген. Жалпы 1917-1923 жж. бұл облыс 1 млн аса адамынан айрылды (Рахматов, 2019: 102). Самарқанд облысында 20000 мыңдай адам өлді.

Ал, М. Шоқай «Дни» газетінің 1924 ж. 5 шілдеде жарияланған «В «Лаборатории национального вопроса» (Из туркестанского опыта)» деген мақалада Түркістанда 1917 ж. 1 маусымда 8 084 700 адам болса, 1922 ж. бұл көрсеткіш 5 029 512-ке төмендеп (Бәкір, Тайман, Қыдыр, 2023: 105), өлке халқы 38 %-ға кеміген. Жалпы айтқанда ашаршылық кезінде көшпелілер арасында ересектердің 30 %-ы өлсе, бұл көрсеткіш кей жерлерде 75 %-ға жеткен.

М. Шоқай Түркістан Республикасындағы ашаршылықтың мерзімін 1918–1922 жж. аралығы деп көрсетті. Сонымен бірге «1918-1922 жж. ашаршылық Совет үкіметінің Түркістандағы мұсылман жұртшылығымен күресіне көмектесті» (Бәкір, Тайман, Қыдыр, 2023: 105) деп тұжырымдайды.

Босқыншылық өлкенің жағдайын одан әрі ушықтырды. Оларды ең қажетті өмір сүру құралдарымен қамтамасыз ету: тұрғын үй, азық-түлік және киім-кешек жергілікті халықтың иығына қайта жүктелді. Бұхара және Хорезм республикаларынан Түркістан АКСР-не жіберілген азық-түлік өнімдері негізінен осы адамдарды қамтамасыз ету үшін пайдаланылды. 1923 жылдан бастап босқындар мен қоныс аударған адамдарды өз өлкесіне қайтару процесі басталды (Пасилов, 2021: 40-44).

Айта кететін жайт, ХХ ғ. 20-30 жылдары Қазақстанда болған ашаршылықтар кезіндегі халықтың күн-көріс үшін, аштан өлмес үшін орныққан жерлерін тастап, сырт аймақтарға көшін қазіргі тарихи ғылымда «босқыншылық», ал көшкен халықты «босқындар» деп атауда. Бұндай атау тарихи терминологияда енді ғана толыққанды қолданылып жатса, аштықтан қашқан халықты М. Шоқай сол кезде-ақ босқын деп атағанын айта кету керек. Сондай-ақ, 1926 ж. қазақтардың шаруашылық жүргізу және тұрмыстық жағдайға бейімделген өмір сүру ерекшелігін көрсетпек болған С.П. Швецовтың редакциялығымен жарияланған жинақта да 1921 ж. ашаршылық пен оның салдары болған қазақ босқындары туралы айтылады. Бұл жинақта мал-жанымен сыртқа кеткен сол жақта өмірін жалғастырушы босқындарды эмигранттар ретінде қабылдамай, екі елде көшіп, өмір сүру салтына орай туыстықтары мықты біртұтас халық деп қабылдау керектігін көрсеткен (Казахское хозяйство, 1926: 66).

Европадағы эмиграция өкілдері назарынан да Қазақстаннан кетіп жатқан босқындар мәселесі тыс қалмады. Мұстафа Шоқайдың шамамен 1928 жылы жазылған «Түркістан босқындарының қасіреті» атты мақаласында діни сенімге қарсы саясатты халықтың босқыншылығының негізгі себебінің бірі деп атап көрсетті. Ол түркістандықтар үшін тұтас мемлекеттің қарулы күштерімен күресу қиындық туғызғанын, шекара маңындағылардың соңғы мүліктерінің қалдықтарын көтеріп, шет ел асқанын суреттейді (ӨҰА. Р-17 қ. 1 т. 947 іс). Советтер еліндегі қарулы көтеріліске қатысқаны үшін Иранға босқан түркістандықтар тағдырына алаңдаған М. Шоқай, бұл туралы Иран шахына өтініш хат жолдап, көмек сұрайды (РФ ӘА. 461 к-қор, 1 т. 417 іс, 99-п).

Түркістан Республикасындағы ашаршылықтың салдары көрінетін халық санының өзгерістеріне назар аударалық. Ол үшін 1924 ж. шыққан статистикалық жинақ пен 1925 ж. ағымдық мәліметтерді салыстырамыз.

Кесте 1. Түркістан Республикасынан Қазақ КСР құрамына енген уездердегі халық динамикасы (1897-1925 жж.) (Статистический ежегодник, 1924; Зарубин, 1925: 11).

Уездер	1897 ж.	1920 ж.	1925 ж.	1897-1920 жж.		1920-1925 жж. өсім	
				Абс	%	абс	%
Сырдария обл.				Абс	%	абс	%
Қазалы	140263	86709	84964	-53554	-38,2	-1745	-2,0
Ақмешіт	133476	102772	102771	-30704	-23,0	-1	-0,1
Түркістан және Шымкент	284709	278221	279260	-6488	-2,3	1039	+0,4
Жетісу обл.				Абс	%	абс	%
Алматы	221700	233690	232358	11990	+5,4	-1332	-0,6
Жаркент	120340	84402	86334	-35938	-29,9	1932	+2,3
Лепсі	180316	129647	131529	-50669	-28,1	1882	+1,5
Талдықорған	136148	164554	166394	28406	+20,8	1840	+1,1

1-кестеден көретініміз, 1897-1920 жж. аралығында Қазалы (38,2 %-ға), Ақмешіт (23,0%-ға), Жаркент (29,9%-ға), Лепсі (28,1 %-ға) уездерінің халқы кеміген. Алматы (+5,4%-ға) мен Талдықорған (+20,8 %-ға) уездерінің халқы, керісінше өскен.

Енді халқы өскен Алматы уезіне қатысты мәліметтерді талдайық (ҚРПМ. 666 қ. 1-т., 76 іс., 18-п.). 1920 ж. санақта Жетісу облысының Алматы уезінде 40250 шаруашылық есептелінді. Бұл 1917 ж. санақта тіркелген шаруашылық санынан 4812 шаруашылыққа кем еді. 3 жылдың ішінде бір ғана уезде 4812 шаруашылық жойылған. Бұл жалпы мәлімет. Ал, енді оны ұлттарға байланысты бөліп көрсетсек, онда қазақтар шаруашылығы көшпелі және отырықшы деп есепке алынған. Соның ішінде, қазақтарда 1917 ж. 31616, 1920 ж. 24654 көшпелі шаруашылық есептелініп, шаруашылық саны 22 %-ға (6962-ге) кемігені тіркелді.

Екі санақ арасында уездегі отырықшылықпен айналысатын қазақ шаруашылықтары 1192-ге өсіп, 5 еседей көбейген (1917 ж. – 312, 1920 ж. – 1507). Бірақ, отырықшысы мен көшпелісін қосқанда қазақтар шаруашылығы екі санақ арасында (1917 ж. – 31928, 1920 ж. – 26161) 5767-ге кеміген (Статистический ежегодник, 1924).

Малынан айрылып, ашаршылыққа ұшыраған қазақтардың аман қалғаны отырықшылардың қатарына қосылғанымен, 1920 ж. қазақ шаруашылықтары 1917 ж. деңгейінің 81,9 %-ы ғана болған еді. Басқа этнос өкілдерінің шаруашылықтарының динамикасына келсек, ұйғырлар (тараншы) шаруашылығы 1920 ж. 4420 болып, 1917 ж. салыстырғанда 2147-ге кем есептелінді. Ал, дүнгендер шаруашылықтарында екі санақ арасында өзгеріс байқалмады (Статистический ежегодник, 1924).

Екі санақ арасында шаруашылықтар мен тұрғындары өскен орыс ұлты өкілдері болды - 3/1 есеге өсті. Орыстар шаруашылығы 1917 ж. – 6428, 1920 ж. - 9505 болды деп тіркелді (Статистический ежегодник, 1924).

Халық санының өзгерістеріне келсек, 1920 ж. санақ кезінде Алматы уезінде 194,6 мың адам (100,6 мың ер және 94 мың әйел) тіркеліп, 1917 ж. қарағанда 28,4 мың адамға (21,4 мың ер адам, 7 мыңдай әйел) немесе (17 %-ға) кем адам есептелінді. Соның ішінде қазақтардың, ерекше көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар санының күрт кеміп, орыстардың күрт өскені көрінеді.

1917-1921 жж. қазақтарда ер адамдар 33 %-ға, әйелдер 26%-ға немесе 47,7 мың адамға кеміген.

Ал, орыс ұлты өкілдерінің саны екі санақ арасында 42,2 %-ға (ерлер 34,9 %-ға, әйелдер 50,5 %-ға) немесе 16,2 мың адамға көбейген. Бұндай өсім уезге орыстардың көші-қоны есебінен жүзеге асты. Бұл бір ғана Алматы уезі бойынша мәлімет (ҚРПМ. 666 қ.1-т., 76 іс, 18-19 пп.).

Жалпы, 1917 ж. ауылшаруашылық санағы мен 1920 ж. халық санағы мәліметтерін салыстыру Түркістан республикасында болған, кейіннен Қазақ АКСР құрамына кірген жерлерді мекендеген қазақтардың үштен бірге кемігенін көрсетті.

2 кесте – Түркістан республикасында болған, кейіннен Қазақ АКСР құрамына кірген жерлерді мекендеген қазақтар саны(1917-1920 жж.)

(Зарубин, 1925: 24; Материалы Всероссийской переписи 1920, 1923)

Уездер	1917 ж.	1920 ж.	1917-1920 жж. өсім	
			абс.	%
Алматы	160529	128313	-32216	- 20,1
Лепсі	129876	74789	-55087	-42,1
Талдықорған	167478	123584	-43894	-26,2
Жаркент	46592	52804	6212	+13,3
Әулиеата	195899	110013	-85886	- 43,8

Шымкент	277598	124951	-152647	- 39,0
Түркістан	-	44214	44214	
Перовск	151458	92740	-58718	- 38,8
Қазалы	122644	73436	-49208	-40,1
Барлығы	1252074	824844	-427230	-34,1

2 кестеден Түркістан Республикасынан Қазақ АКСР құрамына кірген жерлерді мекендеген қазақтар 1917-1920 жж. 34,1 пайызын немесе 427 230 адамды жоғалтқанын көреміз. Қазағы көп кеміген уездер – Әулиеата (43,8 %-ға) және Лепсі (42,1 %-ға) уездері болды, жартысына жуық халқынан айрылды.

Сондай-ақ, Қазақ АКСР құрамында болған жерлердегі халық санының өзгерістерін салыстырайық.

3 кесте – Қазақ АКСР құрамына кірген жерлер халқының 1916-1922 жж. санының динамикасы (Сборник статистических, 1925: 4, 5, 18, 19.)

Жылдар	1916	1917	1920	1921	1922	1920–1922 (+/-)
Қазақ АКСР құрамына кірген жерлерде, Орынбор губерниясымен бірге	4712181	4611926	4610278	3596999	3795963	-814315
Орынбор губерниясы	1038171	940058	770044	676604	566054	- 203 990
Қазақ АКСР құрамына кірген жерлерде, Орынбор губерниясынсыз	3674010	3671868	3840234	2920395	3229876	- 610 358

3 кестеден көріп отырғандай, республикаға осы жылдары сырттан ерекше славян халықтарының көптеп орналасуына қарамастан, Қазақ АКСР халқы 610 358 адамға кеміген. Алайда, осы статистикалық мәліметтердің жиынтығы қазіргі Қазақстанның аумағын толық қамтымайтын болғандықтан, оларды жинақтап көрсетуге әлі ерте. Сол себепті бұл бағытта зерттеулерді жалғастырамыз деп сенемін.

Сондай-ақ, Қазақстанда 1931-1933 жж. болған алапат ашаршылық та шетелдегі ұлт жанашырларының назарынан тыс қалмағаны белгілі.

Ашаршылықтардың халық санының динамикасына тигізген әсерін нақтылау жұмысы тереңірек жүргізілген жағдайда М. Шоқайдың сандық мәліметтерінің нақты маңызын анықтарымыз сөзсіз.

Қорытынды. Түркістанның азаттығын аңсап, саяси күреске түсіп, елде большевиктік биліктің қудалауына түскен елжанашыры, саяси қайраткер М. Шоқайдың Қазақстандағы ашаршылықтарға қарсы күресі халықаралық деңгейде бағаланып, кеңестік биліктің аштыққа қарсы күресін жандандыруға түрткі болды. Ол, өзінің баспасөздерде жарияланған мақалалары арқасында отанындағы оқиғаларға әсер етіп отырды. М. Шоқай, Т. Рысқұлов (Қоңыратбаев, 1994) сынды ұлтшыл тұлғаларымыз ХХ ғ. 20-30 жылдардағы қазақ даласын жалындай жалмаған ашаршылыққа қарсы, кеңестік биліктің саяси, экономикалық саясатының ұлттың сақталып қалуына, зиянын тигізген зардаптарына қарсы күресін тоқтатпағаны белгілі. М. Шоқайдың қызметі мен күресі әлі де зерттеуді қажет етеді.

Бұл тақырыптың толық және жан-жақты зерттелуі әлі де болашақтың ісі.

Деректер

ҚРПА – Қазақстан Республикасы Президентінің архиві
 ӨҰА – Өзбекстан Ұлттық архиві
 РФ ӨА – Ресей Федерациясының әскери архиві

Sources

KRPA – Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin arhivi (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan)
 OUA – Ozbekstan Ulitlyk arhivi (National Archives of Uzbekistan)
 RF AA – Resei Federaciyasynyn askeri arhivi (Military Archive of the Russian Federation)

Әдебиеттер

Асанова, 2021 – *Асанова С.А.* Социальная политика советской власти в условиях голода 1921-1922 гг. в Казахстане / Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. 2021. №2 (106). С. 83-90.

Ахмедов, 1993 – *Ахмедов Ф.* Сол бір ауыр жылдарда. Қызылдар қырғыны. Құрастырушылар: З. Қыстаубаев, Б.Хабдина., Алматы: Өнер, 1993. 256 б.

Бәкір, т.б., 2023 – *Бәкір Ә.Қ., Тайман С.Т., Қыдыр Т.Е.* Мұстафа Шоқай (зерттеулер). (Алаштың алыбы Мұстафа Шоқай). Монография. Қызылорда: Жиенай баспаханасы, 2023. 268 б.

В эмиграции, 2021 – *В эмиграции:* Эпистолярное наследие Мустафы Шокая. 1919-1941 / Ред. Г.К. Кокебаева; составители: Г.Т. Исахан, Г.К. Кокебаева, С.К. Шилдебай. Алматы: Полиграфия сервис и К, 2021. 488 с.

Есмағамбетов, 2008 – *Есмағамбетов К.Л.* Әлем таныған тұлға (Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы). Алматы: Дайк-Пресс, 2008 504 б.:

Есмағамбетов, 2015 – *Есмағамбетов К.* Мұстафа Шоқайдың Қазақстандағы 1932-33 жылдардағы аштықты жоюға қосқан үлесі зор - / «ҚазАқпарат» Халықаралық ақпарат агенттігі, 2015. https://kaz.inform.kz/news/mustafa-shokaydyn-kazakstandagy-1932-33-zhyldardagy-ashytyky-zhoyuga-koskan-ulesi-zor-k-esmagambetov_a2833826/

Зарубин, 1925 – *Зарубин И.И.* Список народностей Туркестанского края. Ленинград, 1925. 23 с.

Казахское хозяйство, 1926 – *Казахское хозяйство* в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в Казахской Автономной Советской Социалистической Республике. Под редакцией С.П. Швецова. Ленинград, 1926, 186 с.

Қара, 2004 – *Қара А.* Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004. 320 б.

Қойшыбаев, 1990 – *Қойшыбаев Б.* Жазықсыз жапа шеккендер. Алматы: Қазақстан, 1990. 168 б.

Қоңыратбаев, 1994 – *Қоңыратбаев О.* Тұрар Рысқұлов: қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Алматы: Қазақстан, 1994. 444 б.

Қыдыралиев, 2007 – *Қыдыралиев Д.* Мұстафа Шоқай. – Астана, 2007. – 287 б.

Материалы Всероссийской переписи 1920, 1923 – *Материалы Всероссийской переписи* 1920 г. Перепись населения в Туркестанской Республике. Ташкент: Изд-во ЦСУ Туркестанской Республики, 1923. Ч. 2. Вып. III. 142 с.

Мырзахмет, 2021 – *Мырзахмет Ф.К.* Әулиеата өңіріндегі ашаршылық зардаптары // «Қазақстандағы ХХ ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» = «Голод начала 30-х гг. ХХ века в Казахстане и вынужденные миграции казахов на сопредельные территории: проблемы исследования»: респ.-тәжірб. конф. мат.-ры. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, Р.Ж. Байдалы. Алматы: Литера-М, 2021. 296 б. Каз., рус.

Насильственная коллективизация, 1998 – *Насильственная коллективизация* и голод в Казахстане 1931-1933гг. Сб. документов и материалов . Алматы.: ХХІ век, 1998. 263 с.

Пасилов, 2021 – *Пасилов Б.А.* Голод в Туркестане в 1917-1923 годы. // «Қазақстандағы ХХ ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» = «Голод начала 30-х гг. ХХ века в Казахстане и вынужденные миграции казахов на сопредельные территории: проблемы исследования»: респ.-тәжірб. конф. мат.-ры. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, Р.Ж. Байдалы. Алматы: Литера-М, 2021. 296 б. (40-44).

Раджабов, 2023 – *Раджабов К.* Мұстафа Шоқай и джадидское движение в Туркестане // «Мұстафа Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихи тағылым мен сабақтастық» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми еңбектер жинағы. 17 қараша 2023 ж., Қызылорда, 2023. 334 б.

Рахматов, 2019 – *Рахматов М.Г.* Тұрар Рысқұлов о голоде в Туркестанской АССР и о его последствиях // *Qazaqtanu.* 2019. № 4(4). С. 98-102.

Сборник статистических, 1925 – *Сборник статистических* сведений о движении населения, скота и урожая с 1880 по 1922 г. Оренбург: 5-я Гос. Тип. Оренполигр., 1925. 97 с.

Смағұлова, 2019 – Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті / С. Смағұлова. 1-кітап. Алматы: «Елтаным», 2019. 272 б.

Статистический ежегодник, 1924 – *Статистический ежегодник*. 1917-1923 гг. Ташкент: Издание ТЭС-а, 1924. 115 с.

Стефан Куртуа, т.д., 1999 – *Стефан Куртуа, Никола Верт, Жан-Луи Панне, Анджей Пачковский, Карел Бартошек, Жан-Луи Марголен*. Черная книга коммунизма. Преступление, террор, репрессии. Перевод с французского. Москва «Три Века Истории» 1999. 708 с.

Туякбаев, 2012 – *Туякбаев Г.А.* Казахская эмигрантская журналистика. // Путь науки, 2012. № 11(33). С. 61-66.

Тұрсын, 2023 – *Тұрсын Х. Мұстафатану және Көшім Есмағамбетов // Мұстафа Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихи тағылым мен сабақтастық»* атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми еңбектер жинағы. 17 қараша 2023 ж., Қызылорда, 2023. 334 б.

Чайкин, 2021 – *Чайкин В. – М. Шокаю // В эмиграции: Эпистолярное наследие Мустафы Шокая. 1919-1941 / Ред. Г.К. Кокебаева; составители: Г.Т. Исакан, Г.К. Кокебаева, С.К. Шилдебай.* Алматы: Полиграфия сервис и К°, 2021. 488 с.

Шокай, 2011 – *Шокай М.* Туркестан наша общая колыбель (Туркестан в документах личного архива М. Шокая 1920-1940 гг.) Алматы: 2011. Т. 1. 400 с.

Шокай, 2012 – Шокай М. Шығ. толық жинағы: 12 томдық. II том. Алматы: Дайк Пресс, 2012. 640 б.

Шокай, 2006 – *Шокай Мұстафа* Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық. Алматы: «СаГа» баспасы, 2006. 1-том. 270 б.

Яковенко, 1974 – *Яковенко Л.И.* Продовольственная политика Коммунистической партии и ее осуществление в Туркестане (1918-1924 гг.). Душанбе. Ирфон, 1974. 288 с.

References

Ahmedov, 1993 – *Ahmedov G.* Sol bir auyr zhyldarda. Kyzylдар kyrgyny[In those difficult years. The Reds' reprisal]. Kurastyrushylar: Z. Kystaubayev, B. Habdina., Almaty: Oner, 1993. 256 p. (In Kaz.)

Asanova, 2021 – *Asanova S.A.* Social'naya politika sovetsoj vlasti v usloviyakh goloda 1921-1922 gg. v Kazakhstane [Social policy of the Soviet government in the conditions of famine of 1921-1922 in Kazakhstan] / Vestnik Kyrgyzskogo nacional'nogo universiteta imeni Zhusupa Balasagyna, 2021. No. 2 (106). Pp. 83-90. (In Rus.)

Bakir, et al., 2023 – *Bakir A.K., Tajman S.T., Kydyr T.E.* Mustafa Shokaj (zertteuler). (Alashtyn alyby Mustafa Shokaj)[Mustafa Shokaj (research). (Alash giant Mustafa Shokaj)]. Monografiya. Kyzylorda: Zhienj baspahanasy, 2023. 268 p. (In Kaz.)

Chajkin, 2021 – *V. Chajkin – M. Shokayu // V emigracii: Epistoljarnoe nasledie Mustafy Shokaya. 1919-1941 / Red. G.K. Kokebaeva; sostaviteli: G.T. Isahan, G.K. Kokebaeva, S.K. Shildebaj.* Almaty: Poligrafija servis i Ko, 2021. 488 p. (In Rus.)

Esmagambetov, 2008 – *Esmagambetov K.L.* Alem tanygan tulga (Mustafa Shokajdyn dunietyany men kajratkerlik bolmysy) [World famous personality (worldview and personality of Mustafa Shokaj)]. Almaty: Dajk-Press, 2008 504 p. (in Kaz)

Esmagambetov, 2024 – *Esmagambetov K.* Mustafa Shokajdyn Kazakstandagy 1932-33 zhyldardagy ashtykytj zhoyuga koskan ulesi zor [Mustafa Shokaj made a great contribution to the eradication of famine in Kazakhstan in 1932-33] / «KazAqparat» Halykaralyk akparat agenttigi. 2015 zh. 29 kazan. https://kaz.inform.kz/news/mustafa-shokajdyn-kazakstandagy-1932-33-zhyldardagy-ashtykytj-zhoyuga-koskan-ulesi-zor-k-esmagambetov_a2833826/ (In Kaz.)

Kara, 2004 – *Kara A.* Mustafa Shokaj Omiri. Kuresi [Life of Mustafa Shokaj. Struggle. Creativity]. Shygarmashylygy. Almaty: Arys, 2004. 320 p. (In Kaz.)

Kazahskoe hozyajstvo, 1926 – *Kazahskoe hozyajstvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovyh usloviyakh*[Kazakh economy in its natural-historical and everyday conditions]. Materialy k vyrobotke norm zemel'nogo ustrojstva v Kazahskoj Avton. Sovestkoj Socialisticheskoy Respublike. Pod redaekciej S.P. Shvecova. Leningrad, 1926, 186 p. (In Rus.)

Kojshybaev, 1990 – *Kojshybaev B.* Zhazyksyz zhapa shekkender [Innocent victims]. Almaty: Kazakstan, 1990. 168 p. (In Kaz.)

Konyratbayev, 1994 – *Konyratbayev O.* Turar Ryskulov: kogamdyk-sayasi zhane memlekettik kyzmeti [Turar Ryskulov: social, political and state activities]. Turkistan kezeni. Almaty: Kazakstan, 1994. 444 p. (In Kaz.)

Kydyraliev, 2007 – *Kydyraliev D.* Mustafa Shokaj. Astana, 2007. 287 p. (In Kaz.)

Materialy Vserossijskoj perepisi 1920, 1923 – *Materialy Vserossijskoj perepisi 1920 g.* Perepis' naseleniya v Turkestanskoj Respublike [Population census in the Turkestan Republic]. Tashkent: Izd-vo CSU Turkestanskoj Respubliki, 1923. Ch. 2. Vol. III. 142 p. (In Rus.)

Shokaj, 2006 – *Shokaj Mustafa* Epistoljarylyk murasy [Epistolary heritage.]. 2 tomдық. Almaty: «SaGa» baspasy, 2006. 1-tom. 270 p. (In Kaz., Rus.)

Myrzahmet, 2021 – *Myrzahmet G.K.* Aulieata onirindegi asharylyk zardaptary [Consequences of famine in the Aulieata region] // «Kazakstandagy XX gasyrdyn 30-shy zhzh. basyndagy asharylyk zhane kazaktardyn korshiles aumaktarga mazhburli koshi-kony: zertteu maseleleri» = «Golod nachala 30-h gg. XX veka v Kazahstane i vynuuzhdennye migracii kazahov na sopredel'nye territorii: problemy issledovaniya»: resp.-tazhirb. Konf. Mat-ry. / Kurast. A.I. Kudajbergenova, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Bajdaly. Almaty: Litera-M, 2021. 296 p. (In Kaz., Rus.)

Nasil'stvennaya kollektivizaciya, 1998 – *Nasil'stvennaya kollektivizaciya i golod v Kazahstane 1931-1933gg.* [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931-1933]. Sb.dokumentov i materialov. Almaty.: XXI vek, 1998. 263 p. (In Rus.)

Pasilov, 2021 – *Pasilov B.A.* Golod v Turkestane v 1917-1923 gody. [Famine in Turkestan in 1917-1923] // «Kazakstandagy XX gasyrdyn 30-shy zhzh. basyndagy asharylyk zhane kazaktardyn korshiles aumaktarga mazhburli koshi-kony: zertteu maseleleri» = «Golod nachala 30-h gg. XX veka v Kazahstane i vynuuzhdennye migracii kazahov na sopredel'nye territorii: problemy issledovaniya»: resp.-tazhirb. konf. mat-ry. / Kurast. A.I. Kudajbergenova, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Bajdaly. Almaty: Litera-M, 2021. 296 p. (In Rus.)

Radzhabov, 2023 – *Radzhabov K.* Mustafa Shokaj i dzhadidskoe dvizhenie v Turkestane [Mustafa Shokai and the Jadid Movement in Turkestan] // «Mustafa Shokajdyn memleketshildik muraty: tarihi tagylym men sabaktastyk» atty halykaralyk gylymi-tazhirbelik konferenciyanyn gylymi enbakter zhinagy. 17 karasha 2023 zh., Kyzylorda, 2023. 334 p. (In Rus.)

Rahmatov, 2019 – *Rahmatov M.G.* Turar Ryskulov o golode v Turkstanskoj ASSR i o ego posledstviyakh [Turar Ryskulov about the famine in the Turkstan Autonomous Soviet Socialist Republic and its consequences] // Qazaqtany. 2019. No. 4(4). Pp. 98-102. (In Rus.)

Sbornik statisticheskikh, 1925 – *Sbornik statisticheskikh svedenij o dvizhenii naseleniya, skota i urozhaev s 1880 po 1922 g.* Orenburg: 5-ya Gos. Tip. Orenpoligr., 1925. 97 p. (In Rus.)

Shokai, 12 t. (II), 2012 – *Shokai M.* Shyg. tolyk zhinagy: 12 tomdyk. II tom. Almaty: Dajk Press, 2012. 640 p.

Shokai, 12 t., 2012 – *Shokai M.* Shyg. tolyk zhinagy. 12 tomdyk, 1 t. Almaty: Dajk Press, 2012. 544 p.

Shokai, 2011 – *Shokai M.* Turkestan nasha obshchaya kolybel' (Turkestan v dokumentakh lichnogo arkhiva M. Shokaya 1920-1940 gg.) [Turkestan is our common cradle (Turkestan in the documents of the personal archive of M. Shokaya 1920-1940)]. Almaty: 2011. T. 1. 400 p. (In Rus.)

Smagulova, 2019 – *Smagulova S.* Asharylyk kasireti [The tragedy of hunger] / S. Smagulova. 1-kitap. Almaty: «Eltanym», 2019. 272 p. (In Kaz.)

Statisticheskij ezhegodnik, 1924 – *Statisticheskij ezhegodnik* [Statistical Yearbook]. 1917-1923 gg. Tashkent: Izdanie TES-a, 1924. 115 p. (In Rus.)

Stefan Kurtua, et al., 1999 – *Stefan Kurtua, Nikolaya Vert, Zhan-Lui Panne, Andzhej Pachkovskij, Karel Bartoshek, Zhan-Lui Margolen.* Chernaya kniga kommunizma. Prestuplenie, terror, repressii. Pervod s francuskogo. Moskva «Tri Veka Istorii». 1999. 708 p. (In Rus.)

Tursyn, 2023 – *Tursyn H.* Mustafatanu zhane Koshim Esmagambetov [Mustafavedenie and Koshim Esmagambetov] // Mustafa Shokajdyn memleketshildik muraty: tarihi tagylym men sabaktastyk» atty halykaralyk gylymi-tazhirbelik konferenciyanyn gylymi enbakter zhinagy. Kyzylorda, 2023. 334 p. (In Kaz.)

Tuyakbaev, 2012 – *Tuyakbaev G.A.* Kazakhskaya eh migrantskaya zhurnalistika [Kazakh emigrant journalism]. // Put' nauki. 2012. No. 11(33). Pp. 61-66. (In Rus.)

V emigracii, 2021 – *V emigracii: Epistolyarnoe nasledie Mustafy Shokaya* [In Exile: The Epistolary Legacy of Mustafa Shokai]. 1919-1941 / Red. G.K. Kokebaeva; sostaviteli: G.T. Isahan, G.K. Kokebaeva, S.K. Shildebaj. Almaty: Poligrafiya servis i Ko, 2021. 488 p. (In Rus.)

Yakovenko, 1974 – *Yakovenko L.I.* Prodovol'stvennaya politika Kommunisticheskoy partii i ee osushchestvlenie v Turkestane [Food Policy of the Communist Party and its Implementation in Turkestan] (1918-1924 gg.). Dushanbe. Irfon, 1974. 288 p. (In Rus.)

Zarubin, 1925 – *Zarubin I.I.* Spisok narodnostej Turkestanskogo kraja [List of nationalities of the Turkestan region]. Leningrad, 1925. 23 p. (In Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 706-720, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_706-720

SOME ASPECTS OF DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE REPUBLIC OF TURKEY (1991-2021)

Olzhas Kuanbay¹, Timur Apendiyev², Ayana Ushkurbayeva³

¹PhD doctoral student of the Ankara University
(Sihkiye, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)
Advisor to the Director of the Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology,
PhD student at Ankara University
<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(Almaty, Republic of Kazakhstan)
Head of the Department of Historical Demography and
the Assembly of the People of Kazakhstan, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(Almaty, Republic of Kazakhstan)
Laboratory assistant, Undergraduate student
<https://orcid.org/0009-0002-9775-5153>. E-mail: ayana_ue@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2024

© Kuanbay O., Apendiyev T., Ushkurbayeva A., 2024

Abstract. *Introduction.* A comparative study of demographic changes in the Republic of Turkey and the Republic of Kazakhstan aids the Government of Kazakhstan in developing policies aligned with economic potential and demographic shifts. Scientific analysis of these demographic factors also supports the creation and implementation of a strategic state policy that ensures national interests and security. *The objectives of the study.* The purpose of this article is to examine the dynamics of demographic processes in the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey. *Materials and methods.* The research materials include works by Kazakh and Turkish scholars and statistical data from the Turkish Statistical Institute (TÜİK), which serves as the primary source of scientific information. Also, in the scientific article, Turkish archive documents (Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi) and archive data of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK) were used. The methodological foundation of this article consists of various theoretical and methodological tool from the historical and demographic disciplines. These include demographic tables, cross-sectional analysis, cohort analysis, longitudinal analysis, standardization of demographic components, and analytical demographic forecasting methods. *Results.* Demographic process of Kazakhstan and Turkey were given according to the results of the TÜİK, Address Based Population Registration

System (in tur.ADNKS) and the results of the National Statistics Bureau of the RK. In 1980-1991 Turkey's birth rate was 24.7 permille, while Kazakhstan's birth rate from 1988 to 1995 remained almost constant at 24.8 permille. This social phenomenon can be attributed to higher birth rates in the rural areas of the southern, western, and eastern regions in both countries. *Conclusions.* Demographic indicators are integral to socioeconomic planning and the monitoring of development programs. Crafting strategies and programs for sustainable societal development primarily requires considering population growth and demographic forecasts. The demographic trends in both countries can inform positive decision-making and the implementation of social development programs in the Republic of Kazakhstan.

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of implementation of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, through the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. The project is titled “Contemporary Demographic Trends in the Republic of Kazakhstan (1991-2021)” (registration number: AP22785742).

Keywords: Demography, sociology, fertility rate, dependency ratio, population census, pronatal policy, antinatal policy

For citation: Kuanbay O.B., Apendiyev T.A. Some aspects of demographic processes in the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey (1991-2021) // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 706-720. (in Eng.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_706-720

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРДІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ (1991-2021)

Олжас Бекенұлы Қуанбай¹, Тимур Әкімханұлы Әпендиев²,
Аяна Ержановна Ушкурбаева³

¹Анкара Университетінің PhD докторанты
(Сыхие, Алтындаг. 06100. Анкара қ., Түркия Республикасы)
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология
институты директорының кеңесшісі, Анкара Университетінің PhD докторанты
<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

²PhD. Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарихи демография және Қазақстан халқы Ассамблеясы бөлімінің меңгерушісі, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Алматы, Қазақстан Республикасы)
Лаборант, магистрант
<https://orcid.org/0009-0002-9775-5153>. E-mail: ayana_ue@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Қуанбай О.Б., Әпендиев Т.Ә., Ушкурбаева А.Е., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада Қазақстан мен Түркияның демографиялық үрдістерінің жалпылама 1991-2021 жылдар (1991, 2006, 2021) аралығындағы кейбір демографиялық қырлары зерттелді. Атап айтар болсақ, мақалада ҚР мен Түркияның мың адамға шаққадағы туу көрсеткіштері, екі мемлекет қалаларындағы халық санының өсуі мен

азаю айырмашылықтары екі ел ғалымдарының зерттеулерімен және статистикалық деректермен көрсетілді. Зерттеу нәтижемізге орай өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдардың басында Түркияның әлеуметтік жағдайына сәйкес халықтың промильдік көрсеткіші ҚР демографиялық көрсеткіштерімен ұқсастығын аңғаруға болады. ХХІ ғасыр басында Түркия санының артқаны байқалады. Сондай-ақ, мақалада босқындар мәселелсі де назардан тыс қалмады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасындағы демографиялық үрдістер динамикасын зерттеу болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу материалдары ретінде ҚР және Түркия ғалымдарының еңбектері, сондай-ақ негізгі ғылыми ақпарат базасы ретінде Түркия статистикалық институтының (TÜİK) статистикалық деректері пайдаланылды. Сондай-ақ, ғылыми мақалада Түркия архив құжаттары (Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi) мен Қазақстан Республикасы Президентінің архив деректері (ҚР ПА) қолданылды. Ғылыми мақаланың әдіснамалық негізін ғылымдағы тарихи-демографиялық бағыттың теориялық және әдістемелік құралдарының жиынтығы құрайтын: демографиялық кестелер әдісі, қиыстыра талдау әдісі, когорттық әдіс, салыстырмалы талдау әдісі, демографиялық құрамдастарды жүйелеу әдістері, аналитикалық демографиялық болжау әдісі қолданылды. *Нәтижелер.* Қазақстан мен Түркияның демографиялық үрдістері TÜİK, Халықты мекен-жай бойынша тіркеу жүйесі (ADNKS) және ҚР Ұлттық статистика бюросының нәтижелері бойынша көрсетілген. 1980-1991 жылдары Түркияда туу көрсеткіші 24,7 промиль болса, ҚР-ның 1988-1995 жылдар аралығындағы туу көрсеткіші 24,8 промиль деңгейін көрсеткен. Бұл әлеуметтік құбылысты (Түркия 24,7 – ҚР 24,8) екі мемлекеттің де оңтүстік, батыс және шығыс аймақтарындағы ауылдық жерлерде туу деңгейінің жоғарылауымен байланыстыруға болады. *Қорытынды.* Әлеуметтік-экономикалық жоспарлау және даму бағдарламаларының мониторингі кезінде демографиялық көрсеткіштер ескеріледі. Қоғамның тұрақты дамуының стратегиялары мен бағдарламаларын әзірлеу, ең алдымен, халық санының өсуі мен демографиялық болжамдарды есепке алуды көздейді. Екі елдің демографиялық үдерістерінің нәтижелері демографияға қытысты оң шешімдер қабылдауға және ҚР әлеуметтік даму бағдарламаларын жүзеге асыруға ықпал ете алады.

Түйін сөздер: Демография, әлеуметтану, туу коэффициенті, демографиялық салмақ коэффициенті, халық санағы, пронатализм саясаты, антинатализм саясаты.

Дәйексөз үшін: Қуанбай О.Б., Әпендиев Т.Ә., Ушкурбаева А.Е. Қазақстан Республикасы және Түркия Республикасындағы демографиялық үрдістердің кейбір қырлары (1991-2021) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 706-720. (Ағылш.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_706-720

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының қазіргі заманғы тенденциялары (1991-2021 жж.)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP22785742).

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1991-2021)

Олжас Бекенұлы Қуанбай¹, Тимур Акимханович Апендиев², Аяна Ержановна
Ушкурбаева³

¹PhD докторант Анкарского Университета
(Сихие, Алтындаг, 06100 г.Анкара, Турецкая Республика)
Советник директора Института истории и этнологии им. Ч. Ч.Валиханова, докторант
PhD Университета Анкары
<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

²Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова
(Алматы, Республика Казахстан)
Заведующий отделом исторической демографии и Ассамблеи народа Казахстана, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова
(Алматы, Республика Казахстан)
Лаборант, магистрант
<https://orcid.org/0009-0002-9775-5153>. E-mail: ayana_ue@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Куанбай О.Б., Апендиев Т.А., Ушкурбаева А.Е., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются некоторые аспекты демографического процесса Казахстана и Турции в отдельные годы (1991, 2006, 2021) за период 1991-2021 гг. *Цели и задачи.* Целью статьи является исследование динамики демографических процессов Республики Казахстан и Турецкой Республики. *Материалы и методы.* Материалами исследования служили труды казахстанских и турецких исследователей, а также статистические данные Турецкого статистического института (TÜİK). Также использованы турецкие архивные документы (Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi) и фонды Президента Республики Казахстан (АП РК). *Методологическая* основа статьи состоит из различных теоретических и методологических инструментов исторических и демографических дисциплин: демографические таблицы, кросс-секционный анализ, когортный анализ, продольный анализ, стандартизация демографических компонентов. *Результаты.* В целом исследованы показатели рождаемости на тысячу человек населения обеих стран, различия в приросте населения, убыли в городах двух стран. По результатам проведенного нами исследования видно, что показатель в промилле населения Турции в соответствии с социальной ситуацией в начале XX века почти аналогичен демографическим данным Республики Казахстан на тот период. В начале XXI века в Турции наблюдается рост населения. Кроме того, рассмотрен вопрос беженцев. *Заключение.* Демографические показатели учитываются при социально-экономическом планировании и проведении мониторинга программ развития. Разработка стратегий и программ устойчивого развития общества предполагает в первую очередь учет роста народонаселения и демографического прогноза. Результаты демографических процессов двух стран может содействовать при принятии положительных решений и реализаций социально развивающих программ РК.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан РГП на ПХВ института Истории и этнологий имени Ч.Ч. Валиханова «Современные тенденции демографического развития РК (1991-2021 гг.)» (регистрационный номер: AP22785742).

Ключевые слова: Демография, социология, коэффициент рождаемости, коэффициент демографической нагрузки, перепись населения, пронатальная политика, антинатальная политика.

Для цитирования: Куанбай О.Б., Апендиев Т.А., Ушкурбаева А.Е. Некоторые аспекты демографических процессов в Республике Казахстан и в Республике Турция (1991-2021 гг.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 706-720. (на Англ.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_706-720

Introduction. Understanding demographic trends is crucial for shaping effective public policies and fostering sustainable development. This article presents a comparative analysis of demographic processes in the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey from 1991 to 2021. The study investigates the dynamics of population changes, age and gender composition, and other critical demographic indicators in both countries. Kazakhstan and Turkey, despite their geographical and cultural differences, share similarities in their socio-economic challenges and development trajectories. By examining these two nations, we aim to identify patterns and insights that can inform policy-making and strategic planning. This comparative approach highlights how each country's unique demographic experiences have influenced their respective economic growth, social stability, and national security.

Our research underscores the importance of demographic factors in socio-economic planning and the formulation of development programs. By understanding the demographic trends and forecasts, policymakers can make informed decisions that support sustainable development and national interests. The insights gained from this study are particularly relevant for the Republic of Kazakhstan, as it seeks to implement effective social development programs and enhance its socio-economic resilience.

In the following sections, we will delve into the specifics of demographic changes in Kazakhstan and Turkey over the past three decades, compare their respective trajectories, and discuss the implications for future policy and development strategies.

Materials and research methods. Drawing on a robust dataset from the Turkish Statistical Institute (TÜİK) and various works by Kazakh and Turkish researchers as Tatimov (1978, 1989), Alekseenko (1994, 1999), Asylbekov and Galiyev (1992), Asylbekov and Kozina (1995), Özgür (1998), Tandoğan (1998), Doğan (2009), Sertkaya (2018) this article employs a range of methodological tools. These include demographic tables, cross-sectional and cohort analyses, longitudinal studies, and methods of standardizing demographic components. Through this comprehensive analysis, we aim to reveal the underlying demographic processes and their implications for both countries.

The demographic analysis of ethnic processes in this study employs several methods: *Demographic Tables:* Used to create numerical models of demographic processes, these tables characterize quantitative changes in the intensity of a given process over the life of a generation. *Cross-Sectional Analysis:* This method studies the frequency of demographic events in different ethnic groups within the same calendar period. *Cohort Analysis:* Utilized for examining demographic populations such as births, divorces, and mortality. *Longitudinal Analysis:* This approach studies the frequency of demographic events within an ethnic group over different periods. *Standardization of Demographic Components:* Applied to analyze demographic processes that occur only at certain ages (e.g., births) or at specific ages (e.g., marriage). It accounts for variations in the intensity of demographic processes and the number of demographic events based on gender and age. *Analytical Demographic*

Forecasting: This method measures the influence of the current intensity of processes and its changes, along with the initial age-sex structure, on changes in population size and future structure. Population reproduction models are also used.

These methods collectively provide a comprehensive understanding of the demographic aspects of ethnic processes.

Discussion. The article widely used the data of the Turkish Statistical Institute (TÜİK) as the main scientific information base: TÜİK, Nüfus Projeksiyonları 2018-2080. On 01 March 2019, TÜİK, Statistical indicators 1923-2011. On 01 March 2019, TÜİK, Genel Nüfus Sayımları. On March 01, 2019, TÜİK, Address Dayal Population Registration System (ADNKS). [Address Based Population Registration System (ADNKS)] on 01 March 2019, TÜİK, Hayati İstatistikler. [Vital Statistics] On 01 March 2019, the data of the study of the demographic phenomenon will increase the value of the scientific article. Also, in the scientific article, Turkish archive documents (Archive. KGMA. K. No: 2883, Dosya 1944-1949-II. Mültecilere Yardım Dosyası., Archive. KGMA. K. No: 2883, D. No: 1947. T.1949.Sayı108. Kastamonu Mülteciler Misafirhanesi Müdürü Rıza Tunç Tarafından kızılây Cemiyeti genel Merkezine Gönderilen 9 Haziran 1949 Tarihli ve 108 Sayılı Yazı.) and archive data of the President of the Republic of Kazakhstan (Archive. AP RK.F.708. In. 27. C.73. P.8.Original Document) were used.

Fundamental works of a number of scientists were used in the research and writing of the demography of the Republic of Turkey. In particular, the following work was used in the discussion of the people's geography of Turkey: *Doğanay, S. ve Alım, M.* (2016) «Türkiye'nin Nüfus Coğrafyası, Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası» 1.Baskı, Pegem Akademi, Ankara. The valuable work of *Çavlin Alanur Bozbeyoğlu* and *Rittersberger Helga Tilich* (2011) about the state control of the population in Turkey with the information system “Türkiye de Deçizen Nüfus Bilgi Sisteminin Kamu Yönetimine Katılan ve Kamu Hizmetlerinden Faydalanan 'Vatandaşla' İlişisi, Amme İdaresi Dergisi” was not overlooked. *Seyran Gursoy Çukhadar* and *Lordogly's* (2016) works entitled “Demografik Dönüşüm Sürecinde Türkiye'de Yaşlanma Ve Sorunlar” were also the main basis of our research. *Didem Danysh's* work entitled “Demography: a sociological approach to the people”. *Daniş D.* (2019) “Demografi: Nüfus Meselesine Sosyoliki Bir Bakış, Türkiye Bilimler Akademisi, Ulusal Açık Ders Malzemeleri” and *Özgür* (1998), *Tandoğan* (1998), *Doğan* (2009), *Sertkaya* (2018) appeared in this article.

Among Kazakhstan researchers, the works of *Tatimov* (1978, 1989), *Alekseenko* (1994), *Alekseenko* (1999), *Asylbekov* and *Galiyev* (1992), and *Asylbekov* and *Kozina* (1995) and “History of Kazakhstan” Vol.(V) (2010) were utilized.

From its earliest days, the Republic of Kazakhstan has dedicated all efforts to maintaining interethnic and interfaith peace and harmony. This policy has been explored theoretically by several Kazakh scientists, including *Tugzhanova E.L.*, *Kan G.V.*, *Korobkin V.S.*, *Shayakhmetov N.U.*, *Dunaev V.Yu.*, *Kurganskaya V.D.*, *Dymov O.G.*, and *Kabuldinov Z.E.* Additionally, this topic has been addressed in collective monographs and reports such as “Kazakhstan: Territory of Peace and Harmony,” “Kazakhstan's Experience of Interethnic and Interfaith Harmony,” and “Multicultural Society in Kazakhstan.” This works examined the socio-demographic development of the republic's population and brought clarity to the issues of historical demography by introducing a new methodological approach, suggesting ways to address these challenges.

Results. Until the XX century, the study of global population primarily focused on numbers and censuses. Later, “attention shifted to examining population characteristics and dynamics, such as migration and changes in population” (Akbaş, 2016: 2). As for as we know “population growth is directly influenced by demographic indicators such as marital status, marriage and divorce rates, birth rates, death rates, and the age and sex structure” (Kartayeva,

2007:61). Developing strategies and programs for sustainable societal development requires careful consideration of population growth and demographic forecasts. Typically, demographic data are integrated into socioeconomic planning and the monitoring of development programs. Demographic factors significantly influence economic, environmental, and social changes within society. They directly impact economic growth, national defense, and overall security. Human capital is a key resource for any society: “Effective management of a modern state necessitates analyzing both the quantitative and qualitative aspects of its population on national and regional levels. To implement balanced and informed public policies, it is essential to examine population dynamics, age structure, gender distribution, education levels, professions, employment across various sectors, and both external and internal migration. These indicators collectively contribute to evaluating progress toward the internationally adopted Sustainable Development Goals” (Alekseenko, 1981:112). Countries study human resources and characteristics to effectively utilize their natural, economic, and cultural assets, often relying on population censuses to achieve this. A population census can be defined as “the process of gathering comprehensive demographic information about all residents within a country at a specific time, making this data available for use, processing, and publication for various purposes” (Tandoğan, 1998: 3).

While censuses were originally conducted to assess a country's military resources and tax obligations, today they gather comprehensive information about human resources: “Modern population censuses collect data on gender, age structure, the ratio of rural to urban populations, internal and external migration rates, population growth and decline, education levels, and workforce distribution. This information is crucial for informed policy-making and resource allocation” (Akbaş, 2016: 3).

Prominent Kazakh scientists M. Asylbekov and V. Kozina assert that “the primary goal of demographic policy is to revitalize the family as a social institution, restructuring the entire social framework to prioritize the interests of the family and childbearing, and to revive a family-oriented culture in society. Only such a policy can give us hope that Kazakhstan, like the rest of humanity, will be able to overcome the threat of demographic depopulation” (Asylbekov, Kozina 2009: 152).

The dynamics of birth rates were directly influenced by the socio-economic conditions in each country. Regarding birth rates, we have provided data on Turkey and Kazakhstan for various years below:

Birth rates of the Republic of Turkey (1980-2018)

Years	Total fertility rate	Total birth rate (%)	number of live births per thousand people (%)	Average age of mothers
1980	3,41	105,3	24,7	28,16
1985	2,59	81,15	19,5	28,63
1990	2,65	83,68	20,9	27,71
2000	2,53	86,5	21,6	28,08
2001	2,38	82,7	20,3	26,7
2005	2,12	74,3	18,2	27,0
2010	2,08	72,8	17,2	27,7
2014	2,18	74,4	17,5	28,4
2015	2,15	72,9	17,1	25,5
2016	2,11	71,0	16,5	28,6
2017	2,07	69,6	16,1	28,7
2018	1,99	66,8	15,3	28,9

*Source: (TÜİK, 2019ç).

If we compare the birth rate data per 1,000 population, there are some similarities between the two countries. Now, let's look at the birth rate statistics for the Republic of Kazakhstan: “From the late 1980s to the 1990s, Kazakhstan experienced a rapid decline in its birth rate. Between 1988 and 1995, the birth rate (the number of births per 1,000 population) fell from 24.8 to 17.5 per mille, a decrease of 7.3 points. Until the second half of the 1990s, the decline in birth rates among the Kazakh population was not as pronounced. For instance, between 1992 and 1994, despite a decrease in the overall birth rate, the absolute number of births among Kazakhs remained around 200,000 people” (Istoriya Kazakhstana, 2010: 255, 256).

Since the establishment of the Republic of Turkey, “the continuous population growth has driven a rapid expansion of cities, largely influenced by internal migration. This growth has led to the formation of megacities and a surge in the number of settlements. As megacities expanded, surrounding agricultural areas were developed, leading to a rise in “four-wall and one-roof” basement houses, and the emergence of environmental, transportation, and green space issues. Moreover, the increase in the working-age population necessitated the creation of new jobs. However, limited resources contributed to a rise in the unemployment rate” (Gümüş, 1998: 64).

The statistical data for both countries reveal similarities in birth rates per 1,000 people. In 1980, Turkey's birth rate was 24.7 permille, while Kazakhstan's birth rate from 1988 to 1995 remained almost constant at 24.8 permille. This social phenomenon can be attributed to higher birth rates in the rural areas of the southern, western, and eastern regions in both countries. Additionally, the stabilization of the Kazakh population was influenced by the established birth rates among Kazakh emigrants and a revival of birth rates within Kazakhstan itself.

In Turkey, demographic trends can be monitored through the Address Based Population Registration System (*in turkish*. ADNKS-Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi). Forecasts are made for several decades, informing social policy decisions: “On February 21, 2018, a three-step scenario approach was applied to forecast Turkey's population for 2080, considering various birth and migration projections based on the 2017 ADNKS Census. According to the main scenario, Turkey's population is expected to reach 86,907,367 people in 2023 and 100,331,233 people in 2040. The population is projected to increase until 2069, reaching a peak of 107,664,079 people. After 2069, the population is expected to decline, reaching 107,100,904 people by 2080. Population reports for 2018-2025 were also prepared for 81 regions based on this forecast” (TÜİK, 2019a).

In 2016, the world formally launched the 2030 Agenda for Sustainable Development to tackle pressing global challenges. With the independence of the Republic of Kazakhstan, “the country underwent radical changes in its political, economic, public, and social spheres. However, the journey to becoming a sovereign, independent state was challenging. Kazakhstan's demographic development was significantly impacted by the socio-economic crisis of the 1990s and the global financial crisis of the early 2000s, both of which negatively affected the country's most valuable asset: human resources. To progress along the path of development, it is essential to have a clear understanding of the population size and the level of professional and intellectual potential within the country. It is crucial to emphasize that without objective and reliable information on the population - its social, national, age, and gender composition, level of education, employment, and other demographic indicators - it is impossible to implement effective socio-economic and demographic policies” (Aleksenko, 1999: 159).

One of the first demographers of independent Kazakhstan, scientist M. Tatimov, stated: “The likelihood of interreligious and interethnic conflicts in Kazakhstan is minimal. This is because all diasporas were forcibly deported not only during the colonization years but also

during the Soviet totalitarian era, particularly during the war and the virgin lands campaign. Due to these entirely objective reasons, the probability of fundamentalism and separatism is low here” (Tatimov, 1989: 125).

The Population Research Institute of Hacettepe University conducted nine studies over 40 years, from 1968 to 2008, during the intervals between census years. This information has been utilized by various government agencies, including the Ministry of Health and the State Planning Organization (DPT), for human resource planning of services and personnel” (Koç, Eryurt, Adalı Seçkiner, 2010: 3).

According to the demographic cycle or “transition period” theory, “Turkey's demographic situation can be divided into four distinct periods: First Period (1935-1945): Characterized by high birth and death rates. Second Period (1945-1965): During this time, the birth rate remained high while the death rate began to decline. Third Period (1965-2000): This period saw an increase in the death rate, accompanied by a decline in the birth rate. Fourth Period (Post-2000): In this new period, both birth and death rates are relatively low” (Yüceşahin, 2009: 14).

Let's compare the populations of Kazakhstan and Turkey in 2006. In independent Kazakhstan, “from 1999 to January 1, 2006, the population grew by 266,200 people. The regions contributing most to this growth were South Kazakhstan, Almaty, Mangistau, Atyrau, Kyzylorda, and Zhambyl, with absolute increases of 255,300, 45,300, 59,800, 32,200, 22,000, and 12,300 people, respectively. In the cities of Almaty and Astana, the positive population growth was 550,400 and 118,600 people, respectively. According to the Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, the country's population on July 1, 2006, was 15,219,300 people” (Istoriya Kazakhstana, 2010: 249). From these data, the average population of Turkey between 2000 and 2007 was 2,782,329 people, indicating consistent population growth during this period.

According to TÜİK data, “the natural population increase in 2006 was 1,045,286. The population census in Turkey was 67,803,927 people (+20.1%) in 2000 and 70,586,256 people (+4.1%) in 2007. Turkey ranks 18th among 195 countries in terms of population size with a population of 84 million 680 thousand 273 people, accounting for 1.1% of the world's total population” (TÜİK, 2022: 45552).

In 2000, the annual population growth rate was 25.21% compared to 1997, which was higher than the 18.28% recorded in 1990. Since 2000, the population growth rate has been decreasing, with the rate in 2017-2018 dropping to 14.7%. According to the 2000 General Population Census (Genel Nüfus Sayımı), the annual population growth rate in 2007 was 5.75%. The reason for the decrease in the number of people compared to 2000 is that in 2007, only individuals registered in the population were counted in the census conducted by the National Population Register System (ADNKS - address-based population registration system). However, the 2000 census included everyone, even those without a birth certificate” (Bozbeyoğlu ve Tılıç, 2011: 104-105).

The issue of Kazakhstani identity is also addressed in contemporary foreign historiography. In her work *Building the State and Nation in Kazakhstan*, German researcher Marie-Karin von Gumpfenberg notes that “Kazakhstan's development into a nation-state involved challenges such as territorial disputes, citizenship issues, language concerns, cultural autonomy for ethnic minorities, and the relocation of the capital” (Gumpfenberg, 2002: 29). In her book *Kazakhstan: Ethnicity, Language, Power*, Bhavna Dave explores how the Kazakhs “successfully navigated the ethnonational process of preserving and reviving their identity while adapting to the international context of the Soviet system. Dave effectively analyzes the dynamics of empire entry, cooperation, and transition” (Dave, 2008: 93).

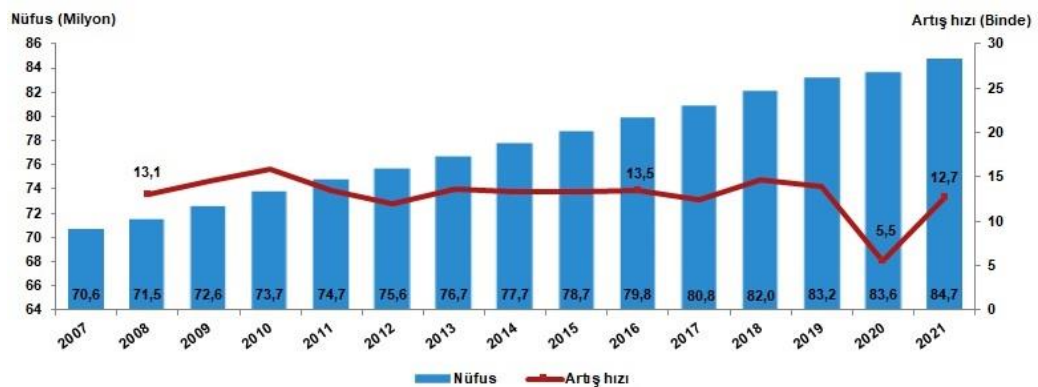
Regarding the foreign national population of Turkey, this “includes persons with a valid residence or work permit on the reference date, those with an identity document replacing a

residence permit, such as an international protection identity document, and those with a valid address declaration on the reference date, and individuals with a blue card who have ceased to be Turkish citizens with permission and have a valid address declaration. Foreigners with a visa or residence permit for less than 3 months for reasons such as courses, tourism, scientific research, and Syrians with temporary protection status are not included in the population” (TÜİK, 2022: 45500).

Turkey's population is 84 million 680 thousand 273 people. As of December 31, 2021, the population residing in Turkey increased by 1 million 65 thousand 911 people compared to the previous year, reaching 84 million 680 thousand 273 people. While the male population was 42 million 428 thousand 101 people, the female population was 42 million 252 thousand 172 people. In other words, 50.1% of the total population was male, while 49.9% was female. According to the results of the Address Based Population Registration System (ABPRS), the foreign population residing in our country (1) increased by 458 thousand 626 people compared to the previous year, reaching 1 million 792 thousand 36 people. 49.7% of this population was male, and 50.3% was female. Population growth rate was 12.7 per thousand. The annual population growth rate was 5.5 per thousand in 2020 and 12.7 per thousand in 2021” (TÜİK, 2022: 45500).

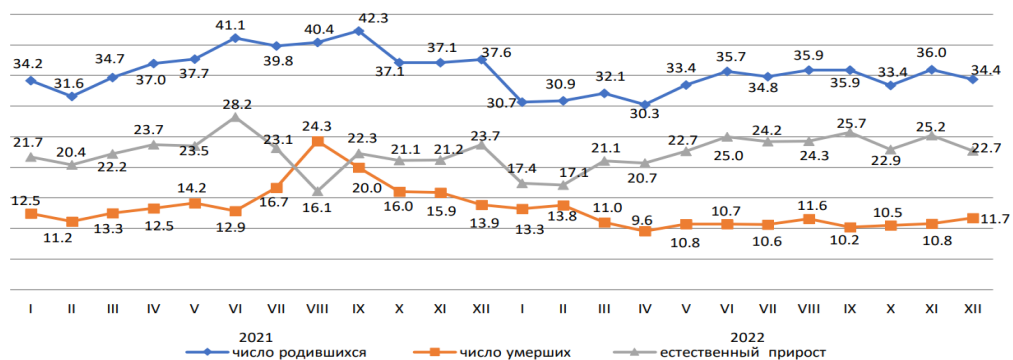
Population and annual population growth rate, 2007-2021.
Address Based Population Registration System Results, 2021.

*Source: (TÜİK, 2022: 45500) February 04, 2022.

The natural population movement in Kazakhstan for January-December 2022 is detailed in the demographic statistics as follows: “There were 403,500 births and 134,700 deaths, resulting in a natural population growth of 268,800 people. Additionally, 128,500 marriages were registered, and 17,700 divorces were recorded according to the Civil Registry Office, excluding court decisions on divorce” (Byuro Natsional'noy Statistiki. <https://stat.gov.kz/>).

The natural movement of the population of the Republic of Kazakhstan for January-December 2022.

Byuro Natsional'noy Statistiki. <https://stat.gov.kz/>

The chronological framework for this article covers 2021-2022. All birth rate data are available on the statistics website. For instance, “the highest birth rates were recorded in Mangistau (27.75 per 1,000 population), Turkestan (27.23), and the city of Shymkent (26.34). Conversely, the highest mortality rates were observed in North Kazakhstan (11.84 per 1,000 population), East Kazakhstan (11.71), and Kostanay (10.82). These higher mortality rates are attributed to the age structure of the populations in these regions” (Byuro Natsional'noy Statistiki. <https://stat.gov.kz/>).

On the updated population of the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2021

	Number of people at the beginning of 2020	Overall population growth	Including		Number of people at the beginning of 2021	For the billing period	
			Natural increase	Migration balance		Growth rate, In %	Average number
The entire population							
The Republic of Kazakhstan	18 631 779	247 773	265 491	-17 718	18 879 552	1,33	18 755 666
Akmola	736 735	-1 169	3 986	-5 155	735 566	-0,16	736 151
Aktobe	881 651	12 682	14 329	-1 647	894 333	1,44	887 992
Almaty	2 055 724	22 243	38 218	-15 975	2 077 967	1,08	2 066 846
Atyrau	645 280	11 830	13 274	-1 444	657 110	1,83	651 195
West Kazakhstan	656 844	4 472	7 023	-2 551	661 316	0,68	659 080
Zhambyl	1 130 099	9 093	20 032	-10 939	1 139 192	0,80	1 134 646
Karagandy	1 376 882	-944	7 945	-8 889	1 375 938	-0,07	1 376 410
Kostanay	868 549	-3 999	1 075	-5 074	864 550	-0,46	866 550
Kyzylorda	803 531	11 057	15 792	-4 735	814 588	1,38	809 060
Mangystau	698 796	20 775	17 529	3 246	719 571	2,97	709 184
Pavlodar	752 169	-1 157	3 067	-4 224	751 012	-0,15	751 591
North Kazakhstan	548 755	-5 020	-633	-4 387	543 735	-0,91	546 245
Turkistan	2 016 037	28 705	48 378	-19 673	2 044 742	1,42	2 030 390
East Kazakhstan	1 369 597	-5 800	6 029	-11 829	1 363 797	-0,42	1 366 697
Astana city	1 136 156	48 255	23 390	24 865	1 184 411	4,25	1 160 284
Almaty city	1 916 822	60 436	21 086	39 350	1 977 258	3,15	1 947 040
Shymkent city	1 038 152	36 314	24 971	11 343	1 074 466	3,50	1 056 309

*Byuro Natsional'noy Statistiki. <https://stat.gov.kz/>

If we compare in Turkey, the proportion of people living in these centers increased from 93% in 2020 to 93.2% in 2021. Conversely, the percentage of people living in towns and villages decreased from 7% to 6.8%. Istanbul's population reached 15,840,900, an increase of 378,448 from the previous year. Istanbul, home to 18.71% of Turkey's population, is followed by Ankara with 5,747,325 people, Izmir with 4,425,789 people, Bursa with 3,147,818 people, and Antalya with 2,619,832 people. The city with the smallest population is Tunceli, with 83,645 people. Tunceli had the lowest population among provinces, followed by Bayburt with 85,042 people, Ardahan with 94,932 people, Kilis with 145,826 people, and Gümüşhane with 150,119 people. The province with the highest median age was Sinop, at 41.8 years, while Şanlıurfa had the lowest median age, at 20.6 years. Sinop was followed by Kastamonu with a median age of 41.2 years, and both Balıkesir and Giresun with 41 years. Şanlıurfa was succeeded by Şırnak with a median age of 21.6 years and Siirt with 22.7 years. For both genders, Sinop had the highest median age. Specifically, Sinop had the highest median age for men at 40.7 years, while Şanlıurfa had the lowest median age for men at 20.1 years. For women, Sinop had the highest median age at 42.9 years, and Şanlıurfa had the lowest at 21.1 years” (TÜİK, 2022: 45500).

As shown by the Turkish Statistical Institute, we noticed that the settlement populations were calculated using data from the ADNKS, updated by the General Directorate of

Population and Citizenship Affairs of the Ministry of Interior, along with the population in institutional places. Individuals residing in institutional places, such as barracks, prisons, nursing homes, and university dormitories, are included in the population of the settlement where the institution is located, not in the population of their residential address settlement, following international definitions. Additionally, the National Address Database records dated December 31, 2021, were used to determine populations according to provinces, districts, municipalities, villages, and neighborhoods.

In 2021, “Kazakhstan's population grew by 246 thousand people, or 1.3 percent, reaching 19 million 126 thousand, according to the country's National Statistics Bureau. Population growth in 2021 was recorded in 11 of the 17 regions of Kazakhstan. However, a population decline was observed in regions bordering Russia, particularly in North Kazakhstan, Kostanay, Pavlodar, and East Kazakhstan regions. The urban population increased by 1.83 percent to 11 million 356 thousand people, while the rural population decreased by 0.54 percent to 7 million 770 thousand people. According to the results of the 2021 general population census in Kazakhstan, the share of Kazakhs in the country exceeded 70 percent of the total population” (“Anadolu Ajansı” <https://www.aa.com.tr/ru>).

According to the preliminary results of the 2021 census, published on September 1, 2022, “Kazakhs comprised 70.4% of the total population” (Shaimardanov, 2022: 11). In contrast, the 1959 census reported that Kazakhs made up only about 29% of the republic's population” (Archive, AP RK.F.708. In.27. C.73. P.8.).

As we all know, many nations were forcibly resettled to Kazakhstan, significantly influencing its demographic process. Similarly, in Turkey, political circumstances have kept the issue of refugees consistently relevant. Consequently, Turkey's demography has undergone substantial changes in recent times. For example, archival records show the following information: “The opening of the Refugee Guesthouse in Kastamonu was covered by the local press. On June 3, 1946, the Doğrusöz newspaper ran the headline, “The Red Crescent Guesthouse Opened” (Archive.KGMA. K. No: 2883, Dosya 1944-1949-II, Mültecilere Yardım Dosyası). After the refugees from the Yozgat camp were transferred to Kastamonu, the Refugee Guesthouse became operational. However, a report sent by the Guesthouse Director to the Kızılay General Directorate indicated that the number of refugees in the camp was 52” (Archive. KGMA. K. No: 2883, D. No:1947. T.1949.Sayı.108. Kastamonu Mülteciler Misafirhanesi Müdürü Rıza Tunç Tarafından Kızılay Cemiyeti genel Merkezine Gönderilen 9 Haziran 1949 Tarihli ve 108 Sayılı Yazı).

In Turkey, information on population size, age and gender structure, legal marital status, educational status, migration, country of citizenship, place of registration, place of birth, household type, and structure at the settlement level is regularly produced from the ADNKS every year: “The “2021 NKS,” the first census based on administrative records in Turkey, shares the same reference date as the ADNKS, December 31, 2021, and its basic results are formed by ADNKS data. Due to the lack of administrative records suitable for producing information on building and housing qualities, the “2021 Building and Housing Qualifications Survey (BKNA),” initiated by TÜİK in October 2021 and planned for completion in April 2022, aims to address this information gap. Additional information within the scope of the NKS and the results from the 2021 BKNA will be shared with the public at a later date” (TÜİK, 2022: 45500).

We used the population of Kazakhstan in 2006 (15,219,300 people) as a comparison because, in 2021, the population of Istanbul alone (15,840,900) was nearly the same as the entire population of Kazakhstan back in 2006. Similar to the demographic data provided for cities in Kazakhstan, there is also detailed demographic information available for cities in Turkey. While the number of provinces where the demographic opportunity window was

open “decreased from 62 to 60 in 2010, towards 2020, with the effect of the process mentioned above, the number first increased to 68 and then decreased to 56” (Can, 2021:176).

Distribution of the top 5 provinces with the largest population by gender, 2021.

İller	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam nüfus içindeki oranı (%)		
				Toplam	Erkek	Kadın
İstanbul	15 840 900	7 933 686	7 907 214	18,71	18,70	18,71
Ankara	5 747 325	2 843 409	2 903 916	6,79	6,70	6,87
İzmir	4 425 789	2 199 287	2 226 502	5,23	5,18	5,27
Bursa	3 147 818	1 573 362	1 574 456	3,72	3,71	3,73
Antalya	2 619 832	1 314 755	1 305 077	3,09	3,10	3,09

*Source: (TÜİK, 2022: 45500) February 04, 2022.

Despite the diversity of scientific approaches to the issue, there is still a lack of comprehensive work on the formation and development of civil identity amidst significant historical processes and events of the past decade. The problem of Kazakhstani identity has not been thoroughly studied in both domestic and foreign historical science. There is a need for a comprehensive analysis of ethnic processes with extensive application of sociological research within the chronological framework of 1991-2021, particularly in the context of Kazakhstan's sovereignty. This study aims to determine the dynamics of this process during this period, closely examining its connection with other types of identity.

Conclusion. Our research underscores the importance of demographic factors in socio-economic planning and the formulation of development programs. By understanding the demographic trends and forecasts, policymakers can make informed decisions that support sustainable development and national interests. The insights gained from this study are particularly relevant for the Republic of Kazakhstan, as it seeks to implement effective social development programs and enhance its socio-economic resilience. Internationally, the United Nations and the European Union recommend that countries conduct "population and housing censuses" in years ending in "0" to obtain comparable statistics between countries. In this context, the "2021 Population and Housing Census (NKS)" studies are being conducted by the Turkish Statistical Institute (TÜİK) based on administrative records, aligning with EU member countries. Below are the results of a comparative study of demographic processes and the main demographic trends of Kazakhstan and Turkey:

Population Growth and Decline: Kazakhstan experienced significant demographic shifts post-independence in 1991. Initially, the country saw a decline in population due to emigration and economic challenges. However, from the early 2000s onward, there was a notable recovery, with population growth being driven by natural increase and a gradual improvement in living standards. Turkey has experienced consistent population growth over the past few decades, driven by natural increase and, to some extent, by migration. The country's population growth rate, however, has been slowing in recent years.

Urbanization: A marked trend towards urbanization has been observed, with a growing proportion of the population moving to urban centers. This shift is driven by better employment opportunities, education, and healthcare services in cities like Almaty and Astana. Similar to Kazakhstan, Turkey has seen significant urbanization. The majority of the population now resides in urban areas, particularly in major cities like Istanbul, Ankara, and Izmir. This urbanization has implications for infrastructure, housing, and public services.

Age Structure: Kazakhstan's population is relatively young, but the country is gradually experiencing an aging trend. This shift towards an older age structure poses challenges for social services and healthcare systems, as well as implications for the labor market. Turkey has a youthful population, although the share of elderly people is increasing. The country's demographic profile is shifting towards an aging population, which presents challenges for healthcare, pensions, and workforce planning.

Ethnic Composition: The ethnic composition of Kazakhstan has been evolving, with a significant Russian minority alongside Kazakhs, who form the majority. The demographic landscape has been shaped by migration trends and policies aimed at promoting ethnic Kazakh repatriation. Turkey has been both a destination and transit country for migrants. The Syrian refugee crisis significantly impacted Turkey's demographic landscape, with millions of refugees residing in the country.

Fertility Rates: Fertility rates in Kazakhstan have fluctuated, with a general trend of decline from the 1990s to the early 2000s, followed by a slight recovery. Government policies encouraging larger families have influenced these trends. Fertility rates in Turkey have been declining, moving towards replacement level or below. This decline is influenced by factors such as increased education and employment among women, urbanization, and changing social norms.

The results of the comparative analysis clearly highlight the following conclusions on the demographic trends of the two countries:

- Both Kazakhstan and Turkey are experiencing urbanization and aging populations, albeit at different rates and stages.
- Kazakhstan's population trends are significantly influenced by ethnic composition and migration policies, while Turkey's demographic shifts are heavily impacted by regional migration crises.
- Fertility rates in both countries have seen declines, reflecting broader global trends in urbanized and economically developing regions.

These demographic trends are crucial for both countries' future policy planning, particularly in areas such as economic development, healthcare, social security, and urban infrastructure. Understanding these dynamics helps inform strategies to address the challenges and opportunities presented by their evolving populations.

Sources

- AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Almaty. Republic of Kazakhstan.
 KGMA — Kızılay General Directorate Archive. Ankara. Republic of Turkey.
 TÜİK — Turkish Statistical Institute (Türkiye İstatistik Kurumu)

References

- Akbaş 2016 — Akbaş Y. Türkiye'nin Nüfus Coğrafyası, Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Doğanay, S. ve Alım, M. (Eds.), 1. Baskı. Pegem Akademi. [Population Geography of Turkey, Human and Economic Geography of Turkey] Ankara, 2016. 2 p. (In Turk.).
- Alekseyenko, 1981 — Alekseyenko N.V. Naseleniye dorevolutsionnogo Kazakhstana (chislenost', razmeshcheniye, sostav, 1870-1914 gg.). [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, distribution, composition, 1870-1914)]. Alma-Ata: Nauka Kaz SSR. 1981. 112 p. (In Russ.).
- Anadolu, 2021 — Ajansı. Naseleniye Kazakhstana v 2021 godu vozroslo na 1,3%. Rost naseleniya zafiksirovan v 11 iz 17 regionov Kazakhstana. [Kazakhstan's population increased by 1.3% in 2021. Population growth was recorded in 11 of Kazakhstan's 17 regions.]. <https://www.aa.com.tr/ru> (In Russ.).
- Asylbekov, Kozina, 2009 — Asylbekov M.Kh., Kozina V.V. Narodonaseleniye Kazakhstana v usloviyakh suvereniteta. [Population of Kazakhstan under sovereignty]. Almaty: Tarikh tagylamy, 2009. 152 p. (In Russ.).
- Bozbeyoğlu, Tılıç, 2011 — Bozbeyoğlu A.Ç., Tılıç H.R. Türkiye'de Değişen Nüfus Bilgi Sisteminin Kamu Yönetimine Katılan ve Kamu Hizmetlerinden Faydalanan 'Vatandaşla' İlişkisi, [The Relationship of the Changing Population Information System in Turkey with the 'Citizen' Participating in the Public Administration and Benefiting from Public Services] Amme İdaresi Dergisi, 44 (1), 2011. 104-105 pp. (In Turk.).
- Byuro natsional'noy statistiki, 2023 — Byuro natsional'noy statistiki. Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/> [Bureau of National Statistics. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. (In Russ.).
- Can, 2021 — Burhan Can. Demografik Firsat Penceresi Açısından Türkiye'nin Nüfus Politikaları Ve Nüfuslanma Süreci. [Turkey's Population Policies and Population Process in Terms of Demographic Opportunity Window] İSTANBUL. 2021. 176 p. (In Turk.).
- Dave, 2008 — Dave B. «Kazakhstan – Ethnicity, Language and Power (SOAS). London, New York: Routledge, 2008. 93 p.

Gumppenberg, 2002 — *Gumppenberg M.-C.* Von.Staats- und Nationsbildung in Kasachstan. [On State and Nation Building in Kazakhstan] Opladen: Leske und Budrich, 2002. 29 p. (In Germ.).

Istoriya Kazakhstana, 2010 — *Istoriya Kazakhstana* (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh. Tom 5. [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In five volumes. Vol. V.] Almaty: Atamura, 2010. 248 p. (In Russ.).

Kartaeva, 2007 — *Kartaeva T.E.* Tarihi demografiya: oqu quralı [Historical demography]. Almaty. 2007. 61 p. (In Kaz.).

Koç, Eryurt, Adalı, Seçkiner, 2019 — Koç İ., Eryurt M.A., Adalı T. Seçkiner P. Türkiye'nin Demografik Dönüşümü. [Turkey's Demographic Transformation] Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayını, Ankara. 01 Mart 2019 tarihinde http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TurkiyeninDemografikDonusumu_220410.pdf adresinden erişildi. 2010. 3-5 pp. (In Turk.).

Shaimardanov, 2022 — *Shaimardanov J.N.* Itogi Natsional'noy perepisi naseleniya 2021 goda v Respublike Kazakhstan. [Results of the 2021 National Population Census in the Republic of Kazakhstan]. Editor-in-Chief J.N. Shaimardanov. Nur-Sultan. IP "B-PROFIT" 2022. 11 p. (In Russ.).

Tandoğan 1998 — *Tandoğan A.* Türkiye Nüfusu, Eser Ofset, [Turkey Population] Trabzon. 1998. 3 p. (In Turk.).

Tatimov, 1989 — *Tatimov M.B.* Sotsial'naya obuslovlennost' demograficheskikh protsessov. [Social determinacy of demographic processes]. M.: Nauka, 1989. 125 p. (In Russian).

Yüceşahin, 2009 — *Yüceşahin M.M.* Türkiye'nin demografik geçiş sürecine coğrafi bir yaklaşım [A geographical approach to Turkey's demographic transition], Coğrafi Bilimler Dergisi, 2009. No. 7 (1). 14 p. (In Turk.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 721-733, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_721-733

THE ALL RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY AND THE HISTORY OF THE CREATION OF ALASH ORDA

Sultan-Khan A. Zhusip¹, Samat Zhumatay²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Director of the Scientific Research Institute «Alash»
<https://orcid.org/0000-0002-4090-3963>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Valichanov IHE, 2024

© Zhusip S-Kh.A., Zhumatay S., 2024

Abstract. *Introduction.* After February 1917, Kazakh national leaders eagerly awaited the elections and convocation of the Constituent Assembly of imperial Russia, pinning on it the hope that it would recognize the right of Kazakhs to national self-determination. *The goals and objectives of the study.* Preparation and organization in all Kazakh regions of the kurultai of the regional and national level, for the participation of the leaders of the Alash movement in the elections and convocation of the All-Russian Constituent Assembly. *Materials.* The publications of the periodical press of the early twentieth century were also used as a source for this article. *Results.* The Provisional Government set the date of the elections and the convocation of the All-Russian Constituent Assembly for November 12-14 and 28, 1917. The Provisional Government itself was overthrown by the Bolsheviks on October 25, 1917, before the elections and the convocation of the Assembly. *Conclusion.* On November 28, the first meeting of the Constituent Assembly was disrupted by Bolshevik deputies who did not attend the meeting. In the elections, the Kazakh Alash party took 8th place among all all-Russian and national parties in terms of the number of deputies.

Key words: February Revolution, Provisional Government, Constituent Assembly, elections, Kazakh deputies, All-Kazakh kurultai, national self-determination, alash autonomy, dissolution of the Assembly, sovereignty.

Acknowledgements. The reported study article is part of project AP19678348 «The Collapse of the Russian Empire and the Revival of Kazakh statehood: historical and legal analysis».

For citation: Zhusip S-Kh.A., Zhumatay S. The all Russian constituent assembly and the history of the creation of AlashOrda// Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 721-733. (in Eng.).

DOI: [10.51943/2788-9718_2024_27_3_721-733](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_721-733)

БҮКІЛРЕСЕЙЛІК ҚҰРЫЛТАЙ ЖИНАЛЫСЫ ЖӘНЕ АЛАШ ОРДАНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ

Сұлтан-Хан Аққұлұлы Жүсіп¹, Самат Жұматай²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
«Алаш» ғылыми-зерттеу институтының директоры
<https://orcid.org/0000-0002-4090-3963>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Жүсіп С.-Х.А., Жұматай С., 2024

Андатпа. *Kіріспе.* 1917 жылдың ақпанынан кейін қазақстанның ұлттық көшбасшылары сайлауды және императорлық Ресейдің Құрылтай жиналысының шақырылуын тағатсыздана күтіп, оған Қазақтардың ұлттық өзін-өзі анықтау құқығын мойындайтынына үміт артты. Бірақ уақытша Үкімет сайлау мен Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын шақыру күнін 1917 жылдың қарашасына белгіледі. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* «Алаш» қозғалысы жетекшілерінің Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын сайлауға және шақыруға қатысуы үшін облыстық және жалпыұлттық деңгейдегі құрылтайшыларды (Құрылтай съезін) барлық қазақ облыстарында дайындау және ұйымдастыру. *Материалдар.* Мақала барысында жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер қолданылды. Зерттеудің қайнар көзі отандық және шетелдік мұрағаттардан табылған материалдар болды. Сондай-ақ, осы мақаланың қайнар көзі ретінде ХХ ғасырдың басындағы мерзімді баспа басылымдары пайдаланылды. *Нәтижелер.* Уақытша үкімет Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын сайлау мен шақыру күнін 1917 жылдың 12-14 және 28 қарашасына белгіледі. Уақытша үкіметтің өзін большевиктер 1917 жылы 25 қазанда, сайлау мен Ассамблея шақырылғанға дейін құлатты. Осылайша, сайлау мен жиналысты шақырудың одан әрі тағдыры жаңа заңсыз биліктің – большевиктің қолында болды. Өзін-өзі жариялаған Кеңес үкіметі Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін өзінің уақытша мәртебесін мойындады. *Қорытынды.* Айта кетейік, 28 қарашада Құрылтай жиналысының бірінші отырысына отырысқа келмеген большевиктік депутаттар кедергі келтірді. Сайлауда «Алаш» Қазақ партиясы депутаттар саны бойынша Бүкілресейлік және ұлттық партиялар арасында 8-ші орынға ие болды. Құрылтай жиналысы таратылғаннан кейін Алаш автономиясы егеменді республикаға айналды.

Түйін сөздер: Ақпан төңкерісі, уақытша Үкімет, Құрылтай жиналысы, сайлау, қазақ депутаттары, Бүкілқазақстандық құрылтай, ұлттық өзін-өзі анықтау, Алаш автономиясы, Ассамблеяның таратылуы, егемендік

Алғыс айту. Мақала АР19678348 «Ресей Империясының күйреуі және қазақ мемлекеттілігінің жандануы: тарихи-құқықтық талдау» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Жүсіп С.-Х.А., Жұматай С. Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы және Алаш Орданың құрылу тарихы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 721-733. (Ағыл.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_721-733

ВСЕРОССИЙСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ И ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ АЛАШ-ОРДЫ

Жусип Султан-Хан Аккулулы¹, Самат Жуматай²

¹Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Директор Научно-исследовательского института «Алаш»
<https://orcid.org/0000-0002-4090-3963>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

²Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Жусип С.-Х.А., Жуматай С., 2024

Аннотация. *Введение.* После февраля 1917 года казахские национальные лидеры с нетерпением ожидали выборов и созыва Учредительного собрания императорской России, возлагая на него надежду, что оно признает право казахов на национальное самоопределение. Временное правительство назначило дату выборов и созыва Всероссийского учредительного собрания на ноябрь 1917 года. *Цели и задачи исследования.* Подготовка и организация во всех казахских областях курултай областного и общенационального уровня, для участия лидеров движения «Алаш» в выборах и созыве Всероссийского учредительного собрания. *Методы и материалы.* Источниковой базой исследования послужили материалы, обнаруженные в отечественных и зарубежных архивах. Также в качестве источника для настоящей статьи были использованы публикации периодической печати начала XX века. *Результаты.* Временное правительство назначило дату выборов и созыва Всероссийского Учредительного собрания на 12-14 и 28 ноября 1917. Само Временное правительство было свергнуто большевиками 25 октября 1917 года, до выборов и созыва Собрания. Таким образом, дальнейшая судьба выборов и созыва Собрания оказалась в руках новой нелегитимной власти – большевистской. Самопровозглашенное советское правительство осознавало свой временный статус до созыва Учредительного собрания. *Выводы.* 28 ноября первое заседание Учредительного собрания сорвано большевистскими депутатами, не явившимися на заседание. На выборах казахская партия «Алаш» заняла 8 место среди всех общероссийских и национальных партий по количеству депутатов. После разгона Учредительного собрания Автономия Алаш трансформировалась в суверенную республику.

Ключевые слова: Февральская революция, Временное правительство, Учредительное собрание, выборы, казахские депутаты, Всеказахский курултай, национальное самоопределение, автономия Алаш, роспуск Собрания, суверенитет.

Благодарность. Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта АР19678348 «Крушение Российской империи и возрождение Казахской государственности: историко-правовой анализ».

Для цитирования: Жусип С.-Х.А., Жуматай С. Всероссийское учредительное собрание и история создания Алаш-Орды // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 721-733 (на Англ.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_721-733

Introduction. After the overthrow of the autocracy in Russia, all the attention of the Kazakh national intelligentsia, conventionally called the intelligentsia or elite «Alash», was turned to the elections and the convocation of the All-Russian Constituent Assembly. Under the leadership of national leaders, the Kazakh people carefully prepared for the elections and the convocation of the Constituent Assembly. Since April 1917, the leaders of the Alash movement held kurultai (founding congress) at the regional and national levels in all Kazakh regions. And the resolutions of all these regional and one July nationwide Kazakh-Kyrgyz Kurultai on that issue were absolutely identical and appealed to the upcoming convocation with an appeal to proclaim Russia a federal republic.

Materials and methods. In the course of work on that article, general scientific and special historical methods were used. The methodological basis for studying the topic was the historicism, which is applied in the process of the history. The research was based on materials found in both domestic and foreign archives, such as the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), the State Archive of the Russian Federation (GARF), the Russian State Historical Archive (RGIA), the State Archive of the Tomsk Region (GATO), the Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation (CA FSB OF the Russian Federation). Also, publications of the periodical press of the early twentieth century, including the period 1917-1918, such as «Russian Word», «Newspaper of the Provisional Workers' and Peasants' Government» (Council of People's Commissars of Russia – Soviet power), «Birliktuy», «Turkestan Bulletin», «Ulug Turkistan», «Kazakh», «Saryarka», «Jiznnasionalnostei» newspapers were used as a source for this article.

Discussion. The topic of the All-Russian Constituent Assembly was considered in the works of Kazakhstan scientists K. Nurpeisov (Nurpeisov, 1995), M. Koigeldiev (Koigeldiev, 1995), D. Tastemir (Tastemir, 2012), A. Sarsenov (Sarsenov, 2012), D. Amanzholova (Amanzholova, 2009), as well as foreign researchers, as L.G. Protasov (Protasov, 2008), M.V. Vishnyak (Vishnyak, 2010), Oliver H. Radki (Oliver, 1989), P.N. Milyukova (Milyukov, 2017), O.V. Bolshakova (Bolshakova, 1998) and others. Among the scientific works, the monographs of M. Koigeldiev and K. Nurpeisov should be noted, their books «Alash Movement» and «Alash and Alashorda» are limited to a brief analysis of the results of the elections to the Constituent Assembly in the Kazakh regions, held on November 12-14 (25-27), 1917. They are considered strictly in the context of the history of the creation of the Alash Party, formation of the Alash and the activities of its Council (government) Alash Orda (Nurpeisov, 1995). D. Amanzholova in her book «Na izlome. Alash V etnopoliticheskoy istorii Kazahstana», based on Komuch's documents, disputes L.G. Protasov's doubts about the election of Kazakh leader A. Bukeikhan and his associates in the Alash party - O. Aljanov, I. Turmukhamedov and S. Kadirbayev to the Assembly (Amanzholova, 2009). Among the listed researchers, the works of L.G. Protasov «Vserossiyskoe Ureditelnoe Sobranie: istoria rozhdeniya igibeli» and «Lyudi Uchreditelnogo sobrania. Portrait v interere epochs», (Protasov, 1997) A.V. Bolshakova «Vserossiyskoe Ureditelnoe Sobranie istoria rozhdeniya I gibeli» (Bolshakova, 1998), M.V. Vishnyak «Vserossiyskoe Uchreditelnoe Sobranie» and Oliver H. Redki «Russian idet na vibori: vibori vo Vserossiyskoe ureditelnoe Sobranie, 1917» as fundamental research on the All-Russian Constituent Assembly (Vishnyak, 2010). The article introduces materials from the newspapers «Saryarka», «Birlik Tuy», Gazeta Vremennogo Rabocheho i Krestyanskogo Pravitelstva», «Yuzhny Ural», «Jizn nasionalnostei» (Jizn nasionalnostei, 1919) as well as a number of new archival documents.

Results. After the February Revolution of 1917 in post-imperial Russia, the future of the former colonial empire depended on the All-Russian Constituent Assembly, to which the Kazakh people, led by national leaders, placed great hope that it would recognize their right to national self-determination. The Constituent Assembly had to determine the state structure of Russia. The Kazakh regional congresses and the First Kazakh-Kyrgyz Kurultai, held during

1917, unanimously demanded that the upcoming convocation of the Assembly proclaim Russia a federal democratic republic. But the elections to the Constituent Assembly were held on November 12-14, 1917 – after the overthrow of the Provisional Government and the seizure of power in Petrograd by the Bolsheviks in October (November) 1917. Elections in a number of Kazakh regions were disrupted, in the Steppe District (Akmola and Semipalatinsk regions). They were initially postponed to the end of December 1917, then to February 1918, when the Assembly was already forcibly dissolved.

So how many Kazakh deputies from the Alash party were elected to the All-Russian Constituent Assembly? Did the Kazakh deputies have the opportunity to achieve recognition by the Constituent Assembly of the rights of the Kazakh people to national self-determination? Holding of the All-Russian Constituent Assembly (hereinafter referred to as the «Constituent Assembly») as soon as possible, as reported in the proclamation of the Provisional Government of March 6, 1917 (Milyukov, 2017: 71).

A group of leaders of the Alash movement, led by A.N. Bukeikhan, met the February Revolution in the rear of the First World War in Minsk (Belarus). In the telegram «To the Kazakhs (in the original «Kyrgyz»), free citizens of the renewed Russia!» On March 16, 1917, sent by this group to 25 addresses of the Steppe and Turkestan territories, the following was noted:

«The sun of freedom, equality and fraternity has risen for all the peoples of Russia. Kazakhs need to organize themselves to maintain a new system and a new government...

Kazakhs should prepare for the constituent assembly and identify worthy candidates... Our slogan is «Demokraticeskaya Respublika» and land to those who derive income from it by cattle breeding and agriculture... Don't be afraid of anyone but God!» (Bulletin..., 1917).

However, the preparations for the election of deputies to the Constituent Assembly lasted for 9 months, which was influenced by two significant reasons. The first of them was that the new Provisional Government of Russia had to solve at the same time many complex and pressing issues - political, economic, social, national. In addition, the massive illiteracy of the country's population ($\frac{3}{4}$), the lack of legal and technical means necessary for the organization and conduct of elections, relevant bodies and institutions, the instability of the Government itself and even the unfinished war, etc. also did not contribute to the timely organization and conduct of elections. (Vishnyak, 2010: 153).

Another reason was that the Provisional Government sought to create an ideal election law. In this regard, on March 25, 1917, it was decided to establish a Special meeting to prepare a draft Regulation (law) on elections to the Constituent Assembly. The staff of that institution was formed for more than a month, and it was able to start work only on May 25. 82 people were included in the Special Meeting, including two kazakhs, professional lawyers Zhakhansha Dosmukhametuly (Dosmukhammedov) and Ualitkhan Tanashuly (Valitkhan Tanachev or Tanashev).

J. Dosmukhametuly (1887-1938) - graduated from the law faculty of Moscow University. In 1910 he worked in court in the city of Uralsk (Sarsenov, 2012). Since 1912 he worked as a judge in Altai, since 1914 - a fellow prosecutor of the Tomsk District Court. In November 1917, he was elected to the Constituent Assembly from the Ural constituency on the list of the Alash party, and in December, the II National Kazakh-Kyrgyz Kurultai was elected to the commissars of the Alash Horde Council (Martynenko, 1992: 74).

U. Tanashuly (1887-1949) was a graduate of the Faculty of Law of Kazan University (1912); in 1910-1912 he was in Western Europe. Deputy of the Constituent Assembly from the Horde district (Bukeevskaya Horde). In December 1917, at the II All-Kazakh National Kurultai (Congress), Alash Orda was elected to the Government (Martynenko, 1992: 74).

The development of the draft law on elections to Higher education institutions was completed in August 1917. But in the end, the democratic law on elections to higher

education institutions in the history of Russia was adopted: universal, equal, direct elections by secret ballot. The adopted provision (law) was significantly ahead of the social development of the electoral legislation of the leading countries of Western Europe and the United States and was revolutionary for pre-revolutionary Russia (Protasov, 1997: 368).

For the first time in the history of Russia, women and military personnel were granted voting rights, and the age limit of 20 years was set low for that time (in Great Britain, Italy, USA, France, the age limit was 21 years, in Belgium, Germany, the Netherlands, Spain - 25 years).

The provision on elections to the Assembly did not recognize the property qualification, the qualification of settlement, which directly concerned the rights of the semi-nomadic Kazakh people, and literacy, restrictions on class, religion or nationality. The elections were free and alternative.

Due to these circumstances, the elections were scheduled for September 1917 (Rakhmetov, 1930-1931: 163).

After another government crisis, the Provisional Government adopted a resolution on holding elections on November 12, 1917, setting the date of their convocation for November 28 (RGIA. F. 1329. Op. 1. D. 1022. L. 159).

During the election campaign, the Soviet government exerted pressure on voters either in the form of legal restrictions on rights or in the form of direct state pressure. Even newspapers were massively closed, and their distributors were arrested, there were also cases of destruction of opposition printing houses (*Rysskoe slovo*, 1917) (GARF. F. 1810. Op. 1. D. 91. L. 130). Soldiers were forced to threaten people to cast their votes for Bolshevik candidates (GATO. F. 1068. Op. 1. D. 13. L. 133-134).

During the preparation for the election of deputies to the Constituent Assembly, there were other really difficult tasks, the most significant of which was the organization of elections. Polling stations and commissions faced an acute shortage of legally free or simply illiterate people (GARF. F. 110. Op. 1. D. 159. L.44). For that reason, judges and teachers were involved in the work of precinct commissions, and sometimes it came to the appointment of high school students to the commission. Not putting citizens on the voting lists, as well as not issuing them with personal identification cards, was just one of many similar problems (GARF. F. 1810. Op. 1. D. 156. L. 45).

In addition, the fact that local election commissions did not have basic expendable equipment - paper, glue, etc. significantly complicated the compilation of deputy lists. For that reason, elections were disrupted in a number of electoral districts and postponed to the end of December 1917, including in the Steppe District (Akmola, Semipalatinsk region), as well as the Transcaspian district (GARF. F. 1810. Op. 1. D. 7. L. 123).

In total, the elections lasted for three months. Elections in some regions, such as in the Steppe District, were rescheduled for the month of February 1918. And by that time, the Bolsheviks had forcibly dispersed the Constituent Assembly (Bolshakova, 1998: 99-116).

Kazakhs, on the initiative of the leaders of the movement and the Alash party, carefully prepared for the elections of the Assembly. The resolutions of all authorities on that issue were identical and addressed to the upcoming convocation with an appeal to proclaim Russia a democratic federal republic (Martynenko, 1992: 21-36, 46-53, 54-61, 62-75). Like all the subcolonial peoples of the former Russian Empire, the Kazakh people and their leaders had great reason to hope that the Constituent Assembly recognizes their right to their state. The leader of the movement and the Alash party, A. Bukeikhan, stated that the members of the Alash party elected to the Constituent Assembly face the task of declaring the autonomy of Kazakhstan. There have been movements for autonomy in other national areas as well. Our Alash party has been banned with other national parties (Tatarstan, Bashkiria, et al.). The basis of these blocks was: a joint demand from the Constituent Assembly for the autonomy of

national regions within the Russian (...) state through mutual confidence with Russian (...) parties... I personally negotiated on all these issues, as a representative of the Alash National Party and other national parties, with members of the Kerensky Provisional Government, the leaders of the Cadet, Menshevik and Socialist-Revolutionary parties»(TSA FSB RF. Investigative case №12066. L.28).

According to the new electoral regulations, one deputy is elected out of 200,000 people. According to the calculations of the leader of «Alash» A. Bukeikhan, in 1917 the number of Kazakhs in 9 regions and one province (Astrakhan), including Semirechensk, Syrdarya regions, Kazakh counties of Samarkand, Ferghana, Transcaspian regions of Turkestan Territory and Altai province, amounted to 5.4 million people. «Therefore,» A. Bukeikhan sums up, «there should be 27 Kazakhstani deputies, 13-14 candidates for deputies (by rotation). Thus, there should be 40-41 of our deputies in total»(Table 1)(Kyr balasy, 1917: 2).

Table 1. The list of candidates who ran for deputies on the list of the Alash party:

No	Areas	The number of the Kazakh population (thousands of people)	Number of prospective deputies
1	Semipalatinsk	754	3-4
2	Akmola	557	2-3
3	Turgay	486	2,5-2
4	Uralska	536	3-2
5	Transcaspian	82	0,5
6	Syr-Darya	1 021	5
7	Semirechensk	971	5-4
8	Ferghana	431	2
9	Samarkand	91	0,5
10	Astrakhan	320	2-1

In the above-mentioned article, the author put forward a list of the best candidates for deputies of the assembly of 43 people for consideration of the First National Kazakh-Kyrgyz Kurultai (congress) scheduled for July 21, 1917. The first National Kazakh-Kyrgyz kurultai, held on July 21-26, 1917 in Orenburg, fully approved that list, which was later published in the «Kazakh» newspaper (Table 2)(Martyntenko, 1992: 50-51).

Table 2. List of deputies elected to the Constituent Assembly from the indigenous Kazakh people and displaced Russian peasants and Cossacks who inhabited the Kazakh steppe regions:

No \	No electoral district	The district	Deputies(pl an)	Deputies (elected)	Note
1	54	Transcaspian region	2	no	
2	56	Samarkand region	5	5	
3	57	Semirechensk region	6	6	
4	58	Syr-Darya region	9	no	
5	59	Turgay region	6	5	
6	60	Ural region	6	7	
7	61	Ferghana region	10	10	
8	65	Amu-Darya district	1	no	
9	69	Ordynsk district	2	2	
10	72	Steppe district(Akmola and Semipalatinsk regions)	13	no	The elections were postponed first to 26-30.12.1917, then to February 1918.
Total:		47	33		

The first kurultai created a national party, that party was called «Alash». According to M. Shokai, «the entire Kyrgyz (Kazakh), relatively small intelligentsia, came under the banner of (the party) «Alash». With the exception of a few people who were not accepted into that party because of their past pre-revolutionary activities to the detriment of the interests of the people. All Kyrgyz congresses (kurultai), both regional and county and volost, were held under the slogan (of the party) «Alash» (Shokay, 2012: 243-244).

Elections to the Higher Education Institution in the listed Kazakh regions, with the exception of Akmola and Semipalatinsk regions, were held on November 12-14 (25-27), 1917, when there was Soviet power. Due to the above circumstances, the elections in the Syr-Darya and Transcaspian regions were disrupted, Akmola and Semipalatinsk were merged into one Steppe District, but the elections in it were first postponed to the end of December 1917, then to February 1918.

Despite the incomplete elections in a number of regions (districts) of the former Russian Empire, it was recognized that the Constituent Assembly had been formed. According to one source, 347 Social Revolutionaries, 180 Bolsheviks, 81 Ukrainian Social Revolutionaries, 16 Mensheviks, 15 Cadets, 11 Ukrainian Social Democrats, 4 People's Socialists, 62 Muslims, etc. were elected to the Assembly. Thus, the total number of Social Revolutionaries was about 450 deputies (Protasov, 1997: 299-300). Initially, 808 deputies were planned, and from 703 to 766 deputies were elected (Oliver, 1989: 71).

Meanwhile, the analysis of the RCOIT under the CEC of Russia is considered more reliable, according to which 766 deputies were elected. Among them, 374 Revolutionaries, 180 Bolsheviks, 24 cadets, 22 Mensheviks, 81 Ukrainian social Revolutionaries, and 12 from the Alash party, etc. (Protasov, 1997: 299-300).

Information about the total number of elected deputies, especially deputies from the Kazakh regions, is extremely contradictory (Protasov, 1997: 93). For example, according to the Russian Central Election Commission, the Alash party received 12 mandates of the Constituent Assembly, but only the name of Mustafa Shokay, elected from the Ferghana region on the list of the Alash party. (GARF. F. R-749. Op. 1. D. 5).

Meanwhile, with the exception of three electoral districts (or four regions), from which only 22 deputies were to be elected, 13 of them Kazakh, but where the elections were either declared invalid (Syr-Darya and Transcaspian regions), or postponed to a later date (Steppe District), from the remaining 7 regions (The number of deputies should not have been 12, but at least 17. And that assumption is fully confirmed by information from the book by the Russian historian, Professor Lev Protasov «People of the Constituent Assembly: a portrait in the interior of the epoch» (Protasov, 2008: 464). L.G. Protasov provided a complete list of all elected deputies of the Constituent Assembly with a brief biographical note in alphabetical order (Protasov, 1997: 368).

So, according to the list of L.G. Protasov, given by the Chronos portal, not 12 deputies were elected from the Kazakhs to the Higher Education Institution, but as many as 20. But, it should be noted that not all of them are listed as nominees of the Alash party. Accordingly, almost all the Kazakh deputies of the Constituent Assembly listed on the Chronos portal, with the exception of Abdurakhmanbek Orazayuly (in the document Abdurakhmanbek Urazaev), were nominated on the list of the Alash party. A. Orazayuly, S. Akayuly (Sarykbai Akayev), as well as M. Shokay (Chokaev) were elected to the Assembly on the all-Afghan list Muslim organizations under No. 2. M. Tynyshbayuly (Tynyshpaev) from the Semirechensk district was on the list of the Socialist bloc No. 2. According to the unified list No.3 of the Alash party bloc and the Semirechensk Cossack army, four were elected to the Assembly – Sadyk Amanzholuly (Sadykh Amanzholov), Ybyrayim Zhainakuly (Ibraim Dzainakov) (GARF. F. 1810. Op. 1. D. 369), Dior Saurambayuly (Saurambayev) and Semirechensk Cossack Stepan Shendrikov (Protasov, 1997).

According to L.G. Protasov, Gubaidolla Alibekuly (Gaidolla Alibekov), Zhakhansha Dosmukhametuly (Dosmukhamedov), Khalel Dosmukhametuly (Dosmukhamedov), Nurgali Ipmagambetuly (Ipmagambetov) and Salimgerei Karatleuly (Salimgirei Karatleuv), nominated by the Alash party, but not specified party affiliation, were elected on the list No. 1 of the Ural regional of the Kazakh (Kyrgyz) Committee; Bakhtygerei Kulmanuly (Bakhtygirei Kulmanov) and Ualitkhan Tanashuly (Validkhan Tanachev) – from the Horde district (Bukeevskaya Horde). A. Baitursynuly (Baitursunov), Akhmet Birimzhan (Beremzhanov), Sagyndyk Doszhanuly (Doszhanov) and Gabdolla Temiruly (Abdulla Temirov) appear as deputies of the assembly from the Alash party. Total - 20 deputies (Protasov, 2008).

According to the list of the Alash party, as well as other lists, the founder and leader of the Alash party, Alikhan Bukeikhan, is missing from the Kazakh elected deputies to the assembly. Although he ran as a candidate on the party's list in two districts – Turgay and Stepny. The elections in the Steppe District, as noted above, were postponed. But in the Turgay district, the list of the Alash party of 7 candidates won a triumphant victory. An example of the triumph of «Alash» can be the results of the Turgay district, where the elections were held on November 12-14, 1917. For example, in the Turgay district of the same region, three lists appeared in the elections: No.1 list of the Alash party, No.2 list of the Party of Social Revolutionaries and No.3 list of the Party of Social Democrats (S.D. Mensheviks). Out of 68,000 voters in the county, 55,127 voters turned out to the ballot boxes. Of these, 54,976 votes were cast: for the list №1 of the Alash party, 110 votes for the list No.2 of the Party of Socialist Revolutionaries and for the list No. 3 of the Social Democrats (Mensheviks) - a total of 41 votes (Yuzhny Ural, 1917: 3).

A similar situation developed in Turgay district: 57,046 people out of 70,000 voters voted, 55,349 votes for list No.1 of the Alash party, 181 votes for list No.2 (The Party of Socialist Revolutionaries), and 1,516 votes for list №3 (S.D. Menshevikov). (Yuzhny Ural, 1918: 3).

Of the 400 voters in Irgiz (a total of 800 voters) who turned up at the ballot boxes, 360 votes were cast for the Alash list, the remaining 40 votes for the lists of the Party of Socialist Revolutionaries and S.D. Mensheviks (Yuzhny Ural, 1918: 3).

Thus, in the report of the newspaper «Southern Ural» on the II All-Kazakh Kurultai, which took place on December 5-13 (18-26), 1917, it is reported that A. Bukeikhan was elected to the Assembly from Turgay, Akmola and Semipalatinsk regions (Yuzhny Ural, 1917: 3).

That message of the «Southern Ural» finds full confirmation in the material of the newspaper «Saryarka», the official printing body of the Government of Alash Orda. The «Saryarka» newspaper claims that elections were held in the Steppe District from December 26 to December 31. The editorial board admits that it does not yet have complete information about the election results. It should be noted that in the list of candidates for deputies of the All-Russian Constituent Assembly, A.N. Bukeikhan was listed at No. 1 (Saryarka, 2023: 23). But the editorial board of Saryarka received information about the preliminary results (first count) of the vote from a number of counties and cities. For example, about 700-800 Kazakh workers worked at the British factory in Ekibastuz, of which 705 workers voted for the list of candidates of the Alash party at №5, for the list No. 11 of the Ush Zhuz party (self-proclaimed Kazakh Socialist Party) - not a single vote.

Petropavlovsk (in original In Kyzylzhar district) the Alash party received 26,814 votes, Ush Zhuz 36 votes; in Petropavlovsk, 486 votes for Alash, 4 for Ush Zhuz.

In Kokshetau (Kokchetav) county, 39,600 votes were cast for «Alash» and 164 votes for «Ush Zhuz».

In Omsk district (Akmola region) for «Alash» - 16,200, for «Ush Zhuz» - 300; in Omsk for the first party 80 votes, for the second - 50.

In Akmolinsk for «Alash» 790, for «Ush Zhuz» - 3 votes.

In Semipalatinsk district (Semipalatinsk region), 58,300 voters voted for the Alash party, 1 for Ush Zhuz; in Semey (Semipalatinsk), the Alash list gained 3,304 votes, the Uz Zhuz list №11 - 1 vote.

In total, according to the preliminary count of the votes cast in 4 counties (Petropavlovsk, Kokshetau, Omsk and Semipalatinsk districts) and 4 cities (Petropavlovsk, Omsk, Akmolinsk and Semipalatinsk), the Alash party scored 146,199 votes, while its main competitor, the self-proclaimed Ush Zhuz party, scored only 559 (Saryarka, 1918: №29).

Finally, the third source confirming the mandate of A.N. Bukeikhan as a deputy of the Higher Education Institution is the so-called State Meeting held in September 1918 in Ufa, in which only members of the Assembly were allowed to work. A.N. Bukeikhan is on the list of participants of the meeting together with H. Dosmukhametuly and B. Zhakhandamuly (Zhakhandamov) appear as a representative of the Kyrgyz-Kazakh Government Alash Orda, Imam Alimbekuly (Alimbekov) – as a representative of the All-Kyrgyz (All-Kazakh) People's Council Alash Orda (VestnikKom..., 1918: 3). If the mandate of A.N. Bukeikhan, like any other participant of the Ufa meeting, as a member of the Assembly had not been confirmed, he would not have been allowed to attend the meeting. The remaining Kazakh representatives (A. Baitursynuly, A. Birimzhan, S. Doszhanuly, J. Dosmukhameduly, U. Tanashuly, M. Tynyshbayuly, S. Shendrikov, A. Orazayuly, M. Shokai) were present as members of the Constituent Assembly. Thus, at least 23 deputies were elected to the Higher Education Institution from the Alash party and from the Kazakh people in general, along with A. Bukeikhan, I. Alimbekuly and B. Zhakhandamuly.

But in connection with the Bolsheviks' seizure of central power in Russia and especially with their unexpected defeat in the elections to the Higher Educational Institution, the issue of autonomy of the Kazakh regions now depended entirely not on the number of Kazakh deputies, but on the Soviet government that lost these elections.

The Bolsheviks overthrew the Provisional Government on October 25 (November 7), 1917 and seized all-Russian power, but then realized that they were also a temporary power until the Assembly was convened and approved. That is evidenced, firstly, by the resolutions of the Soviet government itself, adopted in the period between the seizure of power in Petrograd and the convocation of the Assembly, that is, from October 25 (November 7) to November 28 (December 11), 1917. Secondly, the name of the official press of the Soviet government was a reflection of reality, the Newspaper of the Provisional Workers' and Peasants' Government, all decrees and circulars were printed on the pages of this newspaper. Below is one of the latest resolutions of the Soviet government as a provisional government:

«Resolution of the Provisional Workers' and Peasants' Government of November 26, 1917 on the opening of the Constituent Assembly

1. The first meeting of the Constituent Assembly is convened at the invitation of the Commissioner of the All-Russian Commission for Elections to the Constituent Assembly upon the arrival in Petrograd of more than four hundred members of the Constituent Assembly.

2. The meeting shall be opened by a person authorized to do so by the Council of People's Commissars, with at least four hundred members of the Constituent Assembly present in the meeting room.

Chairman of the Council of People's Commissars V. Ulyanov (Lenin).

Commissioner of the All-Russian Commission

On Elections to the Constituent Assembly M. Uritsky

Chief Executive Officer of the Council of People's Commissars V. Bonch-Bruевич

Secretary N. Gorbunov»

(Gazeta Vrem..., 1917: 1).

Obviously, for that reason, the Bolsheviks were extremely interested in legitimizing their power by the decree of the Supreme Soviet – the last and only legitimate government of post-revolutionary Russia, as evidenced by the decree of October 27 (November 9) 1917 «on holding elections to the appointed (overthrown Provisional Government.) The deadline is November 12», his deputies (Gazeta Vrem..., 1917: 1).

It is also obvious that the Bolsheviks decided to take that risky step out of confidence in their unconditional victory in the elections, for which they took all measures, up to gross violations of the election law. But the elections ended in a complete victory for the Social Revolutionaries, who, together with the Ukrainian Social Revolutionaries, received more than 50% of the mandates of the Constituent Assembly, while the Bolsheviks gained slightly more than 34% (according to other sources, slightly more than 38%).

The Assembly met for its first meeting in Petrograd on the date set by the previous legitimate Provisional Government – November 28 (December 11), 1917.

But the Bolshevik deputies boycotted it, for that reason the first meeting of the Assembly did not gain a quorum. Due to lack of quorum, it was closed.

The boycott of the Bolsheviks finally dashed the hope not only of the leaders of the Alash party to convene a Constituent Assembly, but also of all the peoples of post-imperial Russia and accelerated the process of autonomization throughout the former empire. In connection with the fall of the Provisional Government and the seizure of power by the Bolsheviks in Petrograd, as well as the transfer of Ufa (October 26) and Tashkent (October 28) under the control of the Soviets, A. Bukeikhanov, who continued to perform official duties as commissioner of the overthrown Provisional Government in the Turgai region, gathered his associates in late October (early November) 1917 according to the Alash party, to an emergency meeting at his residence in the city of Orenburg. According to the testimony of the former head of the Bashkir autonomy Z. Validov, at a meeting that lasted 2 days, discussed the situation in the Kazakh Steppe and Turkestan territories and Russia as a whole. Zaki Validov, who participated in the meeting, stated: «... we decided to remain faithful to the ideas of democracy and the Constituent Assembly, not accept the rule of the Bolsheviks, and focus on Ukraine, which implements a policy of regional autonomy. It was agreed at the end of December to convene the Kazakh and Bashkir kurultai in Orenburg on the same days, and to embark on the path of struggle for sovereignty in Turkestan»(Validi, 1994: 214-215).

«In November, the newspapers «Kazakh» (Orenburg), «Saryarka» (Alash) and «Birlik tuyuy» (Tashkent) published a telegram of leaders «Alash», which was announced in Orenburg on Thursday. The extraordinary course was held on December 5(18), 1917, one of the first in the story of the day on the creation of the national militia to protect the country from the intervention of the Soviet Union (Bukeikhanov et al., 1917: 1).

As noted above, at the meeting of A. Bukeikhanov in Orenburg, the participants agreed that «Turkestan should also fight for sovereignty».

On November 26 (December 9), 1917, the IV Regional Extraordinary Muslim Kurultai gathered in the city of Kokand, which, «expressing the will of the nationalities inhabiting Turkestan to self-determination on the principles proclaimed by the Great Russian Revolution, declares Turkestan territorially autonomous in unity with the Federal Democratic Russian Republic» (Turkestansky Vestnik, 1917).

The IV Regional Extraordinary Muslim Kurultai elected the state authorities of the Turkestan Mukhtariate (autonomy). The 54–member «Provisional People's Council» affirmed the representative and legislative body, and the 12-member Provisional Council (Government) affirmed the executive body.

As it was decided at the external meeting in Orenburg, on December 5 (18), 1917, the II National Kazakh-Kyrgyz Kurultai began in Orenburg, by whose decree on December 12 (25) the National Autonomy of Alash was formed, which has all the signs of a sovereign

state. The Kurultai also elected its Provisional People's Council (Government) Alash Orda, out of three alternative candidates, A. Bukeikhan was elected its chairman (Martynenko, 1992: 69).

By its resolution of December 20, the Council of People's Commissars set the opening date of the session of the Constituent Assembly for January 5, 1918 (Gazeta Vrem..., 1917: 1). Elected to the assembly on the list of the Alash party and the commissioners of the Alash Orda Council, clearly representing the hopelessness of the meeting, decided not to participate in the opening of its session.

In early January 1918, the Constituent Assembly declared Russia a Federal Democratic Republic, thereby abandoning the monarchical form of government, as required by all Kazakh regional and national Kurultai of 1917, and also abolished private ownership of land (Lutsky, 1917-1918: 102). The abolition of private ownership of land was persistently and consistently sought by the leader of «Alash» A. Bukeikhanov since 1906, and it was also one of the three important reasons for his withdrawal from the ranks of the Cadet Party in 1917 (Kazakh, 1917: 3). The Assembly also managed to call for the conclusion of a peace treaty (GARF. F. R-749. Op. 1 D. 5). They refused to consider the "Declaration of the Rights of the Working and Exploited People," since this declaration would endow the Soviets of Workers' and Peasants' Deputies with state power. (GARF. F. R-749. Op. 1 D. 5).

Based on the situation, the Bolsheviks completely decided to disperse the Constituent Assembly. So, on January 6 (19), 1918, Russia, firstly, lost the last and only legitimate government after the overthrown Provisional Government. Secondly, Russia did not take place as a federation, as the Kazakh people demanded at all their regional and national kurultai in 1917 and as its former colonial peoples had great hope for it. The former colonial imperial Russia disintegrated into independent (sovereign) national and regional states that did not recognize the Soviet government as the central state authority of Russia.

Conclusion. In the conditions of anarchy in Russia and its disintegration, the autonomy of Alash, originally formed by the II National Kazakh-Kyrgyz Kurultai as an equal subject of the supposed federal Russia, transformed into a republic with full state power, that is, sovereignty not limited by external supranational bodies. And Alash-Orda, authorized by the Kurultai to «negotiate blocs (alliances, alliances) with other autonomous neighbors» in 1918-1920 pursued an independent (sovereign) foreign policy, negotiating in conditions of war against the intervention of the Soviet government on the recognition of its state sovereignty and independence by Japan and other countries. The victorious world powers in the First World War, who gathered in January 1919 for the Paris Peace Conference, and the establishment of bilateral diplomatic, trade and economic relations with them, military and political relations and the joint struggle against Soviet power.

Sources

- GARF – Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federatsii [State Archive of the Russian Federation].
 GATO – Gosudarstvennyj Arhiv Tomskoj Oblast [State Archive of the Tomsk region].
 RGIA – Rossijsky gosudarstvennyj istoricheskyj arhiv [Russian State Historical Archive]
 ROSSPAN – Rossijskaya politicheskaya encyclopediya [Russian political encyclopedia]
 TSA FSB RF – Tsentralnyj arhiv Federalnoy sluzhby Bezopasnosti Rossijskoj Federatsii [Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation]

References

- Amanzholova, 2009 – Amanzholova D.A. Na izlome. Alash V etnopoliticheskoy istorii Kazaxstana [At the break. Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan]. Almaty, 412 p. (In Russ.)
 Bolshakova, 1998 – Bolshakova O.V. Vserossiyskoe Ushreditelnoe Sobranie istoria rozhdeniya ighibeli [The All-Russian Constituent Assembly is the story of birth and death]. // Sosialnie igumanitarnie nauki, 1998. No. 4. Pp. 99-116. (In Russ.)
 Bukeikhanov, et al., 1917 – Bukeikhanov A., Dulatov M., Baitursynov A. et al. Orynbordan telegram [Orenburg Telegram]. Saryarka, 1917. No. 20. 1 p. (In Kaz.)

- Bulletin, 1917 – Bulletin Semipalatinskogo oblastnogo ispolnitelnogo comiteta [Bulletin of the Semipalatinsk Regional Executive Committee]. 1917. № 11. (In Russ.)
- Gazeta, 1917 – Gazeta Vremennogo Rabocheho i Krestyanskogo Pravitelstva [Newspaper of the Provisional Workers' and Peasants' Government], 1917. № 1. 1 p. (In Russ.)
- Jizn nacionalnostei, 1919 – *Jizn nacionalnostei* [Life of Nationalities newspaper]. 8.03.1919. [in Russian]
- Kazakh, 1917 – Kazakh gazetii (23.12.1917). [Kazakh newspaper]. № 256. 3 p. (In Kaz.)
- Koigeldiev, 1995 – *Koigeldiev M.* (1995). Alash kozgalysy (Komekshi oku kuraly). [Alash movement (Auxiliary training manual)]. Almaty, 368 p. (In Kaz.)
- Kyr balasy, 1917 – *Kyr balasy* (04.07.1917). Kazakh depytattary [Kazakh deputies]. *Kazakhnewspaper*. № 235. 2 p. (In Kaz.)
- Lutsky, 1917-1918 – *Lutsky E.A.* (1917-1918). Proekt Zakona o zemle Vserossiiskogo Ychreditelnogo Sobrania [Draft Law on Land of the All-Russian Constituent Assembly] 102 p. (In Russ.)
- Martynenko, 1992 – *Martynenko N.* (1992). Alash-Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents] Malo publishing house «Aykap». Almaty., 1992. 192 p. (In Russ.)
- Milyukov, 2017 – *Milyukov P.N.* (2017). Istoriavtoroyusskoyevolyusii [The history of the Second Russian Revolution]. Moscow, 309 p. (In Russ.)
- Nurpeisov, 1995 – *Nurpeisov K.* (1995). Alash ham Alashorda [Alash and alashorda]. Almaty, 256 p. (In Kaz.)
- Oliver, 1989 – *Oliver H.Radki.* (1989). Russian idet na vibori: vibori Vo Vserossiyskoe ureditelnoe Sobranie [Russia goes to the polls: elections to the All-Russian Constituent Assembly]. London, 1989. 71 p.
- Protasov, 1997 – *Protasov L.G.* (1997). Vserossiyskoe Ureditelnoe Sobranie: istoria rozhdeniya i gibeli. [The All-Russian Constituent Assembly: The Story of birth and Death]. Moscow, 368 p. (In Russ.)
- Protasov, 2008 – *Protasov L.G.* (2008). Lyudi Uchreditelnogo sobrania. Portrait v interere epoxy [The people of the Constituent Assembly. Portrait in the interior of the epoch] Moscow, 464 p. (In Russ.)
- Rakhmetov, 1930-1931 – *Rakhmetov V.N.* (1930-1931). Perviy Vserossiyskiy s'ezd Sovetov [The first All-Russian Congress of Soviets] Moscow Leningrad, 489 p. (In Russ.)
- Rysskoe slovo – Rysskoe slovo: gazeta politicheskaya, obshestvennaya, ekonomicheskaya i literaturnaya (bez predvaritelnoi senzury) [Russian Word: a political, social, economic and literary newspaper (without prior censorship)] Moscow, 25.10.1917. (In Russ.)
- Sarsenov, 2012 – *Sarsenov A.* (25.09.2012). Jakhansha Dosmukhamedov-jurist, issledovatel, obshchestvennyy deyatel [Zhakhansha Dosmukhamedov is a lawyer, researcher, and public figure] Prikaspiyskaya commune. (In Russ.)
- Saryarka, 1918 – Saryarka: gazeta [Saryarka newspapers]. 1918. No. 62, 63. (In Kaz.)
- Saryarka, 2023 – Saryarka gazetii. 1917-1919 jj. [The newspaper «Saryarka». 1917-1919] / Kurast.: G. Anes, T. Zamzaeva. Almaty: «Alashorda», 2023. 808 p. (In Kaz.)
- Shokay, 2012 – *Shokay M.* Shigarmalariniñ complete demon [A complete collection of his works] Almaty, 2012. Vol. 9. 600 p. (In Kaz.)
- Tastemir, 2012 – *Tastemir D.* Jakhansha Dosmukhamedov-leader Zapadnoy Alash – ordi v 1918-19 pp. [Zhakhansha Dosmukhamedov was the leader of the Western Alash Horde in 1918-19] Yuridicheskaya gazeta, 2012. (In Russ.)
- Turkestansky Vestnik, 1917 – *Turkestansky Vestnik* [Turkestan Bulletin], 1917. (In Russ.)
- Validi, 1994 – *Togan Zaki Validi.* Borba narodov Turkestana i drevniy vostochniy Musulman-tyurkov za nacionalnoe Bitie i soxranenie kulturi. [The struggle of the peoples of Turkestan and the ancient Eastern Muslim Turks for national existence and preservation of culture]. Ufa, 394 p. (In Russ.)
- Vestnik, 1918 – *Vestnik* komiteta chlenov Uchreditelnogo sobrania [Bulletin of the Committee of Members of the Constituent Assembly]. State Meeting in Ufa, 18.09.1918. № 59. 3 p. (In Russ.)
- Vishnyak, 2010 – *Vishnyak M.V.* Vserossiyskoe Ureditelnoe Sobranie [The All-Russian Constituent Assembly]. Moscow, 478 p. (In Russ.)
- Yuzhny Ural, 1917 – Itogi vborov V Turgayskoy Oblast. Turgayskiy uyezd. [The results of the elections in the Turgay region. Turgay county.] Orenburg, 30.11.1917. № 64. 3 p. Vtoroy Obshchekirgizskiy i Trety Obshchekirgizskiy s'ezdi. [The Second All-Kyrgyz and the Third All-Bashkir Congresses]. Yuzhny Urals, 1917. No. 75. 3 p. (In Russ.)
- Yuzhny Ural, 1918 – Itogi vborov V Uchredenie Sobranie po Kyrgyzskomu uезде Turgayskoy Oblast [The results of the elections to the National Assembly in the Kyrgyz district of the Turgai Region]. Yuzhny Ural, 1918. No. 87. 3 p. (In Russ.)
- Zhumatay, et al, 2024 – *Zhumatay S., Mukanov O.N., Mukanova G.K., Bimakanova Z.Sh.* The right to vote and its implementation by Kazakh deputies of the Russian State Duma in the early twentieth century. Alikhan Bukeikhanov and Shaimerden Koshygulov // *BylyeGody*, 2024. No. 19(1). Pp. 395-406.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 734-754, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_734-754

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ПРАВЛЕНИЯ ХАНОВ НА ВОСТОКЕ УЛУСА ДЖУЧИ В 1420-Х ГОДАХ

Нурсултан Арманович Умбетов¹

¹Научный институт изучения Улуса Джучи
(д. 15Б, ул. Пушкина, р. Байконыр, 010008, Астана, Казахстан)

Научный сотрудник

<https://orcid.org/0009-0004-8509-5869>. E-mail: nursultan.una@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Умбетов Н.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В 1420-е годы постепенно распадался Улус Джучи и происходило формирование самостоятельных ханств. Этот период совпадает со временем правления Барак хана, отца Жанибек-хана, который вместе с Керей-ханом стал основателем Казахского ханства. Данное исследование имеет важное значение для понимания исторических процессов, приведших к распаду Улуса Джучи и образованию новых государств, в том числе Казахского ханства. *Цель и задачи.* Реконструкция хронологии правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах и в установлении последовательности политических событий, происходивших в регионе. *Материалы и методы.* Используются первичные и вторичные источники, нумизматические данные и научные работы исследователей. Применены методы сравнительного анализа, систематизации, интерпретации, анализа и кросс-верификации. *Результаты.* Была реконструирована хронология правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах. Представлена последовательность значимых политических событий, уточнены роли, деятельность ключевых личностей и политические связи между правящими элитами. Определены границы владений и территориальные изменения, произошедшие в результате политических процессов того периода. *Заключение.* 1420-е годы характеризуются постоянными военными столкновениями, борьбой за власть между несколькими ханами и частыми изменениями их территорий и сфер влияния. Ключевыми личностями в политической жизни региона стали представители династий Шибанидов, Тука-Тимуридов и потомки Идегея. Несколько противоборствующих лагерей боролись за власть, и ни один из них не поддержал бы восшествие на трон ханов из другой группировки.

Ключевые слова: Улус Джучи, Барак хан, Хаджи-Мухаммед, Джумадук хан, Шибаниды, Абулхаир хан

Благодарности: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН BR24992878 «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках»).

Для цитирования: Умбетов Н.А. К вопросу о хронологии правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 734-754 (на рус.)
DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_734-754

1420 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ШЫҒЫСЫНДАҒЫ ХАНДАР БИЛІГІНІҢ ХРОНОЛОГИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ

Нұрсұлтан Арманұлы Үмбетов¹

¹Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты
(15 Б-үй, Пушкин көш., Байқоңыр ауд., 010008, Астана, Қазақстан)

Ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0009-0004-8509-5869>. E-mail: nursultan.una@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Үмбетов Н.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1420 жылдарында Жошы ұлысының ыдырауы және тәуелсіз хандықтардың қалыптасуы орын алып жатты. Бұл кезең Керей ханмен бірге Қазақ хандығының негізін қалаушы болған Жәнібек ханның әкесі Барақ ханның билігімен сәйкес келеді. Бұл зерттеу Жошы ұлысының ыдырауына және жаңа мемлекеттердің, оның ішінде Қазақ хандығының құрылуына алып келген тарихи процестерді түсіну үшін маңызды болып табылады. *Мақсаты мен міндеттері.* 1420 жылдарының Жошы ұлысының шығысындағы хандар билігінің хронологиясын анықтау және өңірде болған саяси оқиғалардың ретін нақтылау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде бастапқы, қосымша дереккөздер, нумизматикалық деректер, зерттеушілердің ғылыми жұмыстары пайдаланылды. Салыстырмалы талдау, жүйелеу, интерпретация, талдау, кросс-верификация әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* 1420 жылдарының Жошы ұлысының шығысындағы хандар билігінің хронологиясы ұсынылды. Маңызды саяси оқиғалардың реті анықталды, негізгі тұлғалардың рөлдері, істері және билеуші элиталар арасындағы саяси байланыстары нақтыланды. Сол кезеңдегі саяси процестердің нәтижелерінен орын алған жер иеліктердің шекаралары мен олардың өзгерістері анықталды. *Қорытынды.* 1420 жылдары тоқтаусыз әскери қақтығыстармен, бірқатар хандар арасындағы билік үшін күресуімен және олардың жер иеліктерінің шекаралары мен ықпалы тараған аумақтарының жиі өзгеруімен ерекшеленеді. Аймақтың саяси өміріндегі басты тұлғалары Шибан, Тоқа-Темір әулеттерінің өкілдері және Едігеннің ұрпақтары болып табылады. Бірнеше қарсылас лагерьлер билік үшін күресті және олардың ешбірі басқа топтың хандарының таққа отыруын қолдамас еді.

Түйін сөздер: Жошы Ұлысы, Барақ хан, Қажы-Мұхаммед, Жұмадық хан, Шибанидтер, Әбілқайыр хан

Алғыс. Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (ИРН BR24992878 «XIII-XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу»).

Дәйексөз үшін: Умбетов Н.А. 1420 жылдардағы Жошы Ұлысының шығысындағы хандар билігінің хронологиясына қатысты // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 734-754. (Орыс.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_734-754

ON THE ISSUE OF THE CHRONOLOGY OF THE KHANS' RULE IN THE EAST OF THE ULUS OF JOCHI IN THE 1420s

Nursultan Armanuly Umbetov¹

¹Institute for the Study of the Ulus of Jochi
(15B, Pushkin Str., 010008, Astana, Kazakhstan)
Research Associate

<https://orcid.org/0009-0004-8509-5869>. E-mail: nursultan.una@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2024

© Umbetov N.A., 2024

Abstract. *Introduction.* In the 1420s, the collapse of the Ulus of Jochi and the formation of independent khanates were taking place, coinciding with the reign of Barak Khan, father of Janibek Khan, who, along with Kerei Khan, founded the Kazakh Khanate. This study is important for understanding the historical processes that led to the dissolution of the Ulus of Jochi and the formation of new states, including the Kazakh Khanate. *Aim and objectives.* To reconstruct the chronology of khans' rule and political events in the eastern Ulus of Jochi during the 1420s. *Materials and methods.* Primary and secondary sources, numismatic data, scholarly works were utilized. Comparative analysis, systematization, interpretation, analysis, cross-verification were applied. *Results.* The study reconstructed the chronology of khans' rule and outlined significant political events in the eastern Ulus of Jochi in the 1420s, clarifying key figures' roles, activities and political connections. Territorial boundaries and changes due to political processes were identified. *Conclusion.* The 1420s were characterized by military conflicts, power struggles, frequent territorial shifts, with key figures from the Shibanid, Tuqa-Timur, Ediguid dynasties competing for dominance. Several rival factions competed for power, with none supporting the rise of a khan from another group.

Keywords: Ulus of Jochi, Barak khan, Hadji Muhammad, Jumaduk khan, Shibanids, Abulkhair khan

Acknowledgements. This work was financially supported by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR24992878 «Study of ethno-political and socio-economic history of Ulus Jochi in XIII-XV centuries»).

For citation: Umbetov N.A. On the issue of the chronology of the khans' rule in the east of the Ulus of Jochi in the 1420s // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 734-754. (in Rus.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_734-754

Введение. Период XV века имеет ключевое значение в истории Центральной Азии, поскольку в это время происходили существенные изменения на политической карте всего региона. Несмотря на значительный интерес к этому периоду со стороны историков, события 1420-х годов и хронология правления ханов того времени остаются относительно малоизученными. Этот период важен тем, что в это время постепенно распадался Улус Джучи и происходило формирование самостоятельных ханств. Изучение хронологии правления ханов данного периода также важно, так как это время совпадает с правлением и активной политической деятельностью Барак хана, отца Жанибек хана, который, совместно с Керей ханом, основал Казахское ханство. Следовательно, без исследования данного периода невозможно полностью понять процесс образования Казахского ханства. Наша работа позволяет глубже понять исторические процессы, приведшие к распаду Улуса Джучи и становлению новых государств в регионе. Важно отметить, что изучение таких тем является актуальным в современном мире, где разные страны сталкиваются с вызовами национальной истории

и идентичности. Многие вопросы, которые сегодня волнуют Казахстан и другие соседние страны, включая национальные и региональные противоречия, имеют свои корни в истории. Понимание времени распада Улуса Джучи помогает глубже осознать процессы формирования современных народов и государств на его территории, а также может предложить новые взгляды на современные вызовы и пути их решения.

Третье десятилетие XV века является одним из самых сложных и запутанных периодов в истории Золотой Орды. Этот отрезок времени характеризуется политической и социальной нестабильностью в Улусе Джучи, который стал ареной борьбы за власть между несколькими ханами. Эта борьба приводила к постоянным изменениям сфер их влияния и к частой смене правителей. Важную роль в этих событиях играли представители династий Шибанидов, Тука-Тимуридов и потомки Идегея, чье влияние на политическую жизнь региона было значительным.

Целью настоящего исследования является реконструкция хронологии правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах, а также последовательности политических событий, которые происходили в этом регионе. В статье рассматриваются противоречивые источники и версии историков, что позволяет установить наиболее вероятную последовательность событий на основе анализа исторических документов и нумизматических данных. Определение хронологии событий и анализ политических процессов способствуют более глубокому пониманию внутренних противоречий и динамики власти в Улусе Джучи, а также выявлению закономерностей, которые определяли развитие региона.

Материалы и методы. Для исследования хронологии правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах использовались различные исторические источники, включая «Бахр ал-асрар» Махмуда ибн Вали (Ибрагимов и др., 1969: 320-368), «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» Масуда бен Усмана Кухистани (Ибрагимов и др., 1969: 135-171), «Кара таварих» Утемиша-Хаджи (Утемиш-хаджи, 2017), «Чингиз-наме» Утемиша-Хаджи (Утемиш-хаджи, 1992), «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека (Кадыр Али-бек, 2022), «Умдет ал-ахбар» Абдулгаффара Кырыми (Кырыми, 2018), «Родословное древо тюрков» Абулгази (Абулгази, 1905), «Матла' ас-са'дайн ва маджма' ал-бахрайн» Абд ар-Раззака Самарканди (История Казахстана, 2006: 361-384), «Тарих-и Кипчаки» Ходжамкули-бека Балхи (Ибрагимов и др., 1969: 386-397), «Фасихов свод» Фасиха Хавафи (Хавафи, 1980), «Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae» (Codex Epistolaris, 1882), «Связки Жемчужин» Бедреддина Ал-Айни (Тизенгаузен, 1884: 475-534), «Списки устроителя мира» Гаффари (История Казахстана, 2006: 401-406), «История» Хайдара Рази (История Казахстана, 2006: 407-412).

Кроме того, использовались нумизматические данные из научных работ таких исследователей как: Р.Ю. Рева, Р.Ю. Савоста, Б.И. Леонов, Тишин В.В. (Рева, 2015; Рева, 2017; Рева, Тишин, 2020; Савоста и др., 2021). Для изучения политической истории и хронологии событий были рассмотрены и проанализированы научные работы таких ученых как: Б.А. Ахмедов, А.К. Кушкумбаев, А.В. Парунин, Ж.М. Сабитов и др. (Ахмедов, 1965; Исхаков, 2009; Курат, 2014; Кушкумбаев, 2017; Парунин, 2014; Рева, 2015; Рева, 2017; Рева, Тишин, 2020; Сабитов, 2013; Султанов, 1975; Султанов, Кляшторный, 1992; Тулибаева, 2012).

В работе использовались аналитические методы для систематизации и интерпретации собранных данных. Это включало хронологическую реконструкцию событий, интерпретацию сведений из рукописей и оценку влияния исторических личностей на политическую жизнь того периода. Критический анализ использовался для оценки достоверности и релевантности исторических сведений, содержащихся в письменных источниках. Этот подход включал анализ контекста создания источников,

сравнение различных точек зрения и кросс-верификацию с другими сведениями, например, с нумизматическими данными. Применялся сравнительный анализ различных исторических источников и данных для выявления наиболее вероятных версий событий и определения достоверности информации о личностях, их ролях, взаимодействиях и т.д. Сопоставлялись упоминания о союзах и противостояниях между ключевыми личностями исторического периода с целью выявления возможных мотивов и последствий их действий. Эти подходы в совокупности помогли провести глубокий анализ исторического периода, связанного с хронологией правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах.

Обсуждение. Период XV века занимает одно из ключевых мест в истории Центральной Азии, поскольку в это время происходили существенные изменения на политической карте всего региона. Политическая история и хронология правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах привлекала внимание ряда исследователей, однако до настоящего времени остается недостаточно изученной.

Одним из первых тщательных и важных исследований, изучавших данный период, стала монография Б.А. Ахмедова «Государство кочевых узбеков», опубликованная в 1965 году (Ахмедов, 1965). В своей работе Б.А. Ахмедов представил детальный анализ истории первой половины XV века восточной части Улуса Джучи, которая до этого оставалась слабо изученной. Эта работа оказала значительное влияние на последующие исследования, и многие выводы Б.А. Ахмедова используются до сих пор.

Одним из современных исследователей, изучающих хронологию правления ханов, а также исторические и социально-политические аспекты периода распада Улуса Джучи, является Ж.М. Сабитов (Сабитов, 2009; Сабитов, 2011; Сабитов, 2012; Сабитов, 2013; Сабитов, 2015). Его исследования предоставляют ценные результаты и интерпретации, которые обогащают существующие представления о хронологии тех событий. К.З. Ускенбай также занимается изучением истории Восточного Дашт-и Кыпчака (Ускенбай, 2006; Ускенбай, 2013; Ускенбай, 2022). Его труды известны исследованием политических и социально-экономических аспектов региона и анализом различных источников и историографии. Д.Н. Маслюженко (Маслюженко, 2003; Маслюженко, 2008; Маслюженко, 2011; Маслюженко, 2012; Маслюженко, 2015) выделяется своим системным подходом к изучению различных аспектов политической и социальной истории восточной части Улуса Джучи. Его исследования предлагают всесторонний анализ множества факторов, влияющих на развитие региона, и вносят значительный вклад в историографию данного вопроса.

Особое внимание в исследовании данного периода уделяется также вопросу денежной эмиссии на территории Улуса Джучи. Среди исследователей, занимающихся этой темой, можно выделить Р.Ю. Рева, который предоставляет подробные данные о чеканке монет различных ханов исследуемого периода (Рева, 2015; Рева, 2017). Совместно с В.В. Тишиным они провели анализ отрывков «Кара таварих» Утемиша-хаджи, что еще более расширяет наше понимание истории исследуемого периода (Рева, Тишин, 2020). В числе исследователей, охватывающих в своих работах политическую историю 1420-х годов на востоке Улуса Джучи, можно также выделить А.Г. Нестерова, В.В. Трепавлова, Т.И. Султанова, А. В. Парунина, и других (Нестеров, 1988; Нестеров, 2003; Нестеров, 2014; Трепавлов, 2002; Трепавлов, 2010; Султанов, 1975; Султанов, Кляшторный, 1992; Парунин, 2023; Почекаев, 2012; Сафаргалиев, 1960; Allworth, 1990).

Однако, несмотря на все достижения в исследовании данного периода, остаются значительные сложности. Одной из главных проблем является ограниченное количество письменных источников, описывающих события этого периода.

Монеты, которые могли бы служить важным источником информации, также встречаются достаточно редко. Дополнительные трудности в исследовании хронологии правления ханов связаны с тем, что пять человек, боровшихся за власть в этот период, носили одинаковое мусульманское имя Мухаммед: Хаджи-Мухаммед, Мухаммед Барак, Улуг Мухаммед, Кучук Мухаммед сын Токтамышша и Кучук Мухаммед сын Тимура. В некоторых источниках и на монетах указывалось только имя Мухаммед, что затрудняло идентификацию конкретного правителя. Всё это приводило к отсутствию консенсуса среди исследователей относительно исторических событий и деятельности отдельных личностей того времени. Тем не менее, на основе анализа широкого спектра источников, а также исследований современных историков и последних нумизматических данных, мы представляем более детальную хронологию исторических событий и правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах, а также уточняем и дополняем исторические сведения. Это исследование вносит вклад в устранение «белых пятен» в историографии и представляет более полную и обновленную хронологию правления ханов и политических событий, происходивших в регионе в данный период.

Результаты. Данная статья рассматривает хронологию правления ханов на востоке Улуса Джучи начиная с 822 года Хиджры (далее г.х.). В 822 г.х. в результате междоусобной войны погибают две противоборствующие личности: беклярибек Идегей и Кадыр-Берди, сын Токтамышша. Согласно «Джами ат-таварих» после смерти Идегея его сын Мансур провозглашает ханом Хаджи-Мухаммеда (Кадыр Али-бек, 2022: 168), однако согласно «Умдет ал-ахбар» и «Кара таварих» Мансур поднимает ханом Гийас ад-Дина (Кырыми, 2018: 79-81; Утемиш-хаджи, 2017: 73). Мы считаем, что в 822 г.х. при поддержке старших сыновей Идегея не Гийас ад-Дин, а шибанид Хаджи-Мухаммед избирается ханом и становится одним из нескольких противоборствующих лагерей за Сарайский трон. При этом, по нашему мнению, ханом его поднимают не Мансур, а Нураддин и Кейкубад, которые являлись старшими сыновьями Идегея. Этот вывод можно сделать исходя из того, что после смерти Идегея старшинство и верховенство в его клане должно было перейти к старшим сыновьям, то есть Нураддину и Кейкубаду, а не к Мансуру. Это соответствовало традиционным обычаям ногаев и главенствовавших среди них мангытов (Сыроечковский, 1940: 34-35). Другим доводом в пользу того, что ханом Хаджи-Мухаммеда могли поднять Нураддин и Кейкубад, являются сообщения Кырыми и Утемиша-хаджи. Они указывают, что после смерти Идегея Нураддин и Кейкубад направились в сторону Туры, тогда как Мансур, Наурыз, Гази и Гийас ад-Дин (сын Шадибек хана) ушли в сторону Московского вилайата (Кырыми, 2018: 78; Утемиш-хаджи, 2017: 72). Очевидно, что шибанид Хаджи-Мухаммед должен был находиться на стороне Туры, нежели на стороне Московского вилайата, что позволяет заключить, что ханом его там могли поднять Нураддин и Кейкубад, а не Мансур. Тишин В.В. и Ревва Р.Ю. также предполагают, что после смерти Идегея верховенство в клане получили Нураддин и Кейкубад. По их мнению, они ушли в сторону Туры и присягнули в верности новому хану, на роль которого лучше всего подходил Хаджи-Мухаммед (Рева, Тишин, 2020: 43). В отличие от них, Сабитов Ж.М. придерживается другого мнения. Он предполагает, что после смерти Идегея, Мансур возводит ханом Хаджи-Мухаммеда, которого через год свергает Барак. В дальнейшем, по мнению Сабитова, Мансур возводит ханом Гийас ад-Дина (Сабитов, 2013: 53). Однако, мы считаем, что данное мнение игнорирует роль старшинства среди сыновей Идегея. Также, по нашему мнению, ошибочно предполагается время свержения хана Хаджи-Мухаммеда Бараком.

Таким образом, в 822 г.х. Хаджи-Мухаммед был интронизирован ханом. Учитывая сведения Утемиша-хаджи, мы считаем, что в дальнейшем Хаджи-Мухаммед

подчиняет весь Шибанидский улус. Так в «Кара таварих» пишется, что Хаджи-Мухаммед был ханом и упоминается как правитель, который «собрал Башкурт, Алатырь, Мокшы и захватил в стороне Шехр-и Болгара улан и Шехр-и Тура – знаменитые владения мангытов – и был великим падишахом» (Утемиш-хаджи, 2017: 60, 83).

Мы считаем, что во время интронизации Хаджи-Мухаммеда, шибанид Даулат-шейх, обладал значительным влиянием и властью в Шибанидском улусе. В пользу этого можно привести следующие аргументы. Согласно Махмуду ибн Вали, наследником Пулада стал Аба-оглан (Ибрахим), а после Ибрахима его сын Даулат-шейх оглан (Ибрагимов и др., 1969: 348-349). Абулгази пишет, что после Пулада его сыновья Ибрахим и Арабшах поделили отцовские владения. «Ибрагим и Арабшах, разделив отцовы владения, вместе в одной земле кочевали и имели свои станы; лето проживая при вершине Яика, а зиму при устье Сыра» (Абулгази, 1905: 162). Из сообщений Махмуда ибн Вали и Абулгази можно сделать вывод, что после смерти Пулада главным в улусе Пулада, охватывавшем территории от истоков реки Урал до устья реки Сырдарья, считался Ибрахим. А затем, после смерти Ибрахима, главным стал Даулат-шейх. В «Бахр ал-асрар» Даулат-шейх и его отец, Ибрахим, упоминаются как огланы (Ибрагимов и др., 1969: 348-349), что позволяет заключить, что они не обладали титулом хана.

Мы считаем, что хотя и Ибрахим, и Даулат-шейх являлись главными в улусе Пулада, однако они подчинялись ханам того времени. О подчиненном положении Даулат-шейха к ханам упомянуто Махмудом ибн Вали следующим образом: «Он считал обязательным и необходимым воздерживаться и избегать объявления слова «восстание» по отношению к ханам того времени» (Ибрагимов и др., 1969: 349). Также Махмуд ибн Вали пишет: «Когда властная рука правителя области жизни Аба-оглана (Ибрахима) оказалась слишком короткой, [чтобы достать до] страны его существования, величайшее из двух светил [- его сыновей] Даулат-Шайх-оглан стал создателем основ [правления] и тем [лицом], чьим приказам повинуются. С родственниками, племенами и со всеми войсками он стал обходиться мягко и приветливо» (Ибрагимов и др., 1969: 349). Из этих сведений Махмуда ибн Вали можно заключить о главенстве Даулат-шейха в улусе Пулада, а также о его высоком положении и влиянии среди Шибанидов.

К 822 г.х., по нашему мнению, шибанида Каанбая уже не было в живых, а Махмуд Ходжа, сын Каанбая, был еще очень молодым и не имел значительного влияния. О молодом возрасте Махмуда Ходжи можно заключить из следующих аргументов. Махмуд Ходжа не упоминается в «Муизз ал-ансаб», на что Парунин А.В. предполагает, что на момент составления труда (середина 1420-х гг.) автор не знал царевича (Парунин, 2014: 45). Существует также следующее описание Махмуда Ходжи: «... Такой маленький хан воевал с мирзой Едигером, сыном бия салджигутского тюмена Тайбуги» (Исхаков, 2009: 118). По данному описанию Парунин А.В. также предполагает молодой возраст хана (Парунин, 2014: 45). Таким образом, мы считаем, что в 822 г.х. Даулат-шейх обладал значительным влиянием и властью в улусе Шибанидов, в отличие от Махмуда Ходжи, который еще был слишком молод для значительной политической роли.

Нам также известен Хизр хан, брат Даулат-шейха. Согласно «Кара Таварих» Хизр был ханом (Утемиш-хаджи, 2017: 60, 83) и, по нашему мнению, Даулат-шейх подчинялся ему, так как согласно Махмуду ибн Вали «он считал обязательным и необходимым воздерживаться и избегать объявления слова «восстание» по отношению к ханам того времени» (Ибрагимов и др., 1969: 349). Однако, поскольку Хизр не упоминается в источниках за исследуемый нами период, мы считаем, что он либо умер,

либо потерял власть к тому времени, когда Хаджи-Мухаммед после своей интронизации овладел Шибанидским улусом.

Из всего вышеизложенного можно сделать вывод, что к моменту овладения Хаджи-Мухаммедом Шибанидским улусом Даулат-шейх занимал главенствующую роль в этом улусе. Мы считаем, что вилайат Тура с центром Чинги-Турой также находился под влиянием Даулат-шейха после смерти или потери власти Хизром. В поддержку этого можно привести следующие аргументы. Согласно «Кара Таварих» Хизр, брат Даулат-шейха, был ханом в вилайате Тура (Утемиш-хаджи, 2017: 60). Кроме того, в «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» можно заметить, что сын Хизра, Бахтияр султан, появляется среди войска Абулхаир хана только после взятия Чинги-Туры Абулхаиром, при этом Чинги-Тура без сопротивления признает власть Абулхаира, сына Даулат-шейха (Ибрагимов и др., 1969: 144-147). Отсюда можно заключить, что город Чинги-Тура находился в зависимости от представителей улуса Ибрахима по крайней мере со времен Хизра, сына Ибрахима. Таким образом, мы считаем, что после Хизра влияние Даулат-шейха распространялось и на вилайат Тура с центром Чинги-Турой. Также, по нашему мнению, он занимал главенствующую позицию в улусе Шибанидов, но при этом не обладал титулом хана и признавал власть Хаджи-Мухаммеда, когда тот овладел Шибанидским улусом. Даулат-шейх стремился к мирному сосуществованию с Хаджи-Мухаммедом и с другими своими родственниками.

Весной 822 г.х. Барак, ища убежища, бежал из улуса Джучи ко двору Улугбека: «почтен был милостью и включен в число царевичей и джучинов. Несколько времени он был в Самарканде, мирза Улугбек приказал сделать все нужное (йарак) для Барака по-царски, и он получил позволение уйти обратно...» (История Казахстана, 2006: 373). По мнению Т.И. Султанова, Барак выступил на завоевание восточной части Золотой Орды уже в 822 г.х.: «в конце августа 1419 года Улугбек выступил из Самарканда и, переправившись через Сыр-Дарью, подошел к окрестностям Ташкента и остановился близ местности Бурлак. В это время некий перебежчик из Узбекского улуса, по имени Балху, доложил, что узбекское войско рассеялось. После того как сообщение перебежчика было подтверждено словами возвратившихся из Дешта купцов, Улугбек отменил поход и вернулся в свою столицу, вероятно, полагая, что после отступления врагов Барак достигнет своей цели без участия военных сил Мавераннахра» (Султанов, Кляшторный, 1992: 205). Ахмедов Б.А. в своей книге передает сообщение Абд ар-Раззака Самарканди, что в следующем году, в середине сентября 1420 года, посол Барака Суфи-оглан прибывает в Самарканд к Улугбеку, представляя богатые дары, включающие хищных зверей, кречетов, коней и драгоценностей (Ахмедов, 1965: 122-123).

Мы считаем, что посол Суфи-оглан являлся шибанидом и отцом Джумадука, а также был одним из первых, кто признал власть Барака. Для Барака, выступившего из Самарканда в 822 г.х., было бы логичным в первую очередь овладеть территорией, примыкающей к владениям Улугбека. Поскольку Суфи-оглан одним из первых подчинился Бараку, то, по нашему мнению, первая завоеванная территория Баракком являлась владениями Суфи-оглана и его сына Джумадука и соседствовала с владениями Улугбека. Следовательно, в 1420 г. Суфи-оглан, находясь уже в подчиненном положении при Бараке, прибывает в Самарканд как его посол к Улугбеку.

Мы считаем, что владения Суфи-оглана и Джумадука находились в среднем и нижнем течении Сырдарьи и доходили до озера Ак кол, в южной части современной Костанайской области Казахстана, а также граничили с тогдашней Сыгнакской областью. Для поддержки данного утверждения можно привести следующие аргументы. В соответствии с данными Абулгази, ещё при жизни Бату территории на востоке от реки Яик (Урал), простиравшиеся до земель, прилегающих к среднему и

нижнему течению реки Сырдарьи, были предоставлены Шибану (Абулгази, 1905: 160). То есть территория Шибана доходила до среднего и нижнего течения реки Сырдарьи. Также из тех же сведений от Абулгази нам известно, что «Ибрагим и Арабшах, разделив отцовы владения, вместе в одной земле кочевали и имели свои станы; лето проживая при вершине Яика, а зиму при устье Сыра» (Абулгази, 1905: 162). Иными словами, земля шибанидов Ибрагима и Арабшаха доходила до устья Сырдарьи. Отсюда можно заключить, что с устья Сырдарьи дальше начинались владения шибанидов Суфи-оглана и Джумадука. Также согласно «Чингиз-наме» потомок Шибана Мангутай имел юрт в местности Ак-Куль (Утемиш-хаджи, 1992: 109). Кушкумбаев А.К. в своем исследовании отмечает, что Ак-Куль, предположительно, является озером и локализовал его в южной части современной Костанайской области Казахстана (Кушкумбаев, 2017: 14). Таким образом, владения Суфи-оглана и Джумадука, по нашему мнению, находились в среднем и нижнем течении Сырдарьи и простирались до местности Ак кол (Ак-Куль), а также до Сыгнакской области. Стоит отметить, что в указанный период Сыгнакская область находилась под властью Тимуридов. Соседство владений Суфи-оглана и Джумадука с владениями Улугбека, как мы считаем, послужило причиной того, что они стали одними из первых, кто были подчинены и признали власть Барака, который выступил из Самарканда в 822 г.х.

Барак побеждает Худайдата 31 августа 1422 года (14 Рамадана 825 г.х.), а в сентябре того же года приходит к Одоеву (Рева, 2015: 91-92). Летом 826 г.х. по сообщению Абд ар-Раззак Самарканди, нукер из Хорезма прибыл к Шахруху с информацией о том, что Барак захватил орду Мухаммад-хана, и большая часть улуса Узбекского подчинилась ему (История Казахстана, 2006: 374). Данное сведение также подтверждается болгарскими монетами Барака, чеканившимися примерно в то же время (Рева, 2015: 81, 97), что отражает захват орды Мухаммад-хана и значительной части улуса Узбекского. Мы считаем, что здесь идет речь о хане Хаджи-Мухаммеде. Такого же мнения придерживаются исследователи, в числе которых Р.Ю. Рева, Ж.М. Сабитов, В.В. Тишин и другие (Рева, 2015: 92; Рева, 2017: 28; Рева, Тишин, 2020: 44; Сабитов, 2013: 54). В поддержку этого также можно указать сведения от Утемиш-хаджи, который отмечает захват земель Булгара Хаджи-Мухаммедом (Утемиш-хаджи, 2017: 83). Дополнительными аргументами являются находки Булгарских монет, которые, предположительно, связаны с Хаджи-Мухаммедом (Рева, 2017: 28; Рева, Тишин, 2020: 44).

Абд ар-Раззак Самарканди не сообщает, захватил ли Барак весь улус Мухаммеда или лишил ли его жизни, а лишь отмечает, что большая часть улуса была подчинена. Следовательно, мы считаем, что хотя Барак подчинил большую часть земель хана Хаджи-Мухаммеда, тот, тем не менее, отступил на восток и остался править в восточных шибанидских территориях Улуса Джучи. Еще одним доводом того, что Хаджи-Мухаммед продолжил правление после 826 г.х. является информация в «Джами ат-таварих», где Кадыр Али-бек пишет: «Среди населения узбеков их предания известны. Мансур-бия убил Барак-хан. Затем в один из дней Барак-хан убил и Хаджи Мухаммед-хана» (Кадыр Али-бек, 2022: 168). Данная информация намекает о более поздней дате его смерти.

В качестве следующего аргумента в пользу того, что Хаджи-Мухаммед оставался ханом после 826 г.х., можно привести сведения от Абд ар-Раззака Самарканди о Бараке. Он, по данным источника, в 828 г.х. овладел улусом Мухаммад-хана, царя узбекского, и в 829 г.х. двинулся в Сыгнакскую область. По нашему мнению, здесь подразумевался шибанидский улус, находившийся под властью Хаджи-Мухаммеда и соседствовавший с Сыгнакской областью. Известно, что в 828 г.х. в Улусе Джучи были несколько конкурирующих ханов, каждый из которых, на наш взгляд, считался царем узбекским.

Так согласно письму Витовта Павлу фон Русдорф Хомайстеру Немецкого Ордена от 1 января 1425 г. (828 г.х.) в Улусе Джучи были шесть независимых государей (Codex Epistolaris, 1882: 687–688). Одним из этих государей, по нашему мнению, был Хаджи-Мухаммед. Таким образом, мы считаем, что в 828 г.х. Барак захватывает шибанидский улус, которым правил Хаджи-Мухаммед, и который соседствовал с Сыгнакской областью. И, обезопасив себе тыл, он движется дальше на восток в направлении Сыгнака. Еще одним аргументом того, что Хаджи-Мухаммед оставался ханом после 826 г.х., является отсутствие свидетельств в источниках об его сыне, Махмуде (Махмутек), а также о сыне Каанбая, Махмуд Ходже, как о ханах в период 826 г.х. по 828 г.х. Они являются наиболее вероятными личностями, которые, возможно, правили после Хаджи-Мухаммеда. Утемиш-хаджи упоминает о Махмуд Ходже, как о хане, но не сообщает о времени его ханствования (Утемиш-хаджи, 2017: 60). Махмуд (Махмутек), сын Хаджи-Мухаммеда, упоминается как хан у Кадыр Али-бека (Кадыр Али-бек, 2022: 168) и у Утемиша-хаджи (Утемиш-хаджи, 2017: 60). Однако ни один из этих источников не содержит информации о временном промежутке его правления.

Таким образом, мы считаем, что в 826 г.х. Барак хан, поддерживаемый шибанидами Суфи-огланом и Джумадуком, побеждает хана Хаджи-Мухаммеда и захватывает значительную часть улуса Джучи. После этого события, по нашему мнению, Хаджи-Мухаммед отступает на восток и остается править в восточных шибанидских территориях Улуса Джучи. Шибанид Даулат-шейх, который «...считал обязательным и необходимым воздерживаться и избегать объявления слова «восстание» по отношению к ханам того времени» (Ибрагимов и др., 1969: 349), вероятно, становится зависимым как от Барак-хана, так и от Хаджи-Мухаммеда. Б.А. Ахмедов также предполагал о зависимом положении Даулат-шейха, Джумадука, Махмуда-Ходжи от потомков Тука-Тимура и передавал слова Махмуд ибн Вали о том, что Абулхаир хан объявил независимость своего государства от потомков Тука-Тимура, правивших тогда в Золотой Орде (Ахмедов, 1965: 48).

«Мирхонд пишет, что зимой 828 г.х. (конец 1424 – начало 1425 г.) к мирзе Улугбеку, находившемуся в то время на берегу Сырдарьи около Шахрухии, от Барак-оглана, который незадолго перед этим воссел в Дешт-и Кыпчаке на ханский трон, прибыл Ямавук. Он преподнес несколько кречетов, породистых скакунов и, выразив пожелания счастья, сообщил о восшествии Барак-хана на престол своих отцов и дедов. Это сообщение вызвало большую радость. Посол Барака пробыл при августейшем дворе несколько дней и попросил позволения вернуться. Его величество оказал ему большие почести, пожаловал почетную одежду, одарил его и разрешил удалиться. Вместе с ним Улугбек послал в Дешт-и Кыпчак Турсун-оглана, который был одним из влиятельных огланов, и Тюрк-барласа, одного из высокопоставленных эмиров, с тем чтобы они поздравили Барак-хана с восшествием на престол» (Султанов, 1975: 58-59). Мы считаем, что прибывшим к Улугбеку от Барак хана был шибанид Джумадук. Начало 828 г.х. приходится на конец осени и начало зимы 1424 г. - 1425г. Той же зимой Джумадук сообщает Улугбеку о захвате ханского трона, что позволяет утверждать, что временем восшествия Барака на престол отцов и дедов был конец 827 г.х. или начало 828 г.х. Из источников мы видим, что в этот период в Улусе Джучи правили несколько ханов и продолжалась борьба за верховенство. Согласно письму Витовта Павлу фон Русдорф Хомайстеру Немецкого Ордена от 1 января 1425 г. (зима 828 г.х.) в Улусе Джучи правили шесть царей: «... Царство в Татарии очень разветвлено и разделено, в настоящее время там шесть независимых государей, каждый на своем месте стоит и владеет. Тот самый царь рядом с нами, именем Махмет, а другие живут там в стране: один там, другой в другом месте, так как

их земли особенно велики и обширны ...» (Codex Epistolaris, 1882: 687–688). Двух царей, а именно (Улуг) Мухаммеда и Худайдата, непосредственно упоминают в тексте письма. Согласно нумизматическим данным, можно идентифицировать Девлет-Берди и Мухаммад-Барака (Рева, 2015: 94). Другим ханом, мы считаем, был Хаджи-Мухаммед, о котором мы пишем выше в статье. И шестым ханом, по нашему мнению, был Гийас ад-Дин II. Он чеканил монеты в Сарае в 829 г.х. и еще раньше в Булгаре (Рева, 2015: 94). Согласно Утемишу-хаджи (Утемиш-хаджи, 2017: 73) и Кырыми (Кырыми, 2018: 79-81) нам известно, что Гийас ад-Дин II был ханом, поддерживаемым Мансуром, сыном Идегея. Мы считаем, что Мансур начал активно поддерживать Гийас ад-Дина II после поражения в 826 г.х. Хаджи-Мухаммеда от Барака, то есть либо с 826 г.х., либо с 827 г.х.

Ал-Айни пишет, что в 828 г.х. в «землях же Дештских, столица которых Сарай, была великая неурядица вследствие отсутствия старшего, который взялся бы за дела; одержало там верх несколько лиц из рода ханского и др. Каждый из них правил своим краем, и ни у одного дело не шло на лад, как бы следовало; но перевес между ними одерживал Мухаммедхан» (Тизенгаузен, 1884: 533). Также мы видим, что в Сарае в промежутке 827–829 г.х. поочередно выпускались монеты то от имени хана Мухаммада, то от имени Девлет-Берди (Савоста и др., 2021: 250). В 829 г.х. в Сарае обнаруживаем чеканку монет хана Гийас ад-Дина II и еще раньше в Булгаре (Рева, 2015: 94). О захвате престола Сайын хана Гийас ад-Дином вместе с Мансуром сообщает Кырыми (Кырыми, 2018: 79-81). Отсюда можно заключить, что Гийас ад-Дин II с Мансуром овладевают Сараем в 828 г.х. – 829 г.х. При этом мы считаем, что Барак, потерявший территории Булгара, Сарая, в это время уже находится в восточных землях Улуса Джучи.

Абд ар-Раззак Самарканди пишет: «В 828 г.х. Барак-оглан захватил орду Мухаммад-хана, царя узбекского, и, овладев улусом, в 829 г.х. пришел в область Сыгнакскую и к пределам владений мирзы Улугбека» (История Казахстана, 2006: 374). Как мы писали выше в статье, по нашему мнению, здесь подразумевалось захват орды шибанида Хаджи-Мухаммеда Бараком и овладение им его улусом, который соседствовал с Сыгнакской областью, то есть с владениями Улугбека. Таким образом, Барак, овладев улусом Хаджи-Мухаммеда и обезопасив тыл, двинулся в Сыгнакскую область в 829 г.х., которая находилась под контролем у Тимуридов. Он считал, что эта область должна принадлежать ему, заявляя Улугбеку: «Пастбище Сыгнака по закону и обычному праву принадлежит мне, так как дед мой Урус-хан в Сыгнаке воздвиг постройку» (История Казахстана, 2006: 374-375). Тем самым начинается конфликт между Бараком и Улугбеком. Далее мы видим, что нукеры Барака вступают в Сыгнакскую область, о чем сообщает Абд ар-Раззак Самарканди: «Амир Арслан-ходжа-тархан, который был правителем того края, стал жаловаться на Барақ-оглана и заявил, что нукеры его (Барака) опустошают эту сторону, считают себя неограниченными правителями и нагло притязают на верховную власть» (История Казахстана, 2006: 375). Также в «Зубдат ат-таварих» передается следующее: «После этого амир Арслан-ходжа-тархан, который был правителем того края, снова пожаловался: "Воины Барақ-оглана приходят в этот край и бесчинствуют"» (История Казахстана, 2006: 375).

Мы считаем, что после того как Хаджи-Мухаммед теряет Шибанидский улус в 828 г.х. появляются и усиливаются новые конкуренты на ханскую власть среди Шибанидов. Так, по нашему мнению, усиливается Махмуд Ходжа, который согласно Утемишу-хаджи: «... был достойным ханом. Он сразился с вилайатом Тура, туменом Кунграт и еще туменом Саджиута, обратил их в бегство и покорил себе. Из его рода в этой ветви был Дуст султан, его также называют Атгучы Тубай султан. От него

осталось два сына. Других потомков не было. После Туглы Шейх пригласил вышеупомянутого Махмут Хаджи...» (Утемиш-хаджи, 2017: 60). Мы считаем, что приглашение Даулат-шейхом (Туглы Шейхом) Махмуда Хаджи свидетельствует о признании им власти данного правителя.

Ахмедов Б.А. передает слова Махмуда ибн Вали, что после смерти Даулат-шейха Джумадук узурпировал власть в улусе: «Поскольку счастливый царевич [Абу-л-Хайр-хан] не достиг совершеннолетия и восход его великолепной звезды был [еще] в отдалении [от власти] на несколько дней, из султанов Шайбанидов Джумадук-хан, сын Суфи-оглана, которого в книгах именуют Юмадуком, засучив руку узурпации [и] приложив руку коварства, затруднил дела наследника престола [Абу-л-Хайр-хана] и, таким путем, устроив сеть обмана [на его пути], овладел сердцем сородичей и [членов] кочевых племен (ашайир) и иных воинов. Абу-л-Хайр-хан, видя, что власть ушла из его рук, вместе с другими признал власть [Джумадук-хана]» (Ахмедов, 1965: 43). Также известно следующее сведение о Джумадуке: «... 829 г.х. - несмотря на то, что отец его ещё в живых, группа лиц (посадила) его на царство» (Тизенгаузен, 1941: 55). Мы считаем, что после смерти Даулат-шейха, группа лиц, которые не хотели признавать власть хана Махмуда Хаджи, в 829 г.х. решают поддержать и посадить ханом Джумадука. Учитывая то, что Махмуд Хаджа, согласно Утемишу-хаджи, сражался «с вилайатом Тура, туменом Кунград и еще туменом Саджиута» (Утемиш-хаджи, 2017: 60) можно заключить, что не все его поддерживали и хотели видеть ханом. Таким образом, мы считаем, что часть Шибанидского улуса поддерживает Джумадука в 829 г.х., и он становится ханом. Помимо территории собственного улуса он также стал ханом на территории улуса, которым управлял Даулат-шейх.

Как было указано выше в статье, улус, управляемый Даулат-шейхом, начинался с вершин реки Урал и простирался до устья Сырдарьи. Также ранее в статье мы заключали, что Даулат-шейх распространял свое влияние и на вилайат Тура с центром Чинги-Турой. Учитывая информацию от Утемиша-хаджи о том, что Махмуд Хаджа покорил вилайат Тура (Утемиш-хаджи, 2017: 60), мы считаем, что этот вилайат не подчинялся Джумадук хану. По нашему мнению, Джумадук, поддерживавший Барака, оставался в зависимости от него даже после того, как сам стал ханом. Это также можно заключить из слов Махмуда ибн Вали, который писал, что Абулхаир хан объявил независимость своего государства от потомков Тука-Тимура, правивших тогда в Золотой Орде. Данное сообщение Махмуда ибн Вали в своей книге передавал Ахмедов Б.А., который сам также предполагал о зависимом положении Джумадука от потомков Тука-Тимура (Ахмедов, 1965: 48).

Таким образом, сын Даулат-шейха, Абулхаир, признает власть Джумадук хана. Мы считаем, что вместе с ним власть Джумадук хана признают Ваккас и Аббас, сыновья Нураддина, брата Мансура. Согласно Утемишу-хаджи и Кырыми известно, что их отец, Нурадин, вместе с Кейкубадом перекочевали в сторону Туры после смерти Идегея (Утемиш-хаджи, 2017: 72; Кырыми, 2018: 78). Так как этот вилайат управлялся шибанидом Хизром, а затем, как мы считаем, был под влиянием его брата Даулат-шейха, то, по нашему мнению, у сыновей Нураддина были хорошие отношения с Даулат-шейхом, а затем с его сыном Абулхаиром. Это также соответствует сведениям от Кадыр Али-бека, который пишет, что между Ваккасом и Абулхаиром была крепкая дружба (Кадыр Али-бек, 2022: 168). Таким образом, мы считаем, что Ваккас и Аббас находились в улусе Даулат-шейха и вместе с Абулхаиром признали власть Джумадук хана.

Как мы заключали выше в статье, Гийас ад-Дин II вместе с Мансуром овладели Сараем в 828 г.х. – 829 г.х. Согласно сведениям от Кырыми и Утемиша-хаджи, после

смерти хана Гийас ад-Дина Мансур приводит к власти Кучук Мухаммеда. Однако правление Кучук Мухаммеда, сына Тимура, не оправдало его ожиданий, и Мансур приглашает Барака на престол, который находился в Казакских кочевьях (Кырыми, 2018: 81; Утемиш-хаджи, 2017: 76-77). Мы считаем, что это происходило в 829 г.х. – 830 г.х., что соответствует со временем чеканки монет Гийас ад-Дина в 829 г.х. в Сарае (Рева, 2015: 94). К тому же, согласно Кырыми, Гийас ад-Дин умирает после двух с половиной лет правления (Кырыми, 2018: 81), а по Утемишу-хаджи после двух лет правления (Утемиш-хаджи, 2017: 76). Эти сведения подтверждают наше мнение о том, что Гийас ад-Дин стал ханом, получив поддержку Мансура, примерно с 826 г.х. или 827 г.х., как было отмечено ранее нами в данной статье. Тем не менее, правление Барака в Сарае будет скоротечным, так как в 829-830 г.х. Улуг-Мухаммед обращает в бегство Барака и Мансура. Об этом свидетельствует письмо Улуг-Мухаммеда турецкому султану Мураду II от 27/5/831 (14 марта 1428 г.) (Курат, 2014: 38). Также это можно заключить из сведений от Ал-Айни: «В месяце Джумадиэльэввель 830 года (март 1427г.) прибыло письмо от завладевшего Крымом ... Даулетбирди ... Привезший это письмо сообщил, что в землях Дештских большая неурядица, и что три царя оспаривают царство друг у друга. Один из них, по имени Даулетбирди, овладел Крымом и прилегающим к нему краем, другой, Мухаммедхан, завладел Сараем и принадлежащими ему землями, а третий, по имени Борак, занял земли, граничащие с землями Тимурленка» (Тизенгаузен, 1884: 533-534).

Мы считаем, что в 830 г.х. Барак стремится закрепить за собой Сыгнакскую область. Против него выступают сыновья Шахруха, Мухаммад-Джуки и Улугбек. Однако их войско терпит поражение от Барака (История Казахстана, 2006: 376-377; Тулибаева, 2012: 51). Впоследствии Барак грабит Мавераннахр и Туркестан, но к концу 830 г.х. он отступает (История Казахстана, 2006: 377).

Согласно Кырыми, Барак убивает Мансура через 7 месяцев после союза с ним (Кырыми, 2018: 81), а по Утемишу-хаджи через 5-6 месяцев (Утемиш-хаджи, 2017: 77). Мы считаем, что это произошло в 830-831 г.х. После смерти Мансура, его братья, Гази и Наурыз, бегут к Кучук Мухаммеду, сыну Тимура. Кадыр Али-бек передает, что, согласно преданиям, Барак убивает Хаджи-Мухаммеда в один из дней после Мансура (Кадыр Али-бек, 2022: 168). По нашему мнению, в тот же период времени (830-831 г.х.) Барак убивает Хаджи-Мухаммеда, который стремился восстановить свою власть. Мы считаем, что Махмутек (Махмут), сын Хаджи-Мухаммеда, бежит к Гази и Наурызу и стремится отомстить за смерть своего отца. На наш взгляд, он не обратился за помощью к хану Махмуду Ходже или к Джумадук хану, поскольку они являлись конкурирующими шибанидами за власть, которые усилились после ослабления его отца, Хаджи-Мухаммеда. Как мы писали выше в статье, по нашему мнению, Джумадук хан, оставался зависимым от Барака. Тем временем, в 830 г.х. Махмуд Ходжа уже владел Булгаром, о чем можно заключить по найденной монете на территории Татарстана, которая с большой степенью уверенности показывает её чеканку после болгарских эмиссий Гийас ад-Дина, т. е. примерно в 830-ые г.х. (Рева, Тишин, 2020: 47).

О смерти Барака в 831 г.х. пишут Кази Ахмад ибн Мухаммад Гаффари Казвини (История Казахстана, 2006: 405) и Хайдар ибн Али Хусайни Рази (История Казахстана, 2006: 410). Согласно Кырыми и Утемишу-хаджи, Барак хан проигрывает сражение с Мухаммад ханом и Гази беком, и погибает от рук Кыпчак Аяс бека (Кырыми, 2018: 83; Утемиш-хаджи, 2017: 78). Фасих Хавафи передает, что в 832 г.х.: «Прибыло известие об убийстве Бурак оглана Махмуд султаном в Могол[истан]е» (Хавафи, 1980). Абд ар-Раззак Самарканди сообщает, что в 832 г.х.: «прибыли донесение и гонец от мирзы Улугбека, который доложил (Шахруху), что между Султан Махмудом и

Барак-огланом в Могулистане произошло большое сражение и что Султан Махмуд убил Барака» (История Казахстана, 2006: 377-378). Учитывая вышеизложенные сведения, а также то, что известие к Шахруху прибыло в 832 г.х., мы делаем вывод, что Барак хана убили в конце 831 г.х. К тому же, мы считаем, что в конце 831 г.х. между Баракком с одной стороны и Кучук Мухаммедом, Гази, Наурыз, а также Махмуд султаном с другой стороны происходит сражение, где в итоге Барак хан погибает. Здесь Султан Махмудом, по нашему мнению, являлся сын Хаджи-Мухаммеда, который участвовал в сражении с Баракком, стремясь отомстить за смерть отца. Абд ар-Раззак Самарканди пишет: «Из Мавераннахра вновь прибыл гонец и доложил, что у моголов Махмуд-Гази убил Султан-Махмуд-оглана» (Материалы, 1973: 168). У Фасиха Хавафи сообщается о казни Махмуда султана Мухаммадом Гази в Могол[истан]е в 832 г.х. (Хавафи, 1980). Вероятно, Султан Махмуд был убит (Кучук) Мухаммедом и Гази беком, либо же Мухаммадом Гази, который был сподвижником шибанида Махмуда Ходжи согласно «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» (Ибрагимов и др., 1969: 148). Такие предположения рассматриваются в статье Ревы Р.Ю. и Тишина В.В. (Рева, Тишин, 2020: 45). Сабитов Ж. М., ссылаясь на упоминание у Абд ар-Раззака Самарканди, предполагает, что Султан Махмуд являлся сыном Идегея (Сабитов, 2013: 55). Однако данное предположение спорно из-за эпитета «оглан», добавляемого к имени той личности, который сражался с Баракком и был убит Махмудом-Гази в труде Абд ар-Раззака Самарканди (Материалы, 1973: 168).

Согласно Утемишу-хаджи и Кырыми, в дальнейшем Гази бек притесняет, угнетает сторонников, народ Барака, которые попали под его власть, считая их виноватыми в смерти Мансура. Народ и приближенные Барак хана под предводительством Турды ходжа бека из-за притеснений решают убить Гази бека (Утемиш-хаджи, 2017: 78-79; Кырыми, 2018: 83-84). По нашему мнению, противники Гази бека стремились воспользоваться данной ситуацией. Мы считаем, этими противниками могли быть Ваккас и Аббас, сыновья брата Гази бека, Нураддина. Согласно Утемишу-хаджи и Кырыми известно, что их отец, Нураддин вместе с Кейкубадом, отделившись от своих братьев (Мансура, Гази и Наурыза), перекочевали в сторону Туры (Утемиш-хаджи, 2017: 72; Кырыми, 2018: 78). Это говорит о возможном расколе в отношениях. Также Утемиш-хаджи пишет об убийстве Ваккаса сыновьями Мансура Тимур беком и Тен Суфи беком, а также о вражде между сыновьями Мансура и Ваккаса (Утемиш-хаджи, 2017: 61-62). Все это дают основания предположить о явной или о скрытой вражде между Мансуром и его сторонниками (Гази и др.) с одной стороны и Ваккасом, Аббасом с другой стороны. Отсюда мы можем предположить, что Ваккас и Аббас стремились стать главой мангытского эля. А друг Ваккаса, Абулхаир, по нашему мнению, поддерживает Турды ходжа бека с его мятежниками, стремясь поставить Ваккаса и Аббаса на место Гази бека и, получив их поддержку, укрепить свою власть. Мы считаем, что Джумадук хан был против усиления Абулхаира и Ваккаса. Следовательно, это и являлось причиной войны Джумадук хана с мятежниками, так в «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» и в «Тарих-и Кипчаки» сообщается о сражении между ними. Однако, если по «Тарих-и Кипчаки» Абулхаир выступает на стороне мятежников, то в «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» он выступает на стороне Джумадук хана (Ибрагимов и др., 1969: 141, 142, 390).

Мы считаем, что Абулхаир был на стороне мятежников. В качестве обоснования можно привести следующие аргументы. Во-первых, Джумадук узурпировал власть и улус Даулат-шейха, чем, по нашему мнению, Абулхаир не мог смириться, так как считал себя наследником своего отца, Даулат-шейха. Во-вторых, убийство Гази и становление главой мангытского эля Ваккаса и Аббаса укрепило бы власть их друга, Абулхаира. Так оно и происходит. Согласно Кадыр Али-беку, после смерти Гази бека

над улусом Гази правили Афас (Аббас), а затем Ваккас (Кадыр Али-бек, 2022: 167). В-третьих, Утемиш-хаджи пишет, что после убийства Гази мятежников приглашает Абулхаир хан и делает их своим нукерами (Утемиш-хаджи, 2017: 79). В-четвертых, главой мятежников, согласно Кырыми и Утемишу-Хаджи, являлся Турды Ходжа (Утемиш-хаджи, 2017: 79; Кырыми, 2018: 83). Турды Ходжа после убийства Гази оказывается в местности Джайтар-Джалкин (Джитар) согласно «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» (Ибрагимов и др., 1969: 141). В «Тарих-и Кипчаки» после смерти Гази мятежники оказывается в той же самой местности (Джитар). Данная местность, согласно «Тарих-и Кипчаки», являлась местом рождения Абулхаира, что наводит на мысль о том, что мятежники присоединились к людям Абулхаира (Ибрагимов и др., 1969: 390). В-пятых, согласно «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани», Турды Ходжа не упоминается как бежавший к Джумадук хану, также сообщается о его нахождении в местности Джайтар-Джалкин. К нему затем присоединились мятежники, которые прибывали у Джумадук хана после убийства Гази, но потом, разочаровавшись Джумадук ханом, бежали в местность Джайтар-Джалкин (Ибрагимов и др., 1969: 141). Однако, если Турды Ходжа был главой мятежников, то возникает вопрос о том, почему мятежники ушли к Джумадук хану после убийства Гази без своей главы. Мы считаем, что мятежники не уходили к Джумадук хану, а ушли в местность Джайтар-Джалкин (Джитар), куда их пригласил Абулхаир. Также, по нашему мнению, те люди, которые убежали от Джумадук хана согласно «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани», не были мятежниками, а были Абулхаиром и его сторонниками. Это подтверждается согласно «Тарих-и Кипчаки», где сообщается о бегстве Абулхаира с частью войска от Джумадук хана в местность Джитар (Джайтар-Джалкин) после того, как тот узнал о его союзе с мятежниками (Ибрагимов и др., 1969: 390). Все эти причины дают основания считать, что Абулхаир был в союзе с мятежниками. По нашему мнению, основной причиной войны Джумадук хана с мятежниками было желание не допустить усиления Абулхаира и Ваккаса и тем самым предотвратить угрозу для своей власти. Таким образом, в местности Джайтар-Джалкин происходит сражение между Джумадук ханом и Абулхаиром в союзе с мятежниками. Джумадук хан погибает и Абулхаиру открывается возможность овладеть отцовским улусом, а также стать ханом.

Заключение. Исследование хронологии правления ханов на востоке Улуса Джучи в 1420-х годах позволило определить последовательность политических событий и деятельность ключевых личностей, влиявших на развитие региона, а также уточнить и дополнить сведения о сложных политических процессах, происходивших в этот период. Мы видим, что это время отмечено постоянными военными столкновениями, борьбой за верховенство между несколькими ханами внутри Улуса Джучи, частой их сменой, а также постоянными изменениями сфер и территорий их влияния.

Центральное место в политической жизни региона в 1420-х годах заняли представители династий Шибанидов, Тука-Тимуридов и сыновья Идегея. Несколько ханов одновременно правили в различных частях Улуса Джучи, ведя борьбу за верховенство и влияние. Некоторых из этих ханов возводили на престол сыновья Идегея, которые иногда меняли их по собственному усмотрению. Например, согласно выводам нашего исследования, Нураддин и Кейкубад, сыновья Идегея, в 822 г.х. поднимают ханом Хаджи-Мухаммеда, а Мансур, другой сын Идегея, поднимает ханом Гийас ад-Дина в 826 г.х. или 827 г.х. В 829-830 г.х. на Сарайский престол Мансур приводит Кучук Мухаммеда, сына Тимура, а затем приглашает вместо него Барака. Также мы видим большую роль Гази и Наурыза, сыновей Идегея, при хане Кучук Мухаммеде, сыне Тимура. Из всего этого можно заключить, что сыновья Идегея являлись одними из ключевых личностей в этот кризисный период Улуса Джучи. При этом, как мы считаем, произошел раскол среди потомков Идегея в 1420-х годах:

Нураддин, Кейкубад, Ваккас и Аббас с одной стороны и Мансур, Гази и Наурыз с другой стороны. Это также способствовало быстрому раздроблению Улуса Джучи.

На востоке Улуса Джучи мы наблюдаем большую роль шибанидов в политических процессах региона. При этом среди шибанидов не наблюдается единства. Например, Джумадук и Суфи признавали власть Барака, а другие шибаниды - Хаджи-Мухаммеда. Одной из главных и влиятельных личностей среди шибанидов являлся Даулат-шейх, который не обладал титулом хана. Его улус начинался с вершин реки Урал и простирался до устья Сырдарьи. Также его влияние, как мы считаем, распространялось и на вилайат Тура с центром в Чинги-Туре. Даулат-шейх, по нашему мнению, умело лавировал среди ханов и сохранял свою влияние, признавая власть и Хаджи-Мухаммеда, и Барака, и Махмуд Ходжи, когда тот стал ханом и усилился. Мы заключили, что в 829 г.х. Даулат-шейх умирает, а власть в его улусе была узурпирована Джумадуком, которого поднимают ханом. При этом Джумадук, как мы считаем, оставался зависимым от Барака. Стоит отметить, что собственные владения Суфи-оглана и его сына, Джумадука, по нашему мнению, находились в среднем и нижнем течении Сырдарьи и доходили до озера Ак кол, в южной части современной Костанайской области Казахстана, а также граничили с тогдашней Сыгнакской областью. Мы считаем, что в Шибанидском улусе после ослабления Хаджи-Мухаммеда в 828 г.х. из-за его поражения от Барака усилилась раздробленность. Например, несколько лиц в дальнейшем соперничали за власть в Шибанидском улусе: Хаджи-Мухаммед, Махмуд Ходжа, Джумадук, а также Махмутек (Махмут) после смерти своего отца, Хаджи-Мухаммеда. Позднее на политическую арену выходит шибанид Абулхаир, сын Даулат-шейха, поддерживаемый Ваккасом и Аббасом. Он, как мы считаем, одерживает победу над Джумадук ханом, что становится началом его восхождения к ханской власти.

Важную роль в политической истории Улуса Джучи в 1420-х годах сыграл Барак, сын Куйурчука и внук Урус-хана. Он одерживал победы против шибанида Хаджи-Мухаммеда, соперничал за власть с другими тука-тимуридами, захватывал значительную часть Улуса Джучи, а также восходил на Сарайский трон как сам, так и с приглашением Мансура, сына Идегея. Он вел активную политическую и военную деятельность, и его власть и территория влияния была постоянно изменчивой и нестабильной. К концу своей жизни он также воевал со своим бывшим союзником тимуридом Улугбеком. Барак сыграл одну из ключевых ролей в формировании политического ландшафта того времени.

В целом, в этот период в Улусе Джучи наблюдается сильная раздробленность: несколько противоборствующих лагерей борются за власть, и ни один из них не поддержал бы восшествие на трон ханов из другой группировки. К концу третьего десятилетия XV века среди наиболее влиятельных соперников можно выделить следующие группы. Одну из них составляют Мансур, Гази и Наурыз, которые возводят на ханский престол Гийас ад-Дина, Кучук Мухаммеда, а также приглашают на Сарайский престол Барак хана. Вторая влиятельная группа, сформировавшаяся после смерти Барак хана, включает Ваккаса и Аббаса, сыновей Нураддина и Кейкубада, которые поддержали Абулхаира. Мы считаем, что раскол среди потомков Идегея начался со времен Нураддина и Кейкубада, когда они, после смерти отца, направились в сторону Туры, в то время как Мансур, Наурыз и Гази ушли в сторону Московского вилайата. К концу третьего десятилетия XV века серьезными соперниками в борьбе за Сарайский трон и сферы влияния также являлись западные тука-тимуриды Улуса Джучи.

Литература

- Абулгази, 1905 – *Абулгази*. Родословное древо Тюрковъ. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1905. 224 с.
- Ахмедов, 1965 – *Ахмедов Б.А.* Государство кочевых узбеков. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1965. 194 с.
- Ибрагимов и др., 1969 – *Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А., Юдин В.П.* Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата: Наука, 1969. 648 с.
- История Казахстана, 2006 – *История Казахстана в персидских источниках*. IV Том. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 620 с.
- Исхаков, 2009 – *Исхаков Д.М.* Новые данные о клановой принадлежности «Сибирских князей» Тайбугидов // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Казань: Изд. «Фэн» АН РТ, 2009. Вып. 2. С. 117-121.
- Кадыр Али-бек, 2022 – *Кадыр Али-бек*. Джамии ат-таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 544 с.
- Курат, 2014 – *Курат А.Н.* Собрание сочинений. Книга 1. Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея дворца Топкапы. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. 256 с.
- Кушкумбаев, 2017 – *Кушкумбаев А.К.* Проблема локализации улусных владений шибанидов XIII–XIV веков // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири: материалы III Всероссийской (с международным участием) научной конференции. Курган: Издательство Курганского государственного университета, 2017. С. 9-15.
- Кырыми, 2018 – *Абдулгаффар Кырыми*. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Перевод. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 200 с.
- Маслюженко, 2003 – *Маслюженко Д.Н.* Южное Зауралье в средние века (Этнополитический аспект). Дис. Курган, 2003. 219 с.
- Маслюженко, 2008 – *Маслюженко Д.Н.* Этнополитическая история лесостепного Приоболья в средние века. Курган, Издательство Курганского государственного университета. 2008. 168 с.
- Маслюженко, 2011 – *Маслюженко Д.Н.* Ханы Махмуд-Ходжа и Хаджи-Мухаммад, или «улус Шибана» в первой четверти XV в. // Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды: сборник научных статей, посвященных памяти В.П. Костюкова. Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2011. С. 88-100.
- Маслюженко, 2012 – *Маслюженко Д.Н.* Политическая история становления ханства Абу-л-Хайра на юге Западной Сибири // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 4. Казань. Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 76-88.
- Маслюженко, 2015 – *Маслюженко Д.Н.* Сообщение продолжателя «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи как источник по истории сибирских шибанидов // Золотоордынское обозрение. 2015. № 4. С. 117-134.
- Материалы, 1973 – *Материалы* по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1973. 281 с.
- Нестеров, 1988 - *Нестеров А. Г.* Государства Шейбанидов и Тайбугидов в Западной Сибири в XIV-XVII вв.: археология и история. Автореф. Дис. М., 1988. 20 с.
- Нестеров, 2003 - *Нестеров А.Г.* Формирование государственности у тюркских народов Урала и Западной Сибири в XIV-XVI вв. // Дешт-и Кипчак и Золотая Орда в становлении культуры евразийских народов. М.: ИСАА при МГУ, 2003. С. 109-121.
- Нестеров, 2014 - *Нестеров А.Г.* Тюменское и Сибирское ханства в XV веке // История татар с древнейших времен в семи томах. Том IV, Татарские государства XV-XVIII в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. С.162-176.
- Парунин, 2014 – *Парунин А.В.* Некоторые аспекты политической биографии хана Махмуд-Ходжи // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири: материалы II Всероссийской научной конференции. Курган: Издательство Курганского государственного университета, 2014. С. 45-47.
- Парунин, 2023 - *Парунин А. В.* Политическая история Тюменского ханства в 1430-1508 гг.: монография. Челябинск: Фонд содействия сохранению культурного наследия «Общественный фонд "Южный Урал"», 2023. 247 с.
- Почекаев, 2012 - *Почекаев Р.Ю.* Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2012. С.269 270.
- Рева, 2015 – *Рева Р.Ю.* Мухаммад Барак и его время. Обзор нумизматических и письменных источников // Нумизматика Золотой Орды. № 5. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2015. С. 80–104.

Рева, 2017 – *Рева Р.Ю.* Шибанидские ханы и их монеты // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири: материалы III Всероссийской (с международным участием) научной конференции. Курган: Издательство Курганского государственного университета, 2017. С. 25-36.

Рева, Тишин, 2020 – *Рева Р.Ю., Тишин В.В.* "Кара таварих" как источник о первых правителях вилайета Тура (в сопоставлении с нумизматическими данными) // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири: материалы IV Всероссийской (национальной) научной конференции. Курган: Издательство Курганского государственного университета, 2020. С. 40-51.

Сабитов, 2009 – *Сабитов Ж.М.* Тарихи Абулхаир-хана как источник по истории ханства Абулхаир-хана // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2009. №2. С.166-180.

Сабитов, 2011 – *Сабитов Ж.М.* Хызр-хан: хронология правления // Научный Вестник Столицы. 2011. № 4-6. С. 109-112.

Сабитов, 2012 – *Сабитов Ж.М.* Восточный Дашти-Кипчак в 20-ые годы XV века // Иран-наме. 2012. № (1)21. С. 266-275.

Сабитов, 2013 – *Сабитов Ж.М.* Мангытский юрт: от Мансура до Ваккаса // Научный Татарстан. 2013. № 2. С. 53-62.

Сабитов, 2015 – *Сабитов Ж.М.* Политическая деятельность Абулхаир-хана в Восточном Дешт-и Кипчаке в 20-60-е годы XV века // Сибирский сборник. Вып. 3. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2015. С. 135-145.

Савоста и др., 2021 – *Савоста Р.Ю., Рева Р.Ю., Леонов Б.И.* Последние монеты Сарая // Золотоордынское наследие. Выпуск 4. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2021. С. 250-261.

Сафаргалиев, 1960 - *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. 279 с.

Султанов, 1975 – *Султанов Т.И.* Письмо золотоордынского хана Улуг-Мухаммада турецкому султану Мураду II // Тюркологический сборник, 1973. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975. С. 53–62.

Султанов, Кляшторный, 1992 – *Султанов Т.И., Кляшторный С.Г.* Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992. 378 с.

Сыроечковский, 1940 — *Сыроечковский В.Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы // УЗ МГУ. Вып. 61: История. 1940. Т. 2. С. 3-71.

Тизенгаузен, 1884 – *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Санкт-Петербург, 1884. 566 с.

Тизенгаузен, 1941 – *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. М.-Л.: АН СССР, 1941. 308 с.

Трепавлов, 2002 - *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. 752 с.

Трепавлов, 2010 - *Трепавлов В.В.* «Большая орда - Тахт эли. Очерк истории». Тула. 2010. 112 с.

Тулибаева, 2012 - *Тулибаева Ж.М.* «Муджамал-и Фасихи» как источник по изучению истории Золотой Орды // *Золотоордынская цивилизация*. Вып. 5. Казань: ООО «Фолиант», 2012. С. 45–52.

Ускенбай, 2006 - *Ускенбай К.З.* Арало-Каспий в первой трети 15 века: упадок Ак-Орды и начало возвышения мангытов // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Часть II. Актобе, 2006. С. 18-26.

Ускенбай, 2013 - *Ускенбай К.З.* Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. 288 с.

Ускенбай, 2022 - *Ускенбай К.З.* Улус Барак-хана: некоторые вопросы локализации кочевий в свете письменных источников // *Золотоордынское обозрение*. 2022. Т. 10, № 1. С. 47–65.

Утемиш-хаджи, 1992 – *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме. Алма-Ата: Гылым, 1992. 296 с.

Утемиш-хаджи, 2017 – *Утемиш-хаджи*. Кара таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 312 с.

Хавафи, 1980 – *Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Хавафи*. Фасихов свод. Ташкент: Фан, 1980. 230 с.

Allworth, 1990 – *Allworth E.A.* The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, Stanford University, 1990. xiv, 410 p.

Codex Epistolaris, 1882 – *Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. Collectus opera Antonii Prochaska*. Краков, 1882. 1113 с.

References

- Abulgazi, 1905 – *Abulgazi*. Rodoslovnoe drevo Tyurkov [Genealogical tree of the Türks]. Kazan: Imperial University Printing House, 1905. 224 p. (In Rus.)
- Akhmedov, 1965 – *Akhmedov B.A.* Gosudarstvo kochevyh uzbekov [The state of nomadic uzbeks]. Moscow: Chief editorial office of eastern literature, publishing house "Nauka", 1965. 194 p. (In Rus.)
- Allworth, 1990 - *Allworth E.A.* The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, Stanford University, 1990. xiv, 410 p.
- Codex Epistolaris, 1882 – Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. Collectus opera Antonii Prochaska. Krakow, 1882. 1113 p. (In Lat., Pol.)
- History of Kazakhstan, 2006 – Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. Tom IV [History of Kazakhstan in Persian Sources. Volume IV]. Almaty: Daik-Press, 2006. 620 p. (In Rus.)
- Ibragimov et al., 1969 – *Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishulina K.A., Yudin V.P.* Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov [Materials on the history of the Kazakh khanates XV–XVIII centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 648 p. (In Rus.)
- Iskhakov, 2009 – *Iskhakov D.M.* Novye dannye o klanovoy prinadlezhnosti "Sibirskih knyazey" Taybugidov [New data on the clan affiliation of the "Siberian princes" Taybugids] // *Golden Horde Civilization. Collection of Articles*. Kazan: Fen Publishing House of AS of RT, 2009. Iss. 2, pp. 117-121. (In Rus.)
- Kadyr Ali-bek, 2022 – *Kadyr Ali-bek*. Dzhami at-tavarih [Jami at-tawarikh]. Kazan: Sh. Marjani institute of history of AS of RT, 2022. 544 p. (In Rus.)
- Khavafi, 1980 – *Fasih Ahmad ibn Jalal ad-Din Muhammad al-Khavafi*. Fasihov svod [Fasih's compilation]. Tashkent: Fan, 1980. 230 p. (In Rus.)
- Kurat, 2014 – *Kurat A.N.* Sobranie sochineniy. Kniga 1. Yarlyki i bitiki hanov Zolotoy Ordy, Kryma i Turkestana v arhive muzeya dvortsa Topkapy [Collection of works. Book 1. Yarliqs and bitiqs of the Khans of the Golden Horde, Crimea and Turkestan in the archive of the Topkapi palace museum]. Kazan: Sh. Marjani institute of history of AS of RT, 2014. 256 p. (In Rus.)
- Kushkumbaev, 2017 – *Kushkumbaev A.K.* Problema lokalizatsii ulusnyh vladeniy shibanidov XIII-XIV vekov [The problem of localization of ulus holdings of the Shibani Dynasty in the 13th-14th centuries] // History, economy, and culture of medieval turkic-tatar states of Western Siberia: materials of the III All-russian (with international participation) scientific conference. Kurgan: Kurgan state university publishing house, 2017. Pp. 9-15. (In Rus.)
- Kyrymi, 2018 – *Kyrymi A.* Umdet al-ahbar [Umdet al-ahbar]. Book 2: Translation. Kazan: Sh. Marjani institute of history of AS of RT, 2018. 200 p. (In Rus.)
- Maslyuzhenko, 2003 - *Maslyuzhenko D.N.* Yuzhnoe Zauralye v srednie veka (Etnopoliticheskiy aspekt) [Southern Trans-Ural Region in the Middle Ages (Ethnopolitical Aspect)]. Dis. Kurgan, 2003. 219 p. (In Rus.)
- Maslyuzhenko, 2008 – *Maslyuzhenko D.N.* Etnopoliticheskaya istoriya lesostepnogo Pritobolya v srednie veka [Ethnopolitical History of the Forest-Steppe Pritobolye in the Middle Ages]. Kurgan: Kurgan State University Publishing House, 2008. 168 p. (In Rus.)
- Maslyuzhenko, 2011 – *Maslyuzhenko D.N.* Khany Makhmud-Khodzha i Khadzhi-Mukhammed, ili "ulus Shibana" v pervoy chetverti XV v. [Khans Makhmud-Khodzha and Khadzhi-Mukhammed, or the "Ulus of Shibana" in the First Quarter of the 15th Century] // Issues of the History and Archaeology of Medieval Nomads and the Golden Horde: Collection of Scientific Articles Dedicated to the Memory of V.P. Kostyukov. Astrakhan: Astrakhan State University, Publishing House "Astrakhan University", 2011, pp. 88-100. (In Rus.)
- Maslyuzhenko, 2012 – *Maslyuzhenko D.N.* Politicheskaya istoriya stanovleniya khanstva Abu-l-Khayra na yuge Zapadnoy Sibiri [Political History of the Formation of the Khanate of Abu-l-Khayr in the South of Western Siberia] // Medieval Turkic-Tatar States. Collection of Articles, Issue 4. Kazan: Sh. Marjani Institute of History of AS of RT, 2012, pp. 76-88. (In Rus.)
- Maslyuzhenko, 2015 – *Maslyuzhenko D.N.* Soobschenie prodolzhatelya "Chingiz-name" Utemisha-hadzhi kak istochnik po istorii sibirskih shibanidov [The message of the continuator of "Chingiz-name" Utemish-hadji as a source on the history of siberian Shibani dynasty] // *Golden Horde Review*, 2015. No. 4. Pp. 117-134. (In Rus.)
- Materials, 1973 – Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii [Materials on the history of the kyrgyz and Kyrgyzstan]. Issue I. Moscow: Chief editorial office of eastern literature, publishing house "Nauka", 1973. 281 p. (In Rus.)
- Nesterov, 1988 – *Nesterov A.G.* Gosudarstva Sheybanidov i Taybugidov v Zapadnoy Sibiri v XIV-XVII vv.: arkheologiya i istoriya [States of the Shaybanids and Taybugids in Western Siberia in the 14th-17th Centuries: Archaeology and History]. Autoref. Dis. M., 1988. 20 p. (In Rus.)
- Nesterov, 2003 – *Nesterov A.G.* Formirovanie gosudarstvennosti u tyurkskikh narodov Urala i Zapadnoy Sibiri v XIV-XVI vv. [Formation of Statehood among the Turkic Peoples of the Urals and Western Siberia in the 14th-16th Centuries] // *Desht-i Kipchak and the Golden Horde in the Formation of the Culture of Eurasian Peoples*. M.: ISAA at Moscow State University, 2003, pp. 109-121. (In Rus.)

Nesterov, 2014 – *Nesterov A.G.* Tyumenskoye i Sibirskoye khanstva v XV veke [The Tyumen and Siberian Khanates in the 15th Century] // History of the Tatars from Ancient Times in Seven Volumes. Volume IV, Tatar States of the 15th-18th Centuries. Kazan: Sh. Marjani Institute of History of AS of RT, 2014. Pp. 162-176. (In Rus.)

Parunin, 2014 – *Parunin A.V.* Nekotorye aspekty politicheskoy biografii hana Mahmud-Hodzhi [Some aspects of the political biography of khan Mahmud-Khoja] // History, economy, and culture of medieval turkic-tatar states of Western Siberia: materials of the II All-russian scientific conference. Kurgan: Kurgan state university publishing house, 2014. pp. 45-47. (In Rus.)

Parunin, 2023 – *Parunin A.V.* Politicheskaya istoriya Tyumenskogo khanstva v 1430-1508 gg.: monografiya [Political History of the Tyumen Khanate in 1430-1508: Monograph]. Chelyabinsk: Foundation for the Preservation of Cultural Heritage "Public Fund 'Southern Ural'", 2023. 247 p. (In Rus.)

Pochekaev, 2012 – *Pochekaev R.Yu.* Tsari Ordynskie. Biografii khanov i praviteley Zolotoy Ordy [Tsars of the Horde. Biographies of the Khans and Rulers of the Golden Horde]. St. Petersburg: EVRAZIA, 2012. Pp. 269-270. (In Rus.)

Reva, 2015 – *Reva R.Yu.* Muhammad Barak i ego vremya. Obzor numizmaticheskikh i pis'mennykh istochnikov [Muhammad Barak and his time. Review of numismatic and written sources] // Numismatics of the Golden Horde. No. 5. Kazan: Sh. Marjani institute of history, 2015. pp. 80–104. (In Rus.)

Reva, 2017 – *Reva R.Yu.* Shibanidskie hany i ih monety [The Shibani khans and their coins] // History, economy, and culture of medieval turkic-tatar states of Western Siberia: materials of the III All-russian (with international participation) scientific conference. Kurgan: Kurgan state university publishing house, 2017. Pp. 25-36. (In Rus.)

Reva, Tishin, 2020 – *Reva R.Yu., Tishin V.V.* "Kara tavarikh" kak istochnik o pervykh praviteleyah vilayeta Tura (v sopostavlenii s numizmaticheskimi dannymi) ["Kara tavarikh" as a source on the first rulers of the Tura vilayet (in comparison with numismatic data)] // History, economy, and culture of medieval turkic-tatar states of Western Siberia: materials of the IV All-russian (national) scientific conference. Kurgan: Kurgan state university publishing house, 2020. pp. 40-51. (In Rus.)

Sabitov, 2009 – *Sabitov Zh.M.* Tarkhii Abulkhair-khani kak istochnik po istorii khanstva Abulkhair-khana [The "Tarkhii Abulkhair-khani" as a Source on the History of the Khanate of Abulkhair Khan] // Issues of the History and Archaeology of Western Kazakhstan, 2009, No. 2, pp. 166-180. (In Rus.)

Sabitov, 2011 – *Sabitov Zh.M.* Khizr-khan: khronologiya pravleniya [Khizr Khan: Chronology of Reign] // Scientific Bulletin of the Capital, 2011, Nos. 4-6, pp. 109-112. (In Rus.)

Sabitov, 2012 – *Sabitov Zh.M.* Vostochnyy Dashti-Kipchak v 20-ye gody XV veka [Eastern Dasht-i Kipchak in the 1420s] // *Iran-Nameh*, 2012, No. (1) 21, pp. 266-275. (In Rus.)

Sabitov, 2013 – *Sabitov Zh.M.* Mangytskiy yurt: ot Mansura do Vakkasa [Mangyt yurt: from Mansur to Vakkas] // *Scientific Tatarstan*. 2013. No. 2, pp. 53-62. (In Rus.)

Sabitov, 2015 – *Sabitov Zh.M.* Politicheskaya deyatel'nost Abulkhair-khana v Vostochnom Desht-i Kipchake v 20-60-e gody XV veka [Political Activities of Abulkhair Khan in Eastern Desht-i Kipchak in the 1420s-1460s] // *Siberian Collection*, Issue 3. Kurgan: Kurgan State University Publishing House, 2015. Pp. 135-145. (In Rus.)

Savosta et al., 2021 – *Savosta R.Yu., Reva R.Yu., Leonov B.I.* Poslednie monety Saraya [The last coins of Sarai] // Golden Horde Heritage. Issue 4. Kazan: Sh. Marjani institute of history of AS of RT, 2021. Pp. 250-261. (In Rus.)

Safargaliev, 1960 – *Safargaliev M.G.* Raspad Zolotoy Ordy [The Disintegration of the Golden Horde]. Saransk: Mordovian Book Publishing House, 1960. 279 p. (In Rus.)

Sultanov, 1975 – *Sultanov T.I.* Pis'mo zolotoordynskogo hana Ulug-Muhammada turetskomu sultanu Muradu II [Letter of the Golden Horde Khan Ulug-Muhammad to the Turkish Sultan Murad II] // Turkological Collection, 1973. Moscow: Chief editorial office of eastern literature, publishing house "Nauka", 1975. Pp. 53–62. (In Rus.)

Sultanov, Klyashorny, 1992 – *Sultanov T.I., Klyashorny S.G.* Kazahstan. Letopis' treh tysiacheletiy [Kazakhstan. Chronicle of Three Millennia]. Alma-Ata: Rauan, 1992. 378 p. (In Rus.)

Syroechkovskiy, 1940 — *Syroechkovskiy V.E.* Muhammed-Geray i ego vassaly [Muhammad-Girey and his vassals] // UZ Moscow State University. Issue 61: History. 1940. Vol.2. pp. 3-71. (In Rus.)

Tizengauzen, 1884 – *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, odnosyashchih k istorii Zolotoy Ordy. T. I [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Volume I]. Saint Petersburg, 1884. 566 p. (In Rus.)

Tizengauzen, 1941 – *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, odnosyashchih k istorii Zolotoy Ordy. T. II [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Volume II]. M.-L.: Academy of Sciences of the USSR, 1941. 308 p. (In Rus.)

Trepavlov, 2002 – *Trepavlov V.V.* Istoriya Nogayskoy Ordy [History of the Nogai Horde]. Moscow: Vostochnaya Literatura Publishing House of the Russian Academy of Sciences, 2002. 752 p. (In Rus.)

Trepavlov, 2010 – *Trepavlov V.V. Bolshaya Orda – Takht Eli. Ocherk istorii* [The Great Horde - Takht Eli. A Historical Essay]. Tula, 2010. 112 p. (In Rus.)

Tulibaeva, 2012 – *Tulibaeva Zh.M. «Mujamal-i Fasihi» kak istochnik po izucheniju istorii Zolotoy Ordy* [«Mujamal-i Fasihi» as a source for studying the history of the Golden Horde] // *Golden Horde Civilization. Vol. 5. Kazan: "Foliant", 2012. pp. 45–52. (In Rus.)*

Uskenbai, 2006 – *Uskenbai K.Z. Aralo-Kaspii v pervoy treti 15 veka: upadok Ak-Ordы i nachalo vozvysheniya mangytov* [Aral-Caspian Region in the First Third of the 15th Century: The Decline of the Ak-Orda and the Rise of the Mangyts] // *Aral-Caspian Region in the History and Culture of Eurasia. Part II. Aktobe, 2006, pp. 18-26. (In Rus.)*

Uskenbai, 2013 – *Uskenbai K.Z. Vostochnyy Dasht-i Kypchak v XIII – nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoy istorii Ulusa Dzhuchi* [Eastern Dasht-i Kipchak in the 13th – Early 15th Century. Issues of Ethnopolitical History of the Ulus of Jochi]. Kazan: FEN Publishing House of AS RT, 2013. 288 p. (In Rus.)

Uskenbai, 2022 – *Uskenbai K.Z. Ulus Barak-khana: nekotorye voprosy lokalizatsii kocheviy v svete pismennykh istochnikov* [Ulus of Barak Khan: Some Issues of Locating Pastures in the Light of Written Sources] // *Golden Horde Review, 2022, Vol. 10, No. 1, pp. 47–65. (In Rus.)*

Utemish-hadji, 1992 – *Utemish-hadji. Chingiz-name* [Chingiz-name]. Alma-Ata: Gylym, 1992. 296 p. (In Rus.)

Utemish-hadji, 2017 – *Utemish-hadji. Kara tavarikh* [Kara tavarikh]. Kazan: Sh. Marjani institute of history of AS of RT, 2017. 312 p. (In Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 755-770, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_755-770

Қ. ҚОЖЫҚОВТЫҢ ТЕРГЕУ ІСТЕРІ 1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Райгүл Хазретәліқызы^{1*}, Хакан Ас², Жадыра Дюсембекова³

¹Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Саттарханов, 29, 161200 Түркістан, Қазақстан)
Аға оқытушы, философия докторы (PhD)
<https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>. E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

*Корреспондент-автор

²Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Саттарханов, 29, 161200 Түркістан, Қазақстан)
PhD-докторант
<https://orcid.org/0009-0000-4238-5277>. E-mail: hakanas1988@gmail.com

³Жұмабек Ташенов атындағы университеті
(Қонаев, 21, 160011 Шымкент, Қазақстан)
Вице-президент кеңесшісі.
<https://orcid.org/0000-0002-5788-8683>. E-mail: kzzhadyra@gmail.com

© Ш.Ш.Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024
© Хазретәліқызы Р., Ас Х., Дюсембекова Ж., 2024

Аңдатпа. *Kipіcne.* Мақалада Алаш ұлт-азаттық қозғалысына қатысушы Қоңырқожа Қожықовтың архивтік тергеу материалдарын талдау арқылы оның өмірбаянын ғылыми түрде қайта жаңғырту қарастырылған. 1930 жылдардағы Кеңес мемлекетінің саяси қуғын-сүргін тарихын түсінудің тарихи дереккөзі ретіндегі архивтік тергеу материалдарының ерекшелігі зерттеледі. Тергеу құжаттарын талдау отандық тарихтағы ақтаңдақтардың орнын толтыруда маңызды болып табылатын саяси қуғын-сүргін құрбандарының өмірбаяндық деректерін дәлірек зерттеуге мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты – жеке тұлғаның қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметінің тарихын құжаттық негізде ғылыми тұрғыда қайта жаңғырту. Тиісінше, оның архивтік тергеу істерін талдай отырып, Қ. Қожықовтың қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметін жұртшылық назарына ұсыну. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің негізгі материалдардың ведомстволық архивтердің құпиясыздандырылған қорларындағы құжаттық деректер құрайды. Зерттеу барысында құжаттарды өңдеуде археографиялық әдістер, тұлғаның өмірбаянын қалпына келтіруде биографиялық тәсіл қолданылды. *Нәтижелер.* Мақалада бұрынғы жабық болып келген архивтердің құпия қорларындағы тергеу ісінің құжаттары

талданды. Деректік мәліметтер қайраткердің өмірбаянын ғылыми қалпына келтіруге мүмкіндік берді. *Қорытынды.* Қ. Қожықовтың Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі ағартушылық құбылысының көрнекті өкіліне айналуы оның Алаш қозғалысы идеяларын басшылыққа алуынан туындаған деген тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: Жәдитшілік, Түркістан мұхтариаты, ұлттық-территориялық межелеу, саяси қуғын-сүргін, архивтік-тергеу істері

Дәйексөз үшін: Хазретәліқызы Р., Ас Х., Дюсембекова Ж. Қ. Қожықовтың тергеу істері 1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргін тарихының дереккөзі ретінде // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 755-770. (Қаз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_755-770

СЛЕДСТВЕННЫЕ ДЕЛА К. ХОДЖИКОВА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 1930-Х ГОДОВ

Райгүл Хазреталиқызы^{1*}, Хакан Ас², Жадыра Дюсембекова³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Саттарханова, 29, 161200. Туркестан, Казахстан)

PhD, старший преподаватель.

<https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>. E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

* Корреспондент-автор

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Саттарханова, 29, 161200. Туркестан, Казахстан)

PhD-докторант

<https://orcid.org/0009-0000-4238-5277>. E-mail: hakanas1988@gmail.com

³Университет имени Жумабека Ташенова (Кунаева, 21, 160011, Шымкент, Казахстан)
Советник вице-президента.

<https://orcid.org/0000-0002-5788-8683>. E-mail: kzzhadyra@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч.Валиханова, 2024

© Хазреталиқызы Р., Ас Х., Дюсембекова Ж., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается научная реконструкция биографии участника национально-освободительного движения Алаш Конырходжи Ходжикова путем анализа его архивно-следственных материалов. Исследуется специфика архивно-следственных материалов как исторического источника для понимания истории политических репрессий советского государства в 1930-е годы. Анализ следственных документов позволяет более точно изучить биографические данные жертв политических репрессий, что имеет важное значение для восполнения пробелов в отечественной истории. *Цель и задачи исследования.* Основная цель исследования – научно реконструировать историю общественно-политической и творческой деятельности личности на документальной основе. Соответственно, путем анализа его архивно-следственных дел, представить общественности общественно-политическую и творческую деятельность К. Ходжикова. *Материалы и методы.* Основным материалом исследования являются следственные материалы рассекреченных фондов ведомственных архивов. В ходе исследования применялись археографические методы в обработке документов, биографический подход в восстановлении биографии личности. *Результаты исследования.* В статье проанализированы материалы следственного дела, ранее закрытых фондов

ведомственных архивов. Документальные сведения дали возможность научно восстановить биографию деятеля. *Заключение.* Сделан вывод о том, что превращение К. Ходжикова в видного представителя просвещения и общественно-политического деятеля в южном регионе Казахстана произошло благодаря его руководству идеями движения Алаш.

Ключевые слова: джадидизм, национально-территориальное размежевание, Туркестанский мухтариат, политические репрессии, архивно-следственные дела.

Для цитирования: Хазреталикызы Р., Ас Х., Дюсембекова Ж. Следственные дела К. Ходжикова как источник по истории политических репрессий 1930-х годов // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 755-770 (на Каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_755-770

THE INVESTIGATIVE CASES OF K. KHODZHNIKOV AS A SOURCE ON THE HISTORY OF POLITICAL REPRESSION IN THE 1930S

Raygul Khazretalikyzy^{1*}, Hakan As², Zh. Dyusembekova³

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi (Sattarkhanov, 29, 161200, Turkestan, Kazakhstan)

Senior lecturer, doctor of Philosophy (PhD)

<https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>. E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

*Corresponding author

²International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi (Sattarkhanov, 29, 161200, Turkestan, Kazakhstan)

PhD-doctoral student

<https://orcid.org/0009-0000-4238-5277>. E-mail: hakanas1988@gmail.com

³Zhumabek Tashenov University (Kunaev, 21, 160011, Shymkent, Kazakhstan)

Advisor to the vice president.

<https://orcid.org/0000-0002-5788-8683> E-mail: kzzhadyra@gmail.com

© Ualikhanov IHE, 2024

© Khazretalikyzy R., As H., Dyusembekova Zh., 2024

Abstract Introduction. The article examines the scientific reconstruction of the biography of K. Khodhnikov, a participant in the Alash national liberation movement, analyzing his archival and investigative materials. It examines the specifics of these materials as historical sources for understanding the history of political repression in the Soviet state during the 1930s, and analyzes investigative documents to accurately study biographical data on victims of political persecution, which is significant for filling gaps in national history. *Purpose and objectives:* The main purpose is to scientifically reconstruct K. Khodhnikov's socio-political activity on a documentary basis, and to present his socio-political activities to the public through the analysis of his archival files. *Materials and methods:* The main research material is investigative materials from declassified funds of departmental archives. Archaeographic methods were used during the research in processing documents, and a biographical approach was used to restore the biography of an individual. *The results* of the study are analyzed in the article, which analyzes the investigative file materials, previously closed departmental archive funds. Documentary information allowed for the scientific reconstruction of the figure's biography. *Conclusion:* K. Khodhnikov became a prominent representative of education and

public and political figures in the southern region of Kazakhstan due to his involvement in the Alash Movement.

Key words: Jadidism, Turkestan Mukhtariat, national-territorial delimitation, political persecution, archival and investigative cases.

For citation: Khazretalikyzy R., As H., Dyusembekova Zh. The investigative cases of K. Khodzhiyev as a source on the history of political repression in the 1930s // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 755-770. (in Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_755-770

Кіріспе. Түркістан және Алаш қозғалыстарының қайраткері, педагог-ағартушы, мәдени мұра жанашыры Қоңырқожа Қожықовтың қоғамдық-саяси және педагогикалық шығармашылығын тергеу құжаттары негізінде деректік тұрғыда тұлғаландыру мақаланың негізгі мазмұнын ашпақ. XX ғ. басындағы Түркістан өңіріндегі ұлт зиялыларының білім беру жүйесін реформалауды мақсат тұтқан жәдиттік қозғалысқа ұйытқы болуы нәтижесі барынша жемісті болды. И. Гаспралы негіздеген жаңатәсілді (усули джадит) білім беру жүйесі Түркістанда қысқа мерзімде отарлық билікке балама ағартушылық мәнге ие болды. Осы ағартушылық қозғалыста көрнекті өзбек жәдитшілерінің бірі Махмудқожа Бехбудимен 1902 жылы Самарқанд қаласында бірлесіп оқу құралдарын дайындаумен басталған шығармашылық байланысы барынша жемісті болды. 1916 жылға дейін Ақмешіт қаласы, Түркістан қаласының жанындағы Қарнақ және Андижанның жанындағы Айым қышлақтарында жәдиттік мектептер ашып, оларға басшы болуы арқылы өлкедегі ағартушылыққа белсене араласты. 1912 жылы Орынбор қаласында қазақ балаларына арнап жәдиттік үлгідегі әліппе құралын және тарихтан оқу құралы ретінде қолданылған Романов әулеті билігінің 300 жылдығына арналған тарихи поэма жариялауы арқылы кең танымалдыққа ие болды. Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі Қоңырқожа Қожықовтың қызметі қазақ жұртшылығы арасында ағартушылық идеяларын насихаттаумен бірге оны тікелей іске асыруға арналды.

Қ. Қожықов ағартушылықпен қатар 1916 жылдан өлкедегі қоғамдық-саяси қызметке де белсене араласты. Көтерілісті басып-жаншудағы орыс әскерінің бассыздығы туралы Министрлер кабинетінің төрағасы М. Виттеге жолдаған хаты арқылы Түркістанға А. Керенский, Тевкелев М. Шоқай бастаған Мемлекеттік дума депутаттары мен өкілдерінің келуіне ықпал етті. Ташкенттегі қазақ зиялыларының «Кеңес» атты астыртын ұйымы басшыларының бірі, «Бостандық туы» газетін жарыққа шығаруды ұйымдастырушылардың бірі болды. 1917 жылдың тамызында Алаштың саяси тұғырнамасымен Ташкент қаласында өткен Өлке қазақтарының съезін, 1918 жылдың қаңтарында Түркістан қаласындағы Сырдария қазақтарының съезін ұйымдастырды. Қоқан қаласында жарияланған Түркістан Мұхтарияты Халық Кеңесінің мүшелігіне сайланды. Түркістан Мұхтарияты мен Алашорда үкіметтері таратылған соң Қ. Қожықов бірыңғай ағартушылық жұмысқа ауысып, Ташкенттегі педагогикалық курстарды, Қазақ Ағарту институтын ұйымдастыруға, Жетісудағы жер-су реформасын іске асыруға белсене араласты. Ұлттық-аумақтық межелеу кезінде комиссия өкілі ретінде Қазақстанға қосылатын жерлерді аудандастыру мәселесімен айналысты. Қ. Қожықовқа қатысты архив құжаттарының басым бөлігі оның саяси қуғын-сүргінге ұшырауына қатысты. Осы құжаттар аса мұқияттылықпен деректік тұрғыда талдау жұмыстарын қажет ететіндігіне көз жеткіздік. Аталған құжаттардың қалыптасуындағы құқықтық, деректік және мазмұндық сипаттағы ерекшеліктеріне сай ғылыми-сараптамалық жұмыстар барысында Қ. Қожықовпен бірге өзге де қайраткерлердің қуғындалу процесін тануға айқындық беріледі. Методологиялық сипатқа ие болған

осындай зерттеулер тақырыптың өзектілігі мен оның нәтижелерінің қолданбалығын арттыратын болады.

Зерттеу материалдары мен әдістер. Зерттеудің материалдарын НКВД-КГБ-МВД мекемелерінің ведомстволық архивтерінің құпия қорларында сақталған, соңғы жылдары ғана қолжетімді болған құжаттар кешені құрайды.

Деректік материалдарды іздеп табуда архивтік эвристика әдісінің ғылыми-танымдық мүмкіндіктері кеңінен қолданыс тапты. Архивтік құжаттардың ақпараттарын өңдеуде археографиялық тәсілдер пайдаланылды. Саяси қуғын-сүргінге қатысты тергеу құжаттарының өзіндік ерекшеліктері тарихилық ұстанымдармен бағаланып, тарихи-салыстырмалы тәсілдермен объективті сараптауды қажет ететін шетін мәселе болғандықтан да зерттеу нысанына алынған құжаттық деректердің ақиқаттылығын айқындау бағытында жұмыс жүргізілді. Осыған байланысты зерттеу материалдарын талдау мен сынауда деректанулық әдістер қолданылды.

Тарихи тұлға ретінде Қ. Қожықовтың қоғамдық-саяси және азаматтық өмірбаянын архив деректері негізінде ғылыми қалпына келтіруде биографиялық тәсіл қолданылды.

Талқылау. Саяси қуғын-сүргін құжаттарын зерттеушілерге қол жетімді етуге Кеңес Одағы Орталық билігінің мұрагері ретінде Ресей парламенті негіз қалап бергендігін атап өтуіміз керек. 1991 ж. 18 қазанында қабылданған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңға сәйкес жаппай архивтік-тергеу істерін «құпиясыздандыру» қолға алынды (Закон О реабилитации, 1991) да аталған құжаттар зерттеушілерге қолжетімді бола бастады, осы тақырыптағы жарияланымдар саны күрт көбейді. 1999 жылғы 15 наурызда «Мемлекеттік құпиялар туралы» Қазақстан Республикасының заңы (№349-І) қабылданған кезден бастап елімізде саяси саяси қуғын-сүргіннің құжаттарын дереккөз ретінде қолданған танымдық және ғылыми зерттеу еңбектері жарық көре бастады (ҚР заңы, 1999). 90-жылдың екінші жартысынан бастап бұндай басылымдардың сипаты өзгерді. Алғашқы кезде ол жарияланымдар публицистикалық-иллюстративті сипатта болса, ендігі жерде тергеу істері маңызды дереккөз ретінде ғылыми тұрғыда байыпты талдана бастады. Т. Рысқұловтың 1924 жылы Түркістандағы алашордашыларды әшкерелеп И. Сталинге жазған құпия хаттарында Қ. Қожықовтың «С. Қожановтың сенімді серігі болды» (Tursun., 2014: 664) деген көрсетілімі арнайы талданып, шетелдік басылымда жарияланды.

Қуғын-сүргінге ұшырағандардың тергеу құжаттарының тарихи деректерге айналуының өзі құқықтық қамтамасыз етілуімен бірге оған деген теориялық, әдіснамалық және әдістемелік ұстанымдар қалыптасуы тиіс болды. Бұл бағытқа ресейлік ғалымдар негіз қалады. Методологиялық және методикалық зерттеулермен қатар Ресейдің орталық басылымдарында «Лубянка. Документы» (1997), «Лубянка. Справочник» (1999), «Лубянка, 2. Из истории отечественной контрразведки» (1998) деген тергеу құжаттарын айналымға ұсынған іргелі еңбектер жарық көрді. Бұл жинақтарда қазақстандық қайраткерлерге қатысты да тың мәліметтер айналымға ұсынылды. Архивтік-тергеу істерін тарихи дереккөз ретінде қарастыруға арналған Ю.В. Зеваконың (Зевако, 2020 : 30) методикалық көмекші құралы осы бағыттағы зерттеулердің ғылыми аппаратын айқындауға, мазмұнына нақтылық беруге арналған.

Кеңес Одағында жүргізілген саяси қуғын-сүргін саясатының тарихына қатысты ресейлік және отандық зерттеулерде қолданылып келген методологиялық ұстанымдарға балама балама көзқарас ұсынған шетелдік зерттеушілердің арасында Мартин Терридің ХХ ғ. 20-30 жж. ұлттық элита өкілдерінің кеңестік биліктің лауазымдарында қызмет істеуін империяның «жағымды әрекеті» деген тұжырымы (Мартин, 2011) мәселені біржақты қарастырудан сақтандырады. Сол сияқты ағылшынтілді тарихнамада И. Огайонның «қазақ қоғамының қарсылық көрсету әдістері

мен оның салдарын талдай отырып, билік саясатының қозғаушы себептерін және мемлекет пен қоғам арасындағы текетірестің басталуын ашу қажет» (Ohayon, 2016) деген тұжырымы саяси қуғын-сүргін процесін зерттеуде барынша мұқияттылыққа қажет ететіндігін алға тартады. Дегенмен, аталған зерттеулерде тергеу құжаттарының шетелдік зерттеушілер үшін қолжетімсіз болуына байланысты ішінара ғана қолданылғандығын атап айтуымыз керек.

Кеңестік биліктің қуғын-сүргін саясатына шетелдік зерттеушілер тың тұжырымдар ұсынады. Айталық, Норман Неймарктің зерттеуінде Кеңес Одағындағы геноцид құбылысын синхронды, хронологиялық әдістермен тұжырымдайды. Қарастырылған мәселелердің арасында ХХ ғ. 20-30 жылдардағы кеңестік реформалардың геноцидтік сипатын автор «Коммунистік геноцид» деген категориямен айқындайды және осы категорияның кулактарға, саяси оппоненттерге, украин шаруаларына немесе «қауіпті әлеуметтік элементтерге» қарсы сталиндік науқандарды біріктіретін ұғым ретінде қолдануды ұсынады (Неймарк, 2012). Осы схеманы негізге алатын болсақ, қазақ жерінде 20-30 жылдары жүргізілген реформаларды іске асырудағы кеңестік биліктің қолданған қуғын-сүргін саясатынан туған әрекеттерді «коммунистік геноцид» деп атау қисынға келеді. Міне осы «коммунистік геноцид» методологиялық тұжырымын қуғындалған тұлғалар тағдырын құжаттық деректер негізінде талдауда қолдануға болады деп ойлаймыз.

Тергеу істерін жариялау және оларды зерттеулерде пайдалану тарихи деректердің толықтығы мен шынайылығы туралы мәселе туындатты. Тақырыпқа қатысты талдауларда архивтік деректердің дәлелдеушілік, айғақтаушылық мүмкіндіктері ашылуы тиіс. «Зерттеуші археографтар құжаттардың мемлекеттік сақтауға берілген кезде «тазалауға» ұшырағандығын, көптеген құжаттардың оперативті жұмыстардың құпиялығын жария етпеу және тергеу құпиясын сақтау мақсатында жойылғандығын атап айтады». Елімізде де осындай жағдай қалыптасқан. «Мемлекеттік құпиялар туралы» ҚР Заңында саяси қуғын-сүргін құрбандарының істері мемлекеттік құпияға жатпайтындығы анық жазылғанымен соңғы кезге дейін құқық қорғау органдарының архивтеріндегі құжаттар зерттеушілерге қолжетімсіз болып келді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлығы саяси қуғын-сүргін тақырыбындағы зерттеулерге кең тыныс берді. Мемлекеттік бағдарламаға айналған осы мәселе шеңберінде осы кезге дейін құпия қорлардағы құжаттары қолжетімсіз болып келген Қ.Қожықов туралы зерттеулерге жол ашты. Жазалау органдарының қызметінің жемісі ретінде тергеу істері кеңестік кезеңдегі еліміздің саяси тарихының әртүрлі қырларын қарастырудағы маңызды дереккөзге айналды. Солардың арасында (Алаш ісі, 2020: 554-568) жинағында Қ. Қожықовтың тергеу ісінен 6 құжат айналымға ұсынылды.

Архивтегі іздестіру жұмыстары нәтижесінде Қ. Қожықовтың 2-томдық шығармалары мен архив құжаттарының жинағын жарыққа шығардық. Осы екітомдықтың 2-томында (Қожықов, 2024) құпия қорлардағы 54 тергеу құжаттарын археографиялық өңдеуден өткізіп, ғылыми талдаумен айналымға ұсындық.

Зерттеу нәтижелері. Жаппай қуғын-сүргін кезінде тергелушілердің кінәсін мойнына алмаған тергеулерін хаттамаламау туралы арнайы нұсқаудың болуының өзі тергеу құжаттарының толық еместігін айғақтайды. Ал жеке істерде сақталған тергеу хаттамалары көбіне бір қалыптан шыққандай сипат алады және олардың бұрмалағаны көзге ұрып тұрады. «Сақталған істерді шынайы және салыстырмалы түрде толық мәліметтер деп айтуға болмайды. Дегенмен, осы түрінің өзінде ол миллиондаған қуғын-сүргін құрбандарының есімін қалпына келтіруде және кеңестік қуғын-сүргін жүйесінің қызмет етуінің заңдылықтарын бағамдауда үлкен маңызға ие»

(Ковальчук, 2002: 4) екендігін ескерсек, онда осы құжаттардың ұсынатын ақпараттарымен бірге олардың толық емес екендігіне де назар аударуылуы керек.

Қ. Қожықовтың саяси қуғын-сүргінге ұшырауына қатысты құжаттар еліміздің екі архивінде жинақталған. Оның негізгісі Алматы қаласы Полиция департаменті арнайы мемлекеттік архивінде (ҚР ПА) сақталған. 1930-1934 жж. қуғындалуына қатысты құжаттар Қызылорда қалалық Полиция департаменті арнайы мемлекеттік архивінде (ҚР ПА) жинақталыпты.

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 ж. қазандағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын жаппай ақтау туралы» Жарлығы бұрын қолжетімсіз болып келген аталған архивтегі Қ. Қожықовтың құжаттарымен танысуға мүмкіндік берді.

1930-1950 жж қылмыстық-тергеу істерінің құжаттары кейбір өзгерістерін қоспағанда негізінен «1) қаулылар (тұтқындау, тергеу, алдын алу шарасын таңдау туралы); 2) хаттамалар (жауап алу, тінту, тергеу эксперименттері, сараптамалар, мысалы, қолжазба немесе өнер туындылары, куәлардан жауап алу және беттестіру, сот отырыстары); 3) айыпталушының мінездемесі; 4) айыпталушының өз қолымен жазылған айғақтары; 5) қамауға алынған адамның сауалнамасы; 6) үкім; 7) кассациялық шағымдар; 8) айыптау қорытындысы; 9) ақтау туралы анықтамалар» (Зевако, 2020 : 30) деген құрылымда құжаттар жиынтығын құрайды. Қ.Қожықовтың архивтік-тергеу құжаттарын осы археографиялық ұстанымға сай қарастырдық.

Қоңырқожа Қожықов (құжаттарда Ходжиков Конгир-Ходжа деп жазылады – авт.) 1880 ж. қазіргі Қызылорда облысының Хан ауылында туған. 1938 ж. 28 қаңтарында Қазақ КСР ІХК Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы тарапынан тұтқындалған. 15 ақпан 1938 ж. Алматы Облысының ІХК Басқармасы үштігінің үкімімен ату жазасына кесілген. Түркістан әскери Округі Әскери Трибуналының қаулысымен 23-желтоқсан 1957 ж. Алматы облысының ІХК Басқармасы үштігінің шешімімен қылмыс құрамының дәлелденбеуіне байланысты іс қысқартылып, тоқтатылған.

ҚКСР ІХК Мемлекеттік Қауіпсіздік Басқармасы ІІІ бөлімі бастығының көмекшісі, лейтенант Марсельскийдің 1938 ж. 16 қаңтарында дайындаған «Алматы қаласында тұратын, жұмыссыз Қожықов Қоңырқожаның революцияға қарсы тыңшылық қызметі туралы анықтама» (ҚР ПА. №10031 іс, 2 п.) деп аталатын құжатта қайраткерге тағылған айыптаулар тұжырымдалған. Анықтамада Қ.Қожықовтың ақпан төңкерісінен соң Уақытша Үкіметтің учаскелік комиссары болып қызмет істегендігі, 1917 ж. қарашада Қоқан қаласындағы ұлтшылдардың істеріне белсенді қатысушы болғандығы, Қоқан үкіметінің мүшелігіне сайланғандығы, осы жылы желтоқсанда Орынборда өткен Алашорданың құрылтай съезіне қатысқандығы баяндалған.

Марсельскийдің жазуында Қ. Қожықов 1920 ж. Шоқаевтың эмиграцияға кетуіне көмек көрсеткен. 1922 ж. С. Асфендияров және т.б. қазақ ұлтшылдарымен бірге революцияға қарсы ұйымға тартылып, ұйымның жер істеріне қатысты органдарын басқарған.

1930 ж. революцияға қарсы ұйымға қатыстылығы үшін тұтқындалып, іс бойынша жеткілікті дәлел болмағандықтан босатылған. 1933 ж. Қызылорда қой совхозындағы бүлдіргіштік жұмыстарға қатысқандығы үшін 10 жыл концлагерьде болуға жазаға кесілгендігін айта келіп, Қазақстандағы революцияға қарсы ұлтшылдық ұйымдарға қатысты тергеу материалдарында шетелдің бірінің барлау қызметімен байланыс орнатқан, осы ұйымның белсенді мүшесі болып табылғандықтан 58-2, 58-6, 58-11 баптар бойынша тұтқындалып, жауапқа тарту ұсынылған.

Қ. Қожықов 1933 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Қызылорда ауданындағы овцетрестің № 10 совхозы қызметкерлерінің ісі бойынша айыпталған. Осы іс бойынша Қ. Қожықовпен бірге С.А. Алексеев, А.А. Трагун, Е.Н. Колбасенко, М.К. Осадчий,

А.В. Станиславский, И.П. Данчевалар 58 баптың 7 және 14 тармақтарымен айыпталады. 1933 ж. наурызында басталған іске тартылғандар бұрын істі болған вредительдер немесе пролетарлық ортаға қарсы халық жау ортаның өкілдері деп сыныпталады.

Тергеу барысында аталған топ мүшелері колхоздар мен совхоздардың мал басын жою, совхоздарды күйрету, жұмысшылардың Кеңес өкіметіне наразылығын тудыру мақсатын көздеген. Сол мақсаттарын ветеринарлық-сауықтыру және емдеу істерін орындамай, Қызылорда және оған көрші аудандарда малдың жұқпалы ауруын таратуды іске асырған. Соның нәтижесінде 1932 жылы және 1933 жылдың I тоқсанында 30 мың қой қырылған.

Осы құжатта совхоз директорының өндіріс бойынша орынбасары Қ. Қожықовтың 1931 жылы ОГПУ тарапынан контрреволюциялық ұлтшылдық басқөтеру ұйымына қатыстылығы бойынша айыпталғанын білеміз. Бірақ бұл дерек одан әрі таратылмаған.

Айыптау қорытындысында осы істің басшысы болып танылған Қ. Қожықовқа жеті баптан тұратын айыптар тағылған. Отыз мың бас қойдың бруцеллез ауруынан қырылуына алып келген бүлдіргіш әрекеттердің бәріне ұлтшылдық көңіл-күйдегі Қ. Қожықов тікелей басшылық жасаған болып шығады.

Қ. Қожықовтың 1938 жылғы соттық, тергеу құжаттары барынша қысқа мерзімді қамтиды және асығыс жүргізілгендігі байқалады. Оған 27 қаңтар 1938 ж. ҚКСР ПХК орынбасары Володько бекіткен қаулыда «революцияға қарсы ұлтшылдық ұйымның мүшесі, шет мемлекеттердің бірінің агенті және ұйымның тапсырмасымен революцияға қарсы белсенді тыңшылық жұмыстар жүргізгендігі үшін» НКВД түрмесінде қамауда ұстау туралы қаулы шығады. Қаулыға лейтенант Латыпов қол қойған. Әскери прокурор Соколов 28 қаңтар күні келісімін беріп, қаулыға қол қойған (ҚР ПА. №10031 іс, 5 п.). Демек, Қ. Қожықов 28 қаңтар күні қамауға алынған.

Алматы облысы НКВД Басқармасы Үштігінің 15 ақпан 1938 ж. № 6 хаттамасында 131-реттік номерімен Қ. Қожықовтың ісі қаралған және ату жазасына үкім шығарылған.

НКВД Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы III бөлімінің №3868 «Қоңырқожа Қожықовтың ісінде» оның 1881 ж. Қызылорда ауданында туғандығы, тұтқынға алынғанға дейін жұмыссыз болғандығы, белсенді алашордашыл, революцияға қарсы Қоқан үкіметінің мүшесі екендігі айтылады. 1930 ж. революцияға қарсы қазақ ұлтшылдық ұйымының ісі бойынша тұтқындалып, 6 ай қамақтан соң босатылған. 1930 ж. екінші рет қамауға алынып, революцияға қарсы бүлдіргіш әрекеті үшін 10 жылға сотталып, жазаның бір бөлігін өтеген соң денсаулығына байланысты босатылған. Оған мынадай айыптар тағылған. 1920 жылы революцияға қарсы ұлтшылдық-террористік-бүлікшілік және шпиондық-диверсиялық ұйымға тартылған. Контрреволюциялық ұйымның тапсырмасымен Парижде эмиграцияда жүрген Шоқаевпен астыртын байланыс орнатқан, сол арқылы контрреволюциялық ұйым шетелмен байланыс жасаған. Көтерілісшілер қозғалысына белсене қатысқан. 1928-1930 жж. қой шаруашылығында жұмыс істеп, ұйымның тапсырмасымен мал басын жою бойынша бүлдіру жұмыстарын жүргізген. Ұйымға мүше тартумен тікелей айналысқан, өзі 5 адамды ұйымға тартқан. Орта Азия мен Қазақстанның экономикалық жағдайы, саяси көңіл-күйі туралы тыңшылық мәліметтер жинастырып, оны шетелдің барлау өкілдеріне беріп отырған. Осы айыптарды мойындайды деген түйін жасалады.

1957 жылы Қ. Қожықовты ақтау процесінде онымен бірге істі болған бірқатар қайраткерлердің қылмыстық істеріне шолу жасалған. Түркістан әскери округі әскер прокурорының көмекшісі, юстиция капитаны Шурин 1938 ж. 25 ақпанда атылған Шәкір Дивеевтың ісін қарап, оның Қожықовты кеңеске қарсы ұлтшылдық ұйымның мүшесі ретінде көрсетеді, бірақ ұйымға мүше тартқандар бойынша Қожықовтың есімі аталмайды деген қорытынды жасайды.

1938 ж. 28 ақпанда атылған Садық Аблаев Қ. Қожықов С. Қожановтың оң қолы болды, сол арқылы кеңес аппаратына енді, ұлтшылдық ұйымның мүшесі еді» деген қорытынды берген. Сол сияқты 1937 жылдың 1 қарашасында ОҚО ПХК Басқармасы үштігінің шешімімен атылған Ф. Құлтасов, Мұртаза Шоқаев, Мырзеке Қалмұхамедов, Сыздық Дүйсенбинов, Досқұл Баласаров, Кәрім Әлішбаевтардың да істерінен Қожықовқа қатысты ілік табылмаған. Шымкент қалалық партия комитетінің хатшысы қызметінде тұтқындалған Сейітбек Кенбаевтың да көрсетілімінде Қ. Қожықов аталмаған. Тергеу хаттамаларында Қ. Қожықовтың есімін атаған С. Асфендиаров, О. Жандосов, Т. Рысқұловтардың ісінде қылмыс құрамының болмауына байланысты олардың ақталғандығы көрсетілген.

Қожықовқа қатысты М. Дулатовтың да ісі сүзгіден өтіп, оның 1921 ж. Ташкентте астыртын контрреволюциялық ұйым құрғандығы мен эмиграциямен байланыс орнатып, Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтеріліске дайындық жұмыстар жүргізгендігі айтылады (ҚР ПА. №10031 іс, 51 п.). Үкім шығар алдында Марсельский Қазақ КСР ПХК орынбасары Володьзкоға «Қожықов Қоңырқожаны түрменің ескі ғимаратының № 1 камерасына орналастыру» туралы рапорт жазады.

Қоңырқожаның үлкен ұлы Құлахмет 28 желтоқсан 1957 жылы әкесі ақталған соң оның өлімінің себебін, жерленген жерін анықтап беруді, тергеу құжаттарымен танысып, тұтқындау кезінде алынған құжаттарын, фотолары мен кітаптарын қайтаруды сұрап 25 ақпан 1958 ж. тиісті органдарға хат жазған. 5 наурыз 1938 ж. «10 жылға еңбекпен түзеу лагерінде ұстауға үкім шыққан, жазасын өтеу барысында 25 тамыз 1944 ж. бронхиалды астмадан қайтыс болған» деген жауап алады.

Әкесін ақтау жөнінде Құлахмет Қоңырқожаның ұлы (1914 ж.т.) ҚКСР Бас Прокурорына 4 тамыз 1956 ж. арнайы хат жазған. Ол хатында әкесі соңғы кезде Көне ескерткіштерді қорғау комитетін ұйымдастырумен айналысқанын, тұтқынға алынар кезде Фердоусидің «Шах-намасының» қазақ тіліндегі аудармасын тауып, баспаға дайындап жүргендігін жазыпты (ҚР ПА. №05213-іс, 2 т., 2 п.). Өмірбаяндық сипатта жазылған осы хаттан Қоңырқожаның үш ұлы Отан соғысына қатысқандығын, жалғыз інісі Ерден Қожықовтың Отан соғысында қайтыс болғандығын білеміз.

Осы құжатта Қ. Қожықовтың Алматыда тұтқынға алынғанда оның қандай іс бойынша айыпталғаны айтылмағандығы, қазіргі кезде оның тағдырынан, өлі-тірісінен мүлдем хабарларының жоқ екендігі жазылған. «Өлі ме, тірі ме, өлген болса қайда жерленгендігін, оның зиратына баруға болатын болмайтындығын айтып хабарын берсеңіздер екен. Сонымен бірге оның ісін қайта қаруыңызды сұраймын: ол не үшін айыпталды және оның тағдарын шешкен соттың үкімінде қателік болған жоқ па?» (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 2-3 п.) деген сауал қояды.

Осы құжатта әкесінің өмірбаянынан қысқаша мәлімет берілген. Осы мәліметтерді әкесінің естеліктерін негізге алып жазып отырғандықтан оның эпистолярлық сипаты бар. Айталық, ол әкесінің Түркістан Республикасының атынынан II Бүкілресейлік Кеңестің съезіне қатысып, В. Ленинмен кездескенде Қазақстандағы кеңестік құрылыс туралы әңгімелескендігін айтады. Әулиеата уезінде Жер бөлімінің меңгерушісі болып жер-су реформасын жүргізуге қатысқаны өмірбаянынан белгілі. Осы кезде Д. Фурмановпен де кездескен екен. Құлахмет осы кезде 11-12 жаста болатын. Әкесімен бірге жүріп, біраз істеріне куә болғандығын естелік етіп жазған кейіннен.

Осы құжаттан Қ. Қожықовтың алғаш рет 1930 жылы контрреволюциялық ұйымға қатыстылығы бойынша тұтқынға алынып, жеткілікті дәлел болмауына байланысты босатылғандығы, екінші рет Қызылорда қой кеңшарындағы бүлдіргіш әрекеті үшін қамауға алынып, 10 жылға концлагерьде жазасын өтеуге үкім шыққандығын баяндай келіп, тергеуші Қазақстандағы контрреволюциялық ұлтшылдық ұйымдарды әшкерелеген тергеу материалдарында осы ұйымның белсенді мүшесі ретінде

Қ. Қожықов арқылы шетелдердің бірінің барлау қызметімен байланыс орнатқан деген айыптаумен ҚК 58-2, 58-6, 58-11 баптарымен қамауға алып, жауапқа тарту жөніндегі анықтама бойынша қамауға алынған (ҚР ПА. № 10031 іс, 3-4 пп.).

Алматы облыстық ПХК Басқармасы Үштігінің 15 ақпан 1938 жылғы № 6 хаттамасымен «1880 жылы Қызылордада туған Қоңырқожа Қожықов белсенді алашордашыл, контрреволюциялық Қоқан үкіметінің мүшесі. 1930 жылы қазақ ұлтшылдық ұйымдарының ісі бойынша қамауға алынған және 6 ай қамаудан соң босатылған, 1930 жылы екінші рет қамауға алынып, бүлдіргіш әрекеті үшін 10 жылға құқығынан айрылып, жазасының бір бөлігін өтеген соң денсаулығына байланысты босатылған». Қ. Қожықовқа қатысты «1920 жылы ұлтшылдық-террористік-бүлікшіл және тыңшылық-диверсиялық ұйымның мүшелігіне тартылған, ұйымның атынан Париждегі Шоқаев арқылы шет мемлекеттермен байланыс орнатқан. Бас көтеру қозғалыстарына белсене қатысқан. 1928-1929 жж. ұйымның тапсырмасымен қой шаруашылығы тресіндегі қызметінде мал басын жоюды іске асырған. Ұйымға мүше тартумен тікелей айналысып, 5 адамды ұйымға тартқан. Орта Азия мен Қазақстанның экономикалық жағдайы, тұрғындардың саяси көңіл-күйі туралы тыңшылық мәліметтер жинап, шетелдік барлау өкілдеріне беріп отырған» (ҚР ПА. № 10031 іс, 7 п.) деген айыппен ату жазасына үкім шығарылған.

Ендігі кезекте қайраткердің айыптау қорытындысына талдау жасайық. Айыптау қорытындысын 1938 жылдың ақпан айында (нақты күні көрсетілмеген) Володьзко бекіткен. Құжатта «Кеңестік билік орнаған алғашқы күннен бастап соңғы кезге дейін Кеңес өкіметіне қарсы қызметін тоқтатпаған» деген қорытынды жасалады.

Осы айыптау қорытындысынан Қ. Қожықовтың әшкереленген халық жауы Шәкір Дивеев тарапынан ұйымға тартылғандығы көрсетіледі. Контрреволюциялық ұйымның тапсырмасымен өзінің Ауғанстанда эмиграцияда жүрген танысы Қалжанов, Ирандағы Мирбадалев арқылы Париждегі ақэмигрант Мұстафа Шоқаевпен жасырын байланыс орнатқан, сол арқылы ұйым шетелдік мемлекеттермен олардың қаржылай және қарулы, әскери көмегімен Орта Азия мен Қазақстан республикаларын Кеңес Одағынан бөліп, тәуелсіз буржуазиялық мемлекет орнатуды мақсат еткен. Орта Азия мен Қазақстандағы контрреволюциялық баскөтерулерге белсене араласқан, ұйымның Алматы мен Өзбекстандағы мүшелерінің арасын байланыстырған.

Ұйымның тапсырмасымен кеңестік билікке наразылар арасынан аталған ұйымға мүше тартумен айналысқан және өз қызметі аясында бүлдіргіштік әрекеттер жасаған. Сонымен бірге Орта Азия мен Қазақстанның саяси-экономикалық жағдайы туралы мәліметтерді шетелдік барлау өкілдеріне беріп отырған. «Қожықов өзінің айыптарын толығымен мойындайды» (ҚР ПА. № 10031 іс, 10-11 пп.) деген қорытындымен оның ісі Алматы облыстық үштігінің қарауына ұсынылады. Осы құжаттың соңында Қожықовтың 28 қаңтарды қамауға алынып, ПХК ішкі тергеу абақтысында отырғандығы, істе заттай айғақтардың жоқ екендігі жазылған.

Қ. Қожықовтың ақтау ісіне байланысты да бірқатар құжаттар жинақталған. Ол құжаттар қайраткердің айыпталуының негізсіздігін анықтауға арналған. Сондай құжаттардың бірі 1957 жылдың мамырында Алматы облыстық мемлекеттік архивіне және Өзбекстанның Октябрь революциясы және социалистік құрылыс мемлекеттік архивіне жолданған. Құжаттың мазмұны Қожықовтың 1917 жылы Қоқан үкіметінің және ұлтшылдық ұйымның мүшесі болған кезіндегі саяси және іскерлік қатынастарын айғақтайтын деректік материалдарды іздестіру болған (ҚР ПА. № 05213-іс, Т. 2. 34 п.). Осы сұрау салынған хатқа Өзбекстанның архивы «арнайы есеп картотекасында Қожықов Қоңырдың есімі кездеспейді» (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 45 п.) деп қысқа жауап қайтарған.

Осы мазмұндағы жауап хат Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінен да алынған. Онда «1905-1907 жж 1917 жылға дейінгі құжаттық деректер архивтік сақтауға алынбағандықтан Қ.Қожықовтың Қызылорда станциясы депосының жұмысшылары арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізгендігін анықтау мүмкін емес» (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 47 п.) деген мазмұнда құжат тіркелген.

Түркістан Әскери округі Әскери прокурорының көмекшісі Шурин «Дивеев Қ. Қожықовты кеңеске қарсы ұлтшылдық ұйымның мүшесі ретінде атаған, бірақ оның осы ұйымға мүше тартқандығы жөнінде ештеңе айтпаған, Қожықовтың Дивеев ісіне қатысы жоқ» (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 84 п.) деп қорытынды жасаған.

С.Қожанов 1937 жылы 31 шілдедегі тергеу хаттамасында өзі басқарған пантүркішіл ұйымның 60 мүшесінің қатарында Қ.Қожықовты да атаған. С. Қожановтың ісі 1957 жылғы 11 ақпанда Түркістан Әскери Округі Әскери прокурорының қосымша тексеруінің қорытындысымен тоқтатылған (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 55-57 pp.).

Шуриннің қорытындысы бойынша «Асфендиаровтың көрсетуінде Қ. Қожықов контрреволюциялық ұлтшылдық ұйымның мүшесі ретінде аталады» (ҚР ПА. № 05213-іс, Т. 2. 58-59 pp.). Қ. Сармолдаев Қожықовтың тек 1919-1921 жылдары М. Шоқаев, С. Қожанов, С. Асфендиаров, Есполов және Г. Сафаровтармен жер-су реформасы саясатын бұрмалап, ұлт араздық туғызған мәліметтерден басқа ештеңе көрсетпегендігін айтады (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 60 п.). Іске тігілген Сейтбек Кенбаев туралы анықтамдан аңғаратынымыз, ұлтшылдық кеңеске қарсы ұйымның мүшесі ретінде қамауға алынып, ату жазасына кесілген Шымкент қалалық кеңесінің төрағасы «С.Кенбаевтың ісіне Қ. Қожықовтың қатысы жоқ» (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 51 п.). Ф. Құлтасовтың айғақтары бойынша да Қожықовқа айып тағылмаған (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 84 п.). Қ. Қожықовты құқықтық тұрғыда ақтау мәселесі бойынша онымен қызметтес болған бірқатар азаматтардың қатарында Имажанов Зейнелден пікір сұралған. Ол Алматы гарнизонының прокурорына 1957 жылы 22 қыркүйектегі хатында Қожықовпен 1920 жылы Ташкенттегі № 14 интернатта мұғалім болып қызмет істеп жүрген кезінен танытындығын, ол кезде Ағарту халкомында қызмет істегендігін жазады. «Өзі Ташкенттегі Қазақ мұғалімдер институтында сабақ берді және тәжірибелі мұғалім ретінде жас мұғалімдерге оқыту методикасынан көмек берді. 1925 жылдары Әулие Атада жер бөлімінің меңгерушісі болып жүргенінде кездестім, мен ол кезде Асы интернатының меңгерушісі болатынмын. Кейін Ағарту халкомында қызмет істеп жүргенінде де кездестім. Ол барлық кезде жанашыр жолдас болды, достарына және басқаларға көмектесіп жүретін» (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 57 п.) деп пікір білдіреді.

Архив құжаттарының деректері Қоңырқожаның қызметтік мәліметтерін де қалпына келтіруге септігі тиеді. ҚазКСР 10 жылдығы атындағы Мемлекеттік кітапхананың директоры Искалиев Өнер істері Басқармасына жазған хатында кітапхананың ғылыми қызметкері Қ. Қожықовтың Ғылым қызметкерлерінің Бүкілодақтық көрмесінің дайындығына қатысуы үшін 1-ақпанға дейін бір айға іссапарға жіберілгендігін жазған (ҚР ҰҒА кітапханасының архивы).

Қ. Қожықовтың өмірбаяны жөнінде оның 1933 жылдың 20 сәуіріндегі куәлік еткен жазбасы мол мәліметтер береді. «Өз басым ұлтшылмын» деп басталған жазбасында өз өмірбаянынан мағлұматтар береді. Менің тегім Орта Азия мен Қазақстанда құрметтелетін «қожа» руынан болады дей келіп, әкесінің Кенесары Қасымовпен серіктес болып, 1848 жылы Тоқмақ түбіндегі жеңілістен соң қазіргі Жаңақорған ауданына (Өзгент) өз туыстарының арасына көшіп келгендігі, кейін қоқандықтарға қарсы баскөтеруден соң Бұқараға қашып кеткендігін, қазіргі Қызылорда ауданына ол жер орыстарға қарағаннан соң қайтып келгендігін жазады. Солай болғанымен әкесінің молда да, ишан да емес қарапайым малшы шаруа болғандығын айтады.

1912 жылы күзде Орынборда Ахмет Байтұрсыновпен кездесіп, қазақ тілінде газет шығару жөнінде әңгімелескен екен. Қоңырқожа осы кезде қазақ балаларына арнап, жәдиттік үлгідегі «Әліппе» мен «Романов әулетінің хұкімранлық қылуының 300 жылдығы» деп аталатын тарихи жырды Каримов баспасына өткізіп жүрген кезі еді. «Қазақ» газеті Оразаевтың қаржыландыруымен шыға бастады, бірақ оның қаржылық жағдайы тұрақсыз еді. 1913 жылы мен қазақ баспасөзін қаржыландыратын мүшелері 100 рубль төлеп кіретін Акционерлік қоғам құру туралы айттым. Байтұрсынов пен Дулатов менің ойымды іліп әкетті, осылайша 1913 ж. күзінде «Азамат» қоғамы құрылды. Мен газеттің ісіне белсене араластым деп жазады. (Бұл хаттаманың толық нұсқасы Қызылорда облыстық Полиция департаментінің арнайы архивінде сақталған. 1957 жылы Қожықовты ақтауға қатысты жинақталған құжаттарда аталған хаттаманың тек үзінділері берілген – авт.).

Қ. Қожықов аталған показаниесінде Қызылорда кеңшар директорының орынбасары кезіндегі өзінің айыпталуына қатысты 10 пункттен тұратын көлемді дәлелдемелер келтіреді (ҚР ПА. № 05213-іс, 2 т., 28-32 пп.).

ТүркӘО Әскери прокуроры Пастерович 1957 жылдың 11 желтоқсанында Әскери трибуналға Қ.Қ. Қожықовтың ісі бойынша қарсылық жолдаған. Онда Қ. Қожықов алдын-ала тергеуде берген айғақтары және Дивеев, Қожанов, Құлтасов, Абланов, Асфендиаров, Сарымолдаев, Кенбаев, Сералиев және Бекарысовтардың тергеу хаттамаларының көшірмелері негізінде айыпталғаны айтылып, Үштіктің қаулысының күшін мынадай негіздермен жоюды ұсынады: «Қожықовтың қамауға алынғаннан 14 күн өткен соң 12 ақпандағы жауап алуы сенімсіз және нақты емес, оларды дәлелге алуға жатпайды. Есеев, Молла Әліш, Макин және Фахрутдиновты ұйымға тартқаны дәлелденбеген. Дивеев және басқалар жауап алу хаттамаларында оның ұлтшылдық ұйымға қатыстылығы тек болжамды түрде ғана айтылған» дей келіп, оның ісі бойынша айыпталғандардың барлығы дерлік толығымен ақталғандығын жазады. Тынышпаев, Досмұхамедовпен бірге 1932 жылдың 20 сәуірінде Үштіктің шешімімен Қазақстаннан жер аударылғанымен айыптылығы дәлелденбеген. 1933 жылдың 13 шілдесіндегі Үштіктің қаулысымен 10 жылға еңбекпен түзеу лагерінде қамауда болған және 1934 жылы мерзімінен бұрын босатылған. Қожықовты білетіндер ол туралы жақсы мінездежелер берген.

Ең бастысы осы негіздемеде Қ. Қожықовтың шетелдік барлау агентурасына қатыстылығы туралы КСРО ПМ арнайы архивінде және басқа да архив органдарында мәліметтер жоқ екендігі айтылады.

Осы құжатта айыптау ісінің заңдылықты бұзу арқылы жүргізілгендігін алға тартады. Сондай өрескел заң бұзушылық қатырында Қожықовқа Айыптау қорытындысы, аяқталған тергеу материалдарымен таныстырылмағандығы айтылады. Осылайша тергеу материалдарымен танысу және тексеру барысында негізсіз атылғандығы анықталғандықтан Қ. Қожықовқа қатысты істі өндірістен қысқартуды сұрайды (ҚР ПА. № 10031 іс, 64-68 пп.).

1957 жылдың 23 желтоқсанында Лысенконың төрағалығымен өткен ТүркӘО Әскери трибуналы прокурорлық қарсылықты толығымен қуаттап, өздері тарапынан «Қожықовты айыптаған тергеу ісіне қатысқан ҚКСР ІХК қызметкері Володьзконың азаматтарды заңсыз қамауға алу және тергеу істерін бұрмалағаны үшін сотталғандығын» (ҚР ПА. № 05213 іс, 1 т., 82 п.) қосады да Жоғарғы Кеңестің 1955 жылғы 19 тамыздағы Жарлығын негізінде Алматы облыстық Үштігінің 1938 жылғы 18 ақпандағы Қ. Қожықовқа қатысты қаулысының күшін жояды және дәлелденбеген айыптау ісін қысқартады.

Құлахмет Қожықов 1958 жылдың 25 ақпанында МҚК-ге жазған хатында әкесін 1957 жылдың 23 ақпанында ТүркӘО Әскери трибуналы ақтағандығын, соған

байланысты өлімінің себебін, жерленген жерін хабарлауды сұраған (ҚР ПА. № 10031 іс, 24 п.).

Қ. Қожықовтың қайтыс болған уақыты жайлы ұлының сұрауына жауап қайтару мақсатында құқық қорғау органдарының өзара жазысқан хаттары да бірқатар мәселеге айқындық береді. Мысалы, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бөлім бастығы Давыдов 1958 жылдың 5 наурызында Фрунзе аудандық АХАЖ бюросына берген анықтамасында «Қолда бар мәліметтерге қарағанда Қ.Қ. Қожықов қамауда ұстау орнында 1944 жылдың 25 тамызында бронхиалды астмадан қайтыс болған... Қ.Қ. Қожықовтың өлімі кезінде белгіленген тәртіппен тіркелмеген. Қазіргі кезде оның туыстарының заң аясында өлімі туралы куәлік алуы қажеттілігі үшін тіркеліп отыр» (ҚР ПА. № 10031 іс, 5 п.).

Осы күні Давыдов ҚКСР ІІМ І Арнайы бөлімінің бастығы Румянцевке Қ. Қожықовтың №1 формадағы есеп карточкасына Қожықовтың «10 жылға еңбекпен түзеу колониясында жазасын өтеуге үкім шыққандығы, туыстарына оның жазасын өтеп жүрген орында 1944 жылы 25 тамызда бронхиалды астмадан қайтыс болғандығы хабарланды» (ҚР ПА. №10031 іс, 25 п.). деген мазмұнда жазба енгізуді сұрап хат жазады. Бұл мәліметтерді тергеу құжаттарын бұрмалаудың дәрекі көріністерінің бір деп бағалаймыз.

Қуғын-сүргіннің тергеу істері бұрмаланған дереккөз екендігі белгілі. Әйтсе де, ол құжаттарды заңсыздық пен зұлматтың куәсі ғана емес, сол дәуірдің тарихи ескерткіші ретінде жариялау қажеттігі де айқын. Ендігі мәселе күрделі сипаттағы осы тергеу істерін тарихи құжат ретінде қарастырудың ортақ әдіс-тәсілдерін қалыптастырудан туындайды. Әйтсе де, «әртүрлі процестер, әртүрлі уақыт және әртүрлі істердің болуына орай біртұтас әдістеменің болуы мүмкін емес» (Перемышленникова, 2000) екен. XX ғасырдың құжаттануында тарихи бұрмалау ретінде бұл құжаттарды деректанулық талдау ең бір өткір және күрделі мәселе болып қалып отыр. Соңғы кезге дейін деректануға арналған әдебиеттерде тергеу істерін дереккөз ретінде қарастырған ортақ әдістеме болған жоқ.

Архивтік құжатқа айналған тергеу істері дегеніміз құрамы мен түрі қуғындау органдарының ВЧК-дан КГБ-ға дейінгі даму жолында көп өзгеріске түскен түрлі дереккөздердің кешені. Тергеу істерінің қалыптастыру ережесі қылмыстық-процессуалдық кодекспен белгіленгенімен сот-тергеу тәжірибесінің әртүрлі болуы міндетті құжаттардың құрамы, мазмұны, олардың безендірілуіне өз қолтаңбасын қалдырғандығы аңғарылады.

Тергеу ісінің құрамындағы құжаттардың ең негізгісі тергеу хаттамалары болып келді. Ол хаттамалардың жасақталуы мынадай міндетті құрауыштардан тұрады: хаттаманың түзілген уақыты, мекен-жайы; хаттама толтыруға негіз болған әрекет; хаттама жүргізушінің қызметі; шені, статьясы, процессуалды әрекетке қатысушылардың хаттамамен танысуы туралы мәліметтер, соңында хаттаманы толтыруға қатысушылардың қойылған қолы.

Тергеу хаттамаларын тарихи дереккөз ретінде ғылыми айналымға ұсынудағы ең басты түйткіл - оларда ақылға сыймайтын, қисынсыз, сандырақ тұжырымдардың орын алуы. Осының өзі тергеу істерімен жұмыс жасауда ақиқатқа жетудің өзгеше тәсілін, өзгеше методологиясын қажет етеді.

Елімізде саяси қуғын-сүргін құрбандарының құжаттары тарихи дереккөз ретінде қолдану тәжірибелері әзірге тарихи тұлғалардың ғылыми өмірбаянын қалпына келтіруде қолданылып келеді. Солардың қатарында алаштық қайраткер, ағартушы-педагог Қоңырқожа Қожықовқа қатысты тергеу құжаттары әзірге толық айналымға шыға қойған жоқ.

Заңгерлік тәжірибеде хаттамаға қойылатын осындай талаптарға қарамастан тергеу хаттамалары тарихи оқиғалардың барысын толық қамти алмағандықтан да оны объективті деп айтуға болмайды. Оның үстіне тергеу хаттамаларының мазмұны тергеушілер тарапынан ашықтан-ашық бұрмалануын қосыңыз.

Осыған байланысты мынадай салыстырма жасаймыз: Т. Рысқұловтың 3 шілде күнгі хаттамасының 8 парағы С. Қожанов тергеу хаттамасына тігілгендігі (ЦА ФСБ РФ. Д. № 12637 (Султанбек Ходжанов), Л. 82-93). Осы тергеу хаттамасындағы көрсетілімдер Қожановтың хаттамасынан тұтастай орын алған. Белгілі бір трафареттік мәліметтердің бір хаттамадан екіншісіне немесе бір айыпталушыдан келесі айыпталушының тергеу хаттамасына көшіп жүру фактілері жиі кездеседі. Бұл дәйек тергеу процесін құжаттандырудың саяси мүддесі мен құқықтық технологиясынан хабар береді. Сол сияқты Т. Рысқұлов пен С. Қожановтың тергеу хаттамаларының тиісті бөліктері Н. Төрқұловтың ісіне тіркелгендігі сияқты дәстүрімен Қ. Қожықовтың ісіне С. Асфендиаровтың, Ш. Дивеевтің, С. Кенбаевтың және т.б. айыпталушылардың тергеу хаттамаларынан көшірмелер тіркелген.

Қ. Қожықовтың тергеу құжаттарындағы мәліметтер оның шығармашылығына да назар аударуды қажет етеді. Ташкент қаласындағы Түркістан мұғалімдер семинариясын бітірген народный учитель ретінде Перовск, Түркістан, Черняев (Шымкент), Андиган уездерінде русско-туземный мектептер ашып, 1912 ж. Орынбор қаласында жәдиттік үлгіде қазақ әліпбесін жариялаған (Ходжиков, 1912). Жәдиттік мектептің негізін қалаған И. Гаспринскиймен тығыз араласқандығына оның «Мартабалу буйук устазымыз Исмағилбек Ғаспиринскийға чығаручы тарафиндин хадийа. 12 февраль 13 йылда. Шаһар Туркістан» (Сеитмеметова, 2016). Кітап жазылған кезде ол Түркістан қаласы жанындағы Қарнақ қышлағында орыс-қазақ мектебінің меңгерушісі болып қызмет істеген.

Қазақ шығармашылық интеллигенциясының өкілдері арасынан Қоңырқожа Қожықов, Әлиасқар Қасымов, Сұлтан Шәді Жәңгіровтер «Русия патшалығында Романов нәсілінен хукіманлық қылған патшалар тарихлары» (История – поэма, 1912) кітабын жазған. Т. Рысқұлов 1924 жылы Сталинге жазған хаттарында монархияны мадақтап кітап жазды деп айыптаған (Тұрсұн, 2011: 7) Осыған байланысты Қожықов «Мен жергілікті әкімшілік орындарының үстінен көптеген арыздар мен петицияларды Петербургке қайта-қайта жолдап отырдым, соған байланысты мені бір уезден екінші уезге ауыстырып отырды. Әкімшілікке қайтсем жағам деген оймен Романовтардың үйі жайында қазақ тілінде еңбек жаздым. Бұл, әрине мен үшін масқаралық жұмыс болды. Бұл еңбекте қазақ халқының патшаға бағынуы насихатталған еді. Бірақ мұнымен мен әкімшілік орнының ықыласын өзіме аударма алмадым...» (Бәкірұлы, 2007) деп ақталады.

Қорытынды. Қазіргі кезде кез келген байыпты зерттеуші тергеу істері құжаттарының жаппай бұрмаланған, әйтсе де сыни көзқарасты талап ететін өзіндік тарихи дереккөз екендігін жоққа шығармайды. Содан да ол материалдарды тұтас бір кезеңнің мәдени ескерткіші ретінде тыңғылықты ғылыми талдаулармен, дереккөз ретінде жариялау керектігі де айқын. Біз, мақаламызда осы кезге дейін архивтік құжаттардың қолжетімсіздігіне байланысты ғылыми тұрғыда жеткілікті тұлғаланбай келген алаштық қайраткер Қ. Қожықовтың қоғамдық-саяси және шығармашылық өмірбаянын ғылыми қалпына келтіре алдық. Құпия қорлардағы тергеу құжаттарын тарихи дереккөз ретінде талдаудың әдіс-тәсілдерін тәжірибе жүзінде қолдандық. Бұндай тәжірибе мен методологиялық ұстанымдар саяси қуғын-сүргін тарихы бойынша жүргізілетін ауқымды зерттеулерде одан әрі дамытылуы керек.

Дереккөздер

ҚР ПА (Алматы) – Қазақстан Республикасы Президент Архивы. (Алматы)
ЦА ФСБ РФ – Центральный Архив Федеральной Службы Безопасности. Дело № 12637 (Султанбек Ходжанов), Л. 82-93.

Sources

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
The Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation is the Central Archive of the Federal Security Service. Case No. 12637 (Sultanbek Khojanov), l. 82-93.

Әдебиеттер

Алаш ісі, 2020 – *Алаш ісі*. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу істерінің құжаттары мен материалдары. Алматы, 2020. 828 б.

Бәкірұлы, 2007 – *Бәкірұлы Ә. Мұстафа Шоқай әулетінің қуғынға ұшырауы // М. Шоқай. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. Алматы: «Қайнар», 2007. Т. 3. 384 б.*

Закон, 1991 – *Закон «О реабилитации жертв политических репрессий»*. Отечественные архивы. 1991. № 5. С. 3-8.

Зевако, 2020 – *Зевако Ю.В.* Изучение эпохи политических репрессий через архивно-следственные дела репрессированных эпохи «Большого террора» 1937-1938 гг. : Методическое пособи / Ю.В. Зевако. [6 м.]: Издательские решения, 2020. 158 с.

История, 1912 – *История* – поэма царствования Дома Романовых на киргизском языке. Составители К.Х. Ходжиков, А.А. Касымов, С.Ш. Джангиров. Оренбург. Типография т-в Каримов, Хусаинов и К, 1912. 102 с.

Ковальчук, 2002 – *Ковальчук Л.В.* Методические рекомендации по описанию архивно-следственных дел. Одесса, 2002. 120 с.

Қожықов, 2024 – *Қоңырқожа Қожықов* – ұлттық элитаның көрнекті өкілі. Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2024. Б. 220-296.

Мартин, 2011 – *Мартин Т.* Империя «положительной деятельности». Нация и национализм в СССР. 1923-1939. М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2011. С. 10, 31-32.

Мемлекеттік құпиялар туралы, 1999 – *Мемлекеттік құпиялар туралы* Қазақстан Республикасының заңы. 1999 ж. 15-наурыз (№ 349-І).

Неймарк, 2012 – *Неймарк Н.* Геноциды Сталина, - М.: АУРО- XXI, 2012. -176 с. С. 143.

Перемышленникова, 2000 – *Перемышленникова Н.М.* Архивно-следственное дело как исторический источник //Вестник архивиста. 2000. №4-5., С. 230.

Сейтмететова, 2016 – *Сейтмететова С.А.* Книги и брошюры из фондов КРУ БИКЗ с автографами и дарственными надписями, адресованные Исмаилу Гаспринскому //От религиозного реформаторства к европеизации культуры мусульман. К 155-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского. Сборник статей /Ред.-сост. З.А. Имамудинова. М.: ГИИ., 2016. С. 34-53

Түрсүн, 2011 – *Түрсүн Х.* Алғысөз немесе алаштық рухтың ту ұстаушысы һәм мәдени мұраның жанашыры /Қазыналы Оңтүстік. 26-том. Тарихи жырлар. – Алматы: «Нұрлы әлем». 2011. - 296 б. (5-15 бб.)

Ходжиков, 1912 – *Ходжиков Конгыр-Ходжа.* Букварь для киргизских школ в Туркестанском крае. Оренбург, 1912. 96 с.

Ohayon, 2016 – *Ohayon I.* La sedentarisation des Kazakhs dans l'URSS d Stalin. Collectivisation et chanement Social (1928–1945). Paris, 2016.

Tursun, et al., 2014 – *Tursun Kh., Erpay I., Abikey A.* Form of Study of Historical Psychology - The Secret Letters Writing Phenomenon. Procedia - Social and Behavioral Sciences 114, 2014. Pp. 663-666

References

Alash isi, 2020 – *Alash isi*. 1920-1930 zh.zh. OGPU zhurgizgen zhasandy tergeu isterinin quzhattary men materialdary» [The Alash case. 1920s-1930s Documents and materials of cases of artificial investigation conducted by the OGPU]. Almaty, 2020. 828 p. [In Kaz.]

Bakiruly, 2007 – *Bakiruly A.* Mustafa Shoqay auletinin qugynga ushyrauy [The expulsion of the Mustafa Shokaya Dynasty] //M. Shoqay. Tandamaly shygarmalar. Ysh tomdyq. Almaty: «Qaynar», 2007. Vol. 3. 384 p. [In Kaz.]

Istoriya, 1912 – *Istoriya* – poehma carstvovaniya Doma Romanovykh na kirgizskom yazyke [The history of the poem of the reign of the House of Romanov in the Kyrgyz language]. Sostaviteli K.KH. Khodzhikov, A.A. Kasymov, S.SH. Dzhangirov. Orenburg. Tipografiya t-v Karimov, Khusainov i K, 1912. 102 p. [In Rus.]

Khodzhikov, 1912 – *Khodzhikov Kongyr-Khodzha.* Bukvar' dlya kirgizskikh shkol v Turkestanskom krae [A primer for Kyrgyz schools in the Turkestan region]. Orenburg, 1912. 96 p. [In Rus.]

Koval'chuk, 2002 – *Koval'chuk L.V.* Metodicheskie rekomendacii po opisaniyu arkhivno-sledstvennykh del [Methodological recommendations for the description of archival and investigative cases]. Odessa, 2002. 120 p. [In Rus.]

Martin, 2011 – *Martin T.* Imperiya «polozhitel'noj deyatel'nostI». Naciya i nacionalizm v SSSR. 1923-1939. [The empire of “positive activity”. Nation and nationalism in the USSR. 1923-1939]. M.: Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya (ROSPEHN), 2011. Pp. 10, 31-32. [In Rus.]

Memlekettik qupiyalar turaly, 1999 – *Memlekettik qypiyalar turaly* Qazaqstan Respublikasynyn zany [Law of the Republic of Kazakhstan "on state secrets"]. 1999 zh. 15- nauryz (№349-I). [In Kaz.]

Naimark, 2012 – *Naimark N.* Genocidy Stalina [Stalin's genocides]. M.: АУПО-XXI, 2012. 176 p. [In Rus.]

Ohayon, 2016 – *Ohayon I.* Ya sedentarisation des Kazakhs dars I'VRSS d Stalin. Collectivisation et chanement Social (1928–1945) [The sedentarization of the Kazakhs after the COLLAPSE of Stalin. Collectivization and Social Reorganization (1928–1945)]. Paris, 2016. [In Fr.]

Peremyshlennikova, 2000 – *Peremyshlennikova N.M.* Arkhivno-sledstvennoe delo kak istoricheskij istochnik [Archival and investigative case as a historical source] //Vestnik arkhivista, 2000. № 4-5. 230 p. [In Rus.]

Qozhyqov, 2024 – *Qonyrqozha Qozhyqov* – ulttyq ehlitanyn kornekti okili [Konyrkozha Kozhikov is a prominent representative of the national elite] – Almaty: «Qazaq tili» baspasy, 2024. Pp. 220-296. [In Kaz.]

Seitmemetova, 2016 – *Seitmemetova S.A.* Knigi i broshyury iz fondov KRU BIKZ s avtografami i darstvennymi nadpisyami, adresovannye Ismailu Gasprinskomu [Books and brochures from the funds of KRU BIKZ with autographs and inscriptions addressed to Ismail Gasprinsky] //Ot religioznogo reformatorstva k evropeizacii kul'tury musul'man. K 155-letiyu so dnya rozhdeniya Ismaila Gasprinskogo. Sbornik statej / Red.-sost. Z.A. Imamutdinova. M.: GIL., 2016. Pp. 34-53. [In Rus.]

Tursun, 2011 – *Tursun Kh.* Algysoz nemese alashtyq rukhtyn tu ustaushysy ham madeni muranyn zhanashyry [A preface or a flag bearer of the Alash spirit and a supporter of cultural heritage] / Qazynaly Ontustik. 26-tom. Tarikhi zhyrlar. Almaty: Nurly alem, 2011. Pp. 5-15. [In Kaz.]

Tursun, Erpay, Abikey, 2014 – *Tursun Kh., Erpay I, Abikey A.* Form of Study of Historical Psychology - The Secret Letters Writing Phenomenon. Procedia - Social and Behavioral Sciences 114, 2014. Pp. 663-666.

Zakon, 1991 – *Zakon* «O reabilitacii zhertv politicheskikh repressii». [The law "On rehabilitation of victims of political repression"] Otechestvennye arkhivy. 1991. №5. Pp. 3-8. [In Rus.]

Zevako, 2020 – *Zevako Yu.V.* Izuchenie ehpokhi politicheskikh repressij cherez arkhivno-sledstvennye dela repressirovannyh ehpokhi «Bol'shogo terrora» 1937-1938 gg. [The study of the era of political repression through archival and investigative cases of the repressions of the era of the "Great Terror" of 1937-1938]: Metodicheskoe posobi. Izdatel'skie resheniya, 2020. 158 p. [In Rus.]

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 771-786, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_771-786

THE TRANSFORMATION OF KAZAKHSTAN INTO THE INDUSTRIAL RESOURCE BASE OF THE USSR IN THE ERA OF D. KUNAEV (1964-1986)

Konstantin Cherepanov¹

¹Ch. Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, assistant professor. Leading researcher
<https://orcid.org/0000-0002-0736-9383>. E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

© Valichanov IHE, 2024

© Cherepanov K., 2024

Abstract. *Introduction.* The article examines the contribution of D. Kunaev to the industrial development of Kazakhstan and its transformation into the industrial resource base of the Soviet Union in 1960-1986. *The Purpose and objectives.* The purpose of this study to reveal his role in the industrial development of the Kazakh SSR. Objectives: highlight the most important achievements of D. Kunaev in the industrial development of the Kazakh SSR, emphasize his contribution to the industrial development of the USSR and determine the significance of his activities in this industry for independent Kazakhstan. *Materials and methods.* In addition to the historical-genetic and historical-comparative methods the theory of ethnic mobilization was used. The research also used methods of qualitative sociology: discourse - analysis of texts and speech practices of the leaders of the USSR and the Kazakh SSR, personal documents. Results. The archival documents and other sources used made it possible to objectively assess the results of the industrial development of the Kazakh SSR in 1964-1986. *Conclusions.* In the course of the study, it was convincingly possible to prove that through his activities D. Kunaev not only played an outstanding role in transforming Kazakhstan into the industrial resource base of the USSR, but also objectively laying the foundations for the existence and successful industrial development of sovereign Kazakhstan.

Key words: D. Kunaev, KazSSR, Chairman of the Council of Ministers of the KazSSR, First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, L. Brezhnev, A. Kosygin.

Acknowledgements: The article is written within the framework of the grant project realization of the Ministry of Science and education of the Republic of Kazakhstan AP 14872044 «Contribution of D.A. Kunayev into social-economic development of Kazakhstan and preservation of territorial integrity of the republic».

For citation: Cherepanov K. The transformation of Kazakhstan into the industrial resource base of the USSR in the era of D. Kunaev (1964-1986) // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 771-786. (in Rus.).

DOI: [10.51943/2788-9718_2024_27_3_771-786](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_771-786)

ҚОНАЕВ ДӘУІРІНДЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КСРО-НЫҢ ӨНЕРКӘСІПТІК-РЕСУРСТЫҚ БАЗАСЫНА АЙНАЛУЫ (1964-1986 жж.)

Константин Владимирович Черепанов¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкері
<https://orcid.org/0000-0002-0736-9383>. E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Черепанов К.В., 2024

Андатпа. *Kipicne.* Д.А.Қонаевтың 1960-1986 жылдары Қазақстанның индустриялық дамуына және оның Кеңес Одағының өнеркәсіптік-ресурстық базасына айналуына қосқан үлесі қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері:* Бұл зерттеудің мақсаты – оның Қазақ КСР-нің өнеркәсіптік дамуындағы рөлін ашу. Міндеттері: оның республиканың индустриялық дамуына, КСРО-ның индустриялық дамуына қосқан үлесін атап өту және оның қызметінің тәуелсіз Қазақстан үшін маңызын анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Д.А. Қонаевтың өзінің естеліктері мен ой-толғаулары, оның әріптестері мен замандастарының естеліктері, отандық архивтерде сақталған материалдар мен құжаттар зерттеудің дереккөздік негізі болып табылады. Зерттеу барысында белсенді қолданылған тарихи-генетикалық және тарихи-салыстырмалы әдістермен қатар этникалық мобилизация теориясы да қолданылды. Зерттеуде сонымен қатар сапалық әлеуметтанудың әдістері қолданылды: дискурс – КСРО және Қазақ КСР басшыларының мәтіндері мен сөйлеу тәжірибесін талдау, жеке құжаттар – естеліктер, естеліктер, Д.А.Қонаев пен оның замандастарымен сұхбат. Нәтижелер. Пайдаланылған мұрағаттық құжаттар мен өзге де дереккөздер 1964-1986 жылдары ҚазКСР-нің өнеркәсіптік даму нәтижелерін объективті бағалауға мүмкіндік берді.

Қорытынды. Зерттеу барысында Д.А.Қонаев өз қызметі арқылы Қазақстанды КСРО-ның өнеркәсіптік-ресурстық базасына айналдыруда ерекше рөл атқарып қана қоймай, сол арқылы бүкіл КСРО-ның дамуына зор үлес қосқанын нанымды түрде дәлелдеуге болады. республиканың аумақтық тұтастығын сақтау, сонымен қатар егемен Қазақстанның өмір сүруі мен табысты индустриялық дамуының негізін объективті түрде қалау.

Түйін сөздер: Д.А. Қонаев, ҚазКСР, ҚазақКСР Министрлер кеңесінің төрағасы, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы, Л.И. Брежнев, А.Н. Косыгин

Алғыс: Мақала AP14872044 «Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына және республиканың аумақтық тұтастығын сақтауға Д.А. Қонаевтың қосқан үлесі» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Дәйексөз үшін: Черепанов К.В. Қонаев дәуірінде Қазақстанның КСРО-ның өнеркәсіптік-ресурстық базасына айналуы (1964-1986 жж.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 771-786. (Орыс.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_771-786

ПРЕВРАЩЕНИЕ КАЗАХСТАНА В ПРОМЫШЛЕННО-РЕСУРСНУЮ БАЗУ СССР В ЭПОХУ Д.А. КУНАЕВА (1964-1986 ГГ.)

Константин Владимирович Черепанов¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28., ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник.

<https://orcid.org/0000-0002-0736-9383>. E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Черепанов К.В., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается вклад Д.А. Кунаева в 1964-1986 гг. в индустриальное развитие Казахстана и в превращение его в промышленно-ресурсную базу Советского Союза в 1960-1986 гг. *Цель и задачи.* Цель данного исследования состоит в том, чтобы, используя объективные свидетельства и материалы, касающиеся деятельности Д.А. Кунаева, раскрыть его роль в индустриально-промышленном развитии КазССР. *Задачи.* Выделить важнейшие достижения Д.А. Кунаева в промышленном развитии КазССР, подчеркнуть его вклад в индустриальное развитие союзного государства (СССР) и определить значение его деятельности в этой отрасли уже для независимого Казахстана. *Материалы и методы.* Источниковая база исследования - воспоминания и размышления самого Д.А. Кунаева, воспоминания о нем его соратников и современников, материалы и документы, хранящиеся в отечественных архивах (АПРК, ЦГА РК). Кроме историко-генетического и историко-сравнительного метода активно использовались теория этнической мобилизации. В ходе исследования также использовались методы качественной социологии: дискурс - анализ текстов и речевых практик руководителей СССР и Казахской ССР. *Результаты.* Использованные архивные документы и иные источники предоставили возможность объективно оценить результаты промышленного развития КазССР в 1964-1986 гг. *Выводы.* В ходе проведенного исследования убедительно удалось доказать, что своей деятельностью Д.А. Кунаев не только сыграл выдающуюся роль в превращении Казахстана в промышленно-ресурсную базу СССР, но и, объективно, заложил основы для существования и успешного индустриального развития суверенного Казахстана.

Ключевые слова: Д.А. Кунаев, КазССР, председатель Совета Министров КазССР, первый секретарь ЦК КП Казахстана, Л.И. Брежнев, А.Н. Косыгин.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта по гранту МН и О РК ИРН АР 14872044 «Вклад Д.А. Кунаева в социально-экономическое развитие Казахстана и сохранение территориальной целостности республики».

Для цитирования: Черепанов К.В. Превращение Казахстана в промышленно-ресурсную базу СССР в эпоху Д.А. Кунаева (1964-1986 гг.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 771-786 (на рус.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_771-786

Введение. Д.А. Кунаев – важная фигура в истории Казахстана советского периода времени. Впервые занявший ответственный политический пост заместителя председателя Совета Народных Комиссаров в тяжелейшие для республики и всей советской страны годы Великой Отечественной войны, он до конца 1986 г. оставался на вершине политического, хозяйственного и научного руководства Казахской ССР, сохраняя свои лидерские позиции буквально «от Сталина до Горбачева». Время его

созидательной деятельности и работы на различных ответственных постах в республике и союзном государстве стало целой «эпохой» в истории Казахстана, изучение и исследование которой является важнейшей задачей современных отечественных историков. В данном исследовании мы обратили внимание на одну, но очень важную составляющую многолетней деятельности Д.А. Кунаева – его вклад в индустриальное, промышленное развитие Казахстана.

Профессия горного инженера, специалиста по золоту и цветным металлам совсем не случайно была выбрана молодым Димашем Кунаевым в качестве дела всей своей жизни. Этот выбор не только отражал личные пристрастия и интересы амбициозного молодого человека, но и соответствовал уровню развития экономики в крае и разведанным совсем недавно его богатствам и ресурсам, которые нужно было научиться только брать. Коунрад, Балхаш, Усть-Каменогорск, Риддер (Лениногорск) – этапы пути профессионального горного инженера, производственника, которым на протяжении почти шести лет являлся Димаш Ахмедович. Став в начале июня 1942 г. заместителем председателя СНК КазССР, он с первых дней работы на этом посту курировал деятельность не только Коунрадского месторождения и предприятий Риддера, но и всей промышленности республики, включая предприятия цветной металлургии, угольной и нефтяной промышленности, электростанции, железные дороги, транспорт и автотранспорт.

Особенно много было сделано Д.А. Кунаевым в плане индустриального развития, со всеми вытекавшими отсюда последствиями, в долгий период его бессменного руководства республикой на посту первого секретаря ЦК КП Казахстана в 1964-1986 гг., в ту самую, «кунаевскую эпоху», свершениями и достижениями которой гордится современный Казахстан и которые он успешно преумножает. В рамках данного исследования мы исходим из понимания личности выдающегося казахстанского политика и советского партийного и государственного деятеля именно как одного из многих строителей социалистической отчизны, как продукта своего времени, характеризовавшегося сочетанием самых противоречивых процессов и событий в жизни родной для Д.А. Кунаева республики и всего единого союзного государства, видным и важным представителем и руководителем которого он сам являлся.

Одной из задач исследования является попытка показать, что именно союзное устройство государства, пусть во многом и носящее формальный характер, придавало ему устойчивость и являлось причиной его успехов и кратковременных триумфов. Именно такие представители союзно-республиканской партийно-государственной элиты советского государства, каким являлся Д.А. Кунаев, обеспечивали его развитие и стабильное существование, одновременно, при этом, закладывая мощный производительный фундамент под будущее существование и развитие страны уже в период независимости.

Материалы и методы. В процессе исследования активно применялись историко-генетический и историко-сравнительный методы. Историко-генетический метод сыграл свою важную роль в объяснении фактов, выявлении причин их проявления в той или иной последовательности, помог выявить и объяснить особенности развития промышленно-ресурсного потенциала республики в зависимости от происходивших в стране событий и процессов.

Историко-сравнительный метод позволил определить общее и выделить особенное в стиле руководства Кунаевым Д.А. промышленным развитием республики на протяжении его длительного нахождения во главе Компартии Казахской ССР. Применение данного метода помогло выявить уровни взаимодействия руководства

Казахстана с Москвой, ступени повышения статуса республики в рамках союзной экономики и роли в военно-стратегических планах советского государства.

Также автор исследования отдал дань концепции этнической мобилизации, учитывающей наличие в руководящей верхушке зависимого от иноземного центра образования представителей данной этнической группы, что играло немалую роль для производственной мобилизации местного населения. С одной стороны, это был способ достижения принципа этнического представительства и репрезентации советской политики национальностей в действии, с другой, способ стимулирования сотрудничества коренного населения с властью. В ходе исследования также использовались методы качественной социологии: дискурс - анализ текстов и речевых практик руководителей СССР и Казахской ССР, документов личного характера - воспоминаний, мемуаров, интервью Д.А. Кунаева и его современников.

В исследовании были использованы материалы Архива Президента Республики Казахстан (АП РК), и государственных архивов Российской Федерации (ГА РФ, РГАНИ). Многие документы, относящиеся к жизни и деятельности Д.А. Кунаева были обнаружены и обработаны в результате исследовательской деятельности в рамках реализации научно-исследовательского проекта «Вклад Д.А. Кунаева в социально-экономическое развитие Казахстана и сохранение его территориальной целостности» и впервые использованы при работе над данной статьей.

Наибольший массив документальных свидетельств деятельности Д.А. Кунаева в качестве партийного и государственного деятеля советского Казахстана содержится в Архиве Президента Республики Казахстан в фонде 708 «Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана». Крайне информативными и содержательными в этом плане являются единицы хранения под рубриками: «Переписка с Центральным Комитетом Коммунистической партии СССР, Советом Министров СССР и Президиумом Верховного Совета СССР по важнейшим вопросам государственного, хозяйственного и культурного строительства», «Переписка с Министерствами, ведомствами, органами Союза ССР по важнейшим вопросам государственного, хозяйственного и культурного строительства», «Постановления Центрального Комитета Компартии Казахстана и Совета Министров Казахской ССР», стенограммы различных съездов Коммунистической партии Казахстана и пленумов Центрального Комитета Компартии Казахстана, протоколы заседаний бюро Центрального Комитета Компартии Казахстана.

Документы, извлеченные из этих архивных единиц хранения, имеют прямое отношение к вопросам государственного, военно-стратегического и хозяйственно-экономического характера, в разной степени характеризующих роль, участие и позицию Д.А. Кунаева в их постановке и решении.

Обсуждение. Многолетняя карьера Д.А. Кунаева, в качестве одного из руководителей советского государства, является, по мнению британской исследовательницы Бхавны Дейв, прекрасным примером сохранения (возрождения) национальной идентичности в увязке с интернациональным характером советской системы (Bhavna Dave, 2007). Феномен формирования, укрепления и институализации национальных элит и превращения их в правящие сословия в национальных республиках Советского Союза не остался без внимания, в целом, со стороны иностранных, западных исследователей. Интерес к национальному строительству советского государства демонстрировали в разное время Hodnett G. (Hodnett, 1975; 1978), Cleary W. (Cleary, 1967) и, особенно, Rigby T.H. в целой серии публикаций (Rigby, 1968; 1970-1971; 1980; 1983; 1988). Суждения, высказанные этими исследователями, при всей их неоднозначности вносят свой вклад в понимание самого

феномена «партийно-государственного лидера национальной советской республики» так и в понимание личности казахстанского лидера и в оценку масштабов его деятельности. Из последних работ зарубежных авторов стоит упомянуть работы Keller S. (Keller, 2020) и Khalid A. (Khalid, 2021). При всей важности оценок личности и деятельности Д.А. Кунаева на посту руководителя советского Казахстана и анализа социально-политического развития республики в годы его правления все же отмечается недостаточная степень научного интереса, а, следовательно, и изученности его промышленной политики, его личного вклада в индустриальные метаморфозы руководимой им республики.

Среди работ казахстанских исследователей Казахстана «эпохи Кунаева» следует выделить работы по эволюции и преемственности политического руководства Абуевой Н.А. (Абуева, 2007), Ашимбаева Д. и Хлюпина В. (Ашимбаев, Хлюпин, 2008), Касымовой Д.Б. (Касымова, 2022), Черепанова К.В. (Черепанов, 2023). Но и эти работы не несут в себе важной, научно осмысленной информации по вопросу индустриального развития Казахстана в 1964-1986 гг. По сей день самым комплексным исследованием, посвященным результатам деятельности Д.А. Кунаева следует считать монографию Б. А. Тулепбаева и К. У. Тулепбаевой «Д. А. Кунаев – выдающийся государственный и политический деятель» (Тулепбаев, Тулепбаева, 2006). Работа, конечно, опирается на серьезный круг источников и воспоминания самого Д.А. Кунаева и его соратников, но информация о промышленном развитии Казахстана и роли в этом самого казахстанского руководителя требует существенных добавлений, с учетом возможностей широко использовать архивный материал. Монографии Сактагановой З.Г. (Сактаганова, 2017) и Абылхожина Ж.Б. (Абылхожин, 1997; 2019) помимо серьезного статистически-экономического материала содержат глубокие выводы и оценки как характера и результатов экономического и политического развития советского Казахстана, так и роли и значения деятельности Д.А. Кунаева на посту руководителя крупнейшей союзной, советской республики. Но в первом случае, исследование автора завершается 1970-м г, то есть почти в самом начале интересующего нас исторического отрезка времени, а во втором нами отмечается излишне критический, на наш взгляд, характер оценок и выводов в отношении предмета нашего исследования.

В российской академической литературе наработан значительный пласт исследований о партийной номенклатуре (Головинова, 2011). Работы общего характера, раскрывающие природу политических процессов в СССР, приведшие к его распаду (Филиппов, 2021), (Чешко, 2000), и особенности региональных управленческих процессов (Кищенко и др., 2021). Однако эти работы имеют лишь косвенное отношение к теме заявленного нами исследования, а российские исследования социально-экономической политики в Казахстане в «кунаевский период» практически отсутствуют. В качестве специфической работы, затрагивающей создание основ военно-промышленного комплекса, сошлюсь на публикацию Тищенко Г.Г., Онопко А.Г., Макунина А.А. и Волкова А.Т. (Тищенко и др., 1995)

Опираясь на работы предшественников, отдавая должное приведенным в них фактам, документальным свидетельствам и сделанным на их основе выводам, мы постараемся показать, как многолетняя созидательно-конструктивная деятельность Д.А. Кунаева способствовала промышленному развитию республики и превращению ее в важнейшую индустриально-ресурсную базу СССР.

Результаты. Первые индустриальные проекты, осуществленные еще в годы довоенных пятилеток, определили ресурсно-сырьевой характер промышленности республики. Это и Балхашский медеплавильный, и Чимкентский свинцовый завод, Зыряновский свинцовый завод, Актюбинский химический, Ачисайский и

Лениногорский полиметаллические комбинаты. Такая структура развивавшейся в Казахстане промышленности лишь в последнюю очередь объяснялась модными ныне концепциями колониального и постколониального дискурса. Главное богатство республики – кладовые ее недр, одновременно делало ее и заложником этого подарка судьбы. Если освоение богатств Рудного Алтая началось еще в имперский период, то разведка и разработка месторождений медных руд, железистых минералов и других редких и ценных ресурсов в центральных, западных и южных регионах республики началось уже с утверждением советской власти. Выдающуюся роль в превращении, прежде всего, центральных районов Казахстана в мощную промышленно-сырьевую базу республики, а по сути, и всего Советского Союза сыграл К.И. Сатпаев.

Немалая часть крупных предприятий (в том числе и оборонных) была эвакуирована в годы Великой Отечественной войны из захваченных гитлеровцами районов Союза в республику. Их размещением тоже занимался тридцатилетний Д.А. Кунаев - тогда заместитель главы правительства республики. Предприятия направлялись в Алма-Ату, Балхаш, Петропавловск, Акмолинск, Уральск, Актюбинск. То есть уже тогда, в годы войны и, во многом, стараниями Д.А. Кунаева закладывалась и производящая база казахстанской промышленности, формировались основные транспортные коридоры, развивалась логистика и инфраструктура.

Возглавив в декабре 1964 г. снова республиканскую партийную организацию Д.А. Кунаев, естественно, продолжил курс на развитие уже ставших традиционными для хозяйственной структуры Казахстана отраслей индустрии. Пожалуй, никто кроме него не знал так досконально и в подробностях состояние отечественной промышленности, ее нужды и потребности и степень интегрированности в общесоюзный промышленный организм. А степень интегрирования республиканской промышленности во внутрисоюзные хозяйственно-экономические связи была огромной. Явившись сам активным организатором крупного промышленного производства в стране в предыдущие десятилетия, носившего во многом вынужденно-запрограммированный на войну характер, Д.А. Кунаев не мог уже изменить существовавшего положения с базой индустриального развития республики, но мог значительно ее укрепить и усилить и способствовать появлению принципиально новых отраслей, не существовавших ранее.

Д.А. Кунаеву удавалось все годы руководства республикой успешно сочетать реализацию намеченных союзным руководством масштабных планов и гигантских проектов с очевидными и не менее выдающимися достижениями в области социально-экономического развития возглавляемой им республики и улучшением условий жизни представителей всех народов, проживавших на территории Казахстана.

Возвращение Динмухамеда Ахмедовича на пост первого секретаря республиканской партийной организации совпало с началом знаменитой «косыгинской» реформы, одним из радетелей и активных сторонников которой являлся и он сам. Ключевыми годами осуществления этой самой масштабной в истории экономики Советского Союза реформы были годы 8-ой пятилетки (1966-1970). Эту пятилетку позже назовут «золотой», и не только из-за устойчивого экономического роста, который демонстрировало советское народное хозяйство, сколько из-за ее результатов, коренным образом изменившим образ жизни большей части советских людей.

В отличие от прежних «сталинских» пятилеток и «хрущевской» семилетки, в годы первой «брежневско-косыгинской» пятилетки растущее производство ориентировалось не на объемы, а на реализацию, прибыль и доходы в бюджет. Советский экономист Е.Г. Либерман, заложивший теоретические основы реформы, исходил из необходимости для советской экономики перестроиться именно на такие,

интенсивные, качественные показатели и ориентиры. Весь прежний опыт руководителя республикой на посту ли главы ее правительства или руководителя республиканской партийной организации доказывал самому Д.А. Кунаеву правильность именно подобных принципов функционирования народного хозяйства.

Уже в тексте отчетного доклада первого секретаря ЦК XII съезду КП Казахстана обращалось внимание на вступление в строй первой очереди Алма-Атинского хлопчатобумажного комбината, хлопкопрядильной фабрики в Чимкенте, первых очередей Джамбульской кожевенно-обувного комбината и Карагандинской обувной фабрики общей мощностью 4 млн пар в год. Предприятия легкой промышленности возникли в Талды-Кургане, Текели, Ленгере, Серебрянке (АПРК. Ф. 708. Оп. 40. Д. 11. Л. 37).

Обращалось также внимание на дальнейшее развитие и пищевой промышленности. В Актюбинске, Чимкенте, Джамбуле и Темиртау были введены в действие мясокомбинаты, построены 15 молочных заводов, 22 хлебозавода, Чуйский сахарный и Алма-Атинский маргариновый заводы. Только в 1965 г. было введено в строй более 80 крупных объектов легкой и пищевой промышленности. При этом было обращено внимание на то, что нужно преодолевать в качестве существенного недостатка такое явление как неравномерное размещение отраслей, а именно отсутствие предприятий легкой и пищевой промышленности в районах с высокоразвитой тяжелой индустрией: Карагандинской и Восточно-Казахстанской областях (АПРК. Ф.708. Оп.40. Д.11. Л.38). Тем самым определялся вектор дальнейшего развития этих двух, наиболее необходимых для жизни населения республики отраслей промышленности.

В документе от 22 августа 1966 г. «О проекте пятилетнего плана развития народного хозяйства Казахской ССР на 1966-1970 годы», адресованном ЦК КПСС и Совету Министров Союза ССР и подписанном руководителями республики – Кунаевым и Бейсебаевым, как нельзя лучше, на наш взгляд, отражены характерные черты Д.А. Кунаева, как ответственного, дотошного и решительного руководителя, видевшего и говорившего не только о победах и успехах, но и о проблемах и трудностях.

Во вступительной части документа обращалось внимание на то, что «в новой пятилетке более высокими темпами будут развиваться отрасли народного хозяйства, обеспечивающие технический прогресс» (АПРК. Ф. 708. Оп.40. Д.232. Л. 137). Но, далее звучали сомнения от руководителей республики в возможности достижения поставленных задач. От имени ЦК КП Казахстана и Совета Министров Казахской ССР сообщалось, что выделенные Госпланом СССР и союзно-республиканскими министерствами СССР объемы капитальных вложений по ряду отраслей промышленности и народного хозяйства не обеспечивали установленного Директивами XXIII съезда КПСС ввода в действие производственных мощностей, а также заданий по росту промышленного производства. Отмечалось несоответствие планов ввода в действие предприятий и роста производства по отдельным отраслям, выделенным из союзного бюджета средствам.

Далее шел анализ положения дел во всех существовавших на тот момент в народном хозяйстве республики отраслях и основных производствах. Не хватало выделяемых средств, согласно документу и электроэнергетике, и разведочному бурению на нефть и газ, и на строительство шахт и разрезов, и ввод мощностей в черной и цветной металлургии. Не полностью обеспечивалось развитие легкой, мясной и молочной промышленности. Не решались вопросы развития промышленности строительных материалов и строительной индустрии. Обращалось внимание союзных властей на то, что «...в значительной мере не обеспечивается решение крайне

неотложных задач по водообеспечению промышленности и народного хозяйства республики. Выделяемые капитальные вложения на жилищное строительство не обеспечивали прирост численности населения республики, а также установленный ввод в действие жилой площади. Не обеспечивалась потребность республики в общеобразовательных школах, детских дошкольных учреждениях и больницах» (АПРК. Ф. 708. Оп.40. Д.232. Л. 139).

Наконец, по мнению авторов докладной, недостаточно выделялись капитальные вложения на развитие транспорта, на строительство распределительных холодильников и складского хозяйств. Совершенно не предусматривались средства на развитие предприятий местной промышленности. Не решались вопросы улучшения использования трудоспособного населения, рост которого предполагался до 10% к 1970 г. по сравнению с 5,5% в среднем по СССР (АПРК. Ф. 708. Оп. 40. Д. 232. Л. 140). Интенсивные методы производства в перспективе оставляли без работы сотни тысяч людей, к чему советская, планово-директивная экономика была совершенно не готова, но что постоянно должны были учитывать наиболее грамотные и мыслящие советские руководители.

В дополнение к анализируемой выше докладной прилагалось «Приложение» с перечнем вопросов, которые республика просила дополнительно рассмотреть в плане развития народного хозяйства Казахской ССР на 1966-1970 гг. В этой части послания руководителей Казахской ССР в союзный центр сообщались цифры дополнительных средств, необходимых для выполнения поставленных партией задач. Каждая из этих цифр обосновывалась необходимостью и объемом требуемых работ и затрат на выполнение плановых заданий.

Д.А. Кунаев не просто не выступал в роли послушного исполнителя указаний союзного центра или статиста, угодливо выпрашивавшего очередные подачки из Москвы, а часто был сам инициатором реализации тех или иных масштабных проектов. Он полагал, что создание многоотраслевого индустриально-сырьевого комплекса принесет конкретные положительные результаты не только всему союзному государству, но и обернется существенными выгодами для народного хозяйства республики, решая многие проблемы социально-экономического развития, усилит его промышленный, производительный потенциал и заложит базу для устойчивого и стабильного экономического развития.

Так, большое значение, как видно из предыдущего документа, им придавалось развитию химического производства в республике, имея в запасе неисчислимые ресурсы минерального сырья. В информационной докладной в адрес ЦК КПСС от 5 июля 1966 г. «О реализации постановления Секретариата ЦК КПСС от 9 декабря 1965 года «О ходе выполнения решений ЦК КПСС и Совета министров СССР по созданию в Южном Казахстане второй базы фосфатного сырья в стране и мощностей по производству минеральных удобрений» узнаем, что ЦК КП Казахстана и Совет Министров республики еще в августе 1965 г. приняли постановление «О мерах по обеспечению ввода в действие и освоение новых мощностей химической промышленности на базе фосфоритов бассейна Каратау» (АПРК. Ф. 708. Оп. 40. Д. 232. Л. 115).

Д.А. Кунаев был одним из тех советских руководителей, который при всем внимании к вопросам развития основных, стратегических отраслей советской индустрии, стремился уделять внимание и развитию отраслей, удовлетворявших насущные и первоочередные нужды простого советского человека, понимая, что от этого зависит и вся судьба советского социалистического государства. В информационном письме в ЦК КПСС и Совет Министров СССР от 25 октября 1966 г. «О ходе выполнения постановления Центрального Комитета КПСС и Совета

Министров СССР «Об улучшении строительства предприятий легкой, пищевой, мясной и молочной промышленности» от 24 июня 1966 г. № 482» в полной мере отражена степень внимания руководителя партийной организации Казахстана к проблемам и надобностям развития предприятий, выпускавших предметы народного потребления.

В послании в адрес верховных советских властей подробно перечислялись новые мощности, введенные в производство к моменту отчета: прядильные веретена и ткацкие станки на Алма-Атинском хлопчатобумажном комбинате, бельевой трикотаж на Джезказганской трикотажной фабрике, миллионы пар обуви на Карагандинской обувной фабрике и Джамбульском кожевенно-обувном комбинате, тысячи тонн переработанного винограда на заводе первичного виноделия в совхозе им. Мичурина, холодильник на 2 тыс. тонн в Атбасаре, десятки тонн мяса и колбасы в смену на мясокомбинатах в гг. Кызыл-Орде, Джетыгаре и Джамбуле, десятки тонн молока в смену на Таинчинском маслозаводе и мясомолзаводе на ст. Эмба (АПРК. Ф. 708. Оп. 40. Д. 232. Л.223).

В итоговой части документа казахстанские руководители просили Стройбанк СССР и Госстрой СССР продлить льготное финансирование по ряду важнейших для населения республики народно-хозяйственных объектов и принять меры, а Государственный комитет Совета Министров СССР по материально-техническому снабжению принять меры к поставке на пусковые объекты оборудования (АПРК. Ф. 708. Оп. 40. Д. 232. Л. 224).

В целом перед нами вполне типичный образец информационной докладной от республиканских руководителей в адрес верховного союзного партийно-советского руководства, в котором помимо информации о достигнутых успехах в деле промышленного развития республики, анализировалось положение в этом секторе народного хозяйства, упоминались проблемы и трудности, и определялись необходимые меры их решения и преодоления и предъявлялся определенный объем требований к союзному руководству, как правило, в обмен на лояльность и активное участие в реализации всех масштабных индустриальных и военно-стратегических проектов союзного центра.

Необходимым добавлением к содержанию данного информационного послания считаем документ от 27 января 1966 г. в адрес Совета Министров СССР и ЦК КПСС в котором руководители Казахской ССР Д.А. Кунаев и М.Б. Бейсебаев просили союзные власти оказать содействие в организации в республике новых высших учебных заведений, выпускавших бы специалистов для предприятий легкой и пищевой промышленности Казахской ССР. Из этого послания в адрес Москвы следует, что казахстанские руководители не только делали многое для строительства новых фабрик и предприятий, но и осознавали необходимость выращивания для работы на них своих профессиональных специалистов, без чего обзаведение цехами и оборудованием не имело никакого смысла (АПРК. Ф. 708. Оп. 40. Д. 232. Л. 32-34).

Огромное значение Первый секретарь ЦК КП Казахстана придавал развитию нефтедобывающей промышленности республики. Прекрасно понимая значение для всей союзной страны и для будущего Казахстана «черного золота» Д.А. Кунаев внимательно следил за всеми успехами казахстанских нефтяников и стремился заручиться помощью и поддержкой союзного центра в своих планах превращения полуострова Мангышлак в новую крупную нефтедобывающую базу СССР.

Обращение в ЦК КПСС и Совет Министров СССР от 10 августа 1967 г. «По вопросу обеспечения выполнения заданий добычи нефти на Мангышлаке» выглядит как проект масштабного преобразования ранее пустынного края и превращения его в мощную сырьевую базу всего Советского Союза. Указывая на

достигнутые успехи в освоении необжитой пустыни, достигнутые руками нефтяников, геологов и строителей, Д.А. Кунаев ставил перед руководством страны вопросы производственно-технологического порядка, капитального строительства промышленных и жилищно-бытовых объектов, дальнейшего развития технологии добычи и внешнего транспорта нефти, упорядочения проектирования и научно-исследовательских работ (АПРК. Ф. 708. Оп. 42. Д. 201. Л. 93-94).

На очередном XIII съезде Компартии Казахстана (24-26 февраля 1971 г.) в отчетном докладе Д.А. Кунаев акцентировал внимание на реконструкции и техническом перевооружении предприятий, на широком внедрении новой техники, передовой технологии и уже на этой основе – на увеличении выпуска промышленной продукции (АПРК. Ф. 708. Оп. 51. Д. 2. Л. 37-39). За годы восьмой пятилетки (1965-1970 гг.) продолжался процесс формирования и развития новых промышленных районов, освоения и вовлечения в хозяйственный оборот разведанных запасов полезных ископаемых, наращивания и обновления основных производственных фондов, в результате чего возросла роль Казахстана как одного из крупнейших экономических регионов СССР. Вступили в строй 445 крупных предприятий и цехов. (Тулепбаев, Тулепбаева, 2006: 96).

Как и ранее, опережающими темпами развивались в республике энергетика, черная и цветная металлургия. Казахская магнитка снабжала чугуном и сталью теперь не только республику, но и Среднюю Азию и Дальний Восток. В полную мощность заработали Ермаковский (Аксу) и Актюбинский заводы ферросплавов. Соколовско-Сарбайский и Лисаковский горно-обогатительные комбинаты превратились в крупнейшие ресурсные базы черной металлургии всего Союза.

Общесоюзное значение получили химическая и нефтедобывающая отрасли промышленности, производство строительных материалов. В 1970 г. было выработано 34,6 млрд кВт\ч электроэнергии, продукция цветной металлургии увеличилась в 1,5 раза, производство стали возросло в 2 раза, проката черных металлов в 6,3 раза, железорудных концентратов в 2,3 раза (АПРК. Ф. 708. Оп. 51. Д. 2. Л. 21).

Добыча угля горняками Карагандинского и Экибастузского угольных бассейнов была доведена до 61 млн тонн в год, причем 41% от этой цифры приходилось на добычу угля наиболее дешевым и рентабельным – открытым способом. Казахстан стал третьей угольной базой страны после Донбасса и Кузбасса. Объем продукции нефтедобывающей и нефтегазовой промышленности возрос в 7 раз. Продукция химической промышленности увеличилась в 2,3 раза. За счет интенсивной разработки ресурсов Каратауского фосфоритоносного бассейна Казахстан превратился в основного производителя желтого фосфора в стране, и крупнейшего в мире. Республика в промышленных размерах производила минеральные удобрения, химические волокна, серную кислоту.

Продолжали развиваться машиностроение и металлообработка. Быстрыми темпами шло развитие Павлодарско-Экибастузского промышленного района. Вошел в строй тракторный завод, ставший выпускать тракторы «Казахстан». Объем продукции этой отрасли вырос в 1,6 раза, а сельскохозяйственного машиностроения в 2 раза. Не были обойдены вниманием и легкая, пищевая и мясомолочная промышленности. Резко увеличилось производство товаров народного потребления. По словам докладчика, доля этих отраслей народного хозяйства в общем объеме промышленного производства в республике достигла 40% (АПРК. Ф. 708. Оп. 51. Д. 2. Л. 22).

Выступая с отчетным докладом на XIV съезде партии казахстанских коммунистов, первый секретарь ее ЦК отчитывался о достигнутых результатах, имея все основания для гордости за возглавляемую им партию, за народ Казахстана и в целом, за республику. За отчетный период было введено в действие 365 новых цехов и

предприятий, на нужды промышленности потрачена колоссальная сумма в 10 млрд рублей, что позволило увеличить объемы промышленного производства на 42,2% за прошедшее пятилетие (АПРК. Ф. 708. Оп. 65. Д. 1. Л. 18).

Уверенно продолжала развиваться нефтегазовая промышленность, появившаяся на западе республики, на Мангышлаке менее десяти лет назад. За это время уже было добыто не менее 100 млн тонн нефти. Начал действовать Казахский газоперерабатывающий завод. Уверенно продолжалось развитие Павлодарско-Экибастузского региона. Вдвое возросли мощности уникальных угольных разрезов, устойчиво работал завод ферросплавов, с конвейера сошел 100-тысячный казахстанский трактор, вступил в строй Павлодарский картонно-рубероидный завод.

Продолжали усиливаться позиции Центрального Казахстана, прежде всего в черной и цветной металлургии, угольной и химической промышленности. Темиртау, Дзезказган укрепляли свои позиции в производстве и добычи, в Караганде были введены в действие новые мощности по добыче угля, вступила в строй первая очередь завода резинотехнических изделий, начал действовать Ново-Карагандинский цементный завод. В Костанайской области Соколовско-Сарбайский, Лисаковский горно-обогатительные и Джетигаринский асбестовый комбинаты наращивали свои мощности, началось сооружение крупнейшего Качарского горно-обогатительного комбината.

Особенно серьезные изменения в объемах увеличения промышленных мощностей и производимой продукции произошли на юге республики, где завершилось строительство Джамбульского и Чимкентского заводов и начато сооружение Ново-Джамбульского и Каратауского фосфорных заводов. Такое серьезное увеличение количества предприятий и фабрик сопровождалось ростом количества вырабатываемой электроэнергии: были введены в строй крупнейшая в Союзе Ермаковская ГРЭС и серьезным образом улучшившая ситуацию с электропотреблением в столице республики – Капчагайская ГЭС. Вступил в строй крупнейший в мире реактор на быстрых нейтронах на Шевченковской АЭС (АПРК. Ф. 708. Оп. 65. Д. 1. Л. 19-20). Важным и долгое время ожидаемым событием стал приход иртышской воды по 500-километровому каналу в Караганду. Исполнилась давняя мечта трех академиков: Ш. Чокина, К. Сатпаева и Д. Кунаева.

Уже по итогам девятой пятилетки по своему экономическому потенциалу, уровню развития основных отраслей экономики, их значению в общесоюзном разделении труда Казахстан прочно вошел в тройку лидеров среди всех советских республик, уступая лишь РСФСР и Украине, и больше это место уже никому не отдавал, только усиливая свои позиции во внутрисоюзном разделении труда и в общесоюзном производстве.

Быстрое индустриальное развитие, которое наблюдалось в 1960-1980-е гг. оказало влияние и на прежде малонаселенные районы, где стали складываться новые промышленные узлы, возникали целые отрасли производства. Часто это были необжитые и лишенные каких-либо ресурсов для нормальной человеческой жизни места, но богатые запасами полезных ископаемых. И возможности той социалистической системы, которая существовала в период руководства республикой Д.А. Кунаевым и усилия, предпринимаемые самим руководителем республики, сыграли огромную роль в мобилизации средств и ресурсов и решению вопросов, прежде всего, материально-технического снабжения и развития транспорта и связи.

Все это влекло за собой создание новых очагов производства и цивилизации в виде городов и рабочих поселков, из которых после также выросли города. Из почти девяти десятков городов современного Казахстана 43 из них возникли в годы правления Д.А. Кунаева. Среди них: Рудный, Темиртау, Экибастуз, Кентау, Жанатас, Каратау, Аркалык, Державинск, Степногорск, Актау, Аксу, Серебрянск, Курчатов и др.

Для Казахской ССР последнее «кунаевское» десятилетие оказалось наиболее продуктивным и гармоничным. На полную мощность заработали все строившиеся ранее крупные комбинаты, промышленные предприятия, производство товаров народного потребления и удовлетворение нужд и потребностей населения превратились в самостоятельные отрасли народного хозяйства со своими ресурсами, производственными мощностями и устойчивыми потребителями.

В отчетном докладе на XVI съезде, который оказался для него последним в качестве руководителя республиканской организации, да и члена компартии в целом, Динмухамед Ахмедович обратил внимание на то, что партия, в течение предыдущего десятилетия вела целенаправленную работу по выходу республики на новые рубежи экономического и социального развития. За годы двух пятилеток было построено 650 новых промышленных предприятий, были созданы новые подотрасли производства: подшипниковая, аккумуляторная, фарфоро-фаянсовая, производство огнеупоров, пластических масс, химических волокон, резинотехнических изделий (АПРК. Ф. 708. Оп. 95. Д. 1. Л. 18. Кунаев, 2022: 237).

Еще более возросли роль и значение для страны Павлодарско-Экибастузского территориально-производственного комплекса. Здесь уже сосредоточились к середине 1980-х гг. алюминиевый, химический, тракторный и нефтеперерабатывающий заводы, крупнейшая ГРЭС и завод ферросплавов, угольные разрезы производительностью в десятки миллионов тонн угля в год.

Продолжала усиливаться роль Мангышлакского нефтегазового комплекса с освоением богатейших месторождений на полуострове Бузачи. Началась разработка перспективных запасов углеводородного сырья в Прикаспийской впадине. Первые миллиарды кубометров газа были получены из крупнейшего Карачаганакского газоконденсатного месторождения (АПРК. Ф. 708. Оп. 127. Д. 30. Л. 9).

Новой, растущей отраслью республиканской промышленности стала нефтепереработка. В 1985 г. был введен в действие Чимкентский завод по переработке нефти, а на построенном в 1978 г. Павлодарском заводе была повышена глубина переработки сырья.

На новые рубежи вышли к середине 1980-х гг. машиностроение и металлообработка. Предприятия этой отрасли освоили выпуск более 300 видов новых машин, станков, оборудования, приборов (Тулепбаев, Тулепбаева, 2006: 111).

Постоянно растущие производительные мощности требовали большого количества электроэнергии и республика не только обеспечивала собственные потребности, но и сама стала в единой общесоюзной энергетической сети мощным центром топливно-энергетической промышленности. Действовали такие крупные генерирующие станции как Карагандинская и Алма-Атинская ГРЭС, Ермаковская и Джамбульская ГРЭС, Капчагайская ГЭС. Только за пять лет первой половины 1980-х гг. было введено более 3 млн кВт\ч новых мощностей на этих и других электростанциях. Развитие электросетей и дальнейшая выработка электроэнергии основывалась на сравнительно дешевом угле Экибастузского бассейна. В 1986 г. энергетика республики выработала 97,9 млрд кВт\ч электроэнергии, что было в 1,6 раза больше, чем в 1980 г. (Тулепбаев, Тулепбаева, 2006: 114).

В одном из своих последних, «программных» выступлений на торжественном заседании по поводу 30-летия освоения Целины Д.А. Кунаев, по сути, подвел итог своей деятельности, выделив результаты: «Казахстан стал одной из крупных топливно-энергетических баз страны, краем большой химии, развитого машиностроения и металлообработки, массового производства товаров для народа. В корне обновились и такие отрасли, как черная и цветная металлургия, угледобыча, нефтехимия и другие. <...> В рамках единого народнохозяйственного комплекса

страны, все разнообразнее и богаче становятся межреспубликанские экономические связи» (АПРК. Ф. 708. Оп. 127. Д. 13. Л. 14)

Заключение. Именно Д.А. Кунаеву Казахстан обязан своей современной, многоуровневой, многокомпонентной промышленностью. Будучи политиком, государственным деятелем общесоюзного масштаба, оставаясь при этом бессменным руководителем родного для него Казахстана, он делал все зависящее от него в тех обстоятельствах для социально-экономического развития республики, важнейшей составляющей которого являлось промышленное развитие, для максимально эффективного использования гигантских природных ресурсов в интересах развития всего народнохозяйственного комплекса союзной страны, не забывая и о насущных интересах, и проблемах населения Казахстана.

Sources

APRK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty
SARF – State Archive of the Russian Federation
RSACH – Russian State Archive of Contemporary History

Источники

АПРК – Архив Президента Республики Казахстан
ГА РФ – Государственный архив Российской Федерации
РГАНИ – Российский государственный архив новейшей истории

Литература

- Абуева, 2007 – *Абуева Н.А.* Становление казахстанской элитологии: научное издание. Российская акад. наук, Ин-т науч. информ. по общественным наукам. Москва: ИНИОН РАН, 2007. 51 с.
- Абылхожин, 1997 – *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Университет «Туран», 1997. 360 с.
- Абылхожин, 2019 – *Абылхожин Ж.Б.* Постсталинский период в истории Советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953-1991) Алматы: КБТУ, 2019. 465 с.
- Ашимбаев, Хлюпин, 2008 – *Ашимбаев Д., Хлюпин В.* Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы, 2008. 920 с.
- Брежнев 2016 – *Брежнев Л.И.* Рабочие и дневниковые записи: в 3 томах. Т. 1: 1964-1982 гг. М.: Историческая литература, 2016. 1264 с.
- Головинова, 2011 – *Головинова Ю.* Партийно-административная элита СССР в отечественной историографии рубежа XX-XXI вв. // Известия Алтайского государственного университета. 2011. С. 74-76.
- Кабульдинов и др., 2022 – *Кабульдинов З.Е., Касымова Д.Б., Аминов Т.А. и др.* Неизвестные страницы из жизни и деятельности видного государственного деятеля Жумабая Шаяхметова (1902-1966 гг.). Алматы: ТОО«Литера-М», 2022. 392 с.
- Касымова, 2022 – *Касымова Д.Б.* Как «уходили» со своих постов Ж. Шаяхметов и Д.А. Кунаев: общее и особенное//edu.e-history.kz. №3, 2022. С. 151-162.
- Кищенко и др., 2021 – *Кищенко М.С., Никифоров Ю.С., Тумаков Д.В.* Бюрократические практики ярославской региональной элиты в работе с письмами граждан в СССР 1960-х годов // Новейшая история России, 2021. Т. 11. № 1. С. 134–148.
- Кунаев, 2022 – *Кунаев Д.А.* О моем времени. От Сталина до Горбачева. Алматы: «Meloman Publishing», 2022. 378 с.
- Сактаганова, 2017 – *Сактаганова З.Г.* Экономическая модернизация Казахстана. 1946-1970 гг. 2-е издание. Караганда: Изд-во КарГУ, 2017 г. 365 с.
- Тищенко и др., 1995 – *Тищенко Г.Г., Оношко А.Г., Макунин А.А., Волков А.Т.* Оборонный потенциал Казахстана//Казахстан: реалии и перспективы независимого развития. М.: Российский институт стратегических исследований, 1995. 138 с.
- Толмачев, 1997 – *Толмачев Г.* 50 встреч с Д.А. Кунаевым: Воспоминания. Алматы, РПО «Кітап», 1997. 160 с.
- Тулепбаев, Тулепбаева, 2006 – *Тулепбаев Б.А., Тулепбаева К.У.* Д.А. Кунаев – выдающийся государственный и политический деятель. Алматы: «Нурлы Алем», 2006. 304 с.
- Черепанов, 2023 – *Черепанов К.В.* Д.А. Кунаев в 1955-1962 гг. На пути к вершинам власти // The scientific heritage, 2023. No. 116. Pp. 20-29.

Филиппов 2021 – *Филиппов С.И.* Феномен «бегства» советских элит в ряды оппозиции в конце 1980-х – начале 1990-х гг: макросоциологический анализ // Идеи и идеалы, 2021. Т. 13, № 2. Ч. 1. С. 92–109.

Bhavna Dave 2007 – *Bhavna Dave*. Kazakhstan: Ethnicity. Language and Power. London, New York: Routledge, 2007. 242 p.

Cleary, 1967 – *Cleary W.* Politics and Administration in Soviet Kazakhstan 1955-1964. Ph.D. diss. // Australian National University. Canberra, 1967. 454 p.

Hodnett, 1975 – *Hodnett G.* Succession Contingencies in the Soviet Union”//Problems of Communism, XXIV, 1975. 1-21, 131p. Hodnett 1978 - Hodnett G. Leadership in the Soviet national republics. Oakville Ontario, 1978. 410 p.

Keller, 2020 – *Keller S.* Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest, Convergence. Toronto: University of Toronto Press, 2020. 346 p.

Khalid, 2021 – *Khalid A.* Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present. Princeton: Princeton University Press, 2021. 556 p.

Rigby, 1968 – *Rigby T.H.* Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967. Princeton: Princeton University Press, 1968. 600 p.

Rigby, 1970-1971 – *Rigby T.H.* The Soviet Leadership: Towards a Self-Oligarchy? Soviet Studies, XXII, 1970-1971). Pp. 167-191.

Rigby, 1980 – *Rigby T.H.* A Conceptual Approach to Authority, Power and Policy in the Soviet Union // Authority, Power and Policy in the USSR: Essays dedicate to Leonardo Shapiro / Ed. by T.H. Rigby. London: Macmillan, 1980. 207 p.

Rigby, et al., 1983 – *Rigby T. H., Brown A., Reddaway P., Schapiro L.* Authority, Power and Policy in the USSR: Essays Dedicated to Leonard Schapiro. London: Macmillan, 1983. 221p.

Rigby, 1988 – *Rigby T.H.* Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System. Soviet Studies, 1988. Vol. XI. No. 4. Pp. 523-537.

References

Abueva, 2007 – *Abueva N.A.* Stanovlenie Kazahstanskoy etnologii. [The formation of Kazakhstani elitology]. Moskva: INION RAN, 2007. 51 p. (In Russ.)

Abylhojin, 1997 – *Abylhojin J.B.* Oчерки sotsialno-ekonomicheskoy istorii Kazahstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty: Universitet «Turan», 1997. 360 p. (In Russ.)

Abylhojin, 2019 – *Abylhojin J.B.* Poststalinskiy period v istorii Sovetskogo Kazahstana: chereda obrechennyih reform i nesostoyavshihsy deklaratsiy (1953-1991). [The post-Stalin period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953-1991)]. Almaty: KBTU, 2019. 465 p. (In Russ.)

Ashimbaev, Hlyupin, 2008 – *Ashimbaev D., Hlyupin V.* Kazahstan: istoriya vlasti. Opyit rekonstruksii. [Kazahstan: history of power. Reconstruction experience]. Almaty, 2008. 920 p. (In Russ.)

Bhavna Dave, 2007 – *Bhavna Dave*. Kazakhstan: Ethnicity. Language and Power. London; New York: Routledge, 2007. 242 p.

Brejnev, 2016 – *Brejnev L.I.* Rabochie i dnevnikovyie zapisi: v 3 tomah. T. 1: 1964-1982 gg. [Brezhnev L. Work and diary entries: in 3 volumes. T. 1: 1964-1982]. Moscow: Istoricheskaya Literatura, 2016. 1264 p. (In Russ.)

Cherepanov, 2023 – *Cherepanov K.V.* D.A. Kunaev v 1955-1962 gg. Na puti k vershinam vlasti. [D. Kunaev in 1955-1962. On the way to the heights of power]. // The scientific heritage, 2023. No. 116. Pp. 20-29. (In Russ.)

Cleary, 1967 – *Cleary W.* Politics and Administration in Soviet Kazakhstan 1955-1964. Ph.D. diss. // Australian National University. Canberra, 1967. 454 p.

Filippov, 2021 – *Filippov S.I.* Fenomen «begstva» sovetskih elit v ryadyi oppozitsii v kontse 1980-h – nachale 1990-h gg: makrosotsiologicheskii analiz. [The phenomenon of the “flight” of Soviet elites into the ranks of the opposition in the late 1980s – early 1990s: macrosociological analysis]. // Idei i idealy, 2021. Т. 13, No. 2, part 1. Pp. 92–109. (In Russ.)

Golovinova, 2011 – *Golovinova Y.U.* Partiyno-administrativnaya elita SSSR v otechestvennoy istoriografii rubeja XX-XXI vv. [The party and administrative elite of the USSR in domestic historiography at the turn of the XX-XXI centuries]. // Barnaul: Izvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2011. Pp.74-76. (In Russ.)

Hodnett, 1975 – *Hodnett G.* Succession Contingencies in the Soviet Union”//Problems of Communism, XXIV, 1975. 1-21, 131p.

Hodnett, 1978 – *Hodnett G.* Leadership in the Soviet national republics. Oakville Ontario, 1978. 410 p.

Kabul'dinov, et al., 2022 – *Kabul'dinov Z.E., Kasymova D.B., Aminov T.A., et al.* Neizvestnyie stranitsyi iz jizni i deyatelnosti vidnogo gosudarstvennogo deyatelya Jumabaya SHayahmetova (1902-1966 gg.). [Unknown pages from the life and activities of the prominent statesman Zhumabai Shayakhmetov (1902-1966)]. Almaty: TOO «Litera-M», 2022. 392 p. (In Russ.)

Kasymova, 2022 – *Kasymova D.B.* Kak «uhodili» so svoih postov J. SHayahmetov i D.A. Kunaev: obschee i osobennoe [How Zh. Shayakhmetov and D. “left” their posts. Kunaev: general and special] // edu.e-history.kz, 2022. No. 3. Pp. 151-162. (In Russ.)

Keller, 2020 – *Keller S.* Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest, Convergence. Toronto: University of Toronto Press, 2020. 346 p.

Khalid, 2021 – *Khalid A.* Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present. Princeton: Princeton University Press, 2021. 556 p.

Kischenkov, et al., 2021 – *Kischenkov M.S., Nikiforov Yu.S., Tumakov D.V.* Byurokraticheskie praktiki yaroslavskoy regionalnoy elityi v rabote s pismami grajdan v SSSR 1960-h godov [Bureaucratic practices of the Yaroslavl regional elite in working with letters from citizens in the USSR in the 1960s] // Novejschaya Istoriya Rossii, 2021. T. 11. No. 1. Pp.134–148. (In Russ.)

Kunaev, 2022 – *Kunaev D.A.* O moem vremeni. Ot Stalina do Gorbacheva [About my time. From Stalin to Gorbachev]. Almaty: “MELOMAN Publishing”, 2022. 378 p. (In Russ.)

Rigby, 1968 – *Rigby T.H.* Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967. Princeton: Princeton University Press, 1968. 600 p.

Rigby, 1970-1971 – *Rigby T.H.* The Soviet Leadership: Towards a Self-Oligarchy? Soviet Studies, XXII, 1970-1971. Pp. 167-191

Rigby, 1980 – *Rigby T.H.* A Conceptual Approach to Authority, Power and Policy in the Soviet Union // Authority, Power and Policy in the USSR: Essays dedicate to Leonardo Shapiro / Ed. by T.H. Rigby. London: Macmillan, 1980. 207 p.

Rigby, et al., 1983 – *Rigby T.H., Brown A., Reddaway P., Schapiro L.* Authority, Power and Policy in the USSR: Essays Dedicated to Leonard Schapiro. London: Macmillan, 1983. 221p.

Rigby, 1988 – *Rigby T.H.* Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System. Soviet Studies, 1988. Vol. XI. No. 4. Pp. 523-537.

Saktaganova, 2017 – *Saktaganova Z.G.* Ekonomicheskaya modernizatsiya Kazahstana. 1946-1970 gg. [Economic modernization of Kazakhstan. 1946-1970]. Karaganda: Izdatelstvo KarGU, 2017. 365 p. (In Russ.)

Tischenko, et al., 1995 – *Tischenko G.G., Onopko A.G., Makunin A.A., Volkov A.T.* Oboronnyiy potentsial Kazahstana. [Defense potential of Kazakhstan]. // Kazahstan: realii i perspektivy nezavisimogo razvitiya. M.: Rossiyskiy institut strategicheskikh issledovaniy, 1995. 138 p. (In Russ.)

Tolmachev, 1997 – *Tolmachev G.* 50 vstrech s D.A. Kunaevym: Vospominaniya [50 meetings with D. A. Kunaev: Memoirs]. Almaty: RPO "Kitap", 1997. 160 p. (In Russ.)

Tulepbaev, Tulepbaeva, 2006 – *Tulepbaev B.A., Tulepbaeva K.U.* D.A. Kunaev – vyidayuschiysya gosudarstvennyiy i politicheskii deyatel. [Kunaev is an outstanding statesman and political figure]. Almaty: Nurlu Alem, 2006. 270 p. (In Russ.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 787-800, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_787-800

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1869 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТЕР: СЕБЕБІ МЕН САЛДАРЫ

Әуезхан Кадиржанович Шашаев¹, Оразов Рашид Ешенұлы²,
Бағлан Әшімбекқызы Байназарова³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, қауымдастырылған
профессор
<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан)
Гуманитарлық ғылымдар магистры, аға ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

³Орталық Азия инновациялық университеті
(80-үй, Байтұрсынов көш., 160012 Шымкент, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы.
<https://orcid.org/0009-0003-4634-5910X>. E-mail: bainazarova.baglan@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024
© Шашаев Ә.К., Оразов Р.Е., Байназарова Б.Ә. 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада 1869 жылғы Қазақстанның батыс өңірін шарпыған, әкімшілік басқару реформасының ережелеріне қарулы қарсылық көрсету ретінде көрініс тапқан көтерілістер тарихы баяндалады. Ереже орыс патшалығының қазақ даласын отарлаудағы ең маңызды қадамдарының бірі және хандық одан кейінгі сұлтандар билігін толық жойып, ендігі жерде орыс әкімшілік жүйесінің тірегі болды. Оның қабылдануы қазақ жерлерін толық бақылауға алып, ресейлік ішкі тәртіптерге бейімдеумен қатар, ортаазиялық хандықтарды бағындыруға да жол ашты. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Көтерілістің алғы шарттары, себебі мен салдары, қозғаушы күштері мен таралу аймағын архивтік және басқа да деректер негізінде талдау. *Зерттеудің әдіс-тәсілдері* ретінде ғылыми зерттеулер жүргізуде басшылыққа алынатын: кешенділік, тарихи-салыстырмалық және жүйелеу мен өркениеттілік, жаңашылдық әдістері қолданысқа түсті. *Нәтижелер.* Мақалада 1869 жылғы көтерілістің себеп-салдары талданып, баяндалады. Көтеріліс еркіндік пен дінмен қатар қазақ даласындағы дәстүрлі билікті де сақтап қалуға бағытталды. Ереже бойынша жоғарғы басқару тұтастай әскери губернаторлардың қолдарына берілді. Нәтижесінде қазақ қауымдары жер иелену, әкімшілік басқарылу, білім беру, діни т.б. істер бойынша

ресейлік ішкі заңдар мен тәртіптерге қаратылды. *Қорытынды.* Ереже енгізілуіне орай қазақ халқының құқықтарын шектеді, жер мемлекет меншігі саналды. Білім беру мен діни істері бақылауға алынды. Әкімшілік басқару толықтай орыс шенеуніктерінің қолдарына берілді. Жаңа салық түрлері енгізілді. Ережеге қарсы Батыс Қазақстанда ірі көтеріліс орын алды.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, реформа, көтеріліс, Уақытша Ереже, Орал облысы, Торғай облысы, Маңғыстау, хан, сұлтан, қожа, ишан, болыстар.

Алғыс айту. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1869 ж. Батыс Қазақстан аумағында болған көтеріліс жаңа архивтік материалдар негізінде» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу номері: АР19679738).

Дәйексөз үшін: Шашаев Ә.Қ., Оразов Р.Е., Байназарова Б.Ә. Батыс Қазақстандағы 1869 жылғы көтерілістер: себебі мен салдары // Отан тарихы. 2024. Т. 29. № 3. 787-800 бб. (Қаз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_787-800

1869 WESTERN KAZAKHSTAN UPRISINGS: CAUSES AND CONSEQUENCES

Auezkhan Shashaev¹, Rashid Orazov², Baglan Baynazarova³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(Shevchenko, 28, 050010, Almaty, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Associate Professor.
<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(Shevchenko, 28, 050010, Almaty, Kazakhstan)

Master of humanities, senior researcher
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

³Central Azian Innovation University
(Baitursynova str. 80. Shymkent, 160012. Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, senior lecturer
<https://orcid.org/0009-0003-4634-5910X>. E-mail: bainazarova.baglan@mail.ru

© Valichanov IHE, 2024

© Shashaev A.K., Orazov R.E., Baynazarova B.A., 2024

Abstract. *Introduction.* This article sets out the history of the 1869 uprisings that swept the western regions of Kazakhstan and expressed armed resistance to the provisions of the administrative reform. This Regulation became one of the most important steps of the Russian kingdom in colonizing the Kazakh steppe and the support of the Russian administrative system, destroying the power of subsequent sultans. Its adoption allowed it to take full control of the Kazakh lands, adapt them to the Russian internal order, to conquer the Central Asian khanates. *The purpose and objectives* of the study are to analyze the prerequisites, causes and consequences, driving forces, and range of the uprising based on archival and other data. *As methods and techniques of research,* methods of comprehensiveness, historical comparability, and systematization and civilization, novelty are used, which are guided by scientific research. *Results.* The article analyzes and sets out the reasons for the 1869 uprising. The uprising was aimed not only at freedom and religion, - but also at maintaining traditional power in the Kazakh steppes. As a rule, top management in general was transferred to military

governors. As a result, Kazakh communities were turned to Russian internal laws and rules on land ownership, administrative management, education, religion and other matters. *Inference.* With the introduction of the Regulation, the rights of the Kazakh people were limited, the land was considered state property. Education and religious affairs are taken under control. Administrative management is completely transferred to Russian officials. New tax types have been introduced. There was a major uprising against the introduction of Polozheni in West Kazakhstan.

Keywords: Western Kazakhstan, reform, uprising, Temporary position, Ural region, Turgai region, Mangistau, khan, sultan, khoja, Ishan, bolivar.

Acknowledgements. The article was carried out within the framework of the project of grant financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Uprising on the territory of Western Kazakhstan in 1869 based on new archival materials" (registration number: AP19679738).

For citation: Shashaev A.K., Orazov R.E., Baynazarova B.A. The uprising in Western Kazakhstan in 1869: causes and consequences// Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 787-800. (in Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_787-800

ВОССТАНИЯ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ 1869 ГОДА: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Ауезхан Кадиржанович Шашаев¹, Рашид Ешенович Оразов²,
Баглан Ашимбековна Байназарова³

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevauvezhan@mail.ru

²Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

Магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

³Центрально-Азиатский инновационный университет
(д. 80, ул. Байтурсунова. Шымкент, 160012. Казахстан)

Кандидат исторических наук, старший преподаватель
<https://orcid.org/0009-0003-4634-5910X>. E-mail: bainazarova.baglan@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Шашаев А.К., Оразов Р.Е., Байназарова Б.А. 2024

Аннотация. *Введение.* В этой статье излагается история восстаний 1869 года, охвативших западные регионы Казахстана и вызвавших вооруженное сопротивление положениям реформы административного управления. Это Положение стало одним из важнейших шагов Русского царства в колонизации казахской степи и опорой русской административной системы, полностью уничтожив власть последующих султанов. Его принятие позволило не только взять под полный контроль казахские земли, адаптировать их к российским внутренним порядкам, но и покорить среднеазиатские ханства. *Цель и задачи исследования* - анализ предпосылок, причин и последствий, движущих сил и ареала восстания на основе архивных и других данных.

В качестве методов и приемов исследования применяются методы комплексности, историко-сопоставимости и систематизации и цивилизованности, новизны, которыми руководствуются при проведении научных исследований. *Результаты.* В статье анализируются и излагаются причины восстания 1869 года. Восстание было направлено не только на свободу и религию, но и на сохранение традиционной власти в казахских степях. Как правило, высшее управление в целом было передано военным губернаторам. В результате казахские общины были обращены к российским внутренним законам и правилам по землевладению, административному управлению, образованию, религиозным и другим делам. *Вывод.* С введением Положения права казахского народа были ограничены, земля считалась государственной собственностью. Образование и религиозные дела взяты на контроль. Административное управление полностью передано русским чиновникам. Введены новые виды налогов. Против введение Положения в Западном Казахстане произошло крупное восстание.

Ключевые слова: Западный Казахстан, реформа, восстание, Временное положение, Уральская область, Тургайская область, Мангистау, хан, султан, ходжа, ишан, болалар.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования РК «Восстание на территории Западного Казахстана в 1869 году на основе новых архивных материалов» (регистрационный номер: AP19679738).

Для цитирования: Шашаев А.К., Оразов Р.Е., Байназарова Б.А. Восстания в Западном Казахстане 1869 года: причины и последствия // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 787-800. (на каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_787-800

Кіріспе. XIX ғ. 50-60 жж. капиталистік қатынастардың даму барысындағы капиталдың қорлануына орай, Ресей мен Ұлыбритания Орталық Азия елдеріне ықпал ету және арзан шикізат көздері мен тауар айналымын өткізетін нарық нысандары үшін аса ірі бәсекелестік тартыстарға түскен еді. Бұл мәселеде, кезінде Азия мен Еуропаға шығудың кілті ретінде Петр Бірінші қарастырған Қазақ жері Ресей үшін отарлауға тиімді шекаралас жақын аймақ болатын. Басталып кеткен отарлаудың соңғы нүктесін қоятын реформаларды жүзеге асыру міндеті жүзеге асырыла бастады. Оңтүстік аумақтарда жаңа жерлердің басып алынуы алдында бұрын шеп саналған қазақ далалары енді империяның ішкі облыстарына айнала бастады. Бүкіл қазақ даласындағы басқару жүйесін түбегейлі өзгерту, оларды ішкі ресейлік басқару тәртіптерімен теңестіру, империяның басқа бөліктерімен араластыру қажеттілігі туындады. Осы арқылы басқару және салық жинау істерін қолайлы ету де көзделді. Бұл тіпті, билігінен айырылған хан, сұлтан, болыс-билерді айтпағанда, бұрын бейбіт қалыптағы қожа, ишан, молдалардың да наразылығын тудырып, көтерілісшілер басшысына айналуына алып келді.

Материалдар мен әдістер. Қазақстанның батыс өңіріндегі, 1869 жылғы Орал мен Торғай облыстарындағы және тағы басқа жерлердегі көтерілістер аз уақытқа созылғанына қарамастан деректерінің біршама көптігімен көзге түседі. Олардың басым бөлігі – Орынбор архивінде, сонымен бірге ресейлік орталық архивтер мен еліміздің бас архивінде шоғырланған құжаттар. Мысалы, 1869 жылдың 16 қаңтарында ашылып, 1874 жылдың мамыр айында жабылған «О возникших в Тургайской и Уральской областях беспорядках и о введении в действие Положения, о восстановлении в степи спокойствия» деп аталатын бір ғана істің өзі 642 парақтан тұрады. Сонымен қатар көтеріліске қатысқандарға байланысты тергеу комиссияларының істері, төтенше билер съезі, кейбір рубасыларының жауап-көрсетулері, мәселенің көптеген жақтарын ашып

көрсетуге таптырмайтын құнды деректер. Деректер арасында көтерілісшілердің Ережені қабылдаған ауыл аймақтарға жолдаған хаттары да ұшырасады. Мұндай хаттардан олардың жоспарлары, ұстанымдары айқын көрінеді. Бұл хаттар үкімет орындарының қолына тапсырылған (Орынбор обл. мемл. архиві 6-қ., 10-т., 8273-іс, 2-4-пп.). ҚР Орталық архивінің № 85 – «Закаспий әскери округіне қарасты Маңғышлақ приставы басқармасы» атты қордан 1869–1870 жылдардағы реформаға қарсы көтеріліс пен осы өлкеде орын алған 1916 жылғы көтеріліс туралы мәліметтер алынды. *Зерттеудің методологиялық тәсілдері* ретінде тарихи зерттеулер жүргізуде пайдаланылатын кешенділік, тарихи-салыстырмалық және жүйелеудің негізгі әдіс-тәсілдері қолданылды. Мақала тақырыбына орай қазіргі тарих ғылымындағы шынайылық, деректік негіздеме мен құжаттық сүйемелдеу және қолданыстағы әлемдік трендтер бағыттары мен жаңашыл тәсілдері басшылыққа алынды.

Талқылау. Ресей империясының отарлау саясаты мен оған қарсы болған көтерілістер тарихы мен тарихнамасы ауқымды зерттеулерді қамтыған, дегенімен мақала барысында оның маңызды дегендеріне ғана тоқталуды жөн көрдік. Әрине зерттеушілер арасында түрлі пікірталастар мен алуан түрлі көзқарастар орын алған. Қазақ жерін жаулап алу мен тұрғындарын бағындыру төңірегінде Л. Мейер, М.И. Красовский, М.М. Сперанский, В.А. Перовский, М.И. Венюков, М. Терентьев, А.И. Макшеев, А.А. Кауфман және т.б. отарлаудың орталықтағы және жергілікті жерлердегі ерекшеліктері мен барысы туралы өздерінің көзқарастары мен зерттеулерін қалдырды. Империялық отарлау барысында ең маңызды да шешуші қадамдардың бірі болған 1867-68 жылдардағы реформалар нәтижесінде туындаған қарсыластық қозғалысы тақырыбы да патшалық дәуірдің өзінде талай таластарды туғызды. Кеңестік кезеңдегі зерттеулерде де бұл көтерілістерге аз да болса белгілі бір бағалар берілді. Әкімшілік басқару реформалары мен қазақ даласындағы оған қарсылықтар жөнінде алғаш рет сол тұстағы орыс бұқаралық ақпарат құралдары жазды. Көтеріліске әкелген реформа баптары талқыланбаса да бұл шағын хабарлар мен мақалаларда жергілікті халықтың жаңа өзгерістерді қабылдауға құлықсыз екендіктері баяндалды. Аталған 1867-68 жылғы ережелерге қарсы көтерілістер туралы, сол кездегі баспасөздерде: 1869 ж. «Современная летопись», «Современные известия», «Биржевые ведомости», «Оренбургские губернские ведомости», «Вестник Европы», «Русский инвалид», «Голос», «Всеобщая газета» және тағы басқаларында жарияланды. Олардың арасында осы Ережені сынға алған мақалалар да болды. Мысалы, «Вестник Европы» (Вестник Европы, 1869. Кн. 5: 380) журналы бұратана көшпелі халықтарда округтік және болыстық басқару жүйелерін енгізу әлі ерте деп есептеді. Дәл осындай пікір, «Отечественные записки» басылымында жарық көрген болатын. Басылымда - 1867 ж. 11 шілдедегі Сырдария және Жетісу облыстарын басқару туралы ережені «бұратаналар» арасында осындай қоғамдық өзгерістерді іске асыру асығыстық болар делінді. 1869 жылы «Московские ведомости» газетінің наурыздың соңындағы нөмірінде (№68) жаңа ережелердің өзі жөнінде емес, басым түрде оған қарсылықты көбірек жариялады. Империялық дәуірдегі орыс тарихнамасы ішінде 1868 жылғы Ережеге байланысты Н.А. Середаның өзінің әділ де батыл ойларын білдірген еді. Ол өзінің «Русская мысль» журналында жариялаған көлемді мақалалары топтамасында реформаның әлсіз, қазақтар арасында жүзеге асыруға келмейтін шикі тұстары мен оған қарсы қарулы көтерілісті туғызғанын атап айта отыра, жаңа тәртіптерді енгізудегі билік орындарының жіберген қателіктерін тізбектеп, басқару тәсілдерін ашық сынға алған болатын (Середа, 1891а: 41-44.; Середа, 1891ә: 19). Аталған Ереже жобасын талқылау ісіне Орынбор Шекара комиссиясын басқарған М.В. Ладыженскийдің мен қазақ тұрмысын жақсы білетін шығыстанушы В.В. Григорьевтің қатыстырылмауы Гирс комиссиясының қателіктерінің бірі деп А.И. Добросмыслов атап көрсетті

(Добросмыслов, 1902: 425). Ф. Лобысевич өлкеде облыстар мен уездердің құрылуын, олардың шекараларын сөз етіп, одан кейін басым түрде дала төсіндегі көтеріліс қимылдарын сипаттады, дегенімен, өзінің Орынбор өлкесіндегі қазақ даласы туралы еңбегінде 1868 ж. реформаларды айтқанымен, оның жасалу ерекшеліктеріне тоқталмайды. Ф. Лобысевич тұжырымдарынан қазақ халқының соттық істерінің, басқа да кейбір салттарының «артта қалғандығы», оларды осындай ережелер арқылы өркениетке жетелеуге болатындығы жайлы көзқарастары байқалады (Лобысевич, 1891: 14-27). Кеңестік тарихнамада 1867-1868 жж. патша реформалары мен соның салдарынан болған көтерілістер туралы біршама пікірталастар болды. Б.С. Сүлейменовтың 1946 және 1951 жж. жарық көрген шағын мақалаларында реформалардың даярлануы сол кезеңдегі біршама сипатталды. Кейінгі мақаласында ғалым Ресей экономикасының кең-байтақ аумақтарды шаруашылық жағынан игеруге деген қажеттіліктері, Қазақстанның арзан шикізат көзі мен орыс өнеркәсібі тауарларын өткізетін нарығы ретінде қалыптасуы, консервативтік патриархалдық-феодалдық топтарды әлсірету қажеттілігі және осыған байланысты солтүстік-батыс қазақ жерлерін ресейлік әкімшілік жүйеге жақындастырудың қажеттілігі 1867-1868 жж. әкімшілік реформалардың жүргізілуіне жетеледі деген болатын (Сүлейменов, 1951: 118). Б.С. Сүлейменовтың реформаға қатысты түпкілікті көзқарастары оның 1963 ж. жарық көрген іргелі монографиясында нақтыланған болатын (Сүлейменов, 1963: 39, 47). Б.С. Сүлейменовтың кеңестік дәуірдегі келесі бір ірі зерттеуші В.Я. Басинмен бірге жариялаған еңбегінде осы реформалар мен оның салдары туралы мәселе де қамтылды. Аталған еңбекте 1868 жылғы ереженің жалпы мазмұны қысқаша беріліп, отарлау сипатына қарамастан оның Қазақстанды жалпыресейлік экономикалық жүйеге тартуға ықпал еткені, қазақ даласындағы патриархалдық-феодалдық тәртіптер ыдырай бастап, оның орнына капиталистік қатынастардың еніп, дами бастағаны, мәдениеттің де дамығаны жөнінде біршама даулы тұжырым жасалаған болатын (Сүлейменов, Басин, 1981: 133-136). Ж.Қ. Қасымбаев 1869-1870 жж. қазақтар көтерілісіне арнаған бір мақаласында автор капиталистік Ресейдің ұлттық аумақтардың, соның ішінде қазақ даласының да әлеуметтік-саяси және шаруашылық дамуына әсерін тигізбей тұра алмайтын еді, деп атап көрсеткен (Қасымбаев, 1989: 84). 1867-1868 жж. ережелердің даярлануы мен оның ерекшеліктері Қ.А. Жиреншиннің еңбегінде оның қазақ қоғамына әкелген саяси және экономикалық өзгерістеріне талдау жасалған. Қ.А. Жиреншин реформалардың бұрынғы патриархалдық-феодалдық құрылыстың іргесін сөге отырып қазақ жеріне буржуазиялық қатынастардың енуі мен дамуына әсер еткенін атап өтеді (Жиреншин, 1996: 80-83). Б.С. Әбенаның кандидаттық диссертациясында 1868 ж. реформаның Орынбор өлкесінде енгізілуі мәселесі қарастырылып, автор тарапынан оған қазақ жерлерінің Ресей империясының түпкілікті отарына айналдыру құралы деген баға беріледі (Әбенова, 2000: 24). Реформалардың даярлануы тарихын баяндай келе Б.М. Абдрахманова, көршілес жатқан қыстау орындарынан ауылдар мен болыстар ұйымдастыру қағидаттары қазақтардың дәстүрлі қоғамдық ұйымдарына мүлдем сәйкеспейтін жасанды әкімшілік бірліктерді туғызып, оның үлкен қателіктерінің біріне айналғанын көрсетеді (Абдрахманова, 2010: 84-85). Сонымен қатар, Ж.Қ. Қасымбаев кейінгі жылдары жариялаған еңбектерінің бірінде өзінің жоғарыда берілген пікірлерін нақтылай түскен болатын (Қасымбаев, 2010: 114). А.Т. Қаипбаева мен А.А. Нұрмұхамбетов отарлық кезеңдегі реформалар негізінде құрылған жаңа басқару жүйесі әскери басқыншылық сипатқа ие болғанын атап көрсетеді (Қаипбаева, 2016: 76).

Зерттеу нәтижелері. Алдымен, Қазақстанның Батыс аймағында бұрқ ете түскен көтерілістердің алғы шарттарына тоқталып өтейік.

1868 жылдың күзінде Комиссия бірнеше жылға созылған өз жұмысын аяқтап, 21 қазан күні Орынбор, Сібір қазақтары жерінен және Семей облысынан Орал, Торғай,

Ақмола және Семей облыстарын жасақтау жөнінде император бекіткен жарғы шығарады. Жаңа ереженің жобаларын 1869 ж. 1 қаңтарынан бастап іске асыру көзделеді. Облыстар Орынбор генерал-губернаторлығына қаратылды. Бұл сөзсіз патшалық Ресейдің қазақ даласын отарлаудағы келесі, аса маңызды қадамдарының бірі болып табылды.

Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский 1869 ж. қаңтарда өлкедегі қазақ қауымдарына хабарлама таратып, онда олардың әртүрлі заң-ережелермен жүргенін қолайсыз деп тапқан император ағзамның оларға арнап ортақ заңдар шығарғанын мәлімдеді. Бұнда олар қараған бұрынғы Орынбор өлкесінің бұдан былай екі облыс пен сегіз уезге, олар өз кезегінде болыстарға бөлінетіні, аға сұлтандардың орнына қазақ жұртына жер пайдалануда не қаржылық істерде ешқандай қатысы болмайтын орыс уезд бастықтары тағайындалатыны жарияланды. Олардың халыққа бейтарап және әділ қарайтындары, болыстар мен басқа да лауазымдар жөнінде айтылды. Түтін салығы, әскерден босатылуы, еркін көшіп-қонатындары жайында хабарлай келіп, қазақ халқының өзіне беріліп отырған мұндай мейірбандықты дұрыс түсінетініне, олардың ұлы мәртебелі патшаға алғыс білдіретініне (ҚР ОМА. 25-қ. 1-т., 1817-іс. 504 п.) үміттенетінін жариялады.

Ел ішінде қобалжу басталды, 1869 ж. қаңтардың шамамен 10-12 аралығында жергілікті билердің бірі Мұңайтпас Бөтенбекұлы өз қыстауында – Ұлы Қобда бойындағы Бескопа жазығында алыс-жақын жерлердегі билер мен белгілі ақсақалдарды шақырып үлкен құрылтай-кеңес ұйымдастырды. Архивтік құжаттарға қарағанда, аталмыш кеңеске Саттық Тайұлы, Тұрым Тортайұлы, Айжарық Бекбауұлы, Ермек Қостанұлы, Жақсыбай Жылгелдіұлы, Садақай Бәсібекұлы, Рысалы Бекенұлы, Меңдәлі Бәйтерекұлы, Қоңырау Тышқанбайұлы сияқты табын руының билері мен белгілі адамдары, олардан бөлек Қадырбек, Қожамберді бөлімдері, Елек-Қобда бойларындағы басқа да Табын мен Тама ауылдарынан көптеген адамдар шақырылған. Деректерге қарағанда, бұл құрылтайға 500-ге жуық адам қатысқан. Екі күнге созылған бұл жиын Уақытша Ережені талқылауға, оны қабылдау не қабылдамау жөнінде шешім шығаруға арналады. Кеңес кезінде пікірлер екіге бөлінеді. Біреулері ережені қабылдауды жөн көрсе, басқа біреулері қабылдамауды ұсынады. Ақырында кеңеске қатысушылар ережені қабылдамауды ұйғарып, бүкіл ел-жұрт болып қыстауларын тастап, даланың оңтүстік түкпірлеріне – Сам-Матай, Үстірт өңірлеріне қоныс аудару туралы шешімге келеді. Алайда қыс ішінде көшу қиындығына байланысты бұл шешімді қоя тұрып, генерал-губернаторға Ереже жөніндегі әңгімелердің анық-қанықтығын сұрап хат жазуды ұйғарады. Орынбор әкімшілігі бұрынғы Орта бөліктің аға сұлтаны Мұхамеджан Баймағамбетұлын Қобда бойына аттандырған соң ел іші біршама тынышталады. Ол Мұңайтпас, Саттық сияқты жергілікті билермен арнайы кездесіп, ереженің мазмұнын түсіндіріп, халыққа басу айтқан болатын.

Бірақ бұл дауыл алдындағы уақытша ғана саябырсу еді, – аға сұлтан келіп кеткеннен кейін көп ұзамай ел іші тағы, бұл жолы бұрынғыдан да бетер бүлінеді. Бұған себепкер Қобда-Елек бойындағы белгілі молда әрі ишан Ықылас Досұлы (Досмағамбетұлы) есімді адам болған (ООМА. 6-қ. 10-т., 8273-іс. 2-п.). Ол Уфаға барып, ондағы бас мүфти Сәлімгерей Тевкелевпен жолығып келген беті болатын; келе салысымен ол Елек пен Қобда арасындағы ауылдарға жаушыларын жіберіп Тамды өзені бойындағы өз ауылына тағы бір кеңеске шақырады. Деректерге қарағанда, осы кеңеске Мұңайтпас би 50 адаммен аттанған және басқа да адамдарды қатысуға шақырған. Осы жиында Ықылас Досұлы өзінің бас мүфтимен кездескенін, оның сөздерінен секем алғанын, Уақытша Ереженің қазақтарды шынымен православие дініне қаратуынан күмәнданатындығын хабарлайды (ООМА. 6-қ. 10-т., 8239-іс. 6-п.). Ықылас ишан бірден ортаға қарулы жігіттерден жасақ шығарып орыс өкіметіне қарсы

тұруға үндеген. Оның сөздері ауыл-аймақтарға тез тарап, ел іші одан бетер дүрбелеңге толады, ереже туралы қауесеттер ауыл-ауылға жаңа қарқынмен қаулай жөнеледі. Әрқайсысы 600-700 адамнан тұратын қарулы жасақтар шығарылып ауылдар арасына жаңа тәртіпке бағынбауға үндеулер таратылады. Осы кезең көтерілістің басталуы болатын. Ықылас Досұлы оның негізгі рухани көсемдерінің біріне айналады, Саттық Тайұлы, Жақсыбай Жылгелдіұлы, Әлімжан Сарымолдаұлы, Жандәулет Жанаманұлы және т.б. Ықыластың үндеулерін халыққа таратушылар болады. Үндеулердің дені бүкіл қандастарын «Алла мен дін үшін» қасиетті соғысқа шақыру болған. Ықыластың ишан екені аталды, Әлімжан мен Жандәулет екеуі де қожа әулетінен өрбіген молдалар болатын. Алғашқы кеңесті ұйымдастырған Мұнайтпас би де қажылыққа бірнеше рет барған діни қайраткер болып табылған. Қобда мен Елек арасындағы қарулы топтар сәл кейіннен ауылауылдарды аралап, халықты өздеріне күшпен қаратуға тырысады. Жаңа тәртіпті қабылдамай, өздерімен қосылуға шақырады. Жаңа үлгіні қабылдап қойған немесе оған іш тартқан ауылдарды шауып, малдарына барымта жасайды, арада біраз қақтығыстар орын алады. Жаңа отаршылдық тәртіпке бағынбау үшін өз жерлерін тастап Үстірт өңіріне кетуді ұйғарған көтерілісшілер ережені алдында қабылдаған қандастарын да өздерімен бірге кетуге үгіттейді. Осындай оқиғалар салдарынан Орал және Елек уезінің болыстарын ұйымдастыруға шыққан комиссиялар үлкен қарсылықтарға кез болады. Орал уезінің бастығы подполковник Черноморсков бастаған комиссия бастапқыда жұмыстарын сәтті бастағанымен алғашқы қиындыққа Ұлы Қобда бойында кезігеді. Осы өзеннің төменгі жақтарында қыстайтын Құлмағамбет Қитарұлы бидің ауылында Уақытша Ереже туралы хат мешіт ішінде көпшіліктің алдында оқылып, одан соң қанжармен кескіленіп тасталады (ООМА. 6-қ. 10-т., 8321-іс. 10-п.). Хатпен таныс болған халық мұндай хаттарды қабылдамайтындарын, үндеуге риза еместерін және келген жаушыларды әрі қарай жібермейтіндіктерін жариялайды. Олар өз ақсақалдарының Қобданың оң жағындағы кеңеске кеткендерін (әңгіме Бесқопадағы кеңес туралы болып отыр) және олардың өздері келмейінше ешқандай комиссияны жібермеуді, қаруланып дайын отыруды тапсырып кеткендерін жеткізген. Мешітте жиналған адамдардың барлығы қарулы, аттары ерттеулі, сақадай-сай даярлықта болған. Бұл оқиға 1869 ж. 11 қаңтар күні орын алған. Комиссия мүшелері басқа хатты апаруға жүргелі оқталғанда, қарулы топ олардың жолын кескен, егер тыңдамаса олардың өлтіріліп, суға тасталатындарын айтып ескерткен. Комиссия құрамындағы жергілікті билердің келесі тобы 12 қаңтар күні Қобданың төменгі жағындағы Қарасу көлінің маңындағы Сапақ Пұсырманұлы мен Жапар ауылдарына келген кезде де дәл осындай жағдайдың үстінен түседі. Оларды 40 шақты қарулы адам қоршап алып, алдыңғы жаушылардың қағаздарының кескіленіп тасталғанын, бұларды да ішкері өткізбейтіндерін, себебі Қобданың арғы жағына кеңеске кеткен ақсақалдары солай тапсырып кеткендігін жеткізген. Кеңесте бір шешім шықпайынша, бұларды да, комиссияны да қабылдамайтындарын жариялаған. Кеңес өтіп жатқан ауылға өтпекші болған жаушыларды қарулы топ күшпен кері қайтарған. Осыдан соң бұлар да кері қайтуға мәжбүр болады (ООМА. 6-қ. 10-т., 8239-іс. 3-4-пп.). Жергілікті халық комиссия құрамындағы өкімет бекіткен молданы да қабылдамаған, оны өздерінің емес, орыстардың адамына санайтындарын айтқан. Комиссия мүшелері ел арасындағы әңгімелерге қарап, ережеге қарсылық көрсетіп жүргендерді сұлтан Қаналы (Ханғали) Арыстанұлы мен оның адамдарының қолдап жүргендерін хабарлаған. Орал уездік комиссиясының келесі бір тобы Қиыл өзенінің бойындағы Кете руының ауылдарында да үлкен қарсылықтарға тап болады. Жергілікті жұрт ешқандай комиссияны да, ережені де қабылдамайтындықтарын айтып, келген өкілдерді өліммен де қорқытады. Мұнда да топ мүшелерін 40-қа тарта қарулы адамдар қарсы алып, басқа ауылдарға жібермей аттандырып жібереді. (Середа, 1891а: 41-44.) Черноморсков

Орал облысының әскери губернаторына 18 қаңтарда жазған рапортында Орал және Торғай облыстарының 5 мың түтіннен тұратын Кете және Жылқышы Табын руларының ескі тәртіпті қару күшімен қорғауға даяр екендерін мәлімдеген. Аталған түтін санының 1,5 мыңы Орал облысына қарайтыны көрсетілген (ООМА. 6-қ. 10-т., 8239-іс. 16-п.). Бұл көтеріліс басындағы бірер ру көлеміндегі мәлімет болатын. Өз кезегінде Орал әскери губернаторы, генерал-майор Н.А. Веревкин Қарасу көлінің маңындағы ауылдарға өзінің қатал үндеуін жариялайды. Онда олардың «әзірге кеш болмай тұрғанда естерін жиюларын», өзінің әскер жіберуін күтпеуді, әскер жіберілсе «қалтырай берулерін», себебі еш аяушылық болмайтынын айтып ескертеді. Елек уезінің бастығы Плотников бастаған ұйымдастыру комиссиясы да сәтсіздікке ұшырайды. Мұның құрамында ағайынды Арынғазыұлы сұлтандар да болған. Алғашқы болыстарды жасақтаған соң, Табынтал (Табантал) өзенінің бойында жергілікті Табын және Тама руларының ақсақалдары комиссияға сенбейтіндерін, ереже туралы Орынбор генерал-губернаторынан ғана естігілері келетіндерін жеткізеді. Олар енді жаңа тәртіпті қабылдауға ниеттерінің жоқтығын мәлімдейді. Бесқопа кеңесінен соң губернаторға жазылған хатты жолда Плотниковтың адамдары алып қойған еді. Уезд бастығы бұдан былай өзінің басты әкім екенін, сол себепті қазақтардың өзін айналып өтіп, губернаторға тікелей шықпауға тиіс екендерін жеткізген болатын. Осыған наразы болған халық комиссияны қоршап алады, 100-ден астам қарулы адамдар да жиналып қалады. Қарулы жігіттерден сескенген ұйымдастырушылар түнді пайдаланып Орынборға қайта оралады (ООМА. 6-қ. 10-т., 8320-іс. 20-п.). Іс жүзінде қарулы адамдар көрсетілген мөлшерден әлдеқайда көп болған және олар комиссияға ашық қарсылық танытқан. Бұл жердегі қарсылықты негізгі ұйымдастырушы жасы 80-нен асқан Саттық Тайұлы болған. Ол 1822–1826 жж. Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтеріліс сардарларының бірі болған болатын. Орынборға келген соң Плотников Торғай облысының әскери губернаторы Баллюзекке даладағы толқулардың себептері сұлтан Қаналы Арыстанұлының, Айжарық, Жақсыбай т.б. адамдардың елді азғыруынан деген мәлімдеме жасайды. Ережеге дейін аға сұлтан көмекшісі болған Байәділ Кейкіұлы сәтсіздіктердің басты себебі көтерілісшілерде емес, өзінің жеке қарсыластары Арынғазыұлы сұлтандардың кінәсінен деп губернаторды сендіріп, одан комиссияны өзі бастап шығуға рұқсат алады (Мощенский, 1913: 2). Бұл адам осы арқылы қызмет-мансап алуды да көздеген. Алайда бұл сапар да сәтсіз аяқталып, Плотников та, Кейкіұлы да арттарынан қуған қазақ жасақтарынан қашып Орынборға оралады. Орал облысы Калмыков уезінің ұйымдастыру комиссиясына да жергілікті Беріш, Ысық рулары қарсылық көрсетіп, жаңа тәртіпті қабылдаудан бас тартады. Комиссия басшысы әскери старшина Голованов 25 казак шақыртуға мәжбүр болады. Гурьев уезінің болыстарын жасақтауға шыққан капитан Тверитинов бастаған комиссия жұмысы да сәтсіздікке душар болады. Жем өзенінің төменгі жағында үш ауыл ұйымдастырған топ Жем және Сағыз өңірлеріндегі Ысық, Шеркеш, Адай ауылдарының билеріне Ереже туралы түсіндіргенімен, көп ұзамай 400 адамдық қарулы жасақтың шабуылына ұшырайды. Жергілікті халық жаңа ережені, орыс басшыларын қабылдағылары келмейтіндерін, бұрынғы аға сұлтан биліктерін қалдыруды талап еткен. Алғашқы соққыны мылтықтардан оқ атып тойтарған комиссия келесі шабуылды күтпей, 23 қаңтар күні түн ішінде Гурьевке оралуға мәжбүр болады. Орал әскери губернаторы Веревкин қарсылық көрсеткен Адай руына Жем бойындағы жаз жайлауларына тек Ережені қабылдаған ауылдар ғана жіберілетінін хабарлауды көздеген (ООМА. 6-қ. 10-т., 8239-іс. 21, 24-31-пп.). Осылайша, толқулар жалыны бір уақытта көршілес өңірлерді де шарпып, көтеріліс кең қанат жая бастайды. Ықылас Досұлы мен оның серіктері алыс-жақын маңдағы бүкіл қазақ ауылдарына үндеулер таратып ережеге қарсы күреске шақырады. Деректерге қарағанда, көтеріліс қарсаңында 1869 ж. басында

Мұнайтпас би Үстірт, Хиуа өңірлерінде қыстайтын Шөмішті Табын руына, ал би Тұрым Тортайұлы Шекті руына жаушылар арқылы хат жіберіп, Жаңа Ереже туралы хабарлаған, көтеріліске шақырған. Хаттардың бәрі қасиетті діндері мен Алла жолында соғысуға шақыру мазмұнында болған. 1869 ж. қаңтар айының басында шөмішті табын және шекті-шабақ руларының белгілі билері мен батырлары Жәнібек Барақұлы, Алдаш Байғанаұлы, Әзберген Мұнайтпасұлы және Есет Көтібарұлының ұлы Назар бастаған делегация Хиуа ханына келіп, қазақтардың Уақытша Ережені қабылдаудан бас тартып, орыс өкіметіне қарсы шыққандарын айтып көмекке әскер сұраған болатын. Ережеге қарсы хабарларды Ішкі Орданың ықпалды сұлтандарының бірі, кейіннен белгілі ақын, ағартушы болған Шәңгерей Бөкеев те таратқан. Ол елге ереженің патша әлі бекітпеген уақытша екенін, қазақтар үшін пайдалы бола ма соны білу үшін тәжірибе түрінде енгізіліп отырғанын хабарлаған. Ережелердің қазақтар үшін пайдалы болуы екіталай екенін де айтқан, башқұрттар тәрізді өз жерлерін сатып, кедейшілікке ұшырап, соңынан христиан дінін қабылдауға мәжбүр болулары мүмкін екенін ескерткен. Шәңгерей сұлтан өкіметтің де осыны көздеп отырғанын, өзінің Уфада болуы кезінде башқұрттардың орыс дініне көптеп өтіп жатқандықтарын өз көзімен көргенін жариялаған. Сұлтан Орынборда қазақтардың дініне қатысты өзіне мәлім болған өкіметтің басқа да шараларын жеткізумен қатар, Бөкей ордасы жұртын Елек уезінде болған жағдайлардан, ондағы елдің көтерілгенін, уезд бастығының да, Кейкіұлының да сәтсіздіктері жөнінде хабардар еткен. 1869 ж. көтерілістің негізгі жетекшілерінің бірі Қаналы Арыстанұлы (тарихи әдебиеттерде Ханғали) болды. Ол Әбілқайыр ханның 4-ші ұрпағы болатын. Қаналы 1855–1857 жж. аралығында Орта бөлікке қарасты 57-дистанцияны басқарған, 1857-1860 жж. аталған бөлік аға сұлтанының көмекшісі қызметін атқарған. Сотник шенінде болған, 1859 ж. бір топ қазақ депутациясымен бірге Петербургке император сарайына барған, сол үшін есаул шеніне өткен. Сол жылы 27 жаста болған сұлтанды Есет Көтібарұлы т.б. белгілі ордалықтармен бірге император сарайына жіберуге арнайы іріктеген Орынбор генералгубернаторы А. Катенин Қаналыға мінездемесінде: «...Молодой человек, обещающий быть со временем весьма полезным орудием Правительства», - деп көрсеткен болатын (РМТА. 1291-қ. 82-1859-т., 21-іс, 19-п.). Сәл кейіннен 3-ші дәрежелі әулие Станислав орденімен, Станислав ленталы күміс медальмен марапатталған. Алғашында өкімет комиссиясының құрамына еніп болыстар жасақтауға қатысқан Қаналы сұлтанның көтерілісшілер жағына шығу хикаясы қызықты әрі қарама-қайшылыққа толы. Бір деректер бойынша 1868 ж. аяғында болыстардың құрылатындығы туралы естіген ол Орал уезіне қарасты Черноморсков тобына өз көмегін ұсынған. Оның рұқсатын алған сұлтан болыстық сайлау кезінде өзінің туған бауырын болыс етуге тырысқан сыңайлы (Сербаринов, 1869: 55 п.). Осы жерде таластар орын алып қалады. Бұған қоса, ел билеп келген бұрынғы төре-сұлтандар тобы мен патша өкіметіне қызмет қыла бастаған жергілікті ру өкілдерінің арасындағы тартыс та қылаң береді. Бұрынғы Батыс бөлік аға сұлтанының көмекшісі болған, ережеден соң Орал уезі бастығының кіші көмекшілігіне бекітілген Шолақ Айбасұлы уезд бастығы Черноморсковқа Қаналыны ел арасында іріткі салушы етіп көрсеткенге ұқсайды. Кейбір алдыңғы архивтік деректерде бұл екі адамның араздықта болғаны туралы кездеседі. Сұлтанның сайлау кезіндегі қылықтарынан секем алған уезд бастығы оған сенімсіздікпен қарайды. Дегенмен ашық тұтқындауға бата алмаған Черноморсков Қаналыға жабық конверт беріп, оны Оралға, әскери губернатор Веревкинге жеткізуді талап етеді. Подполковниктің әрекетінен сезіктенген сұлтан былай шыға конвертті ашып хатты оқығанда оның губернатордан өзін барған бойда жедел тұтқынға алып, халықты көтерілуге үгіттегені үшін дереу сотқа беруді сұраған екен. Сюжеті ертегілердегі оқиғаларға ұқсаса да шын мәнінде осылай болған, бұл оқиға деректермен

қатар сұлтанның ұрпақтары арасында да сақталған. Осыны көрген оның жақтастары Қаналыға дереу қобдалық табындардың ханы атағын алып, көтеріліс көсемі болуды ұсынады. Бұрын орыстың есаул шенінде, аға сұлтан көмекшісі болған Қаналы Арыстанұлы Уақытша Ереже бойынша да патша өкіметіне қызмет көрсетіп, бір қызметке ие болудан үмітті еді. Жоғарыдағы оқиғадан соң ол біржолата көтерілісшілер жағына шығып, оның негізгі жетекшілерінің біріне айналады. Шамамен қаңтардың ортасында Торғай облысының аумағына өтеді. Оның Хиуаға кеткенге дейінгі іс-әрекеттері түгел дерлік осы облыс аумағында өтті. Қаналы сұлтан көтерілістің бір көсемі Саттық Тайұлының күйеу баласы болып келсе, күрестің келесі бір жетекшісі Айжарық Бекбауұлымен де құдандалық туыстықта болған. Аталған сұлтандар «уақыт өте құтылуды» Орал губернаторына көршілес Торғай губернаторы Ф. Баллюзек те ұсынған болатын. Жоғарыдағы оқиғадан сұлтандар мен қарадан шыққан қызметкерлер арасындағы бақталастық айқын көрінеді. Арынғазы сұлтан ұрпақтарымен Байәділ Кейкіұлы тайталасса, Шолақ Айбасұлы мен оның күйеу баласы Омар Қазыұлы (Сырым Датұлының немересі) да төре табын биліктен шеттетуге тырысқан. Бұлардың барлығы орыс оқу орындарында оқыған, жоғарғы қызметтерге қол жеткізген адамдар болатын. Басқарудың жаңа тәртібі олардың жолын ашып бергендей еді. Төре затымен әсіресе бұрынғы Батыс бөлік аға сұлтанының көмекшісі қызметінде болған Айбасұлы қатты өштесті. Оның төрелермен күресі көтеріліске дейін әлдеқашан ерте басталды. Ол Қаналы сұлтанмен бір дау бойынша араздықта болса, Орынбор Шекара комиссиясының бұрынғы төрағасы В.В. Григорьевке 1866 ж. жолдаған бір хатында аға сұлтан М. Тәукеұлы бастаған сұлтандарды қатты сөккен болатын. Мұнда ол Орынбор басшылығына «даладағы бүкіл зұлымдықтың түп-төркіні – сұлтандар» екенін түсінетін уақыт келгенін жазды (РМТА. 853-қ. 1-т., 178-іс, 60-п.). Мұндай пікірлер шамадан артық болса да оның сұлтандар тобына ымырасыздығын анық көрсетті. Айбасұлының айыптаулары, билік орындарының басқа да тергеулері бүкіл далада атақты болған Тәукеұлының өте ұзақ жылдарға шетке жер аударылуына әкелген еді. Бақталастық күресте де Жаңа Ереже сыйлаған мүмкіндіктерді толық пайдаланып жоғарыда аталған үшеуі де жоғарғы қызметтерге қол жеткізді. Айбасұлы Орал облысы әскери губернаторы жанындағы айрықша тапсырмалар жөніндегі шенеунік қызметіне өтті, Орал уезі бастығының көмекшісі болды. Сонымен бірге, ережеге дейін сұлтандар табының өз арасында, тіпті Айшуақ ұрпақтарының өз ішінде де ішкі талас-тартыстар, бақталастық күрестер болғанын атап өту қажет. Мысалы, бүкіл Орынбор өлкесіне атақты сұлтан, Орта бөлікті басқарған Мұхамеджан Баймағамбетұлының өзі туыстарымен Батыс бөлік аға сұлтаны Тәукеұлына қарсы әрекеттер жүргізді. Бұдан бөлек өз көмекшісі болған аталған Қаналыны да а қызметінен кетуге мәжбүр етіп, кейін тіптен жерлерін даулап, қамауға алуды да сұраған кездері де орын алды. Шағын тартыстар қатардағы сұлтандар арасында да көрініс берді. Ел ішіндегі дәстүрлі бұрынғы билер, рубасылары өз ру бөлімдерін жеке-дара басқарып келсе де, ресми биліктен төре затының шеттетілуіне сезікпен қарады. Төрелер қауымы болса жаңа тәртіпке наразылықта болды, оның салмақты себептері де бар еді. Ереже оларды бұрынғы дәреже-биліктерінен, ықпалдарынан айырды, мұның нәтижесі іс жүзінде де бірден көрінді – Орал және Торғай облыстарында өткен алғашқы болыстық сайлауларда бірде-бір төре заты қызметтерге өтпеген болатын. М. Арынғазыұлы мен Қ. Арыстанұлы сұлтандардың, олардың туыстарының болыстық қызметтерге өте алмауы оларды ел арасына ереже жөнінде теріс пікірлер таратуға, қарсылыққа үндеуге негіз бола алды.

1869 ж. қаңтар айының аяғында көтеріліс қазақтың бүкіл батыс далаларын шарпыды. Күрес қимылдары Орал облысының құрылуы тиіс төрт уезі – Орал, Гурьев, Калмыков, Ембі уездерін түгел қамтыды. Ең алғашқы қарсылықтарға Орал, Калмыков

уездерінің комиссиялары ұшыраған болатын. Толқуларға алаша, байбақты, беріш, ысық, адай, шеркеш, таз, кете т.б. рулар қызу араласты. Сұлтансыық (Байұлы) одағы – Беркін Оспанұлын (Сырым Датұлының немересі, байбақты руынан), осы одаққа ішіндегі алаша руы – Сейіл Түркебайұлын, шеркеш руы – Құсбай Айбасұлын, ысық руы – Жабы Намазұлын өздеріне әмір етіп сайлады. Әлім одағына қарайтын кете руы – Мәмбетәлі Аймағамбетұлын (көтерілген шекті бөлімдерінің әмірі болып та есептелген) сайлады. Орыс деректерінде олар көтеріліс хандары ретінде көрсетіле береді, қазақтардан сол заманда алынған ақпарларда олар көп жағдайда әмір түрінде аталады. Кейбір деректерге қарағанда, көтерілген халық аталған әмірлерді Уақытша Ережеде айтылған қазақтарға өз биліктерін өз ұйғарымдары бойынша сайлауға құқық беретін баптарды негізге алған.

Қорытынды. Көтеріліс еркіндік пен дінмен қатар қазақ даласындағы дәстүрлі билікті де сақтап қалуға бағытталды. Алдыңғы тарихи кезеңдерде Ресей өкіметі қазақ даласындағы хандық билікті әлсіретіп, олардың билігін шектеп келсе, бұл Ереже бойынша жоғарғы басқару тұтастай әскери губернаторлардың қолдарына берілді. Реформа бойынша қазақ ауылдарындағы қоғамдық қызметтерді иелену сайлаулар арқылы жүзеге асырылды. Бұл демократиялық оң қадам болғанымен, ғасырлар бойы дәстүрлі хандар мен билер басқаруында болған көшпелі қоғам бұған даяр емес еді. Жергілікті жерлерде болыстыққа сайлану үшін үлкен талас-тартыстар орын алды, сайлаушыларды сатып алу, пара беру әдістері кеңінен қолданылды. Осылайша аты шулы болыстық таластар, партияларға (ру бөлімдеріне) бөліну кезеңі дүниеге келді. Облыс және уезд басшылығы мұндай жағдайларды билік мүддесі үшін пайдаланды. Көтерілісті басуға үлкен әскер жұмылдырылды. Көтеріліс жеңіліске ұшыраса да, патша өкіметінің реформасына едәуір үлкен тосқауыл болды. Реформа Батыс Қазақстанның үлкен өңірінде қарсылықтар салдарынан кеш енгізілді. Болыстардың жасақталуы ұзақ айларға тежелді. Бұл іс жүзінде әкімшілік отарлауға қарсы бағытталған ұлтзаттық көтеріліс болып табылатын. Ұзаққа созылған қарсылыққа қарамастан Уақытша Ереже енгізілді және қазақ даласын отарлаудың жаңа кезеңін дүниеге әкелді.

Дереккөздер

ҚР ОМА – ҚР Орталық Мемлекеттік архиві
 ОрОБМА – Орынбор облыстық біріккен мемлекеттік архиві
 ООМА – Омбы облыстық мемлекеттік архиві
 РМКАА – Ресей Мемлекеттік көне актілер архиві
 РМӨТА – Ресей Мемлекеттік әскери-тарихи архиві
 РМТА – Ресей Мемлекеттік тарихи архиві

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 USAOR – United State Archive of the Orenburg Region
 ORSA – Omsk regional state archive
 RSAAA – Russian State Archive of Ancient Acts
 RSMHA – Russian State Military Historical Archive
 RSHA - Russian State Historical Archive

Әдебиеттер тізімі

Абдрахманова, 2010 – *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Караганды: «Гласир», 2010. 380 с.

Әбеннова, 2000 – *Әбеннова Б.С.* 1868 жылғы әкімшілік-басқару реформасының Орынбор өлкесіне енгізілуі және оның зардаптары. Тарих ғыл. кандидаты диссертациясының авторефераты. Алматы, 2000. 32 б.

Вестник Европы, 1869 – *Вестник Европы.* Внутреннее обозрение. 1869. Кн. 5.

Дела в киргизских степях, 1869 – *Дела в киргизских степях // Московские ведомости.* 1869. № 68.

Добросмыслов, 1902 – *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. Тверь: Типо лит. Н.М. Родионова, 1902. 524 с.

- Жиренчин, 1996 – *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы: «Жеті жарғы», 1996. 352 с.
- Касымбаев, 1989 – *Касымбаев Ж.К.* О некоторых вопросах истории национально-освободительного движения в Казахстане второй половины XIX в. // История и историография национально освободительных движений второй половины XIX – начала XX в. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент: Изд-во «Фан», 1989. 136 с.
- Касымбаев, 2010 – *Касымбаев Ж.К.* Теоретические, историографические и источниковедческие аспекты антиколониальных восстаний в Казахстане. Книга третья. Алматы, 2010. 204 с.
- Қайпбаева, 2016 – *Қайпбаева А.Т., Нурмухамбетов А.А.* 1867-1868 жж. әкімшілік реформалар: мәні мен барысы // *Отан тарихы*. 2016. № 4 (76).
- Лобысевич, 1891 – *Лобысевич Ф.* Киргизская степь Оренбургского ведомства (очерк). Москва: Типо-литогр. Высочайше утвержд. Т-ва И.Н. Кушнеревъ и К^о, 1891. 41 с.
- Материалы по истории, 1960 – *Материалы по истории* политического строя Казахстана. Том 1. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. 442 с.
- Мошешский, 1913 – *Мошешский В.* Краткий исторический обзор Актюбинского уезда и окрестных степей в далеком прошлом // «Актюбинский городской вестник», 1913. № 3. 2 с.
- Середа, 1891а – *Середа Н.А.* Из истории волнений в Оренбургском крае // «Русская мысль». М., 1891. Кн. VII.
- Середа, 1891б – *Середа Н.А.* Из истории волнений в Оренбургском крае // «Русская мысль». М., 1891. Кн. VIII.
- Сербаринов, 1869 – *Сербаринов Г.* Киргизские волнения в 1869 г. Қолжазба (жылы көрсетілмеген). ҚР Ұлттық кітапханасы қолжазбалар қоры, 1869. 55-п.
- Сулейменов, 1951 – *Сулейменов Б.С.* Об административном устройстве казахской степи по реформе 1867-1868 годов // Вестник АН КазССР. 1951. № 2.
- Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. (1867-1907). А.-Ата: Издательство АН КазССР, 1963. 411 с.
- Сулейменов, Басин, 1981 – *Сулейменов Б.С., Басин В.Я.* Казахстан в составе России. Алма-Ата: Наука, 1981. 247 с.

References

- Abdrahmanova, 2010 – *Abdrahmanova B.M.* Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustroystvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the nineteenth century]. Karagandy: Glasir, 2010. 380 p. (In Rus.).
- Abenova, 2000 – *Abenova B.S.* 1868 zhylyg akimshilik-baskaru reformasynyn Orynbor olkesine engizilui zhane onyn zardaptary. Tarih gyl. kandidaty dissertaciyasynyn avtoreferaty [Introduction of the administrative and managerial reform of 1868 in the Orenburg Region and its consequences. Abstract of the dissertation of the Candidate of Historical Sciences.]. Almaty, 2000. 32 p. (In Kaz.).
- Dela v kirgizskih stepyah, 1869 – *Dela v kirgizskih stepyah* [Affairs in the Kyrgyz steppes] // *Moskovskie vedomosti*, 1869. № 68. (In Rus.).
- Dobrosmyslov, 1902 – *Dobrosmyslov A.I.* Turgaiskaya oblast'. Istoricheskii ocherk [Turgai region. Historical outline]. Tver': Tipo-lit. N.M. Rodionova, 1902. 524 p. (In Rus.).
- Қайпбаева, 2016 – *Қайпбаева А.Т., Нурмухамбетов А.А.* 1867-1868 әкімшілік реформалар: мәні мен барысы [1867-1868 administrative reforms: essence and course] // *Отан тарихы*. 2016. No. 4 (76). (In Kaz.).
- Kasymbaev, 1989 – *Kasymbaev Zh.K.* O nekotoryh voprosah istorii nacional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya v Kazahstane vtoroi poloviny XIX v. // Istoriya i istoriografiya nacional'no-osvoboditel'nyh dvizhenii vtoroi poloviny XIX – nachala XX v. v Srednei Azii i Kazahstane [On some issues of the history of the national liberation movement in Kazakhstan of the second half of the XIX century. // History and historiography of the national liberation movements of the second half of the XIX – early XX century in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent: Fan, 1989. 136 p. (In Rus.).
- Kasymbaev, 2010 – *Kasymbaev Zh.K.* Teoreticheskie, istoriograficheskie i istochnikovedcheskie aspekty antikolonial'nyh vosstanii v Kazahstane [Theoretical, historiographical and source studies aspects of anti-colonial uprisings in Kazakhstan]. 3rd book. Almaty, 2010. 204 p. (In Rus.).
- Lobysevich, 1891 – *Lobysevich F.* Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva (ocherk) [The Kirghiz steppe of the Orenburg Department (essay)]. Moskva: Tipo-litogr. Vysochajshe utverzhd. T-va I.N. Kushnerev i K, 1891. 41 p. (In Rus.).
- Materialy po istorii, 1960 – *Materialy po istorii* politicheskogo stroya Kazahstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. Tom 1. A.-Ата: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1960. 442 p. (In Rus.).
- Moshenskii, 1913 – *Moshenskii V.* Aktobe uezi men onyn ainalasyndagy dalalarga kyskasha tarihy sholu [A brief historical overview of Aktobe county and the surrounding steppes in the distant past] // *Aktobe kalalyk habarshysy*, 1913. № 3. 2 p. (In Rus.).
- Serbarinov, 1869 – *Serbarinov G.* Kirgizskie volneniya v 1869 g. [Kyrgyz unrest in 1869] Kolzhazba (zhyly korsetilmegen). – KR Ұлттық кітапханасы қолжазбалар қоры. 55 p. (In Rus.).

Sereda, 1891a – *Sereda N.A.* Iz istorii volnenii v Orenburgskom krae [From the history of unrest in the Orenburg region] // Russkaya mysl'. M., 1891. Book VII. (In Rus.).

Sereda, 1891б – *Sereda N.A.* Iz istorii volnenii v Orenburgskom krae [From the history of unrest in the Orenburg region] // Russkaya mysl'. M., 1891. Book VIII. (In Rus.).

Suleimenov, 1951 – *Suleimenov B.S.* Ob administrativnom ustroistve kazahskoi stepi po reforme 1867-1868 godov [About the administrative structure of the Kazakh steppe on the reform of 1867-1868] // Vestnik AN KazSSR. 1951. Nr. 2. (In Rus.).

Suleimenov, 1963 – *Suleimenov B.S.* Agrarnyi vopros v Kazahstane poslednei treti XIX – nachala XX v. (1867-1907) [The agrarian question in Kazakhstan in the last third of the XIX – early XX century (1867-1907)]. A.-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1963. 411 p. (In Rus.).

Suleimenov, Basin, 1981 – *Suleimenov B.S., Basin V.Ya.* Kazahstan v sostave Rossii [Kazakhstan is part of Russia]. A.-Ata: Nauka, 1981. 247 p. (In Rus.).

Vestnik Evropy, 1869 – *Vestnik Evropy.* Vnutrennee obozrenie [Bulletin of Europe. Internal review] 1869. Book 5. (In Rus.).

Zhirenchin, 1996 – *Zhirenchin K.A.* Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX – nachale XX vekov [Political development of Kazakhstan in the XIX – early XX centuries.]. Almaty: Zheti zhargy, 1996. 352 p. (In Rus.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 801-813, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_801-813

ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАН В XIX ВЕКЕ: ТОРГОВЛЯ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕГИОНАЛЬНОЙ КОЛОНИЗАЦИИ

Галия Айтжановна Шотанова¹ Ернар Муратович Ужкенов²

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, г. Алматы, Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: galia8.09@mail.ru

²Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(д. 29, ул. Курмангазы, 050010, г. Алматы, Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: e81g@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., 2024

Аннотация. *Введение.* Ко второй половине XIX века Казахстан перешел в статус *внутренней колонии* Российской империи. С этого момента наблюдаются активное проникновение интересов северного соседа в пределы Казахской степи. Первыми кто столкнулся с интересами имперской политики были казахи приграничных территории, в том числе и население Западного Казахстана. В этот период, в лексикон царской администрации по отношению к Казахстану и среднеазиатским государствам внедряются термины «окраина», «Азиатская Россия». В свете сказанного, кардинальные изменения коснулись всех сфер жизнедеятельности казахов, в том числе и хозяйственно-экономическая деятельность. Развитие приграничной и ярмарочной торговли с Казахской степью привлекало пристальное внимание империи. Несмотря на политические сдвиги, повседневность казахов по-прежнему зависела от состояния *микро- и макроэкономики, то есть состояние скота и зависимости от ресурсов, которых казахи сами не производили.* В целом, вопрос развития торговых отношений казахов с соседними государствами являлся способом культурного взаимодействия. *Цель* исследования заключается в установлении сути, формы и уровня взаимоотношений казахов с Российской империей в системе торговых отношений. *Задачи:* определить роль торговли в изменении быта населения Западного Казахстана с колониальной администрацией; выявить причины кризиса в кочевом обществе и его последствия, а также определить масштаб российского влияния на развитие торговли в Степи; определить важность приграничной, ярмарочной и случайной торговли для казахов Западного Казахстана. *Результаты.* Экономическая база Казахской Степи во многом зависела от ведения скотоводства, что открывало широкие возможности для сбыта животноводческой продукции путем обмена на необходимые товары. Формат

торговли во многом варьировался от сезонов и стабильности в Казахской степи. Между тем колониальные власти иногда использовали разбойные нападения на торговые караваны как возможность для организации карательных отрядов. *Заключение.* Неэквивалентный обмен и продажа товаров местному населению в долг привели к нарастающим темпам обнищания народа, что в результате обострило социальное противоречие в Казахской Степи.

Ключевые слова: Казахская Степь, Западный Казахстан, торговля, товарообмен, товары, ярмарка, казахско-русские взаимоотношения.

Для цитирования: Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М. Западный Казахстан в XIX веке: торговля как инструмент региональной колонизации // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 801-813. (на рус.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_801-813

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Специфика казахско-русских взаимоотношений на Казахстанском Урале: взаимосвязь идеологии и практики в историческом аспекте» (регистрационный номер: AP 23487682).

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН: САУДА АЙМАҚТЫҚ ОТАРЛАУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Ғалия Айтжанқызы Шотанова¹ Ернар Мұратұлы Ужкенов²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (28 үй, Шевченко көш., 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы) <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: galia8.09@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (29 үй, Құрманғазы көш., 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы) <https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: e81g@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024

© Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан Ресей империясының ішкі отарына айналды. Осы сәттен бастап солтүстіктегі көршінің мүдделерінің қазақ даласына белсенді енуі байқалды. Империялық саясаттың мүдделерімен бірінші болып шекаралас өлкелердің қазақтары, оның ішінде Батыс Қазақстан халқы кездесті. Бұл кезеңде патша әкімшілігінің Қазақстанға және Орта Азия мемлекеттеріне қатысты сөздік қорына «шеттер», «Азиялық Ресей» терминдері енгізілді. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, түбегейлі өзгерістер қазақтардың өмірінің барлық салаларына, соның ішінде шаруашылық қызметіне әсер етті. Қазақ даласымен шекаралық және жәрмеңке саудасының дамуы империяның назарын аударды. Саяси өзгерістерге қарамастан, қазақтардың күнделікті өмірі бұрынғысынша микро және макроэкономиканың жай-күйіне, яғни мал шаруашылығының жай-күйіне және қазақтардың өздері өндірімеген ресурстарға тәуелділігіне байланысты болды. Жалпы, қазақтар мен көрші мемлекеттер арасындағы сауда-саттық қарым-қатынасын дамыту мәселесі мәдени байланыстың бір жолы болды. *Зерттеудің мақсаты* қазақтар мен Ресей империясының сауда қатынастары жүйесіндегі қарым-қатынастарының мәнін,

нысанын және деңгейін анықтау. *Міндеттер:* отаршылдық әкімшілікпен Батыс Қазақстан халқының өмірін өзгертудегі сауданың рөлін анықтау; көшпелі қоғамдағы дағдарыстың себептері мен оның зардаптарын айқындау, сонымен қатар Даладағы сауданың дамуына Ресей ықпалының ауқымын анықтау; Батыс Қазақстан қазақтары үшін шекаралық, әділ және кездейсоқ сауданың маңызын анықтау. *Нәтижелер.* Қазақ даласының экономикалық негізі көбінесе мал шаруашылығына тәуелді болды, бұл мал шаруашылығы өнімдерін қажетті тауарларға айырбастау арқылы өткізуге кең мүмкіндіктер ашты. Сауда форматы жыл мезгілдеріне және қазақ даласындағы тұрақтылыққа байланысты әр түрлі болды. Бұл арада отаршыл билік кейде сауда керуендеріне қарақшылық шабуылдарды жазалау отрядтарын ұйымдастыру мүмкіндігі ретінде пайдаланды. *Қорытынды.* Жергілікті халыққа тауарды несиеге тең емес айырбастау және сату халықтың кедейлену қарқынының күшеюіне ықпал етті, соның салдарынан Қазақ даласында әлеуметтік қайшылықтар шиеленісе түсті.

Түйін сөздер: Қазақ даласы, Батыс Қазақстан, сауда, тауар айырбасы, тауарлар, жәрмеңке, қазақ-орыс қатынастары.

Дәйексөз үшін: Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М. XIX Ғасырдағы Батыс Қазақстан: сауда аймақтық отарлаудың құралы ретінде // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 801-813. (Орыс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_801-813

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандық Оралдағы қазақ-орыс қатынастарының спецификасы: идеология мен практиканың өзара байланысы тарихи аспектіде» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (тіркеу нөмірі: AP 23487682).

WESTERN KAZAKHSTAN IN THE XIX CENTURY: TRADE AS AN INSTRUMENT OF REGIONAL COLONIZATION

Galiya Aitzhanovna Shotanova¹ Ernar Muratovich Uzhkenov²

¹Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher at Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty. 050010. Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: galia8.09@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (29, Kurmangazy Str., 050000. Almaty, Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: e81g@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2024

© Shotanova G., Uzhkenov E., 2024

Abstract. Introduction. By the second half of the XIX century, Kazakhstan became an internal colony of the Russian Empire. From this moment on, active penetration of the interests of the northern neighbor into the Kazakh steppe has been observed. The first to encounter the interests of imperial policy were the Kazakhs of the border territories, including the population of Western Kazakhstan. During this period, the terms «outskirts» and «Asian Russia» were introduced into the vocabulary of the tsarist administration in relation to Kazakhstan and the Central Asian states. In light of the above, fundamental changes have affected all spheres of life of the Kazakhs, including economic activity. The development of border and fair trade with the Kazakh steppe attracted close attention of the empire. Despite the political changes, the daily life of the Kazakhs still depended on the state of the micro- and macro-economy, that is, the condition of livestock and dependence on resources that the Kazakhs themselves did not produce. In general, the issue of developing trade

relations between Kazakhs and neighboring states was a way of cultural interaction. *The purpose* of the study is to establish the essence, form and level of relations between the Kazakhs and the Russian Empire in the system of trade relations. *Objectives*: to determine the role of trade in changing the life of the population of Western Kazakhstan with the colonial administration; identify the causes of the crisis in nomadic society and its consequences, as well as determine the scale of Russian influence on the development of trade in the Steppe; determine the importance of cross-border, fair and casual trade for the Kazakhs of Western Kazakhstan. *Results*. The economic base of the Kazakh Steppe largely depended on livestock breeding, which opened up wide opportunities for marketing livestock products through exchange for necessary goods. The format of trade varied greatly depending on the seasons and stability in the Kazakh steppe. Meanwhile, the colonial authorities sometimes used robbery attacks on trade caravans as an opportunity to organize punitive detachments. *Conclusion*. Unequivalent exchange and sale of goods to the local population on credit led to an increasing rate of impoverishment of the people, which as a result aggravated social contradictions in the Kazakh Steppe.

Keywords: Kazakh Steppe, Western Kazakhstan, trade, commodity exchange, goods, fair, Kazakh-Russian relations

For citation: Shotanova G., Uzhkenov E. Western Kazakhstan in the XIX century: trade as an instrument of regional colonization // *Otan tarihy*. 2024. Vol. № 3. Pp. 801-813. (in Rus.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_801-813

Acknowledgements: The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «The specifics of Kazakh-Russian relations in the Kazakh Urals: the relationship of ideology and practice in the historical aspect» (Registration number: AP 23487682).

Введение. Соседство Западного Казахстана с Россией, Хивой и Бухарой стало основным в плане установления торгово-денежных и меновых отношений. Важность сбыта товаров, возможность свободного сухопутного и водного транзитов через степи Казахстана представлялось перспективным и первичной задачей для империи еще в петровские времена, поскольку, расположение Казахстана в центре евразийского континента во все времена вызывало «неподдельный» интерес в плане установления транзитной торговли.

В вопросе развития торговых отношений между Казахстаном и Россией сыграли приграничные крепости и укрепления, которые помимо своих первоначальных задач, заслужили у торговцев славу в качестве центра сбыта, покупки и реализации своих товаров. Приграничные территории стали местом проведения розничных и сезонных ярмарок, или же, иначе говоря, пунктом «скопления «фронтирного» общества, которые сплачивались многочисленными культурными сношениями, торговлей и креолизацией» (Кемпбелл, 2022: 18).

Значение казахского рынка для торговли России было настолько велико, что «российские власти в первой трети XIX века даже начали выступать против перехода на оседлость. Хотя в предшествующие годы, напротив, переход кочевников к земледелию рассматривался как важное направление российской политики» (Акимбеков, 2018: 137). В целом, если следовать сведениям статистических комитетов империи, то для российской экономики XIX века актуальность представляли готовые скотоводческие продукты казахов. Следовательно, этот спрос повлек за собой ожидаемое изменение политических структур, которые внесли ряд кардинальных изменений в характер торговли, где в данном случае мы говорим об административных реформах царизма, включая и массовую крестьянскую колонизацию. Объяснялось это тем, что изменился сам характер поселений, которые стали носить не только военный

характер, но и стали приобретать образ земледельческих центров, на базе которых стали возникать ярмарки и центры взаимобмена товарами.

К середине XIX века перед Россией встали несколько важных задач, которые имели «как экономические, так и геополитические основания. И возросшее значение Средней Азии для России рассматривался именно в их контексте. С экономической точки зрения главные вопросы были связаны с поиском в Азии новых рынков сбыта для российской продукции, а также источников сырья» (Акимбеков, 2018: 304). Так, например, на тот период – вывоз сырья в Азию составил уже 5,1% от общего экспорта России. Имеются сведения, что «в казахские степи и Среднюю Азию экспортировано 4 млн. 853 тыс. рублей. Большую часть экспорта в Азию составляли меха» (Акимбеков, 2018: 136).

Методы и материалы. Для реконструкции казахско-российских взаимоотношений XIX века, в том числе восстановление картины повседневной жизни казахов, ведение торговли с сопредельными народами и развитие на основе торговых отношений межкультурных коммуникаций необходимо применить *текстологический анализ*, при котором изучались работы (путевые записки, книги и др.) авторов, которые были написаны либо непосредственно участниками и современниками происходивших событий, либо через какое-то время после них. Это дает возможность определить, например, уточнить позицию каких-либо исторических личностей, политических групп или отдельных чиновников.

При написании данной статьи, авторы придерживались следующих принципов: принцип развития, принцип историзма и принцип объективизма. Принцип развития позволил обратить внимание на динамичность установление торговых отношений между двумя казахским и русским этносами в начале XIX века. Принцип историзма позволил учесть специфику конкретных времени и места при изучении статистических сведений разных эпох. Следование принципу объективизма позволило проанализировать весь спектр доступных источников, сосредоточившись тем самым на по теме исследования. Также для восстановления полной картины событий XIX века в вопросе торговых отношений в Западном Казахстане были применены хронологический, историко-проблемный, ретроспективный и микро-региональный методы.

Значительную помощь в реконструкции торгово-денежных, ярмарочных отношений между соседями западных казахов оказали архивные материалы колониальной эпохи. Рапорты, отчеты статических комитетов, донесения чиновников царской администрации, а также «Памятные книжки исследователей Астраханского края» составили источниковую базу нашего исследования. В научный оборот введены ряд сведений из фондов российского государственного военно-исторического архива (РГВИА), Объединенного государственного архива Оренбургской области (ОГАОО) и Астраханской области (ГААО).

Обсуждение. Уже в первой половине XIX века торговые отношения между Казахской степью и российской администрацией начали набирать более активный характер. Историк С. Акимбеков пишет, что «через казахскую степь стали нарастать интенсивные торговые отношения русских властей со среднеазиатскими государствами, а через них на русский рынок стали поступать и товары из Ближнего Востока и Южной Азии» (Акимбеков, 2018: 240). В этом контексте посредничество представителей казахской элиты «должно было обеспечить безопасность для торговых караванов империи» (РГВИА. Ф. 67. Оп. 1. Д. 57. Л. 2–4) проходящие через казахские степи. Данное обстоятельство способствовало росту доходов российской экономики, и «стало стимулом для наращивания темпов и денежных оборотов» (Акимбеков, 2018: 240). В дальнейшем это обстоятельство повлияло на «развитие меновой и денежной

торговли в Степи» (ОГАОО. Ф. 6. Оп. 1. Д. 160. Л. 1–7). О роли казахов в качестве торговцев писал в своих заметках исследователь П. Паллас, который считал, что ведение торговли казахами было заимствовано у русских торговцев (Энциклопедия, 2017: 126). Однако данное убеждение П. Паласа скорее исходит из того, что казахи в первую очередь животноводы/скотовладельцы. Но реалии повседневной жизни были таковы, что казахам пришлось адаптироваться к новым политическим и экономическим условиям (Шотанова, 2019: 21). Наряду с животноводческой деятельностью, казахи занимались соледобычей и рыболовством, что в дальнейшем применялось в вопросе ведения торговли с сопредельными народами (ОГАОО. Ф. 6. Оп. 1. Д. 152. Л. 4). В работе «Уральск: древний и современный», авторы пишут о торговле солью в г. Уральске, которая завозилась из Индерского озера, Карабатана и озер приэмбаинской группы (Уральск, 2012: 194). Торговлю в приграничных районах Казахстана можно было считать оживленной. Со временем в Уральске появился Подстепной Меновый двор, где велась торговля с 1 сентября по 1 декабря.

В зарубежной историографии бытует мнение, что одним из сдерживающих факторов активного проникновения России вглубь Казахстана стало «ограниченное знание представителей империи соседних окрестностей» (Кэмпбелл, 2022: 18). В этой связи, профессор Калифорнийского университета Ян Кэмпбелл пишет, что «с первых же лет присоединения Степи (*условно датируемое 1731 годом* – Я.К.) до конца XIX века в распоряжении царских чиновников имелось поразительно мало полезных данных о её внутренней политике и окружающей среде. Они управляли в основном цепью укреплений на севере, понимая, что есть области, в которые они не могут вмешиваться...» (Кэмпбелл, 2022: 18). Здесь надо отметить, что Казахская степь уже давно вызывала интерес в плане усиления колонизации, чему способствовало общее ослабление кочевого мира.

С учетом более ранней колонизации, территория Западного Казахстана стала первой практической базой, где путем ошибок и удачных решений шли эксперименты по внедрению методов будущего урегулирования колониальных проблем. Одним из способов привлечения симпатий казахов к колониальной администрации стало налаживание торговых отношений. Если в первой половине XIX века она в основном носила характер меновой торговли, то после реформ 1869–1870 гг., с переходом на денежный налог, «торговля приобретает характер денежного оборота, втягивая тем самым казахов в торгово-денежные отношения» (ОАГОО. Ф. 6. Оп. 1. Д. 1215. Л. 3–4).

Особое внимание исследованию динамики торговли между казахами и русскими было уделено в советский период, что объясняется прежде всего существованием идеологических установок в советской исторической науке. Вопросы и проблемы торговли, а также динамика развития рассматривалась в работах Н.Г. Аполловой (Аполлова, 1960), Х.З. Зияева (Зияев, 1983), Н.В. Алексеенко (Алексеенко, 1966), где конечно же в фокусе внимания были положительные аспекты торговли. Отдельное изучение торговых отношений было проведено с точки зрения внешней политики и сложившихся тогда международных отношений, среди которых следует указать Т.Ж. Шоинбаева (Шоинбаев, 1982), Б.П. Гуревича (Гуревич, 1979) и т.д. В целом, в советский период была собрана основная база источников и изучены статистические документы, анализ которых дал довольно полное представление о торговых операциях казахов на оренбургской и сибирской военных линиях.

Процесс и динамика торговли и торговых отношений между Казахстаном и соседствующими народами более широко освещался и продолжает оставаться в центре внимания еще в трудах дореволюционных, а также и современных авторов. При этом каждая эпоха вносила свои коррективы в вопросе изучения и воспроизведения повседневной жизни казахского общества в системе денежных координат. С

приобретением независимости важную роль в понимании торговых отношений сыграли труды Ж. Касымбаева (Касымбаев, 1996), К.Ш. Хафизовой (Цинская империя..., 2020) и др. Главной и отличительной чертой исследования темы торговли является большой круг письменных источников, которые были недоступны ранее (Оренбургский край..., 2021), в том числе и из китайских архивов (Цинская империя..., 2020).

В работах современных авторов встречаются отдельные упоминания о состоянии торговли в Казахской Степи XIX века, о «ярмарках и товарообмене казахов с купцами, мелкими торговцами» (Бекназаров, 2022: 136), но специальных трудов относительно развития торговли и экономического развития Западного Казахстана пока не получило комплексного освещения. Вместе с тем, надо учитывать, что разбор данного вопроса, затрагивает почти все важные аспекты жизнедеятельности казахов: землепользование, животноводство, рыболовство, ремесло, кузнечное дело и т.д. Между тем, необходимо отметить, что не только казахи получали выгоды от торговли, на востребованности перечисленного сказался повышенный интерес новых «хозяев» казахских земель. В этой связи остро выступает и значение приграничной, т.е. фронтальной торговли западных казахов и соседних народов.

При этом читатель должен понимать, что помимо обывательского интереса торговцев (купцов, ремесленников и т.д.), был и интерес царского правительства. Каждая российская губерния была заинтересована в приумножении своей казны за счет приграничных районов. Это и объясняло их дальнейшие действия относительно распределения казахских кочевий соседствующим народам. Например, уже с 20-30-е годы XIX века несмотря на автономность существования Букеевского ханства, судьба букеевских казахов в какой-то степени зависела от действий колониальных властей. Подведомственность Букеевского ханства астраханскому и оренбургскому губернаторствам ограничивало ведение кочевого хозяйства, а также участие казахов в посезонных ярмарках. Забота царской администрации в своих интересах отчетливо наблюдалось при размежевании некогда казахских земель. Например, «западной межой Букеевского ханства была признана р. Ахтуба», о чем свидетельствует указ главнокомандующий в Грузии князя П.Д. Цицианова о «размежевании и нарезке земель калмыкам и казахам в Астраханской губернии». В целом, земельный вопрос затрагивался Правительствующим Сенатом 19 мая 1806 г., когда было утверждено положение об отводе земель калмыками и другими народами, кочующими в губерниях Астраханской, Кавказской и частично Саратовской. Кундровские татары получили земли от озера Сасык-Куль вдоль рек Амулук, Ахтуба и берега Каспийского моря. Эти нововведения значительно изменили привычную деятельность казахских скотоводов, торговцев и казахских промышленников. Буквально шаг за шагом казахские кочевья стали пополнять имперскую казну. Вот как менялась ситуация у букеевских казахов: «в 1828 г. чиновником Оренбургской пограничной комиссии Ларионовым была уточнена межа Букеевского ханства с Саратовской губернией. В результате казахи потеряли земли между кордонной дорогой и границей Саратовской губернии, считавшиеся теперь казенной землей. Позже казахи получили обратно лишь 103 версты, и эти земли, и земли Рын-Песков оставались спорными, так как часть их отошла к уральским казакам» (История Букеевского ханства, 2002). Исследователь А.Е. Алекторов писал, «киргизы (т.е. казахи), при оценке своих земель, делят их, так сказать на две главные категории: годные 1) для зимовок и 2) для летних пастбищ. ... Камышные и луговые места считаются лучшими зимовками, такие места в Букеевской орде находятся: 1) на всем побережье Каспийского моря; 2) в Камыш-Самарских озерах; 3) при урочищах «Пороги» и «Половка» (на реках Большом и Малом Узеньях); в низинах рек Паники и 5) Торгуна; 6) при урочище

Хара-Хой – к северу от Баскунчакского соленного озера» и другие» (Оренбургский листок, 1887).

Труды и заметки дореволюционных авторов имеют сведения о текущем укладе жизни «туземных» народов. Среди таких повествований имеют место и торговля казахов, например, между кундровскими татарами, казаками, русскими. В 1803 году Красноярский земской суд рапортует астраханскому гражданскому губернатору князю Д.В. Татищеву о мерах по упорядочению торговли букеевских казахов с кундровскими татарами. Здесь говорится, что торговцы «должны отчитываться по продажам на местах командированный из сего суда для бытия при производимой подвластными Букея-султана киргиз-кайсаками в селениях Хамутовке и Сеитовке с кундровскими татарами мены, которую положено чинить до половины сего декабря» (ГААО. Ф. 681. Оп. 1. Д. 2424. Л. 3).

Результат. Как отмечалось выше, торговля между казахским и русским населением носила первоначально меновой характер. Этому процессу способствовало оторванность казахов Западного Казахстана от передовых мировых центров, когда, как например казахи Среднего жуза имели доступ к китайскому и другим рынкам. Полное господство русских на все протяжении западной границы бывшего Казахского ханства, привело к установлению их монополии на торговлю промышленными товарами. По сути, Казахская Степь надолго стала поставщиком сырья для нужд российской промышленности, что стало дополнительной мерой вовлечения казахского рынка в орбиту нарастания политического влияния колониальной администрации.

Традиционный налог, «ясак», берущий свое начало еще со времени Улуса Джучи, собирался и при российской власти в пользу ханов и султанов, и представлял собой сбор из каждой сотни скота одну голову. В результате реформ 1820-х гг., он был сохранен в пользу уже российской колониальной администрации, правда был отложен на пять лет. Здесь необходимо отметить, что данный налог собирался только с овец, верблюдов же, как наиболее ценное животное налогом не облагался. Сохранив традиционную систему налогообложения, российские власти преследовали две цели: с одной стороны, сохранив привычную форму налога и не обладая реальными сведениями о богатствах казахов, а также отложив введение налога на долгие пять лет, они тем самым снизили возможность протестов и восстаний по поводу отмены ханского титула, а с другой окончательно закрепили свою власть юридически, так как именно уплата налогов является тем критерием, которым характеризуются подданные во все времена.

31 декабря 1803 г. в своем письме министру иностранных дел инспектор Астраханского кордона И.И. Завалишин делится своим мнением о пользе от хозяйственной деятельности казахов: «...пребывание Букеевых подвластных может со временем через умножение скотоводства произвести изобилие в первом жилищном припасе, сообщение их русскими поселениями, наконец, своей оседлости...» (Завалишин, 1867: 57).

Примечателен еще и другой документ – рапорт асессора Оренбургской пограничной комиссии А.Д. Кузнецова Оренбургскому военному губернатору П.К. Эсену о необходимости расширить места кочевков для казахов Букеевского ханства. В этом документе, датированном 1825 г., на убедительных примерах описывается выгода приумножения скота на территории Нарын-песков: «От песчаных и маловодных степей, кой без них остались бы праздными, весьма значительная прибыль посредством трудов сего народа.... Без пребывания его внутри сократились бы способы, куда сбывать хлеб торговцам со стороны Астрахани и земледельцам близ лежащих селений Саратовской губернии, да и самая Уральская линия по торговле имела б без них менее выгод» (Шотанова, 2019: 128).

Далее исследователь А.Д. Кузнецов в «Очерке русского рыболовства», основываясь на материалах собственного изучения, пишет: «Приход их из-за Урала, по разведыванию моим от достоверных и знающих людей, был на столько беден, что весьма немногие из ордынцев пригнали не более 100 баранов, как бы ни было увеличено прежде о численности скота, и те султаны Букей и Шигай Нуралиевы, имели 5 верблюдов, до 30 баранов и до 17 лошадей. Теперь, напротив, у многих есть разного рода скота от 2 до 3 тысяч...» (Кузнецов, 1902: 76).

По свидетельству сената Ф.И. Энгеля, в 1828 г. в ханстве насчитывалось 10 000 кибиток, 52 000 верблюдов, 500 000 лошадей, 100 000 рогатого скота и 2 000 000 баранов. Такое количество скота обеспечивало букеевцам не только достаточное пропитание, но и открывало широкие возможности для сбыта животноводческой продукции путем обмена на необходимые товары. Учитывая, что большая часть перечисленного скота предназначалась для продажи, можно констатировать, что Букеевское ханство являлось крупнейшим поставщиком мясной продукции на российские рынки. Отсюда следует, что одновременно с увеличением общей численности скота российское влияние в регионе усиливается. В частности, это выражается в увеличении торговых оборотов с российскими купцами. Оформление новой зависимости рядовых кочевников от торговли обуславливалось и потребностью выдачи налогов в денежном (монетном) выражении, что подтверждается рядом архивных материалов: «О доставке муки в обмен на скот у киргизов»; «О вывозе муки из города на промыслы в Уральск»; «О пропуске из Гурьева в Астрахань купца Масленникова» (Памятная книжка, 1892), которые содержат в себе различные способы купли-продажи и товарно-денежных отношений, назревшие в западной части Казахстана.

Нуждаясь в сбыте скота, кочевники продают его на Ордынских ярмарках, о чем свидетельствует, что «скот сбывается на оседлых пунктах Орды, как Ханская ставка, Таловка, Новая Казанка и других соседних поселениях». В результате доход с продажи скота составил приблизительно 597 719 рублей, а из сырых продуктов доход составил 147 700 рублей. Относительно Ханской Ставки, Новой Казанки и Таловки прибыль со скота составила 239 205 рублей» (ГААО. Ф. 32. Оп. 1. Д. 778. Л. 14). Таким образом, судя по данным, приведенным статистическим комитетом Астраханской губернии, мы пришли к выводу, что торговый оборот в трех оседлых пунктах в весеннее время составил 1 507 604 рубля, а в осенний период – 1 039 433 рубля. Отметим, что ордынским казначейством было выделено на право торговли на ярмарке 1377 документов на сумму 10 236 рублей 62 копейки. Только от сдачи лавок во время ярмарок казна получает до 3821 рубля, а в казну Букеевской орды от продажи скота и арендного места поступило 5303 рубля 18 копеек, что также освещается в ряде документов (ГААО. Ф. 32. Оп. 1. Д. 778. Л. 14).

В 40-е гг. XIX в. в хозяйстве казахов имелось до 90 тыс. верблюдов, 15 тыс. крупного рогатого скота, 40 тыс. лошадей, 200 тыс. овец. По сведениям канцелярии Астраханского Военного губернатора, при дворе хана Джангира, в 1841 г. было продано 460 верблюдов, 1200 голов крупного рогатого скота, 300 лошадей, 145 000 овец грубошерстной породы (История Астраханского края, 2000: 373). Это означало, что Букеевское ханство служило для России крупным поставщиком скота, мяса и шерсти.

Недостаток пастбищ в некоторых частях губернии, например, в ее округах, вынуждает приграничных казахов арендовать земли в соседних с ханством уездах Астраханской губернии и Уральской области. Из сведений статистического комитета известно, что численность казахов на 1 января 1889 г. составляла 270 599 душ. Как известно, для большинства степняков скотоводство составляло единственный источник

жизнеобеспечения. Данные на 1897 г. свидетельствуют: «...скот по количеству составлял 1 769 059 голов, и по пересчету свыше 2 000 000 и по подсчетам на каждую кибитку приходилось по 36 голов...» (ГААО. Ф. 32. Оп. 1. Д. 620. Л. 12). Так, поголовье овец в крае к концу XIX в. составляло чуть более 3 млн голов, то есть на сто жителей губернии приходилось приблизительно 305 голов. Казахи разводили грубошерстную породу овец. Этот вид овец имел большой спрос на русских рынках. Частные землевладельцы и арендаторы разводили почти исключительно тонкошерстную породу овец, а крестьяне и кочевники – грубошерстную. Существенное развитие во второй половине XIX века получили коневодство и верблюдоводство.

Не упуская из внимания повторяющиеся неурожайные годы и суровые зимы, разорявшие кочевников, отметим, что для предотвращения этих чрезвычайных бедствий была учреждена ссудная касса при Временном Совете, которая выдавалась нуждающимся на определенный срок до 6%, с первоначальным капиталом в 50 000 рублей (ГААО. Ф. 32. Оп. 1. Д. 620. Л. 13).

В начале XX века становятся известными следующие сведения о состоянии скотоводства и коневодства в Букеевском ханстве: «...29 ноября 1904 г. при Временном Совете состоялось особое совещание, в котором кроме членов Совета принимали участие правители...и частей – Калмыцкой и Торгунской, а также ордынцы: Утеш Гали Атаниязов, Джарз Азербает, Нурмухан и Салим Букейханов, Мурат Бажанов и Муххамед Зулхаров. Больше всего участников волновал вопрос об улучшении породности скотоводства и коневодства. По представленному отчету членов статистического комитета «О состоянии Внутренней Киргизской орды за 1910 г.» известно, что в 1909 г. «...у 69 558 кибитковладельцев содержалось в хозяйстве 1 742 620 голов скота, с податью на сумму 187 283 рублей 88 копеек» (ГААО. Ф. 32. Оп. 1. Д. 778. Л. 58). Все эти данные хорошо показывают уровень развития торговли и непосредственно животноводства у казахов.

Заключение. Торговля как один из процессов взаимобмена сыграла свою роль в установлении достаточно прочных отношений между мирными жителями, проживавшие в окрестностях военных укреплений, приграничных линий и казахами, которые во многом контролировали все сухопутные пути со среднеазиатскими государствами. Сама торговля сопровождалась зачастую большими злоупотреблениями и в целом отвечала своему времени, с его бессистемностью и отсутствием правовой защиты как покупателя, так и продавцов, что в итоге приводило к тому, что торговля сопровождалась большим количеством обмана и преступлений.

Сама торговля носила в основном меновой характер. Известно, что казахи обменивали у русских ситец и другие виды тканей, железо, чай, сахар, земледельческие продукты, а также некоторые промышленные изделия, которые зачастую были весьма низкого качества. Большим спросом пользовались лекарства для лечения людей и скота. Также важно упомянуть, что в качестве единицы обмена был годовалый баран, что конечно же порождало большое поле для обмана. Также особенностью торговли на приграничных линиях было широкое распространение ростовщических операций.

По мере втягивания казахов в зону влияния Российской империи, торговля быстро трансформируется в более развитые товарно-денежные отношения. Несправедливый обмен и другие виды мошенничества, которыми пользовались некоторые российские купцы, приводили к тому, что торговля с казахами стала считаться настолько выгодной, что президент комерц-коллегии А. Воронцов уже в первой половине XIX века говорил о необходимости развития торговых отношений лишь с казахами, как преемниками кочевой цивилизации. К удивлению, купцы Средней Азии к тому времени не пользовались особым вниманием. Русские чиновники были убеждены, что

обеспечить дальнейший рост российского текстильного производства сможет только торговля с кочевыми народами, в данном случае с казахами.

Таким образом, подытожив комплекс аргументов, можно сделать вывод о росте торговли в Казахской Степи, особенно в ее западной части. Эта особенность объясняется тем, что Оренбургская линия, основанная гораздо раньше, чем Сибирская военная линия, стала не только самой укрепленной военной системой в крае, но и тем, что землепашцы проживающие возле Оренбургской военной линии стали основным поставщиком хлеба и других земледельческих продуктов и именно поэтому ее генерал-губернаторы выступали против развития земледелия в Западном Казахстане. В то же время Сибирская линия долгое время во многом зависела от поставок продовольствия, и поэтому генерал-губернаторы Сибирской линии, наоборот, стремились к оседанию казахов на своих границах и в целом покровительствовали развитию земледелия. Так, развитие товарно-денежных отношений в казахском ауле так или иначе привело к изменению социально-экономической структуры общества и способствовало разрушению остатков общинно-родового хозяйства.

Источники

ГААО – Государственный архив Астраханской области, Астрахань.
ОГАОО – Объединенный государственный архив Оренбургской области, Оренбург.
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив, Москва.

Sources

GAAO – State Archive of the Astrakhan Region, Astrakhan.
OGAOO – United State Archive of the Orenburg Region, Orenburg.
RGVIA – Russian State Military Historical Archive, Moscow.

Литература

- Акимбеков, 2018 – *Акимбеков С.* Казахстан в Российской империи. Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2018. 562 с.
- Алексеевко, 1966 – *Алексеевко Н.В.* К вопросу о торговых связях сибирских крестьян и казаков с казахами в XVIII – первой половины XIX в. // Вопросы аграрной истории Урала и Западной Сибири: Учен. зап. Свердловск, 1966. С. 109.
- Аполлова, 1960 – *Аполлова Н.Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX вв. М.: АН СССР, 1960. 456 с.
- Бекназаров, 2022 – *Бекназаров Р.А.* Казахи Северного Приаралья в XIX – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Алматы, 2022. 474 с.
- Востров, Муканов, 1968 – *Востров В.В., Муканова М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). Алма-Ата, 1968 г. 256 с.
- Гуревич, 1979 – *Гуревич Б.П.* Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. М.: Наука, 1979. 312 с.
- Завалишин, 1867 – *Завалишин И.* Описание Западной Сибири. Сибирско-киргизская степь. Москва, 1867. 141 с.
- Зияев, 1983 – *Зияев Х.З.* Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI–XIX вв. Ташкент: Фан, 1983. 167 с.
- История Букеевского ханства, 2002. – История Букеевского ханства (1801–1852 гг.). Сб. док. и материалов. Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 999 с.
- История, 2000 – История Астраханского края. Астрахань, 2000. 1122 с.
- Касымбаев, 1996 – *Касымбаев Ж.К.* Казахстан: Китай. Караванная торговля в XIX- начале XX вв. Алматы, 1996. 256 с.
- Кузнецов, 1902 – *Кузнецов И.Д.* Очерк русского рыболовства (Промысел различных водяных животных). СПб., 1902. 288 с..
- Кэмпбелл, 2022 – *Кэмпбелл Я.* Знание и окраины империи. Казахские посредники и российское управление в степи, 1731 – 1917. Санкт-Петербург, 2022. 391 с.
- Оренбургский край..., 2021 – Оренбургский край – поликультурный и трансграничный регион Российской империи. Сборник документов. Оренбург, 2021. 712 с.
- Оренбургский листок, 1887. №24 (июнь).
- Памятная книжка Астраханской губернии за 1890 г. Астрахань, 1892. 182 с.

Традиционная система ..., 2017 – Традиционная система этнографических категорий понятий и названий у казахов. Энциклопедия. Алматы, 2017. 816 с.

Уральск ..., 2012 – Уральск древний и современный: очерки истории [Uralsk ancient and modern: essays on history]. Уральск, 2012. 384 с.

Цинская империя ..., 2020 – Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. / Составители Хафизова К.Ш., [Моисеев В.А.]. Второе издание (исправлено и дополнено). Ответственный редактор Хафизова К.Ш. Нур-Султан, 2020. 344 с.

Шоинбаев, 1982 – *Шоинбаев Т.Ж.* Добровольное вхождение казахских земель в состав России. Алма-Ата: Казахстан, 1982. 279 с.

Шотанова, 2019 – *Шотанова Г.А.* Материалы астраханских обществ и учреждений как источник по истории Казахстана (II половина XIX в. – 1917 г.). Алматы, 2019. 252 с.

References

Akimbekov, 2018 – *Akimbekov S.* Kazakhstan v Rossijskoj imperii [Kazakhstan in the Russian Empire]. Алматы: ТОО «Institut Aziatskih issledovanij», 2018. 562 p. [In Rus.]

Alekseenko, 1966 – *Alekseenko N.V.* K voprosu o torgovyh svyazyah sibirskih krest'yan i kazakov s kazakhami v XVIII – pervoi poloviny XIX v. [On the issue of trade relations between Siberian peasants and Cossacks with the Kazakhs in the XVIII – first half of the XIX centuries] // Voprosy agrarnoj istorii Urala i Zapadnoj Sibiri: Uchen. zap. Sverdlovsk, 1966. 109 p. [In Rus.]

Apollova, 1960 – *Apollova N.G.* Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazahstana s Rossiei v XVIII – nachale XIX vv. [Economic and political relations of Kazakhstan with Russia in the XVIII – early XIX centuries] М.: AN SSSR, 1960. 456 p. [In Rus.]

Beknazarov, 2022 – *Beknazarov R.A.* Kazahi Severnogo Priaral'ya v XIX – nachale XX vv. (istoriko-jetnograficheskoe issledovanie) [Kazakhs of the Northern Aral Sea region in the XIX – early XX centuries]. Алматы, 2022. 474 p. [In Rus.]

Cinskaja imperija ..., 2020 – Cinskaja imperija i kazahskie hanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX vv. [Qing Empire and Kazakh Khanates. Second half of the XVIII – first third of the XIX centuries] / Sostaviteli Hafizova K.Sh., [Moiseev V.A.]. Vtoroe izdanie (ispravleno i dopolneno). Otvetstvennyj redaktor Hafizova K.Sh. Nur-Sultan, 2020. 344 p. [In Rus.]

Gurevich, 1979 – *Gurevich B.P.* Mezhdunarodnye otnoshenija v Central'noj Azii v XVII – pervoj polovine XIX v. [International relations in Central Asia in the XVII – first half of the XIX centuries]. М.: Nauka, 1979. 312 p. [In Rus.]

Ictorija ..., 2000 – Ictorija Actrachanckogo kraja [The history of the Astrakhan region]. Actrachan', 2000. 1122 p. [In Rus.]

Istorija Astrahanskogo kraja [History of the Astrakhan region]. Astrakhan, 2000. 1122 p. [In Rus.]

Istorija Bukeevskogo khanstva..., 2002. – Istorija Bukeevskogo khanstva (1801–1852 gg.) [History of the Bukey Khanate (1801–1852)]. Sb. dok. i materialov. Sost. B.T. Zhanaev, V.A. Inochkin, S.H. Sagnaeva. Алматы: Dajk-Press, 2002. 999 p. [In Rus.]

Kasymbayev, 1996 – *Kasymbayev Zh.K.* Kazahstan: Kitaj. Karavannaja torgovlja v XIX- nachale XX vv. [Kazakhstan: China. Caravan trade in the XIX and early XX centuries] Алматы, 1996. 256 p. [In Rus.]

Kempbell, 2022 – *Kempbell Ya.* Znanie i okrainy imperii. Kazahskie posredniki i rossijskoe upravlenie v stepi, 1731 – 1917 [Knowledge and the outskirts of the empire. Kazakh mediators and Russian governance in the steppe, 1731 – 1917]. Sankt-Peterburg, 2022. 391 p. [In Rus.]

Kuznecov, 1902 – *Kuznecov I.D.* Oчерк russkogo rybolovstva (Promysel razlichnyh vodyanyh zhivotnyh) [Essay on Russian fishing (Fishing of various aquatic animals)]. SPb., 1902. 288 p. [In Rus.]

Orenburgskij kraj..., 2021 – Orenburgskij kraj – polikul'turnyj i transgranichnyj region Rossijskoj imperii [The Orenburg region is a multicultural and cross-border region of the Russian Empire]. Sbornik dokumentov. Orenburg, 2021. 712 p. [In Rus.]

Orenburgskij listok, 1887 [Orenburg leaflet, 1887]. [In Rus.]

Pamjatnaja knizhka Astrahanskoj gubernii za 1890 g. [Memorial book of the Astrakhan province for 1890], Astrahan', 1892. 182 p. [In Rus.]

Shoinbaev, 1982 – *Shoinbaev T.Zh.* Dobovol'noe vhozhenie kazahskih zemel' v sostav Rossii [Voluntary entry of Kazakh lands into Russia]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1982. 279 p. [In Rus.]

Shotanova, 2019 – *Shotanova G.A.* Materialy astrakhanskih obshhestv i uchrezhdenij kak istochnik po istorii Kazahstana (II polovina XIX v. – 1917 g.) [Materials of Astrakhan societies and institutions as a source on the history of Kazakhstan (II half of the XIX century – 1917)]. Алматы, 2019. 252 p. [In Rus.]

Tradizionnaja cistema ..., 2017 – Tradizionnaja cistema jetnograficheskich kategorij ponjatij i nasvanij u kasachow [The traditional system of ethnographic categories of concepts and names among the Kazakhs]. Jenziklopedija. Алматы, 2017. 816 p. [In Rus.]

Ural'ck ..., 2012 – Ural'ck drevnij i cowremennyj: otscherki ictorii. Ural'ck, 2012. 384 p. [In Rus.]

Vostrov, Mukanov, 1968 – *Vostorgov V.V., Mukanova M.S. Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazahov (konec XIX – nachalo XX v.)* [Tribal composition and settlement of the Kazakhs (late XIX – early XX century)]. Alma-Ata, 1968 g. 256 p. [In Rus.]

Zavalishin, 1867 – *Zavalishin I. Opisanie Zapadnoi Sibiri. Sibirsko-kirgizskaya step'* [Description of Western Siberia. Siberian-Kyrgyz steppe]. Moskva, 1867. 141 p. [In Rus.]

Ziyaev, 1983 – *Ziyaev Kh.Z. Ekonomicheskie svyazi Srednei Azii s Sibir'ju v XVI–XIX vv.* [Economic relations between Central Asia and Siberia in the XVI – XIX centuries]. Tashkent: Fan, 1983. 167 p. [In Rus.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 814-827, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.09.3
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_814-827

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ГОНЧАРНОГО ДЕЛА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ XIX-XX ВВ. ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Назым Мусаиповна Абилева¹, Сауле Жангельдыевна Рахимжанова²

¹Магистр регионоведения, докторант ЕНУ им. Л.Гумилева, старший научный сотрудник Института археологии им. Ә.Х. Марғулана. Проспект Достық 44, 050000, г.Алматы, Республика Казахстан.

Руководитель отдела научно-методической службы Национального музея Республики Казахстан. Проспект Тауелсиздик, 54, 010000. г.Астана, Республика Казахстан.
<https://orcid.org/0009-0002-2536-9675>. E-mail: nmalibayeva@gmail.com

²Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Марғулана. Проспект Достық 44, 050000, г.Алматы, Республика Казахстан.
<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>. E-mail: saule-rahim@inbox.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Абилева Н.М., Рахимжанова С.Ж., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается история изучения гончарного дела стран Центральной Азии, где представлен анализ научной литературы с конца XIX века по XX век. *Цель и задачи исследования.* Систематизация и анализ этнографической литературы XIX-XX вв. по изучению Центральной Азии и вычленение из нее информации по гончарству. *Методы.* При изучении историографии гончарства стран Средней Азии был использован проблемно-хронологический, историко-системный и междисциплинарный подход. Стоит выделить культурно-исторический метод изучения источниковедческой базы, которая позволила провести анализ произведения в их историческом и культурном контексте. *Материалы.* В данной работе подвергнуты анализу имеющиеся сведения и упоминания о гончарстве в записках и исследованиях путешественников, этнографов и историков, направленных на изучение местности. *Результаты.* Анализ полученных сведений, позволяет сделать вывод, что в Центральной Азии в конце XIX-XX вв. существовало женское и мужское гончарство, которое отличалось тем, что мужчины изготавливали посуду на гончарном круге на массовое производство, а женщины лепную – для личных нужд и ближнего круга. *Выводы.* В результате изучения этнографических исследований по гончарному делу стран Центральной Азии XIX-XX вв. сделан вывод, что их сведения достаточно информативны и обширны и будут способствовать воссозданию целостной картины исследования данного периода.

Ключевые слова: Глина, гончарное дело, Центральная Азия, историография, этнография.

Для цитирования: Абилева Н.М., Рахимжанова С.Ж. История изучения гончарного дела стран Центральной Азии XIX- XX вв. этнографический обзор // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 814-827 (на рус.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_814-827

Благодарности. Статья выполнена при поддержке Комитета науки МНВО РК в рамках грантового финансирования по теме: AP19678131 «Изучение гончарства Южного Казахстана и сопредельных территорий (Узбекистан, Кыргызстан и Таджикистан): традиции и современность».

XIX-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ҚЫШ ӨНДІРІСІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ. ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ШОЛУ

Назым Мусаиповна Абилева¹, Сауле Жангельдыевна Рахимжанова²

¹Аймақтану магистры, Л. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері (44 Достық даңғ., 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы).

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі Ғылыми-әдістемелік қызмет басшысы (54 Тәуелсіздік даңғ., 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы).

<https://orcid.org/0009-0002-2536-9675>. E-mail: nmalibayeva@gmail.com

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері (44 Достық даңғ., 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы).

<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>. E-mail: saule-rahim@inbox.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Абилева Н.М., Рахимжанова С.Ж., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Орталық Азия елдерінің қыш өндірісін зерттеу тарихы қарастырылып, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың ғылыми әдебиет көздеріне талдау жасалған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* XIX-XX ғғ. Орталық Азияны зерттеу бойынша этнографиялық әдебиеттерді жүйелеу және талдау, оның ішінен қыш өндірісіне қатысты мәліметті сұрыптау. *Әдістер.* Орталық Азия елдерінің қыш өндірісі тарихнамасын зерделеу кезінде проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік және пәнаралық тәсілдер қолданылды. Тарихи-мәдени әдіс негізінде деректер тарихи және мәдени контекстінде талданып, оның маңыздылығы мен қоғамға әсерін түсінуге ықпал етті. *Материалдар.* Бұл жұмыста саяхатшылардың, этнографтардың және тарихшылардың жазбалары мен зерттеулеріндегі қыш өндірісіне қатысты мәліметтер мен сілтемелер талданды. *Нәтижелер.* Мәліметтерді талдау барысында Орталық Азияда XIX ғ. соңы -XX ғ. әйелдер мен ерлер қыш өндірісі болып, ерлер қыш шеңберінде жаппай өндіріске арналған қыш бұйымдарды, ал әйелдер жеке қажеттіліктері мен жақындарына арналған қалыптарды қолмен жасауы бойынша ерекшеленді. *Қорытынды:* XIX-XX ғғ. Орталық Азия елдерінің қыш өндірісі бойынша этнографиялық зерттеулерді зерделеу нәтижесінде алынған мәліметтер өте мазмұнды, ауқымды және осы кезеңдегі зерттеудің тұтас көрінісін қайта құруға ықпал етеді деген қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: Саз, қыш өндірісі, Орталық Азия, тарихнама, этнография.

Дәйексөз үшін: Абилева Н.М., Рахимжанова С.Ж. XIX-XX ғасырлардағы Орталық Азия елдерінің қыш өндірісін зерттеу тарихы. Этнографиялық шолу // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. Б. 814-827. (Орыс.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_814-827

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің қолдауымен AP19678131 «Оңтүстік Қазақстан және іргелес аймақтардың (Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан) қыш өндірісін зерттеу: дәстүр және қазіргі заман» тақырыбы бойынша гранттық қаржыландыру шеңберінде орындалды.

THE HISTORY OF POTTERY STUDIES IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES XIX- XX C. ETHNOGRAPHIC REVIEW

Nazym Musaipovna Abileva¹, Saule Zhangeldyevna Rakhimzhanova²

¹Master, Doctoral student at L.Gumilyov ENU, Senior Researcher of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan. (44 Dostyk ave., 050000, Almaty, Kazakhstan.)
Head of the Scientific and Methodological Service Department of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. (54 Tauelsyzdyk ave., 010000, Astana, Kazakhstan)
<https://orcid.org/0009-0002-2536-9675>. E-mail: nmalibayeva@gmail.com

²Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan. (44 Dostyk ave., 050000, Almaty, Kazakhstan.)
<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>. E-mail: saule-rahim@inbox.ru

© Valichanov IHE, 2024

© Abileva N. M., Rakhimzhanova S. Z., 2024

Abstract. *Introduction.* The article deals with the history of pottery study of Central Asian countries, where the analysis of scientific literature from the end of XIX century to XX century is presented. *Aim and objectives of the study.* Systematization and analysis of ethnographic literature of XIX-XX centuries on the study of Central Asia and extracting information on pottery from it. *Methods.* In studying the historiography of pottery of Central Asian countries the problem-chronological, historical-systemic and interdisciplinary approach was used. It is worth highlighting the cultural-historical method of studying the source base, which allowed to analyze the work in their historical and cultural context. *Materials.* This paper analyzes the available information and references to pottery in the notes and studies of travelers, ethnographers and historians aimed at exploring the area. *Results.* The analysis of the received data allows to draw a conclusion that in Central Asia in the end of XIX-XX centuries there was female and male pottery, which differed by the fact that men made dishes on a potter's wheel for mass production, and women molded - for personal needs and inner circle. *Conclusions.* As a result of the study of ethnographic studies on pottery of the Central Asian countries of the XIX-XX centuries, it was concluded that their data are quite informative and extensive and will contribute to the reconstruction of a complete picture of the study of this period.

Keywords: Clay, pottery, Central Asia, historiography, ethnography

For citation: Abileva N., Rakhimzhanova S. The history of pottery studies in Central Asian countries XIX- XX c. Ethnographic review. // Otan tarihy. 2024. Vol. № 3. Pp. 814-827. (in Rus.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_3_814-827

Acknowledgments. The article was carried out with the support of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan within the framework of grant financing AP19678131 “Studying the pottery of South Kazakhstan and adjacent territories (Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan): traditions and modernity”.

Введение. Гончарное ремесло является одним из древнейших производств, сохранившее преемственность поколений. Как известно, гончарство начинается внутри семьи, и семейный коллектив формирует традиции и пространство, сохраняющее и развивающее основные навыки, и технологии гончарного ремесла. На протяжении тысячелетий технологии и техники изготовления глины и продукта из глины менялись в соответствии с динамичным развитием культуры человечества. Самыми ранними изделиями из глины являются фигурки, предназначенные для ритуальных обрядов и лессовые шары для метания, использовавшиеся в эпоху среднего палеолита (Брей, Трамп, 1990: 284-285). Массовое же распространение в человеческих коллективах глиняных сосудов относится к еще более позднему времени - новому каменному веку (или неолиту) и относится на разных территориях к VII-V тыс. до н.э. (Цетлин, 2012: 12). С момента появления первых глиняных сосудов и до их практически повсеместного распространения менялась роль и предназначение керамики в истории общества. Так, глиняная посуда постепенно расширяет свое использование и начинает применяться во все более широких сферах как хозяйственной жизни, так и быта людей.

Роль керамического материала как источника информации неопределима, поскольку предмет, созданный из керамики, позволяет с гораздо большей полнотой, чем другие остатки производственной деятельности человека, изучить и реконструировать характер как древнего, так и современного материального производства, его организацию, экономику, характер производственных отношений, уровня культуры и искусства. Керамические изделия, являясь культурным маркером помогают отслеживать культурные взаимосвязи различных сообществ человечества. На археологических раскопках самым массовым материалом является керамика, требующая своей интерпретации с учетом развития исторического события в определенном периоде.

На наш взгляд, изучение гончарства нового и новейшего времени (Drost, 1987; Tsetlin, 2001) способствует комплексному изучению материальной культуры народов Центральной Азии и этнокультурной реконструкции, содействует проведению сравнительного анализа источниковедческого материала с этнографическими и археологическими данными, полученными в ходе полевых работ.

Материалы и методы. Данное исследование посвящено обзору отечественной и зарубежной источниковедческой базы по истории изучения гончарного производства стран Средней Азии.

При изучении историографии стран Средней Азии был использован проблемно-хронологический подход, поскольку исследуемая тема была раздроблена по нескольким направлениям, где каждый вопрос был рассмотрен в хронологической последовательности по странам. Стоит отметить, что данный метод поспособствовал периодизации научной литературы. Применение проблемно-хронологического подхода шло в тесном взаимодействии с историко-системным подходом. В связи с этим были изучены взаимодействия гончарного ремесла и торговли, социально-экономическое влияние на общество, роль мастеров в обществе и т.д. Переплетение двух подходов в процессе изучения вопроса позволяет переносить знания и навыки одной сферы в другую, тем самым способствуя углубленному изучению, а также к комплексному рассуждению.

Следует особо выделить междисциплинарный подход, где прослеживается переплетение нескольких дисциплин, таких как археология, история, этнография и искусствоведение. Взаимодействие различных аспектов в изучении гончарного дела привело к комплексной и системной работе с применением знания и навыков разножанровых дисциплин. Как известно, междисциплинарный подход – это связь

дисциплин, когда происходит комплексное применение различных знаний, методов и подходов.

В процессе анализа научной литературы был применен культурно-исторический метод изучения источниковедческой базы, которая позволила провести анализ произведения в их историческом и культурном контексте, что способствовало пониманию их значимости и влиянию на общество. Однозначно, при использовании данного метода учитывался контекст времени, точнее были учтены исторические события и общественные процессы, оказавшие влияние на развития гончарного ремесла. Это помогло более глубокому пониманию развития или спада гончарного дела, поскольку историческое и культурное развитие общества порождало свой спрос на глиняную посуду. Культурный аспект был тоже принят во внимание, поскольку орнаментация гончарной посуды основывалась на религиозных, эстетических и философских мировоззрений местного населения. При помощи данного метода были выявлены основные идеи, ценности и образы в определенный отрезок времени.

Обсуждение и результаты. Изучение гончарства стран Центральной Азии является одним из перспективных направлений в науке, поскольку именно в данном регионе сохраняются элементы архаичного гончарного ремесла.

Одним из интересных работ, описывающих гончарное производство Центральной Азии, является путевые заметки Пашино П.И. по Туркестанскому краю. Он в своих путевых заметках описывает гончарное дело, как одно из обширных производств: «В стране этой нет своей ни фарфоровой, ни фаянсовой, ни стеклянной посуды, которая при том, перевозилась из дальних краев, от битья сильно поднимается в цене, здесь, при недостатке леса для выделки деревянной посуды и незнания к тому же токарного искусства, в домашнем обиходе на каждом шагу приходится наткнуться на глиняную посуду» (Пашино, 1968: 148). По мнению автора, гончарное производство было одним из основных ремесленных дел, следовательно, существовало большое разнообразие домашней утвари. Им были описаны орнаменты, использованные в глиняных посудах. «Нужно отдать справедливость, что здешние тарелки и блюда внешнем видом нисколько не уступают нашему обыкновенному базарному фаянсу; на них наведена цветная глазурь с черными рисунками разных фигур. Глазурь по большей части бывает зелено-травяного весьма тонкого и нежного цвета, но, к несчастью, глазурь эта плохо держится и до того хрупка, что иногда крошится под ножом» (Пашино, 1968: 148).

По наблюдениям М.И. Бродавского «каждый из городов и некоторые большие селения в крае имеют своих гончаров, которые выделывают глиняную посуду для потребления местных жителей. В более отдаленные селения, не имеющие своих гончаров, глиняная посуда не перевозится, а туда, обыкновенно в летнее время, приезжают мастера из ближайшего центра, выделывают там на месте глиняную посуду, обжигают ее и распродают жителям этого селения и ближайшим им соседям» (Бродавский, 1879: 87). Также автором были описаны виды домашней утвари. «К неглазированной глиняной посуде принадлежат все крупные предметы домашнего обихода: хум – корчага, размерами от 9 до 16 вершков вершины и до 6 вершков ширины; куза – большие кувшины с ручками и горлышками, вместимость около ведра, употребляемые для носки воды; кузачи – малые кувшины для такого же употребления; абдаста – рукомойники, отличаются от предыдущих тем, что имеют узкое горлышко и сбоку рыльце, в виде трубки; хумча – большие глиняные сосуды, употребляются для держания в них воды в доме, они нередко делаются и глазированными; водопроводные трубы – разных величин, и тануры – полу-корчаги с двумя отверстиями, служат как печь для печеня лепешек» (Бродавский, 1879: 88-89).

Описывая в своей работе технологию изготовления глиняных изделий, М.И. Бродавский детально излагает процесс создания керамической посуды: «..

выкопанную глину смачивают водой, и тщательно размесив и перемяв ее ногами, оставляют лежать сутки на дворе, покрытую плетенкой. На другой день ее снова переминают и вслед за тем употребляют в дело. Большие предметы как хум, хумча и танур, формируются от руки, накладывая перемятую глину, в виде валиков, один на другой послойно, причем слои соединяются и сглаживаются рукой и маленькой деревянной лопаточкой. Остальная посуда выделывается на гончарном станке. Приготовленная посуда, просушивается на воздухе, обжигается. В продолжении 7 часов в печи поддерживается огонь, в начале легкий, а к концу обжига – усиленный. По истечении этого времени, когда перегорела последняя закладка топлива, печь наглухо замазывается и оставляется в этом виде двое суток. На третьи сутки остывшая печь разбирается» (Бродавский, 1879: 89).

Автором дан подробный анализ создания трех видов домашней утвари. «Глиняная посуда выделывается трех сортов: посуда из простой глины без глазури (полив), из простой же глины неглазировавшая и фаянсовая посуда» (Бродавский, 1879: 88). Как пишет автор, глина для гончарной работы добывается на месте производства и не отличается своими хорошими качествами, главным образом потому что, содержит в себе в большом или меньшем количестве известь, которая после обжигания посуды, делает ее пористою и непрочной. Касательно глазированной глиняной посуды автор пишет, что состав глины такой же, как и для простой глиняной посуды. «Глазировавшая глиняная посуда, выделывается из глины, одинаковым образом приготовленной, как и для простой посуды. Выделанные на гончарном станке и просохшие предметы очищаются и сглаживаются ножом на станке. После этого их покрывают глазурью, - для чего берут порошок окиси олова (калаги), в смеси с некоторым количеством щелочи (ишкар), разводят водой, к которой для клейкости прибавлено не много пшеничной муки, и обливают этой смесью просохшую, но не обожженную еще посуду. Разведенная водою окись олова пристает и облекает тонким слоем поверхность посуды. После сушения этого слоя, посуда обжигается в печи; порошки окиси олова и щелочи сплавляются и покрывают поверхность стекловатым слоем. Когда желают получить цветной узор глазури на посуде, то прежде обжигания, по засохшему слою порошка окиси олова, выводят узор, употребляя для темно-фиолетового цвета перекись марганца (мугль или магиль), для желтого – железную руду (чуянбук) и для зеленого – ярь-мдянку (кук-мис). Эти металлические порошки вместе с щелочью разводят водой, к которой немного прибавлено пшеничной муки, и рисуют на посуде желаемый узор, который по обжигании получает один из перечисленных выше цветов» (Бродавский, 1879:90).

По мнению Бродавского самым дорогим сортом является – фаянсовая посуда, которая «изготавливается из огнеупорной глины – гульбута. К этой глине примешивают чистый кварцевый песок (кум таш). Кроме кварцевого песка в состав глины идет щелочь, зола растения «кырк-бугун» (*Salicornia*), по составу своему – смесь углекислых щелочей и преимущественно углекислого натрия. Получаемый от сжигания растения кырк-бугун, ишкар содержат в себе много землистых примесей и угольных частиц и требуют предварительной очистки, которую производят сами гончары. Очищенный и мелко истолченный ишкар смешивается с кварцевым песком гульбута, и из полученной смеси выделывают на гончарном станке различную посуду, которую по просушке покрывают глазурью и обжигают» (Бродавский, 1879:91). Применение разнообразной посуды в домашнем обиходе является свидетелем того, что глина была использована повсеместно. Автор детально дает описание изготовления домашней утвари, где были использованы локальные особенности. Изучая гончарное дело региона, он утверждает, что центром был Туркестанский край.

Происхождение гончарного ремесла местное население связывает с божественным началом, о котором свидетельствуют записи Н.А.Кирпичникова. «Всякий промысел, по мнению туземцев, имеет божественное начало. После сотворения земли, Бог послал на нее ангела Хазрета Джабраиля (Архангел Гаврила) с другими четырьмя ангелами. Ангелы эти сотворили из земли Адама, а жизнь дал ему сам Бог. При этом у Хазрета Джабраиля осталось от сотворения Адама земля, из которой он сделал кувшин и научил этому ремеслу Адама. Отсюда и считается начало возникновения промысла» (Кирпичников, 1897:111). Гончарный промысел, автор подразделяет на 2 направления: кустарное производство, которые производят неглазурованные изделия и глазурованное производство.

Н.А. Кирпичников проводил исследования в Самарканде, Ходженте и Ура-тюбе, и дает полное описание техники и технологии изготовления керамических сосудов, являющимся общим для всех гончарных центров, а также пути реализации гончарных посуды. «Сырым материалом при выделке неглазурованных изделий служит обыкновенная гончарная глина (тупрак). Глину сначала высушивают на солнце, зимой же около обжигательной печи, что делается, по мнению туземцев, на том основании, что глина, высушенная предварительно, а потом размоченная, лучше удерживает в себя обыкновенную почвенную землю, прибавление которой необходимо, иначе посуда при обжиге не выходит гладкой. Глину, привезенную на одном ишаке, приблизительно весом в полбатмана (4 пуда), после сушки, размачивают до жидкой консистенции, в цилиндрической яме, вырытой в полу мастерской, размерами 1 аршин в диаметре и $\frac{1}{2}$ аршин глубины. В эту массу прибавляют, при постепенном размешивании, конской шерсти приблизительно 1 фунт на вышеприведенное количество глины» (Кирпичников, 1897:111). Описывая изготовление глины, Н.А. Кирпичников пишет, что размешивание шерсти производится только руками, поскольку это придает больше однородности. После тщательного смешивания глины с шерстью, прибавляют обыкновенной почвенной земли, еще размешивают и доводят до желаемой густоты. «Здесь приготовленную массу мнут ногами, приблизительно часа три, до сильной плотности, а потом скатывают ее в комья и в таком виде оставляют лежать до следующего утра. Утром, на землю, где уминалась ногами глина, посыпают жженой извести приблизительно фунта два (в Ходженте этого не делают, т.к. глина, употребляемая там, содержит в себе достаточное количество извести), что придает глине важное для гончаров свойство, заключающееся в легкой обработке» (Кирпичников, 1897:112). Автор утверждает, что для топлива используют тонкого тополя, древесной коры и хворост.

По мнению автора, «в данной области хороший мастер может в день по 50 изделий сделать» (Кирпичников, 1897: 113). Исследуя региональные отличия процесса изготовления глиняной посуды, им было проведено анкетирование местных мастеров.

Стоит особо подчеркнуть данные, приведенные Кирпичниковым касательно процесса обжига, где он описал функционирование печи: «Корчаги, кувшины, горшки и проч. обжигаются в глинобитных печах куполообразной формы. Дно такой печи круглое, в диаметре до одной сажени, высота тоже до одной сажени; в центре днища оставляется круглое отверстие диаметром до трех четвертей аршина, вокруг которого концентрируется много других мелких отверстий. Топка располагается под упомянутым дном и горючие газы из нее выходят через указанные отверстия. Топливом служат навоз, помет, в небольшом количестве солома и хворост. Печь нагружается изделиями, через лазь в стенке печи, таким образом, чтобы над большим отверстием дна оставался цилиндрический вертикальный канал, который служит дымовым ходом. Продукты горения, попадая в этот дымоход непосредственно из топки, а также выходящие отсюда через малые отверстия, распространяются по

нагруженной печи и затем через трубу в купол печи выходят наружу. Сам процесс обжига производится следующим образом. После загрузки посуды, печь растапливают в течении шести-семи часов, после чего, уменьшая постепенно подачу топлива, замазывают лазь, служащий для загрузки, и топочное отверстие и в таком состоянии оставляют печь на два дня. По достаточном охлаждении печи, из нее выгружают обожжённую посуду» (Кирпичников, 1897: 114). Также автор пишет, что добыча глины облегчается тем, что ее копают близко, у мастерской. В виде топлива используют навоз, помет, хворост и солому.

«Глазурованные изделия изготавливаются отдельными кустарями. Для производства употребляется обыкновенная гончарная глина и еще огнеупорная, пластичная глина гульбута, привозимая главным образом из Ташкентского уезда; есть и местные сорта, но, по качеству они уступают привозной. Глина сначала высушивается, потом в цилиндрической яме, размешивается с водой до жидкой консистенции; далее при перемешивании прибавляют пух с камышевых головок, который играет роль связующего элемента также, как шерсть, употребляемая при выработке неглазурованных изделий; шерсть здесь не употребляется потому, что на этом род изделия до высушивания их наносятся, посредством выдавливания палочкой, довольно мелкие узоры и шерсть, зацепляясь за палочку, портила бы форму узора; камышевый же пух гораздо нежнее и не мешает выведению рисунка. После смешивания с пухом, прибавляют обыкновенной земли до желаемой густоты, приготовленную массу вынимают на гладкий и чисто выметенный земляной пол мастерской и топчут ногами час или полтора, а затем перемешанную и уплотненную массу скатывают в комья, которые оставляют лежать сутки» (Кирпичников, 1897: 116).

Автор упоминает, что данное ремесло передается из поколения в поколения членам семьи. «Наемных рабочих при описанных производствах я не встречал; обыкновенно работают члены семьи, отец с сыновьями, или несколько братьев и т.д.; иногда встречаются малолетние ученики из чужих семей, которые за работу ничего не получают, пользуясь лишь хозяйской пищей. Занятие гончарным промыслом обыкновенно переходит по наследству из рода в род. Ученики сначала мнут глину, потом выучиваются формовать, глазуровать и окрашивать. Достижение совершеннолетнего возраста и известных познаний, получают от хозяев жалованье или небольшое пособие на открытие собственной мастерской; но таких примеров немного, обыкновенно же промысел передается по наследству и продолжается в том же помещении» (Кирпичников, 1897: 120). В своих наблюдениях автор пишет, что спрос на гончарный промысел падает, поскольку в обиходе появляется дешевая посуда, сделанная из чугуна, железа, меди дерева, привозимая из Европейской России. Из-за этого местные кустары пытаются улучшить свои изделия, однако, как пишет автор, эти изделия по форме выходят грубыми и аляпистыми.

В своем археологическом очерке В.Л. Вяткин уделил большое внимание изучению истории и этнографии города Афрасиаб. Так, автором были подробно описаны виды глин, техники и технологии изготовления глиняной посуды, а также терракотовых плит. По его мнению, город Афрасиаб считается центром изготовления глиняных бомб: «На Афрасиабе существовало самое производство глиняных бомб и даже в широком масштабе, главным образом, в квартале горшечников» (Вяткин, 1926:58). «Глиняная посуда обыкновенно приготовлялась из лессового теста и в редких случаях из пепельного цвета глины, известной ныне под названием пенджекентской и особо приготовленной белой или светло-серой массы. Лессовое тесто часто употреблялось без посторонней примеси и только при изготовлении высокосортной посуды к лессу добавлялась особая сланцевая зеленоватого цвета глина (гиль-мая), куски которой часто попадают у старых обжигательных печей. Для изготовления

более тонкой посуды лесс, не везде в Самарканде одинаковый по своему составу, отмучивался. В других случаях к нему добавлялся песок. Посуда, требовавшая огнеупорности, приготавливалась с добавлением большого количества гиль-маи и кварцевого песка. Особенно большие предметы, как, например, корчаги, делались с примесью шерсти, чтобы они не трескались при высыхании и не изменяли форму (Вяткин, 1926:32). По мнению автора в Самарканде глиняная посуда не имела никакой эстетической составляющей, а носила исключительно утилитарный характер. Касательно гончарных печей, автор утверждает, что они существовали только в двух районах в Афрасиабе, и скорее всего это были кварталы гончаров. «Первый из них был расположен в самом центре города, а второй, близ юго-западного угла». Вяткин пишет, что в городе Афрасиаб «мастера обладали глубокой традицией, и за ними уже была старая, может быть, многовековая школа» (Вяткин, 1926: 41).

Одним из фундаментальных и информативных работ по этнографии гончарства Центральной Азии является работа Е. Пещеревой, которая изучила женское гончарное производство Гиссарского хребта (Таджикистан), где ею были исследованы техники и технологии изготовления глиняной посуды, и его применение в быту. «Женское гончарство очень широко распространено в пределах бывшей Кулябской области, где изделия различных производящих ее районов разнятся одни от других в основном техническими приемами их орнаментации» (Пещерева, 1959: 19). Пещерева в своей работе подробно описывает процесс работы мастериц с глиной. Как пишет автор рабочий инвентарь мастериц имеет региональные различия, к примеру в долине Хуфа используют два камня и чашку с водой, Ягнобские мастерицы пользуются старой деревянной ложкой с обломленной ручкой и мокрой тряпкой, в Файзабадском районе вместе с деревянной ложкой используют тростниковую палочку – найча.

Автором приводятся интересные данные, существовавшие в селе Сари Шухон. В данном селе существует разделение труда, где три мастерицы работали как конвейеры: одна начинает работу, вторая придает форму сосуду, и третья заканчивает, делая горлышко, ручки и носики. Поэтому, как пишет автор, в центре всегда сидит самая старшая и наиболее опытная из них. Процесс работы организуется так, что при переходе сосудов от одной мастерицы к другой, недоконченным сосудам дают постоять полчаса, чтобы глина окрепла.

По мнению исследователя, мужское гончарное дело было развито в городах с таджикским и узбекским населением, и следовательно, с базаром. Изучая применение глины в быту, автор пишет: «Даже поверхностное обозрение состава предметов домашней утвари и хозяйственного обихода таджиков и узбеков дает возможность заметить, какую важную роль играла глиняная посуда в их жизни до самого последнего времени» (Пещерева, 1959:3). «Целый ряд обрядовых моментов, связанных как с мусульманскими, так и домусульманскими представлениями, требовавших в определенных случаях непременно употребления глиняной посуды, также, несомненно, указывает на ее былую значимость в жизни народов Средней Азии. Раньше во время поста в месяце рамазан в городах пищу ели только из глиняной посуды и для этого ежегодно перед началом поста покупали новую. Поэтому месяц перед постом – барот – всегда был страдным для гончаров, которые работали изо всех сил, стараясь выпустить из своих мастерских как можно больше посуды» (Пещерева, 1959:6). Для среднеазиатского человека глиняная посуда всегда считалась халальным. «В городах для омовения покойника специально покупается новая глиняная афтаба. После того как покойник омыт, эти вещи передаются в мечеть» (Пещерева, 1959:7). Так, глина, всегда сопровождала человека, от рождения до смерти.

В середине 80-годов изучением таджикского гончарного дела занимался Н. Ершов, который дополнил исследования Е. Пещеревой по Гиссарской долине.

Историко-этнографический очерк автора посвящен Каратагу. По мнению автора у таджиков гончарное дело делится на мужское – изготовление керамики на гончарном круге, и женское – изготовление лепной керамики без гончарного круга. «В Каратаге в глину, из которой собираются делать сосуды средней величины, например «жуза», подмешивают коровий волос, который покупают у кожевников. За неимением его кладут и овечью шерсть» (Ершов, 1984: 87).

Автором были приведены интересные данные, касательно обжига: «В Каратаге обжиг производили опилками, а печь разжигали вначале небольшим количеством дров. Иногда практиковали и обжиг рисовой шелухой, как делали раньше. По рассказам стариков-гончаров, расписную посуду в прежние времена обжигали сухой щепкой арчового дерева. Такое топливо горело почти без дыма, и посуда не коптилась совершенно» (Ершов, 1984: 89).

Ершов делит кувшины, созданные гончарами, на несколько групп. К первой группе, он относит кувшины для воды с высоким и узким горлышком, оканчивающим венчиком с небольшим раструбом, с одной ручкой. Такие кувшины предназначались для воды, а иногда в них хранили растительные масла. Ко второй группе относятся посуда разная по размеру и по хозяйственному предназначению горшки с двумя ручками и расширяющимися кверху стенками (Ершов, 1984: 91-95).

Автор упоминает, что гончарное дело тесно взаимодействовало с деятельностью музыкантов и пекарей, поскольку из глины изготавливали детали и для музыкальных инструментов и тануры.

Е. Сайко придавала большое внимание исследованию средневековой археологической керамики поселений Узбекистана и Таджикистана. Она провела интервьюирование местных мастеров, и сделала сравнительно-сопоставительный анализ этнографических материалов. В своей работе дает подробное описание техник формовок средневековых изделий, технологию керамического сырья, и основных элементов технологии производства средневековой керамики домонгольского периода. «В практике использовались не только хорошо подобранные в каждом конкретном случае глины, но и специально подготовленные смеси и составы» (Сайко, 1966: 16). «Так, узбекские мастера делят гончарные глины на две категории:

1) жирные, пластичные глины «ширалик лой», применяющиеся исключительно для точки полых сосудов вертикальной формы, а также для изготовления тандыров;

2) менее пластичные, «тощие» глины (ширасыз), применяющиеся для точки изделий плоских форм» (Сайко, 1966: 17).

Ш. Камолиддин утверждает, что в эпоху Тюркского каганата гончарное производство в Средней Азии достигло высокого уровня и приводит богатейшую терминологию в этой области. К примеру, «kuzuçluk titik» – это глина, для изготовления кувшинов, горшков; «toj» – глина для изготовления изделий; «joymun» – замес (Камолиддин, 2016: 112) и т.д. По мнению автора древнетюркская терминология описывает весь процесс изготовления посуды из глины, тем самым свидетельствуя о развитии гончарного дела у древних тюрков. Автор делает вывод, что в XIX – нач. XX вв. в Средней Азии существовало два способа производства керамики: вручную и с помощью гончарного круга (чарх). «Ручная керамика сохранилась, в основном, в горных районах» (Камолиддин, 2016: 113), где женщины изготавливали хозяйственную посуду для своей семьи, родственников или соседей.

О.Э. Капалбаев изучая керамику киргизов пишет, что «В южных районах Кыргызстана для хранения кумыса помимо «меша» иногда использовали большие глиняные кувшины (хум) узбекской работы». Также автор упоминает, что «керамическая (фаянсовая) посуда представлена пиалами (чыны, чон чыны), чайниками (чайнек), специальными кувшинами – «кашкар чайнек или чайдос»

(Капалбаев, 2016: 620). По мнению исследователя все эти виды домашней посуды были привозными и являются традиционными у населения оседло-земледельческих районов Ферганы и Кашгара (узбеки, таджики, уйгуры). Керамическая (фаянсовая) посуда была доступна не всем. Чаще это были люди зажиточные и богатые.

Исследователь М. Андреев отмечает, что в начале XX века в виду экономических соображений узбеки Самаркандского уезда переходили к глинобитным постройкам, поскольку постепенно происходил процесс исчезновения скота и устанавливалась высокая цена на шерсть. «Крайне любопытно, что мотивом к исчезновению юрты отнюдь не является предпочтение к глинобитным постройкам, которые повсюду имеются у узбеков, даже при их проживании круглый год или часть его в юрте» (Андреев, 1924: 124). М.С. Андреев утверждает, что даже богатые узбеки возле юрт ставили глинобитные постройки, так называемые «мимон-хана».

М. Андреев, изучив этнографию Ягноба, приводит данные по использованию глины в строительстве в горных местностях. «Сохранению домов способствует также, по-видимому, в значительной степени прочность стен, которые кладутся из камней на глиняном растворе. В среднем при очень разрушающем климате стена, возведенная из камней на глине и неприкрытая крышей, стоит, не разваливаясь, до 3-4 лет» (Андреев, 1970: 102).

Профессор Б.П. Денике провел изыскания по архитектурному искусству Центральной Азии, где указывает что «материалом служит исключительно местная глина, лёсс. Гражданские постройки: дома, стены возводятся и возводились из битой глины, затем из необожжённого кирпича – сырца; из сырца же делались иногда надгробные мавзолеи-мазары. Материалом, из которого возводились дошедшие до нас древние здания, имеющие художественное значение, был прекрасно обожжённый весьма прочный светло желтого цвета кирпич; связью служит глина или алебастр» (Денике, 1927: 10).

В конце XIX века начали появляться жилища, оседлого типа или глинобитные жилища у дурменов. Техника создания оседлого дома и общественных зданий была не сложной, а в виде основного материала использовалась лессовая глина. Строительным материалом для типовых жилых домов и общественных зданий является местная глина и камень-известняк, который возят из кишлака Янгабад (долина Кафирнигана) (Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана, 1966). Учитывая географическое расположение центральноазиатских стран, глина, в виде строительного материала, была в обиходе.

А.К. Писарчик пишет, что «ещё в семидесятых годах XIX в. большинство жилых домов в нем было из битой глины и даже дома русских первое время строились именно такими. За последние десятилетия битая глина в городе для жилых строений почти не находит применения (за исключением дворовых стен), в кишлаках же продолжают еще строить жилые помещения из битой глины, хотя и здесь ее сменяет каркас». «Дома в Самарканде строились преимущественно глинобитные или из сырцового кирпича. Каркасных построек встречалось значительно меньше. Застройка была сравнительно редкой, и вследствие этого не было необходимости в возведении вторых этажей – их было мало. Богато отделанные ганчевыми декорациями дома также были редки. Чаще всего поверхность стен внутри жилищ отделялась глино-саманной штукатуркой» (Писарчик, 1975: 11).

Таким образом, источниковедческая база свидетельствует, что функционал глины разнообразен, его использовали как в изготовлении домашней утвари, так и в качестве строительного материала.

Заклучение. Таким образом, историография вопроса в пространстве и времени имеет примерные пределы: территориально они охватывают ряд стран Центральной Азии, а хронологически с XIX века до XX века.

Исследования гончарного дела до 1918 года проводились, в основном, русскими учеными-этнографами, офицерами или же путешественниками, которые прилагали усилия по изучению Средней Азии, тем самым пополняя данные о местном населении. Большое количество российских исследований базировались на особых поручениях администрации генерал-губернаторств на местах и Русского географического общества, основанного в 1845 году, внесшего значительный вклад в изучение Европейской России, Урала, Сибири, Дальнего Востока, Средней и Центральной Азии, Кавказа, Ирана, Индии, Новой Гвинеи, полярных стран и других территорий.

В результате фундаментальных исследований в начале XX века, исследователями были проанализированы эволюции и трансформации гончарного дела, ими была рассмотрена сущность декоративно-прикладного искусства и то, что послужило формированию и развитию данного ремесла – это сырьевое богатство, культурно-этнические связи, традиции, природное окружение и его особенности.

Анализ полученных сведений, позволяет сделать вывод, что в Центральной Азии в конце XIX-XX вв. существовало женское и мужское гончарство, которое отличалось тем, что мужчины изготавливали посуду на гончарном круге на массовое производство, а женщины лепную – для личных нужд и ближнего круга. Знания и навыки передавались внутри семьи и в редких случаях, ученику, который не получал оплату за труд в процессе обучения. Также выявлено, что мастера использовали различные виды глин, иногда в сочетании с огнеупорной глиной – «гульбутой», либо из нее в чистом виде для изготовления фаянсовой посуды. По имеющимся сведениям, известно, что глину использовали сухую. В качестве искусственно введенных примесей использовались камышовый пух, шерсть овцы, волос лошади и КРС. Глазурь мастера изготавливали самостоятельно, используя сочетания различных трав и порошок из меди, олова, марганца и др. для получения разных цветов. Интересное наблюдение Н.А. Кирпичникова, что подражание не местной посуде, гончарам не удавалось, это говорит о том, насколько устойчивы были традиции формообразования и орнаментации посуды среди мастеров. Обжиг проводился в печах и особых отличий среди них не наблюдается.

В целом, по изученным материалам, возможно сделать вывод, что, в рамках одного поселка в основном существовали одинаковые традиции, а различия отмечаются только в пределах разных районов и областей.

Другим интересным аспектом являются данные об обычаях и верованиях мастеров, которые довольно сложно получить, проводя этнографические исследования. Так, например, Пещерева пишет, что примечательным является то, что во время поста в месяце рамазан в городах пищу ели только из глиняной посуды и для этого ежегодно перед началом поста покупали новую, а также то, что в городах для омовения покойника специально покупается новая глиняная афтоба. После того как покойник омыт, эти вещи передаются в мечеть. Интерес вызывает также легенда, которая упомянута в работе Кирпичникова, о начале возникновения гончарного промысла: «у Хазрета Джабраиля осталось от сотворения Адама земля, из которой он сделал кувшин и научил этому ремеслу Адама».

В результате изучения этнографических исследований по гончарному делу стран Центральной Азии XIX-XX вв. сделан вывод, что их сведения достаточно информативны и обширны и будут способствовать воссозданию целостной картины исследования данного периода. Можно констатировать, что в отечественной и зарубежной историографии сложился пласт научной литературы, где были освящены в

разной степени основные этапы развития гончарного дела в целом, техника и технология создания домашней утвари, тандыров, и их предназначение. Дальнейшее изучение таких источников является перспективным и поможет реконструировать культурные традиции, социально-экономические отношения населения и как следствие возможно позволят еще детальнее понимать механизмы взаимоотношений в древности.

Литература

- Андреев, 1927 – *Андреев М.С.* Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 г. Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. Том XVII. Ташкент, 1924 г. 218 с.
- Андреев, 1970 – *Андреев М.С.* Материалы по этнографии Ягноба (записи 1927-1928 гг.). Душанбе: Издательство «Дониш», 1970. 222 с.
- Брей, Трамп, 1990 – *Брей У, Трамп Д.* Археологический словарь. Москва, 1990. 368 с.
- Бродовский, 1875 – *Бродовский М.И.* Технические производства в Туркестанском крае. Приложение к промышленному альбому Туркестанского края. С-Пб., 1875. 99 с.
- Вяткин, 1926 – *Вяткин Л.* Афрасиаб – городище бывшего Самарканда. Археологический очерк. Ташкент, 1926. 65 с.
- Денике, 1927 – *Денике Б.* Искусство Средней Азии: 23 иллюстрации. Москва: Центральное издательство народов СССР, 1927. 92 с.
- Ершов, 1984 – *Ершов Н.Н.* Каратаг и его ремесла. Душанбе, 1984. 120 с.
- Камолиддин, 2016 – *Камолиддин Ш.С.* Металлургия и ремесленное производство у древних тюрков. Ташкент: Extremumpress, 2016. 268 с.
- Капалбаев, 2016 – *Капалбаев О.Э.* Традиционная посуда и домашняя утварь кыргызского народа // *«Молодой учёный»*. 2016. № 12 (116). С. 617-620.
- Кирпичников, 1897 – *Кирпичников Н.А.* Краткий очерк некоторых туземных промыслов в Самаркандской области. Справочная книжка Самаркандской области. Вып. V. Издание Самаркандского областного статистического комитета. Самарканд. 1897. С.110-162.
- Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана, 1966 – *Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана*. Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Москва: Наука, 1966. 174 с.
- Пашино, 1868 – *Пашино П.И.* Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. Санкт-Петербург, 1868. 179 с.
- Пещерева, 1959 – *Пещерева Е.М.* Гончарное производство Средней Азии. / ТИЭ. Новая серия. Т. XLII. М.-Л.: 1959. 396 с.
- Писарчик, 1975 – *Писарчик А.К.* Народная архитектура Самарканда. Душанбе: Издательство «Дониш», 1975. 266 с.
- Сайко, 1966 – *Сайко Э.В.* История технологии керамического ремесла Средней Азии VII-XII вв. Душанбе: Издательство АН Таджикской ССР Институт истории им. А. Дониша, 1966 г. 211 с.
- Цетлин, 2012 – *Цетлин Ю.Б.* Древняя керамика. Теория и методы историко-культурного подхода. М.: ИА РАН, 2012. 430 с.: ил
- Drost, 1967 – *Drost D.* Töpferei in Afrika: Technologie. Akademieverlag, Leipzig. 1967. 289 p.
- Tsetlin, 2001 – *Tsetlin Y.B.* Organic temper in ancient ceramics // *Ceramic in the Society*. Proceedings of the 6th European Meeting on Ancient Ceramics. Fribourg, Switzerland. 3-6 October 2001. Pp. 289-310.

References

- Andreev, 1924 – *Andreev M.S.* Nekotorye rezul'taty etnograficheskoy ekspedicii v Samarkandskuyu oblast' v 1921 g. [Some results of the ethnographic expedition to Samarkand province in 1921]. *Izvestiya Turkestanskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva*. Tom XVII. Tashkent, 1924. 218 p. [in Rus.]
- Andreev, 1970 – *Andreev M.S.* Materialy po etnografii Yagnoba (zapisi 1927-1928 gg.) [Materials on ethnography of Yagnob (records 1927-1928)]. Dushanbe: Izdatel'stvo «Donish», 1970. 222 p. [in Rus.]
- Brey, Tramp, 1990 – *Brey U, Tramp D.* Arheologicheskiy slovar [Archaeological Dictionary]. M., 1990. 368 p. [in Rus.]
- Brodovski, 1875 – *Brodovski M.I.* Tekhnicheskie proizvodstva v Turkestanskom krae. Prilozhenie k promyslovomu al'bomu Turkestanskogo kraja [Technical productions in Turkestan Krai. Appendix to the industrial album of Turkestan Krai]. S-Pb., 1875. 99 p. [in Rus.]
- Denike, 1927 – *Denike B.* Iskusstvo Srednei Azii: 23 illyustracii [Art of Central Asia: 23 illustrations]. Moskva: Central'noe izdatel'stvo narodov USSR, 1927. 92 p. [in Rus.]
- Drost, 1967 – *Drost D.* Töpferei in Afrika: Technologie. Akademieverlag, Leipzig. 1967. 289 p.
- Ershov, 1984 – *Ershov N.N.* Karatag i ego remesla [Karatagh and his crafts]. Dushanbe, 1984. 120 p. [in Rus.]

Kamoliddin, 2016 – *Kamoliddin SH.S.* Metallurgiya i remeslennoe proizvodstvo u drevnih tyurkov [Metallurgy and handicraft production among ancient Turks]. Tashkent: Extremumpress, 2016. 268 p. [in Rus.]

Kapalbaev, 2016 – *Kapalbaev O.E.* Tradicionnaya posuda i domashnyaya utvar' kyrgyzskogo naroda [Traditional dishes and household utensils of the Kyrgyz people] // «*Molodoj uchyonyj*». 2016. № 12 (116). Pp. 617-620. [in Rus.]

Kirpichnikov, 1897 – *Kirpichnikov N.A.* Kratkij ocherk nekotoryh tuzemnyh promyslov v Samarkandskoj oblasti. Spravochnaya knizhka Samarkandskoj oblasti. Vyp. V. Izdanie Samarkandskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta [Brief sketch of some native trades in Samarkand region. Reference book of Samarkand region. Issue V. Publication of Samarkand Regional Statistical Committee]. Samarkand. 1897. Pp.110-162. [in Rus.]

Material'naya kul'tura narodov Srednei Azii i Kazahstana, 1966 – Material'naya kul'tura narodov Srednei Azii i Kazahstana [Material culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Institut etnografii im. N.N. Mikluho-Maklaya. Moskva: Nauka, 1966. 174 p. [in Rus.]

Pashino, 1866 – *Pashino P.I.* Turkestanskij kraj v 1866 g. Putevye zametki [Turkestan region in 1866. Travel notes]. S-Pb, 1868. 179 p. [in Rus.]

Peshchereva, 1959 – *Peshchereva E.M.* Goncharnoe proizvodstvo Srednej Azii [Pottery production in Central Asia]. / TIE. Novaya seriya. T. XLII. M.-L.: 1959. 396 p. [in Rus.]

Pisarchik, 1975 – *Pisarchik A.K.* Narodnaya arhitektura Samarkanda [Folk architecture of Samarkand]. Dushanbe: Izdatel'stvo «Donish», 1975. 266 p. [in Rus.]

Saiko E.V. Istoriya tekhnologii keramicheskogo remesla Srednej Azii VII-XII vv. [History of Ceramic Craft Technology in Central Asia VII-XII cc.]. Dushanbe: Izdatel'stvo AN Tadzhijskoj SSR Institut istorii im. A. Donisha, 1966. 211 p. [in Rus.]

Tsetlin YU.B. Drevnyaya keramika. Teoriya i metody istoriko-kulturnogo podhoda [Ancient Ceramics. Theory and methods of historical and cultural approach]. M.: IA RAN, 2012. 430 p.: il. [in Rus.]

Tsetlin, 2001 – *Tsetlin Y.B.* Organic temper in ancient ceramics // *Ceramic in the Society*. Proceedings of the 6th European Meeting on Ancient Ceramics. Fribourg, Switzerland. 3-6 October 2001. Pp. 289-310.

Vyatkin, 1926 – *Vyatkin L.* Afrasiab – gorodishche bylogo Samarkanda. Arheologicheski ocherk [Afrasiab - a settlement of former Samarkand. Archaeological sketch]. Tashkent, 1926. 65 p. [in Rus.]

ОТАН ТАРИХЫ. 2024 № 27 (3)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ. 2024. № 27 (3)

МЕТОДОЛОГИЯ / METHODOLOGY

<i>Кабульдинов З.Е., Торайгыров Е.М., Черниенко Д.А.</i> АБЫЛАЙ И ЕГО ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С МАНЬЧЖУРСКОЙ ДИНАСТИЕЙ.....	547
<i>Доскараева А.А., Мұхатова О.Х., Жұмаділ А.К.</i> XVII–XVIII ҒАСЫРДЫҢ І-ШИРЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ ТАРИХЫНЫҢ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАСЫ.....	565

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

<i>Абенова Б.С., Әбенов Д.Қ.</i> РЕСЕЙЛІК БИЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР ИНСТИТУТЫ: БЕЛГІЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	582
<i>Abdulina A.T., Ualtayeva A.S., Margulan A.S.</i> THE CITY AS A PROBLEM IN FOREIGN AND SOVIET HISTORIOGRAPHY.....	596
<i>Bektagambetova M.Zh., Bimoldanova A.A., Tastekova G. B.</i> PRACTICES OF UEZD MANAGEMENT OF KAZAKH VOLOSTS IN THE TURGAI REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURY.....	610
<i>Джумағалиев Д.А.</i> КАЗАХСТАНСКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОДКАСТЫ НА ПЛАТФОРМЕ YOUTUBE: РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ.....	625
<i>Каскарбаева Г.</i> ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ТЕКСТЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА.....	639
<i>Кашкимбаев А.Н.</i> СУЛТАН ГАЗИ ВАЛИ-ХАН (ВАЛИХАНОВ): ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ.....	653
<i>Қаипбаева А.Т., Әбікей А.М.</i> 1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ІРГЕЛЕС ЕЛДЕРДЕГІ БАЛАЛАР ПАНАСЫЗДЫҒЫ МӘСЕЛЕСІНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ.....	665
<i>Қоңқабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Қоңқабаева А.Н.</i> МӘМЛҰК СУЛТАНАТЫН ЗЕРТТЕУ ТУРАЛЫ ЖАЗБАША ДЕРЕККӨЗДЕР.....	680
<i>Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т., Жетібаев К.М.</i> МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ҚАЗАҚ АКСР ЖЕРІНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ.....	692
<i>Kuanbay O. (Turkey), Apendiyev T., Ushkurbayeva A.</i> SOME ASPECTS OF DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE REPUBLIC OF TURKEY (1991-2021).....	706
<i>Sultan-Khan A. Zhusip, Zhumatay S.</i> THE ALL RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY AND THE HISTORY OF THE CREATION OF ALASH ORDA.....	721
<i>Умбетов Н.А.</i> К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ПРАВЛЕНИЯ ХАНОВ НА ВОСТОКЕ УЛУСА ДЖУЧИ В 1420-Х ГОДАХ.....	734
<i>Хазретәліқызы Р., Ас Х. (Турция), Дюсембекова Ж.</i> ҚОҢЫРҚОЖА ҚОЖЫҚОВТЫҢ ТЕРГЕУ ҚҰЖАТТАРЫ – ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ.....	755
<i>Черепанов К.В.</i> ПРЕВРАЩЕНИЕ КАЗАХСТАНА В ПРОМЫШЛЕННО-РЕСУРСНУЮ БАЗУ СССР В ЭПОХУ Д.А. КУНАЕВА (1964-1986 ГГ.).....	771
<i>Шашаев Ә.К., Оразов Р.Е., Байназарова Б.</i> БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1869 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТЕР: СЕБЕБІ МЕН САЛДАРЫ.....	787
<i>Шотанова Г.А., Уәкенов Е.М.</i> ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАН В XIX ВЕКЕ: ТОРГОВЛЯ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕГИОНАЛЬНОЙ КОЛОНИЗАЦИИ.....	801

ЭТНОГРАФИЯ / ETHNOGRAPHY

<i>Абилева Н.М., Рахимжанова С.Ж.</i> ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ГОНЧАРНОГО ДЕЛА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ XIX - XX ВВ. ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР.....	814
---	-----

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
